

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica XVIIb</i> (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica XVIIb</i> (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania

ADRIAN DOBOȘ*, ERIK TRINKAUS**

Keywords: Middle Paleolithic, Eastern Romania, Radiocarbon, Equid.

Abstract: An AMS date is presented for the Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania. The age of $>45,500$ ^{14}C BP provides a minimum age for Layer 4 and indicates that previous age assessments for the Middle Paleolithic of Ripiceni-Izvor, obtained through conventional radiocarbon, underestimated the age of the level. The date further questions the late survival of the Middle Paleolithic in southeastern Europe.

Cuvinte-cheie: Paleolitic mijlociu, Estul României, radiocarbon, ecvide.

Rezumat: În acest articol este prezentată o dată AMS de la Ripiceni-Izvor, nivelul IV, Paleolitic mijlociu. Vârsta de $>45,500$ ^{14}C BP arată că datările anterioare, realizate prin metoda radiocarbonului convențional indicau vârste prea mici. De asemenea, rezultatul ridică din nou problema Paleoliticului mijlociu întârziat din Sud-Estul Europei.

Introduction

This site of Ripiceni-Izvor, on the right bank of Prut river, is a key site in understanding the Palaeolithic of Central and Eastern Europe. The stratigraphic sequence was ca. 12 m thick and comprised, according to A. Păunescu (1965; 1978; 1993; 1999), 15 Paleolithic layers and a Mesolithic one. The correct integration of the site within a regional context is hampered by the lack of precise ages for the Middle Palaeolithic (MP) levels, which all appeared to be uncommonly young, possibly due to the limits of the conventional radiocarbon method when it was originally dated (Honea 1981; Păunescu 1984).

In addition, the proper dating of the MP levels of Ripiceni-Izvor has a bearing on whether there was a late persistence of the MP in the Carpathians, into the time period of the earlier phases of the Upper Paleolithic (UP) (cf., Cărciumaru *et al.* 2007; Doboș *et al.* 2010). The MP human occupations of the Carpathian cave sites were assigned to the Quartzite Paleolithic, due to the high proportion of this type of raw material within the

lithic assemblages (Mogoșanu 1978). This entity has been considered to span the period between $\sim 40,000$ BP and ca. $\sim 30,000$ ^{14}C BP, divided in two phases. The older phase was interpreted as Charentian Mousterian, and the younger one, as a 'transitional' technocomplex that emerged locally from the Late Mousterian (Cărciumaru 1999; Cărciumaru, Anghelinu 2000). Other authors regarded the whole of the Quartzite Paleolithic as a Late Mousterian (Păunescu 2000). Recent dates for the MP levels at the Peștera Muierii (aka Peștera Muierilor) are relatively late at ~ 41 ka ^{14}C BP to >52 ka ^{14}C BP (Doboș *et al.* 2009; Doboș *et al.* 2010), but they nonetheless place the MP in at least the southern Carpathians at >40 ka ^{14}C BP.

In the Eastern Romania, the MP is represented mainly by the sites of Ripiceni-Izvor and Mitoc-Valea Izvorului, plus several localities with only a few lithic remains each (Păunescu 1998; 1999). The sites that have early UP occupations are more numerous, some of which may be attributable to the Aurignacian (Anghelinu, Niță 2012; Anghelinu *et al.* 2012). The oldest securely dated early UP occupations nonetheless are well before 30 ka ^{14}C BP, with the relevant layer at Dârțu in the Bistrița Valley providing a date of $35,775 \pm 408$ ^{14}C BP (Erl-12165) (Steguweit *et al.* 2009) and the earliest UP level of Mitoc-Malu Galben having a determination of $32,730 \pm 220$ ^{14}C BP (GrA-1357) (Damblon, Haesertes 2007). A single conventional radiocarbon date, from the next to oldest Aurignacian level (1b) from Ripiceni-Izvor, provided a relatively late age of $28,420 \pm 400$ ^{14}C BP (Bln-809) (Păunescu 1984).

Recent dating applications methods have changed the chronological landmarks for the MP in the region. This was the case for sites such as Mitoc-Valea Izvorului, Romania (~ 20 km south

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Henri Coandă, Nr. 11, Sector 1, 010667 Bucharest, Romania. E-mail: addobos@yahoo.co.uk

** Department of Anthropology Campus, Box 1114, Washington University, St. Louis MO 63130, USA. E-mail: trinkaus@arts.wustl.edu

from Ripiceni-Izvor). The Micoquian level there was considered to be contemporary with MP layers 4 and 5 of Ripiceni-Izvor, due to the technotypological similarities and quasi-similar sedimentary context and thus, estimated at ~ 43 ka ^{14}C BP. An IRSL date for this level of Mitoc-Valea Izvorului has, however, indicated the age of $160,000 \pm 17,000$ cal BP (Tuffreau *et al.* 2009). This changing perspective on the ages of the MP and earlier UP has triggered the attempt to re-date the MP levels of Ripiceni-Izvor. The first step was running an AMS date on a sample coming from the upper part of the MP sequence, in order to assess whether the levels were within the range of radiocarbon dating.

The site of Ripiceni-Izvor

The site is located on the lower terrace of the river Prut, at about 1.2 km north from the Ripiceni village (47°57'6" N, 27°9'31" E). Its significance for the Quaternary was first highlighted by geologists who, at the beginning of the 20th century, while exploring the terraces of Prut, reported the presence of fossil fauna and, subsequently, of stone tools. The first excavations were carried out in 1929 and 1930 by N. N. Moroşan; he reported the existence of Middle and Upper Paleolithic levels (Moroşan 1938). The main research was conducted by A. Păunescu between 1961 and 1981. During that time, three contiguous areas were excavated (Section 1 to Section 3), that added up to $\sim 4,000$ m². Since 1982, the site has been covered by the lake created for the hydroelectric power plant at Stâncă-Ripiceni (Păunescu 1993).

Of the 16 layers, the lowest yielded a few lithics found in reworked sediments and was assigned to the Lower Palaeolithic (Premousterian), six levels were assigned to the Middle Palaeolithic (counted from the bottom, Layers MP 1 to MP 6), and eight to the Upper Palaeolithic (counted from the bottom: Aurignacian Layers 1a, 1b, 2a and 2b

and Gravettian Layers 1a, 1b, 2a and 2b). The Mesolithic layer was assigned to the Tardenoisian. Within the Middle Palaeolithic sequence, the oldest three layers (MP 1-3) were considered to be Typical Mousterian of Levallois débitage, the following two (MP 4-5) Mousterian of Acheulean Tradition (MTA), and the upper layer (MP 6) Denticulate Mousterian (Păunescu 1989; 1993). Due to the relatively high percentage of Micoquian bifaces and Pradnik knives, MP Layers 4 and 5 appear to belong rather to the Micoquian than the MTA, as was the case for the MP layer of Mitoc-Valea Izvorului (Bocquet-Appel and Tuffreau 2009).

The MP Layer 4 was the richest, with an assemblage comprising $\sim 36,000$ lithics. Numerous hearths and traces of fire were found; features composed by mammoth tusks, bones and molars, plus various types of rocks were interpreted as wind-shelters. Faunal remains of the MP layer 4 are numerous; the highest percentage is represented by *Mammuthus primigenius*, *Bison priscus*, *Megaloceros giganteus*, and *Cervus elaphus* (Păunescu 1993). The faunal sample derives from Section 2, excavated in 1972.

Previous radiocarbon dates for the Middle Paleolithic levels of Ripiceni-Izvor

During the two decades of excavations, A. Păunescu and K. Honea took multiple samples for radiocarbon dating. The samples consisted mostly of bone (burnt or not), charcoal, and loose sediment (burnt or not). They were dated through conventional radiocarbon methods at the facilities in Groningen and Berlin (Table 1), and the ages for the MP fell within Marine Isotope Stage (MIS) 3. Given that they are non-finite and/or indicate ages greater than 30,000 ^{14}C BP and have standard errors that exceed 1,000 years, they should be regarded with extreme caution.

Table 1
Radiocarbon dates for the MP layers of the site of Ripiceni-Izvor

Archaeological layer	Sampling year	Lab code	Age (uncal BP)	Material	Reference	Observations
MP 5, -6.80 - 6.88 m (hearth)	1977, Păunescu & Honea	GrN 9210	40200 $\pm$ 1050 BP	Charcoal and burnt bone	Honea 1981	Păunescu 1984: sample appears as derived from MP layer 4
MP 4, -7.10 m	1977, Păunescu & Honea	GrN 9207	43800 $\pm$ 1050 BP	Charcoal and burnt bone	Honea 1981	
MP 4, -7.30 m	1977, Păunescu & Honea	GrN 9208	44800 $\pm$ 1200 BP	Charcoal and burnt bone	Honea 1981	
MP 4, -7.30 m (hearth)	1977, Păunescu & Honea	GrN 9209	42500 $\pm$ 1200 BP	Charcoal and burnt bone	Honea 1981	
MP 3, -8.00 m (hearth)	1964, Păunescu	GrN 11571	45000 $\pm$ 1400/-1200 BP	Charcoal, bones and sediment	Păunescu 1984	
MP 3, -8.00 m (hearth)	1964, Păunescu	GrN 11230	46400 $\pm$ 4700/-2900 BP	Charcoal, bones and sediment	Păunescu 1984	
MP 3, -8.20 m (hearth)	Unknown	GrN 14367	46200 $\pm$ 1100 BP	Charcoal	Păunescu 1993	

All samples were derived from Section 2. This table only includes the dates Păunescu considered to be correct.

The new date for the Middle Paleolithic Layer 4

It was apparent that the MP layers of Ripiceni call for a fresh set of dates. The question was what dating method should be employed for the MP. The archaeological record available from the site comprises lithics and faunal remains. The burnt pieces (faunal or lithic) could not be analyzed through TL, since sediment from the find spot is required. To this end, an initial radiocarbon date was generated, in order to provide at least a minimum age should the MP layers prove to be beyond radiocarbon range.

The selected bone, an isolated metacarpal of *Equus caballus*, comes from a feature interpreted as a wind-shelter, from the MP Layer 4, at a depth of 7.20 m. The components of the feature were mammoth tusks, large rocks, and animal bones (mostly mammoth). According to the published plans, ~20 knapped lithics were recovered from the feature. The metacarpal has been stored in a cardboard box and had no traces of preservative. The dating sample was removed with a stainless steel disk saw on a Dremel tool, and submitted to the Oxford Radiocarbon Accelerator Unit (ORAU).

The sample was prepared using standard ORAU procedures, which include a modified Longin (1971) technique (Brown *et al.* 1988) combined with an ultrafiltration step (Brock *et al.* 2010). The last removes potential contaminants, since it filters out the collagen fragments with a molecular weight <30 kD (kilodalton) and leaves the larger portions for dating. Ultrafiltration has been shown to produce dates on bone that are older and/or more precise dates than previous (conventional or AMS) assays on the same osteological specimens (Higham *et al.* 2006; Jacobi *et al.* 2006).

The dating results are in Table 2. The collagen yield of the Ripiceni equid metacarpal was relatively low, slightly less than the usual ORAU minimum threshold of 1.0% weight collagen. However, other indicators suggest that the sample was reliable. The C:N atomic weight ratio is 3.3, which falls well within the accepted range of 2.9 to 3.6 (DeNiro 1985; Ambrose, 1990). The $\delta^{13}\text{C}$ of -20.2‰ is within two standard errors of a European MIS 3 *Equus* mean ($-20.38\text{‰} \pm 0.66\text{‰}$, $N = 38$), and its $\delta^{15}\text{N}$ of 6.9‰ is within one standard deviation of the mean of the same sample ($5.65\text{‰} \pm 1.67\text{‰}$, $N = 38$) [data from Bocherens *et al.* (2001, 2005), Stevens and Hedges (2004), Jacobi *et al.* (2006), Richards *et al.* (2008), Prat *et al.* (2011)]. These stable isotopic values indicate environmental and trophic level parameters (Bocherens, Drucker 2003,

Stevens, Hedges 2004; Hedges, Reynard 2007) for the Ripiceni equid similar to those of other, approximately contemporaneous (MIS 3) European equids, and further support the reliability of the radiocarbon determination. The resultant age is a minimum age of $>45,500 \text{ }^{14}\text{C}$ BP.

Table 2

Radiocarbon dating for an *Equus caballus* sample from the Middle Palaeolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor

Lab Number	OxA-24046
Sample weight	660 mg
Collagen Yield	5.7 mg
Collagen Yield Percent	0.9%
Carbon Weight	2.42 mg
Carbon Weight Percent	42.5%
Nitrogen Weight	0.86 mg
Nitrogen Weight Percent	15.1%
C:N Atomic Ratio	3.3
$\delta^{13}\text{C}$	-20.2‰
$\delta^{15}\text{N}$	6.9‰
Date	$>45,500 \text{ }^{14}\text{C}$ years BP

Conclusion

The new date for Layer 4, using AMS with ultrafiltration, shows that the age of the Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor is beyond the range of the radiocarbon dating and substantially earlier than the earlier Upper Paleolithic of the region. It suggests that the previous determinations (Table 1) should probably be considered minimum ages, but it is not sufficient to indicate whether these levels are MIS 3 or earlier in age. Given the inundation of the site, it remains to be seen whether other radiometric techniques can be applied to the remains from the Ripiceni-Izvor Middle Paleolithic levels.

Acknowledgments. The sample of equid metacarpal was obtained courtesy of R. Dobrescu of the Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. A. Soficaru of the Institutul de Antropologie „Francisc Rainer” provided the disk saw tool, and V. Dumitraşcu of the Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” determined the bone to species. T. Higham provided chemical details on the date, which was funded by Washington University.

REFERENCES

- Ambrose 1990 – S. H. Ambrose, *Preparation and characterisation of bone and tooth collagen for isotopic analysis*, Journal of Archaeological Science 17, 1990, p. 431–451.
- Anghelinu, Niță 2012 – M. Anghelinu, L. Niță, *What's in a name: The Aurignacian in Romania*, Quaternary International, 2012 (in press).
- Anghelinu *et al.* 2012 – M. Anghelinu, L. Niță, V. Sitlivy, T. Uthmeier, I. Bălţean, *Looking around Peștera cu Oase: The beginnings of Upper Paleolithic in Romania*, Quaternary International, 2012 (in press).

- Bocherens, Drucker 2003 – H. Bocherens, D. G. Drucker, *Trophic level isotopic enrichment of carbon and nitrogen in bone collagen: case studies from recent and ancient terrestrial ecosystems*, International Journal of Osteoarchaeology 13, 2003, p. 46–53.
- Bocherens et al. 2001 – H. Bocherens, D. Billiou, A. Mariotti, M. Toussaint, M. Patou-Mathis, D. Bonjean, M. Otte, *New isotopic evidence for dietary habits of Neanderthals from Belgium*, Journal of Human Evolution 40, 2001, p. 497–505.
- Bocherens et al. 2005 – H. Bocherens, D. Drucker, D. Billiou, M. Patou-Mathis, B. Vandermeersch, *Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: review and use of a multi-source mixing model*, Journal of Human Evolution 49, 2005, p. 71–87.
- Bocquet-Appel, Tuffreau 2009 – J. P. Bocquet-Appel, A. Tuffreau, *Technological responses of Neanderthals to macroclimatic variations (240,000–40,000 BP)*, Human Biology 81, 2009, 2–3, p. 287–307.
- Brock et al. 2010 – F. Brock, T. F. G. Higham, P. Ditchfield, C. Bronk Ramsey, *Current pretreatment methods for AMS radiocarbon dating at the Oxford Radiocarbon Accelerator Unit (ORAU)*, Radiocarbon 52, 2010, p. 103–112.
- Brown et al. 1988 – T. A. Brown, D. E. Nelson, J. S. Vogel, J. R. Southon, *Improved collagen extraction by modified Longin method*, Radiocarbon 30, 1988, p. 171–177.
- Cârciumaru 1999 – M. Cârciumaru, *Le Paléolithique en Roumanie*, Grenoble, 1999.
- Cârciumaru, Anghelinu 2000 – M. Cârciumaru, M. Anghelinu, *The Carpathian Mousterian and the Transition from Middle to Upper Paleolithic in Southern Romania*, in: J. Orschiedt and G.-C. Weniger, (Eds.), *Neanderthals and Modern Humans – Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50.000-30.000 B.P.*, Bonn, 2000, p. 190–195.
- Cârciumaru et al. 2007 – M. Cârciumaru, M. Anghelinu, E. C. Nițu, M. Cosac, G. Murătoareanu, *Geo-Archéologie, du Paléolithique Moyen, Paléolithique Supérieur, Epipaléolithique et Mésolithique*, Târgoviște, 2007.
- Damblon, Haeserts 2007 – F. Damblon, P. Haesaerts, *Les datations ¹⁴C à Mitoc-Malu Galben*, in: M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, (Eds.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine), Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 72*, Liège, 2007, p. 53–65.
- DeNiro 1985 – M. J. DeNiro, *Post-mortem preservation and alteration of in vivo bone collagen isotope ratios in relation to paleodietary reconstruction*, Nature 317, 1985, p. 806–809.
- Doboş et al. 2009 – A. Doboş, A. Soficaru, E. Trinkaus, *Radiocarbon Dating and Faunal Stable Isotopes for the Galeria Principală, Peștera Muierii, Baia de Fier, Gorj County, Romania*, MCA S.N. 5, 2009, p. 15–20.
- Doboş et al. 2010 – A. Doboş, A. Soficaru, E. Trinkaus, *The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii, Romania*, Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 124, Liège, 2010.
- Hedges, Reznard 2007 – R. E. M. Hedges, L. M. Reynard, *Nitrogen isotopes and the trophic level of humans in archaeology*, Journal of Archaeological Science 34, 2007, p. 1240–1251.
- Higham et al. 2006 – T. F. G. Higham, R. M. Jacobi, C. Bronk Ramsey, *AMS radiocarbon dating of ancient bone using ultrafiltration*, Radiocarbon 48, 2006, p. 179–195.
- Honea 1981 – K. Honea, *New Romanian Radiocarbon Dates: Middle Palaeolithic, Mesolithic, Neolithic*, American Journal of Archaeology 85, 1981, 4, p. 483–486.
- Jacobi et al. 2006 – R. M. Jacobi, T. F. G. Higham, C. Bronk Ramsey, *AMS radiocarbon dating of Middle and Upper Palaeolithic bone in the British Isles: improved reliability using ultrafiltration*, Journal of Quaternary Science 21, 2006, p. 557–573.
- Longin 1971 – R. Longin, *New method of collagen extraction for radiocarbon dating*, Nature 230, 1971, p. 241–242.
- Mogoşanu 1978 – F. Mogoşanu, *Paleoliticul din Banat*, Bucureşti, 1978.
- Moroşan 1938 – N. N. Moroşan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, Anuarul Institutului Geologic al României 19, 1938.
- Păunescu 1965 – A. Păunescu, *Sur la succession des habitats paléolithiques et post-paléolithiques de Ripiceni Izvor*, Dacia N.S. 9, 1965, p. 5–31.
- Păunescu 1978 – A. Păunescu, *Complexele de locuire musteriene descoperite în aşezarea de la Ripiceni-Izvor şi unele consideraţii privind tipul de locuire paleolitic*, SCIVA 29, 1978, 3, p. 317–334.
- Păunescu 1984 – A. Păunescu, *Cronologia paleoliticului şi mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est şi sud european*, SCIVA 35, 1984, 3, p. 235–265.
- Păunescu 1989 – A. Păunescu, *Le Paléolithique et le Mésolithique de Roumanie (un bref aperçu)*, L'Anthropologie 93, 1989, 1, p. 123–158.
- Păunescu 1993 – A. Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi mezolitic*, Bucureşti, 1993.
- Păunescu 1998 – A. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpaţi şi Siret*, Bucureşti, 1998.
- Păunescu 1999 – A. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret şi Prut*, Bucureşti, 1999.
- Păunescu 2000 – A. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul cuprins între Carpaţi şi Dunăre*, Bucureşti, 2000.
- Prat et al. 2011 – S. Prat, S. C. Péan, L. Crépin, D. G. Drucker, S. J. Puaud, H. Valladas, M. Lázníková-Galetová, J. van der Plicht, A. Yanevich, *The oldest anatomically modern humans from far southeast Europe: Direct dating, culture and behavior*, PLoS ONE 6(6): e20834.
- Richards et al. 2008 – M. P. Richards, G. Taylor, T. Steele, S. P. McPherron, M. Soressi, J. Jaubert, J. Orschiedt, J. B. Mallye, W. Rendu, J. J. Hublin, *Isotopic dietary analysis of a Neanderthal and associated fauna from the site of Jonzac (Charente-Maritime)*, Journal of Human Evolution 55, 2008, p. 179–185.
- Steguweit et al. 2009 – L. Steguweit, M. Cârciumaru, M. Anghelinu, L. Niță, *Reframing the Upper Palaeolithic in the Bistrița Valley (northeastern Romania)*, Quartär 56, 2009, p. 139–157.
- Stevens, Hedges 2004 – R. E. Stevens, R. E. M. Hedges, *Carbon and nitrogen stable isotope analysis of northwest European horse bone and tooth collagen, 40,000 BP–present: Palaeoclimatic interpretations*, Quaternary Science Reviews 23, 2004, p. 977–991.
- Tuffreau et al. 2009 – A. Tuffreau, V. Chirica, S. Balescu, P. Haesaerts, *Nouvelles recherches sur le gisement paléolithique de Mitoc Valea Izvorului (dép. de Botoşani). Fouilles 2003–2004*, MCA S.N. 5, 2009, p. 21–31.

ABREVIERI

- ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kă m bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjuncț

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Cercetări arheologice în aşezarea eneolitică de la Mălăieştii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010

ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIŢĂ,
MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDĂ

Keywords: Eneolithic, Vărbilău river, settlement, dwellings, pottery, the Stoicani-Aldeni aspect.

Abstract: North of the Mălăieştii de Jos village (Prahova county), on the edge of a high terrace (295 m altitude), an Eneolithic settlement was noted. To the north and south the site is naturally bordered by deep gullies and ravines, and to the east by the river valley. A rather easy way of access, probably man-made, exists on its west side. The settlement is located in the hilly area at the northern limit of a microzone characterized by relatively high and extensive terraces, at 3.3 km north from the confluence of the Vărbilău and Teleajen rivers. Despite the fact that the southern part of the Mornel terrace covers a large area where the settlement could have been conveniently located, the Eneolithic community preferred this remote edge of the terrace because of its natural protection from three sides, and probably cut an access path to ensure its isolation. 2002 saw the beginning of the systematic archaeological research, within a project focusing on the dynamics and evolution of the Neo-Eneolithic communities in the northern Wallachia. The excavation system employed aimed to completely expose the habitation features, not only for the observing the internal organization of the settlement, but also for obtaining detailed information on the house building techniques and strategies, distribution of household items, etc. An important part of the research focused on the areas outside the living quarters, in an attempt to improve our understanding of the vertical internal development of the settlement, as well as the horizontal stratigraphic relationships between the various features uncovered. In this respect, among other things, it was sought not to isolate the houses from the rest of the archaeological context. In order to obtain such information, the excavation was carried out by simultaneous opening and excavation of large areas. The settlement had one archaeological layer, with several habitation phases. These do not necessarily signify a discontinuity in the evolution of the site, but it rather mirrors the internal evolution of the settlement. These phases could be observed both in the superposition of the archaeological features, various building facilities and levelings, and the variable thickness of the archaeological layer in different areas of the site. There are places where the cultural layer thickness does not exceed 0.20 m, while in others it reached lower than 0.60–0.80 m. Several superpositions and intersections of the archaeological features are the markers of the important internal dynamics of this settlement. We were able to identify and observe not only a cumulative stratigraphic evolution, but also the disturbances of the natural and anthropic deposits, as the land was reshuffled in various stages. While excavating we noticed an increased

activity in the modeling of the living space. The occupied perimeter was, naturally restricted and rugged at the same time, and thus various changes were required in order to create additional space, but also to „isolate” the community. This community reached creative solutions in modelling a restricted space, building homes tailored to the topography. The archaeological research revealed traces of artificial terraces. The settlement covered approx. 4000 sqm, and counted no more than 6 to 8 houses, most likely not all contemporaneous. The dwellings were relatively small, with one or two rooms. It is worth noting the richness of the archaeological finds, especially refitting pottery fragments. Flint and stone tools occurred mainly outside the living areas and in waste dumps. Mammal bones were both very rare and poorly preserved. The archaeological materials discovered indicate the presence of an Eneolithic community with cultural affinities in the Stoicani-Aldeni cultural aspect.

Cuvinte-cheie: eneolitic, râul Vărbilău, aşezare, locuinţe, ceramică, aspectul cultural Stoicani-Aldeni

Rezumat: La nord de satul Mălăieştii de Jos (jud. Prahova), pe marginea unei terase, a fost identificată o aşezare eneolitică. Aceasta era delimitată natural la nord şi sud de viroage şi râpe adânci, iar la est de albia râului. Aşezarea este situată în zona colinară, la limita de nord a unei microzone caracterizată de terase întinse, relativ înalte, la 3,3 km nord de vărsarea râului Vărbilău în Teleajen. Deşi în zona de sud a terasei Mornelului exista un spaţiu larg unde putea să-şi ducă aşezarea, comunitatea umană eneolitică a preferat această margine de terasă izolată şi apărută natural din trei părţi, probabil amenajând calea de acces pentru izolare.

În anul 2002 au fost iniţiate în acest sit cercetări arheologice sistematice, în cadrul unui proiect ce a vizat dinamica şi evoluţia comunităţilor umane neo-eneolitice din nordul Munteniei¹. Prin sistemul de săpătură adoptat s-a urmărit dezvelirea integrală a complexelor de locuire, atât pentru observaţii ce privesc organizarea internă a aşezării, cât şi pentru obţinerea unor informaţii detaliate asupra modului de construcţie a locuinţelor, distribuţia inventarului acestora etc. Importantă a fost şi cercetarea zonelor aflate în exteriorul locuinţelor în încercarea de a înţelege cât mai bine evoluţia internă a aşezării

¹ Proiectul *Cercetarea locuirii neo-eneolitice de pe Valea Teleajenului* din cadrul programului de cercetare *Începuturile civilizaţiei europene. Neo-eneoliticul la Dunărea de Jos* încheiat între Muzeul Naţional de Istorie a României şi Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova.

în plan vertical, dar și relațiile stratigrafice pe orizontală între complexe. În acest sens, am căutat să nu izolăm locuințele de restul contextului arheologic. Pentru a obține aceste informații, săpătura s-a desfășurat în suprafață, prin deschiderea concomitentă a unor zone largi. Așezarea avea un singur nivel arheologic, cu mai multe etape de locuire. Aceasta nu marchează neapărat o discontinuitate, ci mai curând situația a fost determinată de evoluția internă a așezării. Aceste etape sunt puse în evidență de suprapunerea unora dintre complexe arheologice, amenajări diverse și nivelări, dar și de grosimea variabilă a nivelului arheologic în zone diferite ale sitului. Astfel, există zone în care acesta nu depășește grosimea de 0,20 m, iar în altele atinge peste 0,60–0,80 m. Câteva dintre suprapunerile și întretăierile de complexe arheologice sugerează existența unei importante dinamici interne a așezării. S-a putut identifica și observa nu numai o evoluție stratigrafică cumulativă, ci și intervenții asupra depozitelor antropice sau naturale, terenul fiind remaniat în diverse etape. Situl este remarcabil și prin o intensă activitate de amenajare a spațiului locuit. Perimetrul ocupat fiind restrâns, delimitat natural și în același timp accidentat, a necesitat diverse amenajări, atât pentru crearea de spațiu suplimentar, cât și pentru „izolarea” comunității. Această comunitate a identificat soluții ingenioase pentru a amenaja acest spațiu restrâns, construind locuințe adaptate situației topografice. Cercetarea arheologică a pus în evidență urmele unor terase artificiale. Așezarea avea în jur de 4000 m², cu maximum 6–8 locuințe, probabil nu toate contemporane. Locuințele erau relativ mici, cu una sau două camere. Se remarcă bogăția inventarului locuințelor mai ales în ceea ce privește ceramică întregibilă. Uneltele din silex și piatră apar mai ales în afara locuințelor și în gropile menajere. Resturile faunistice sunt foarte rare și slab conservate. Materialele descoperite indică prezența unei comunități eneolitice cu afinități culturale ce pot fi atribuite aspectului cultural Stoicani-Aldeni.

Introducere

Amplasat pe terasa vestică a râului Vărbilău, satul Mălăieștii de Jos (com. Dumbrăvești) este situat la contactul dintre câmpia piemontană și dealurile subcarpatice. La nord de sat, pe o margine de terasă la 295 m altitudine absolută, a fost identificată o așezare eneolitică delimitată natural la nord și sud de viroage și râpe adânci, iar la est de albia râului. Accesul mai lesnicios este pe latura de vest unde poate fi observată o albiere largă (Pl. I). Cercetările au arătat că aceasta era mult mai adâncă în epoca eneolitică, iar în prezent este în mare parte colmatată.

Situl se află la marginea de nord a unei microzone ce se întinde pe aproximativ 3 km, străbătută de râul Vărbilău ce are o albie majoră largă de maximum 800 m (media fiind de aproximativ 500 m), delimitată la est și vest de terase. La nord valea se îngustează, terasele devin prelungiri ale poalelor dealurilor, iar la sud se deschide valea râului Teleajen. La vest de sit, la mai puțin de 600 m, se ridică *Dealurile Coțofeneștilor*, ce au peste 500 m altitudine.

Așezarea eneolitică de pe *terasa Mornelului*, punctul *Bughiu*, a fost semnalată de către E. Comșa și V. Georgescu². După materialul arheologic descoperit la suprafață, situl a fost cartat în arealul descoperirilor atribuite aspectului cultural Stoicani-Aldeni³, așezarea fiind considerată cea mai vestică din arealul acestuia⁴.

În anul 2002 au fost inițiate cercetări arheologice sistematice, acestea fiind până în prezent cele mai extinse săpături arheologice într-o așezare Stoicani-Aldeni din Muntenia⁵.

Metodologie de cercetare

Săpătura arheologică derulată în acest sit a urmat criteriul cronostratigrafic, deși au existat inerente adaptări condiționate de personalul calificat implicat, logistica, situația din teren, bugetul și nu în ultimul rând, solul natural argilos foarte dificil de decapat manual. Solul a generat dificultăți și în ceea ce privește observațiile și interpretarea unor detalii.

Prin sistemul de săpătură adoptat s-a urmărit dezvelirea integrală a complexelor de locuire, atât pentru observații privind organizarea internă a așezării, cât și pentru obținerea unor date detaliate asupra modului de construcție a locuințelor, distribuția inventarului acestora etc. În dorința de a înțelege cât mai bine evoluția internă a așezării în plan vertical, dar și relațiile stratigrafice pe orizontală între complexe de locuire, importantă a fost și cercetarea zonelor aflate în exteriorul locuințelor. În acest sens, am căutat să nu izolăm locuințele de restul contextului arheologic.

Pentru a obține aceste informații, săpătura s-a desfășurat în suprafață, prin deschiderea concomitentă a unor zone largi. Au fost abordate unitar perimetre bine determinate ale așezării în funcție atât de factori topografici și dispunerea complexelor, cât și cei subiectivi ce au ținut de regimul de proprietate asupra terenului.

În prima campanie de cercetări au fost trasate două secțiuni (S.I, S.II) pentru obținerea unor informații privind stratigrafia așezării, dar și a stării de conservare a sitului. Un al doilea obiectiv urmărit a fost stabilirea unei strategii de cercetare sistematică a sitului. Au fost trasate astfel în total 16 suprafețe (denumite sectoare), 16 secțiuni și o casetă de mari dimensiuni. Sectoarele au avut dimensiuni cuprinse între 20 și 40 m². Secțiunile au avut lungimi

² Comșa, Georgescu 1983.

³ Dragomir 1983; 1985.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Andreescu et al. 2006; Frînculeasa 2010a; Paveț 2010.

variabile între 10 şi 60 m şi lăţimi de 1, 1,5 sau 2 m. De asemenea, au fost trasate câteva mici sondaje arheologice cu suprafeţe de 2×1 m (Pl. XII).

Remodelarea spaţiului locuit

În cazul acestui sit am putut identifica semnele unei activităţi intense de modelare naturală a terasei şi remodelare antropică a spaţiului locuit. Perimetrul, fiind restrâns, delimitat natural şi în acelaşi timp accidentat, a necesitat diverse amenajări atât pentru crearea de spaţiu suplimentar, cât şi pentru „izolarea” comunităţii. A fost identificată şi observată nu numai o evoluţie stratigrafică cumulativă, ci şi intervenţii asupra depozitelor antropice sau naturale, terenul fiind remaniat în diverse etape.

Aşezarea este situată pe o margine de terasă, partea de est este accidentată, existând o pantă spre râu ce evoluează între 20 şi 35°. Această zonă ce reprezintă aproximativ 40% din terenul ocupat de nucleul aşezării⁶ a fost supusă unor amenajări ce până în prezent nu au mai fost observate în cazul unor situri eneolitice nord-dunărene. Din cele şase locuinţe cercetate, cinci au fost construite în acest perimetru. O singură locuinţă (L1) iese din acest cadru, fiind construită în zona cea mai înaltă a terenului, unde acesta este dispus aproximativ în plan orizontal. Diferenţa altimetrică dintre nivelul podelei L1 faţă de al L2 este în jur de 4 m.

Prin cercetarea arheologică corelată cu observaţiile geologice am încercat să stabilim dacă ne aflăm în faţa unor amenajări umane sau a uneia naturale, cauzată de o serie de factori aleatori. Constatările sunt oarecum echivoce, anumite nuanţe se impun, iar completări suplimentare pot fi determinate de observaţiile ce vor fi generate de continuarea şi finalizarea cercetărilor.

În zona de est a nucleului aşezării am observat că terenul a fost tăiat într-un semicerc ce a acoperit aproape toată lăţimea sitului de la nord la sud. Terenul a fost astfel orizontalizat, obţinându-se o treaptă, mai precis o mică terasă. Treapta avea adâncimea de aproximativ 0,60 m. Semicercul a urmărit conturul natural al terenului în partea superioară a acestuia, la câţiva metri est de punctul zero (înălţimea absolută). Trebuie spus că încă nu se poate preciza dacă această treaptă a fost unitară şi continuă, sau în anumite cazuri, dacă au fost făcute diverse adaptări şi improvizaţii în funcţie de locuinţele ce urmau să fie construite.

La această amenajare s-au adăugat alte mici terasări şi trepte, unele fiind realizate pentru

amenajarea locuinţelor L3, L4, L5, L6. O altă treaptă (cu o adâncime de 0,50 m), utilizată pentru construirea lui L2, a fost săpată la est de prima, la o distanţă de aproximativ 10 m, pe o pantă cu înclinare de peste 30%. Treapta obţinută a fost utilizată pentru adosarea pereţilor de vest şi nord ai locuinţei. Pământul săpat a fost întins spre est şi a fost amenajată astfel o platformă al cărei nivel orizont era deasupra celui de călcare (de la nord şi sud de locuinţă). De exemplu, diferenţa altimetrică între L2 şi L1 este de peste 4 m.

Sub L5 am descoperit numeroase pietre de dimensiuni relativ mari (0,30–0,50 m), dispuse oarecum aleatoriu, ce par să fi fost utilizate la suspendarea parţială a acesteia, iar latura de vest era sprijinită pe o treaptă rezervată pe care se aflau depuse vase sparte *in situ*. În partea de sud a locuinţei am identificat în negativ urme imprimate ale unei platforme din bârne de lemn, peste care se aflau numeroase vase sparte *in situ*. Uneori, vasele păreau îngropate în chirpiciul puternic mărunţit, fapt cauzat de prăbuşirea unei platforme din bârne în timpul incendiului ce a distrus locuinţa.

În cazul lui L3, peretele de vest era orientat de-a lungul unei săpături în treaptă realizată în pământul viu, orientată est-nord – vest-sud. În cel al L4, terasarea era de la nord-vest spre sud-est, pământul fiind întins peste L6 care deja fusese abandonată în urma unui incendiu. Sub L5, panta spre nord era umplută/nivelată cu material arheologic.

***

În urma cercetărilor arheologice, s-a stabilit că terasa a fost antrenată în alunecări derulate atât anterior locuirii ei de comunitatea eneolitică, cât şi ulterior. Astfel, podeaua lui L2 se conservă în plan orizontal. Podelele lui L3, L5 şi L6, deşi nu păstrează aceeaşi orizontalitate, fiind probabil parţial suspendate, sunt într-un plan diferit de cel al depunerii naturale ulterioare ce păstrează orientarea iniţială a pantei.

Prin cercetarea unei secţiuni în zona de est a sitului aflată la limita dintre sectoarele 13C şi 13A, unde terenul are o înclinaţie de aproximativ 20°, am identificat trei trepte ce perforau stratul natural şi coborau de la vest la est. La nord de aceste trepte, la nivelul celei de-a doua, a fost amenajată L6⁷. La nivelul primei trepte (vestică) a fost adăugat pământ steril (ca un mic val pentru „drenaj”). Treapta a treia, cea mai de jos (estică), a fost tăiată

⁶ În campania din anul 2010 am identificat urme de locuire eneolitice în exteriorul nucleului aşezării, la vest de ceea ce pare a fi şanţul de fortificare.

⁷ Sub nivelul podelei L6 există o depunere antropică groasă de aproape 0,50 m. Zona a fost cercetată în anul 2011. În cadrul sondajului stratigrafic trasat la limita dintre sectoarele 13C şi 13A, sub această locuinţă (la sud), a fost surprinsă parţial o umplutură groasă de 0,40 m.

de o *groapă*. În aceeași zonă există trepte și de la sud la nord. La un anumit moment, peste toate aceste trepte s-a făcut o nivelare prin adăugare de pământ și materiale arheologice (inclusiv scurse), peste care s-a amenajat L5. Pentru construirea acestei locuințe, spre vest și sud, s-a săpat o treaptă în pământul viu. Treptele au fost săpate anterior construirii lui L6, sub podeaua acestei aflându-se o depunere menajeră, precedată de o lentilă de pigment de chirpici ars scurs pe panta inițială. Toate aceste intervenții antropice au tăiat panta naturală obținându-se suprafețe orizontale.

***

În S.III, S.V și S.VI, săpătura arheologică a atins un strat natural de pietriș, aflat la adâncimea de $-0,80/1,20$ m. S-a observat că atât straturile arheologice cât și cele geologice „se mulează” pe înclinarea actuală a botului de terasă. În S.III, dar și St. 3, 7, 8, 13, 15 s-a putut evidenția că înclinarea straturilor geologice și nivelul arheologic sunt spre ENE.

O observație ce trebuie luată în considerare este cea legată de compoziția naturală a terenului (terasei) pe care se află așezarea. Terasa este formată din argilă, nisip și pietrișuri. În partea de est a sitului, pe toată panta, există zone întinse (est-sud-est) unde piatra apare relativ la suprafață ($-0,20-0,30$ m), iar în nord-est-nord aceasta a fost identificată la $-1,20-1,40$ m. Aceasta a determinat inclusiv grosimea depozitului de argilă ce contrastează cu adâncimea la care apare pietrișul.

În cazul lui L2, terasarea pare a fi făcută într-o „groapă” ce s-a umplut în timp cu argilă, acțiune datorată unor factori naturali (coluvium). În toată zona aflată la sud-sud-vest și vest de locuință, piatra din terasă a fost identificată la $-0,20$ m. Săparea treptei pe care a fost sprijinită latura de vest și cea de nord cobora în argila naturală până la aproximativ $0,50$ m. La nord de locuință, pietrișul a fost identificat la aproximativ $-0,70$ m. De asemenea, în partea de sud-est a botului de terasă, pietrișul a fost identificat la adâncimi de $-0,25-0,35$ m. În apropierea lui L2 apar pietre de mari dimensiuni, ce nu fac parte din depunerea naturală prin care s-a format terasa, ci sunt cel mai probabil deplasate de râu în etape ulterioare formării acesteia.

Pietrișul apare pe un nivel orizontal, diferit de panta actuală determinată probabil de o alunecare de teren generată de eroziunea apei la baza terasei. După ce terenul a căpătat o pantă, dar a devenit și accidentat datorită unei mici falii, s-a depozitat argila ce a determinat actuala conformație a terenului. Datorită procesului de șiroire, în zona de est-sud-

est, probabil argila a fost spălată sau a alunecat. Este dificil de apreciat dacă aceasta s-a petrecut într-o etapă anterioară locuirii sau ulterior acesteia. Tindem să credem că alunecarea a avut loc în prima etapă. Fenomenul de șiroire a dus la depozitarea „umpluturii” argiloase (și grosimea sa diferită) și s-a petrecut anterior realizării în partea de vest a șanțului de fortificare.

Observațiile arheologice dublate de cele geologice ne determină să afirmăm că ne aflăm în fața unei alunecări superficiale de teren provocată de un posibil accident tectonic local, dar și de o decolare gravitațională determinată de eroziunea râului în baza terasei. Modificarea în plan a marginii terasei s-a petrecut în principal anterior locuirii. Nu trebuie exclus nici faptul că alunecările de teren și eroziunea (identificate de conservarea parțială a așezării) ar fi putut să se petreacă după ce situl nu a mai fost locuit de comunitățile eneolitice. O altă informație ce confirmă acest fenomen este legată de identificarea unor fragmente de vase alunecate/scurse în afara locuințelor 2, 5 și 6 ce s-au întregit cu altele descoperite în interiorul acestora.

Treptele săpate erau folosite inclusiv pentru accesul în așezare și comunicare. Datorită eroziunii marginii de est a terasei este dificil să dovedim că sensul acestor trepte era dinspre apă spre așezare.

Privită în secțiune de la est la vest, terasa are forma unei linguri răsucite cu căușul în jos. Căușul reprezintă marginea terasei (estică) ce a fost locuită (așezarea propriu-zisă), iar coada lingurii restul terasei (zona *extramuros*). Această imagine, inclusiv movila sesizabilă – *căușul*, a fost determinată de evoluția naturală a terasei.

Observații stratigrafice: depozite antropice și naturale

Așezarea avea un singur nivel arheologic, cu mai multe etape de locuire, ce nu marchează neapărat discontinuități, ci mai curând situația a fost determinată de evoluția internă a așezării. Aceste etape au putut fi remarcate de suprapunerea unor complexe arheologice, a diverselor amenajări și nivelări, dar și de grosimea variabilă a depozitului arheologic în diferite zone ale sitului. Există locuri în care acesta nu depășește grosimea de $0,20$ m, iar în altele are peste $0,60-0,80$ m. Câteva suprapuneri și întretăieri de complexe arheologice sunt indicii ale dinamici interne a acestei așezări.

Deși așezarea apare incendiată, nu toate locuințele cercetate au evoluat concomitent. Există dovezi legate de demantelarea unor construcții sau suprapuneri parțiale de locuințe și complexe printre

care remarcăm următoarele situații: *Gr. 2* perfora L3 incendiată, care la rândul său era plasată deasupra lui *Gr. 3*; *Gr. L* taie L5; în cazul lui L1, sub podeaua din lut, a fost descoperit material lemnos ars într-o etapă anterioară construirii acesteia; și sub L5, L4 și L6 au fost identificate complexe și materiale arheologice, inclusiv vase întregibile; L6 este tăiată de alte gropi și suprapusă parțial de L5 și L4.

Din punct de vedere stratigrafic, L5 pare să fie construită într-o etapă ulterioară lui L1. Sub L5 au fost identificate mai multe gropi, o nivelare, o terasare, dar și chirpici ars mărunțit provenind și de la L6, subliniază faptul că aceasta nu a fost construită în faza inițială de locuire a aşezării. L5 și L4 suprapuneau parțial L6. De asemenea, L4 pare să nu fi funcționat până în momentul în care aşezarea a fost abandonată, fiind puternic afectată de locuirea ulterioară distrugerii (Pl. VI). Locuința este puternic bulversată, materialul arheologic este foarte fragmentar, chirpiciul ars este dispersat și mărunțit. Pare că această locuință a fost deranjată după distrugerea și abandonarea ei. În groapa de sub L3 a fost descoperită o cantitate importantă de chirpici ars provenind de la pereții unei locuințe arse. Sub L6 am identificat parțial o groapă de mari dimensiuni. O altă groapă – *Gr. T* – tăia treapta cea mai de jos a unei terasări realizate în zona de est a aşezării.

Complexele arheologice – considerații generale

Au fost cercetate parțial sau integral mai multe locuințe incendiate (Pl. XII). Forma și dimensiunile locuințelor au fost stabilite în principal după masa de chirpici ars, lipsind în general detaliile de construcție (gropi de par, pereți în elevație *in situ* etc.) care să permită o precizare cât mai exactă a suprafeței acestora. Totuși, în urma cercetărilor derulate sistematic, am putut obține o bogată bază de informații privind modul de construire și organizarea internă a locuințelor, a materialelor de construcție utilizate. Prin corelarea observațiilor stratigrafice au fost obținute informații privind evoluția internă a aşezării.

Până în prezent au fost cercetate șase **locuințe**/construcții incendiate, dar și resturi ale uneia posibil dezafectată. De asemenea, am identificat lentile de chirpici ars scurs pe panta inițială a terasei. Locuințele aveau formă rectangulară, fiind construite din lut și lemn în sistem ceamur. Lutul era amestecat cu paie tocate, dar și cu crengi de pomi/lăstăriș, pietricele și frunze. În cazul lui L2,

s-a remarcat utilizarea crengilor alături de lut și paie, păstrându-se urme de frunze imprimate în lutul ars (Pl. XXX/1, 2). De altfel, pe lutul ars provenind din pereții locuințelor s-au păstrat și urme de pari sau lemn – materiale utilizate la construirea locuințelor, iar în cazul lui L5, urme orizontale de „scânduri petrecute”. S-a descoperit și o bază de coloană circulară în secțiune, cu partea inferioară evazată, tot din lut. Au fost identificate și câteva gropi de pari, folosiți la structura locuinței. Dimensiunile locuințelor variau între 15–25 m².

Pentru locuințele construite în estul aşezării (L.2, L.5, L.6), dar și pentru L3 (situată în sud-estul aşezării) și L4 (plasată în nordul aşezării) în zone în care terenul era în pantă, au fost realizate terasări și amenajări de platforme din pământ, obținându-se suprafețe plane pentru amenajarea respectivelor construcții. În cazul lui L2 peretele vertical rezultat în urma tăierii pantei a fost utilizat pentru sprijinirea laturii de vest.

În cazul lui L6, L5 și L2 (conservată parțial), partea de est (dinspre râu) era suspendată. În cazul lui L5, au fost utilizate pentru suspendare inclusiv pietre (de dimensiuni variabile, 0,20–0,50 m). În ceea ce privește locuința L1, s-au observat în negativ urmele unei „tălpi” (din lemn) ce se adâncea aproximativ 5–8 cm în pământ. Acestea marcau colțul de nord-vest al locuinței. Pe traseul „tălpii” au fost identificate trei gropi de par, indicând perforarea acesteia pentru fixarea unor stâlpi verticali de susținere a pereților. În cazul aceleiași construcții a fost surprins un fragment de șanț de fundație, adânc de 0,50 m, dar și o intervenție ulterioară de introducere în pământ a unui nou stâlp de susținere.

Locuințele erau uni- sau bi-camerale (doar L6), eventual cu un mic șopron (cazul lui L5). În cazul lui L6, camerele erau separate de un perete dispus aproximativ est-vest, camera dinspre nord (afectată de complexe ulterioare) având dimensiuni mai mici.

Podelele erau realizate din lut. În cazul locuințelor L1 și L6 au fost observate urme subțiri de lipituri succesive, iar în cazul L5 și poate L6 și urme de bârne din lemn. La L6 bârnele păreau dispuse pe lățime (latura scurtă)

Structurile de combustie (vetre făcute, mozaicate și posibil și un cuptor) erau slab conservate. În L6, vatra distrusă parțial de o groapă modernă avea formă rectangulară, pereții (gardina) erau verticali și aveau 5–6 „lipituri” de lut succesive, groase de 1–2,5 cm.

Complexul cu postamente (*Cpl. P*) era un aliniament de 10 *postamente* din chirpici ars⁸. Aceste *postamente* au fost realizate prin intro-ducerea în gropi circulare a unor pari de lemn, pe lângă care a fost presat chirpici ars. Parii în plan aveau formă circulară, fiind tronconici în secțiune, cu diametre de 0,26–0,44 m, adâncindu-se 0,20–0,35 m. Erau orientați pe direcția NE–SV, pe o distanță de aproximativ 12 m, dispuși coliniar la intervale variabile. În zona postamentelor cu numerele 3–5 (dar suprapunându-le), pe o lățime de maximum 1,5 m a fost descoperită o zonă de lut ars, puțin consistentă, cu o grosime 5–6 cm). Există posibilitatea ca acest complex să fi fost o construcție rectangulară realizată pe tălpi din lemn și probabil cu pereți din lemn, cu o latură suspendată pe aceste postamente din lut ars. Terenul ocupat de acest complex este ușor denivelat. Acest aliniament taie în zona de sud aproximativ 25% din așezare având aproximativ aceeași orientarea cu cea a laturii lungi a lui L1. Dacă a doua latură lungă a acestui complex era plasată la est de prima, intervenția (treapta săpată) realizată pentru construcția L3 ar fi putut determina demantelarea acesteia.

Un alt tip de complex este reprezentat de *zona menajeră*, situată la sud-est de L1. Aceasta acoperă o suprafață de aproximativ 15 mp cu o grosime maximă a depunerii de doar 10–15 cm, dar deranjată de arătură. Complexul apare ca o zonă eterogenă, bogată în cenușă, lemn ars, numeroase oase, chirpici ars mărunțiți și ceramică foarte fragmentară. Este singurul perimetru cercetat până în 2011 în care au apărut resturi faunistice bine conservate și nearse, în restul așezării acestea fiind prost conservate și în cantități neglijabile.

Au fost cercetate mai multe complexe, considerate, după umplutură, drept *gropi menajere*. Inițial fuseseră probabil săpate pentru extragerea lutului. Umplutura gropii conținea ceramică fragmentară, pietre, chirpici ars, unelte fragmentare, fragmente de plastică antropomorfă sau zoomorfă și foarte rar oase de animale. În general aveau dimensiuni și adâncimi reduse. Există și gropi ceva mai mari cu diametre de peste 3 m în care apar inclusiv bucați mari de chirpici provenind de la pereții unor locuințe arse. Având în vedere că aceste complexe taie sau sunt suprapuse de locuințe, cercetarea acestora a generat o serie de informații detaliate și completări privind stratigrafia și evoluția internă a așezării. De asemenea, există posibilitatea ca cel puțin terenul accidentat să fi generat la suprafață apariția naturală a unor mici ravene sau adâncituri,

ulterior exploatate de comunitatea eneolitică, ca și în cazul gropilor de extras lutul. O parte din aceste gropi coborau până în nivelul de pietriș al terasei.

Un complex deosebit este *Gr. CH* (diametru de 0,60 m) identificat în zona L3. Pe fundul unei gropi circulare a fost descoperit lut ars, compact, gros de 0,20 m, în mijlocul căruia se afla depus un pahar pictat cu benzi albe subțiri, plin cu lemn ars. Nu suntem în măsură să spunem dacă este vorba de un cuptor cu un ritual de fundare, dar pare evident că arsura este *in situ*, deoarece este compactă. Un semn de întrebare rămâne legat de lipsa cupolei, arsura având în plan formă circulară, fără să avem astfel de urme în exteriorul respectivului complex. Există posibilitatea ca acest complex să fi fost la un moment dat parțial demontat, conservându-se numai „baza” sa îngropată.

În interiorul lui L1 s-a observat o *groapă de provizii*, suprapusă de distrugerea locuinței. Avea dimensiunile de 1 × 0,90 m și adâncimea de 0,35–0,40 m. Pereții erau arși, având grosimea de 0,06–0,08 m, și nu avea inventar (Pl. IX/4–6). Se pare că acest complex a fost abandonat, iar apoi a fost umplut cu pământ natural steril peste care s-a realizat o nivelare suprapusă de lipitura podelei locuinței. Nu excludem ca acest complex să fie în fapt un *cuptor*. Dimensiunile lui sunt modeste dacă ne raportăm la cele ale *gropilor de provizii* identificate în alte așezări eneolitice⁹.

Inventarul mobil din așezare – date sintetice

Deoarece așezarea era dispusă pe pantă în apropierea râului, o parte din materialul arheologic a alunecat probabil în afara acesteia. Mai există și erodarea naturală a sitului care a eliminat din așezare o parte din materialul rezultat în urma locuirii. Aceste două elemente fac dificilă o interpretare statistică, dincolo de riscul de a genera o imagine oarecum falsă asupra inventarului generat de locuirea eneolitică. Pentru materialul faunistic, alături de cele două condiționări, mai remarcăm aciditatea solului ce a măcinat o parte importantă din aceste resturi sau piese. Studiul inventarului dispus pe complexe arheologice rămâne deocamdată singurul viabil.

Ceramica este materialul arheologic cel mai bine reprezentat în acest sit¹⁰. Se concentrează mai

⁹ Dragomir 1985, p. 14.

¹⁰ Cele aproape 200 de piese se constituie în prezent în cel mai numeros lot de vase întregibile din tot arealul Stoicani-Aldeni; cel de la Dodești are peste 80 vase, iar cel de la Suceveni are peste 70 vase: Dragomir 1985, p. 23, 43.

⁸ Frînculeasa 2010a, pl. 164.

ales în locuințe sau în apropierea acestora. Există și suprafețe în care ceramica apare doar sporadic, mai ales în zonele de sud-vest și vest ale așezării.

Din analiza globală, am putut determina un număr relativ restrâns de forme: pahare, castroane, boluri, străchini, farfurii, capace, vase de provizii, tigăi tronconice, vase borcan, cupe, fructiere, vase suport, linguri/polonice, amforete și vase amforoidale, vase cu attribute zoomorfe sau antropomorfe (Pl. XXIV). În cadrul fiecărei forme, în funcție de criterii morfologice, pot fi identificate variante. O altă categorie de vase este reprezentată de vasele miniaturale. În cadrul acestei grupe de vase, cu mici excepții, formele nu diferă de cele reprezentate în mărime naturală.

Ceramica descoperită este atât din categoria celei modelate grosier, cât și din pastă semifină sau fină. Remarcăm calitatea foarte bună, predominantă, a ceramicii fine și semifine. Aciditatea solului a afectat și ceramica, de cele mai multe ori *slipul* acesteia fiind exfoliat, iar pictura slab conservată. De altfel, nu a fost descoperit niciun vas care să păstreze intact decorul pictat. Poate și de aceea ceramica pictată este prezentă în cantitate redusă, grafitul apărând destul de rar. Există atât pictura crudă după ardere, cu roșu, dar și alb-prăfos sau gălbui, cât și pictura înainte de ardere cu alb, mai rar cu roșu sau bicromă. În cazul picturii cu alb-prăfos în linii sau benzi, singurele motive sunt cele liniare sau unghiulare. Tot cu alb-gălbui prăfos sau gălbui au fost pictate vase pe suprafețe extinse, atât în interior, cât și exterior. Pictura cu alb realizată înainte de ardere constă în trasarea unor benzi subțiri, cu un aspect „lustruit”, benzile fiind dispuse orizontal sau ușor oblic, pe diferite părți ale vasului. Au fost descoperite și vase pictate cu alb sau gălbui, în benzi late, oblice sau orizontale, alteleori cu motive geometrice (triunghiuri). Cel mai frecvent, cu excepția celei realizate înainte de ardere (benzi albe subțiri pe ceramica fină), pictura are mai curând culoarea gălbuie. Uneori, albul-gălbui crud este dispus peste o angobă roșiatică.

Pictura cu roșu, slab conservată, este realizată aproape exclusiv după ardere și apare în special pe vase de dimensiuni medii, din categoria ceramicii semifine. Decorul cu roșu este dispus în benzi sau acoperă anumite segmente ale vasului (o cupă pictată înainte de ardere cu roșu pe zona gâtului). Au fost descoperite și câteva vase (fragmente) pictate bicrom, tot înainte de ardere. În acest caz, benzi alb-gălbui ceva mai late sunt delimitate de linii fine pictate cu roșu¹¹, uneori cu nuanțe de

ciocolatiu. Foarte puțină ceramică este lustruită, având un slip de culoare ciocolatie sau negricioasă.

Principalele decoruri sunt obținute prin canelare (orizontală sau oblică) și prin imprimare (gropițe/impresii circulare sau elipsoidale). Canelurile apar de obicei pe ceramica fină și mai rar pe cea semifină. Adânciturile sunt dispuse simetric, pe gâtul vaselor, pe zona diametrului maxim, dar și pe partea inferioară a vaselor bitronconice sau sferoidale.

Un alt decor întâlnit este cel incizat¹². Apar atât incizii fine, dar și spații hașurate în registre sau care acoperă mare parte din vas. Prin incizii fine au fost obținute diverse decoruri spiraloidale sau unghiulare. Uneori, decorul incizat este asociat cu decorul pictat, canelat sau imprimat.

Vasele grosiere de dimensiuni mari sau medii sunt barbotinate. Ceramica grosieră de cele mai multe ori are aplicată barbotină organizată, dispusă pe verticală, oblic sau pe orizontală. Uneori, pe vasele pe care este aplicată barbotina apar bumbi ascuțiți sau alungiți, fixați sau trași din pastă.

***

În ceea ce privește contextul descoperirilor, trei complexe pot fi analizate și considerate drept relevante: L1, L5 și L6 (cele mai bine conservate). În aceste complexe predomină cupele și castroanele. În ceea ce privește decorul, remarcăm faptul că în L1 apare mai ales ceramică incizată (Pl. 17). În L5 apar mai multe vase pictate. Din același complex provin vase cu forme cucuteniene precum suportii cilindrici pictați cu benzi meandrate unghiulare, un capac asemănător cu un *coif suedez*. Un alt vas este *askos-ul* identificat în L5 și L6, dar și un vas din L5 cu corpul sferoidal, gât conic și tortițe ce pare a fi rezultatul unor influențe Bodrogkeresztur (Pl. XX/3). În L5 am identificat un fragment de vas ce pare a fi un *rhyton*. Trebuie spus că pasta din care este modelat nu diferă de cea a altor vase specifice din așezare¹³.

Au fost descoperite relativ puține vase ce pot intra în categoria celor de provizii. În L1 au fost descoperite două vase ceva mai mari, unul de aproximativ 0,30 m înălțime, al doilea având formă *închisă*, probabil utilizat pentru lichide (Pl. XXII/2). În L3 au fost descoperite fragmente provenind de la un vas de mari dimensiuni, decorat cu barbotină, iar în L4 un vas fragmentar, decorat cu barbotină. Un vas de provizii provine din L5 (Pl. XXI/9). În interiorul acestuia se afla un alt vas cu capac. Tot în

¹² Frînculeasa 2010a, fig. 115-117.

¹³ Din acest punct de vedere, e posibil ca termenul de import să fie utilizat într-un sens oarecum impropriu.

¹¹ Comșa, Georgescu 1983, p. 339.

această locuință au fost descoperite trei vase amforoidale (unul întregit), cu gât înalt și gura îngustă ce par să fi fost folosite pentru lichide. Alte două vase fragmentare și câteva castroane de mari dimensiuni ar putea intra în categoria celor de provizii. Mai remarcăm un vas fragmentar cu torți etajate. În L6 au fost descoperite două vase ceva mai mari (Pl. XXII/1), dar și trei castroane ce au la gura un diametrul de peste 0,30 m (Pl. XXI/3, 5).

Faptul că, în această așezare, apar relativ puține vase de mari dimensiuni sugerează existența altor modalități de depozitare/stocare a cerealelor, sau proviziilor în general (Pl. XXII). Nu au fost identificate „hambare” din lut, precum cele de la Teiu (jud. Argeș)¹⁴ sau „silozuri” cum sunt cele de la Poduri (jud. Bacău)¹⁵. A fost cercetată o groapă de provizii cu pereții arși, dar raportându-ne la complexe similare, dimensiuni ei erau relativ modeste. În vase din L5 au fost găsite păstrate astragale de ovicaprine prelucrate, piese din silex, semințe, o reprezentare antropomorfă sau chiar alte vase, sugerând pentru vasele în care au fost depozitate și alte funcționalități decât acelea de simple recipiente pentru hrană. Atragem aici atenția asupra denumirii oarecum improprie de *vase de provizii*, dacă ne referim strict la descoperirile arheologice. De exemplu, am constatat că material carpologic a fost descoperit în vase de dimensiuni mici sau medii (Mălăieștii de Jos, Geangoiești, Teiu). Vasele de mari dimensiuni puteau să conțină și lichide.

În așezarea de la Mălăieștii de Jos (dar și la Seciu) au fost descoperite relativ numeroase vase întregibile sau fragmentare ce au corpul sferoidal și gât înalt îngust, fiind prevăzute cu torți, dispuse etajat (Pl. XIV/16, 17; XX). Sunt recipiente de dimensiuni medii (0,25–0,40 m înălțime) folosite probabil pentru lichide. Acest lucru este sugerat și de poziționarea acestor două situri, Mălăiești fiind situat lângă un râu ce își are izvoarele în zona Slănicului, iar la Seciu situl este plasat pe coama unui deal, izvoarele de apă aflându-se la baza dealului. La Mălăieștii de Jos aceste vase, dar și cele tronconice cu „jgheab” (Pl. XVII/4, XVIII/8–10) și vasele cilindrice cu fundul perforat, par să fie forme proprii zonei.

Deși cercetările arheologice derulate au dezvelit o mare parte din așezare, numărul de **reprezentări antropomorfe sau zoomorfe** este moderat. Cu excepția unei piese realizată din os,

celelalte reprezentări antropomorfe sunt realizate din lut. Nu a fost descoperită nicio statueta antropomorfă întreagă, toate având capul rupt din vechime. Unele piese par să fi fost intenționat modelate fără această parte anatomică, capul fiind uneori modelat separat și adăugat ulterior (acest tip de piese fiind modelate fără cap în adevăratul sens al cuvântului). În sprijinul acestei afirmații vine exemplul unui cap din lut cu gât tronconic perforat vertical, sugerând modelarea sa separată de restul corpului, fiind probabil ulterior atașat acestuia cu ajutorul unui bețișor introdus în acea perforație. În ceea ce privește contextul descoperirilor, cu câteva excepții, piesele provin din zona exterioară locuințelor și foarte rar din complexe închise – gropi sau locuințe (ceva mai bogată este L6 în care apar șase piese). Reprezentările umane sunt modelate de o manieră oarecum neglijentă și depersonalizată, fiind nedecorate și variabile ca dimensiuni și tipologie.

Aceste statuetele antropomorfe sunt modelate după canoane mai apropiate mediului cultural Precucuteni și Cucuteni, decât celui Gumelnița (Pl. XXVII). Au fost descoperite atât statuete antropomorfe în poziție verticală, cât și în poziție semișezând. Un singur fragment de statueta este incizat, celelalte sunt lipsite de decor. O statueta are reprezentat triunghiul sexual, iar o alta prezintă discret însemnele gravidității. Mai greu de stabilit este dacă o reprezentare schematică modelată dintr-un fragment de vas imită statuetele de tip *en violon* (Pl. XXVIII/2). Un picior antropomorf din lut provine probabil de la un vas cu atribute antropomorfe¹⁶.

În L6 a fost descoperită o statueta antropomorfă din lut modelată în poziție verticală. Are fundul profilat accentuat, picioarele lipite ce se termină într-o bază circulară, bustul plat pe care apar aplicații sânni. Lipsesc capul și brațele. Pare să fi fost pictată cu roșu-ciocolatiu sau introdusă într-o baie de argilă. Piesa are analogii evidente în plastica Cucuteni.

Deocamdată singulară, remarcăm o reprezentare antropomorfă plată din os (dimensiuni de $3,8 \times 2,1 \times 0,3$ cm¹⁷, Pl. XXVIII/1, 3) depusă în interiorul unui vas *askos* (Pl. XXVIII/4) împreună cu un *os de ovicaprină* ce pare să fie în curs de prelucrare

¹⁶ Frînculeasa 2010a, pl. 172/11.

¹⁷ În nordul Munteniei, aceste piese apar relativ rar fiind cunoscute la Sudiți (Comșa 1979), Lișcoteanca (două exemplare), Aldeni (două exemplare), Brăilița (Harțuche, Anastasiu 1968, fig. 34; Harțuche 2002, fig. 54/2) în niveluri de locuire Gumelnița A2 (Comșa 1979, p. 74, fig. 4/9; Harțuche 1987, p. 31–32, fig. 30/4) sau Stoicani-Aldeni/Gumelnița A2-B1 (Comșa 1995). Alte două piese au fost descoperite la Popești (Cioflan, Rotaru 1988, p. 51, fig. 5, 6).

¹⁴ Nania 1967; Ilie 2007.

¹⁵ Monah, Monah 2008.

pentru realizarea unei reprezentări *antropomorfe prismatice*. Prima piesă menționată prezintă perforații în zona capului și a picioarelor, dar și pe marginile piesei, iar pe partea ei dorsală se observă două adâncituri

Evidențiem de asemenea *antropomorfizarea unei torți* de vas de tip *pthos* prin reprezentarea unor degete de mână (Pl. XXVIII/5). O toartă a vasului era „digitată”, decorată cu patru nervuri ce porneau spre gâtul vasului de la baza ei superioară. La partea superioară a acestor nervuri, între primele două „degete” spre dreapta, se află aplicate două pastile alveolate¹⁸.

O figurină antropomorfă incizată (mai curând presată în lutul moale) în poziție *orantă* (Pl. XXVIII/6) a fost reprezentată pe peretele unui vas¹⁹. Mai remarcăm un capac cu apucătoare antropomorfizată (ce nu s-a conservat) cu analogii în mediul cultural Gumelnița, la Ciolăneștii din Deal, Căscioarele, Bordușani, Gumelnița, Vidra²⁰. În L6, pe podea, a fost descoperit un *phalus* din lut tubular, cu patru perforații, trei pe o „față” și una pe partea opusă.

Statuetele zoomorfe din lut sunt modelate realist, reprezentând animale domestice și sălbatice (Pl. XXIX). Au fost identificate atât statuete, cât și protome zoomorfe (Pl. XXIX/1, 3), acestea din urmă reprezentând capete de animale cornute. În ceea ce privește modelarea plasticii zoomorfe, nu am remarcat un anumit specific, care să se individualizeze în contextul mai larg al plasticii zoomorfe eneolitice.

Evidențiem prezența unor vase cu atribute zoomorfe, respectiv un fragment de *rhyton* și două *askos-uri*. Cea mai frumoasă piesă este reprezentată de un vas zoomorf cu capac, descoperit în anul 2010. Corpul are forma unei cutii rectangulare pe care apare un decor în relief. Este perforat în zona gâtului și cozii, permițând suspendarea acesteia²¹. O altă piesă, descoperită în același complex, are forma unei cutiute rotunjite cu patru picioare conservate parțial. Gâtul carenat, dar și lipsa urmelor ce puteau proveni de la atașarea unei protome, indică prezența unui capac posibil zoomorf.

Între alte **piese din lut**, evidențiem două *pintadere* (Pl. XXIII/1, 2) cu mânerul scurt, perforat orizontal, decorate cu o spirală în volută

incizată adânc sau canelată, ambele descoperite în interiorul unor locuințe (L1, L5). Alte două *pintadere* (Pl. XXIII/5, 6) provin din cercetările de suprafață derulate anterior²². Mai remarcăm două *piese circulare* plate tot din lut, una având marginile rotunjite ce păstrează urmele unor decoruri canelate, sugerând astfel decorul unei spirale în volută (Pl. XXIII/3, 4). A fost descoperit și un mosorel (Pl. XVII/7) cu analogii la Coțateu²³ și Suduți²⁴.

Greutăți din lut sunt relativ puține, una fiind decorată cu incizii²⁵. Toate sunt perforate și au fost descoperite în interiorul lui L5 și L6. Menționăm și o *mărgea* perforată, fațetată pe o parte.

Piese din piatră cioplită

A. Materia primă

O primă trăsătură importantă a eșantionului studiat o reprezintă diversitatea tipurilor de roci utilizate, diversitate impresionantă, dacă o raportăm la numărul relativ redus de piese. Categoriile de materie primă au fost identificate la nivel macroscopic: silex maroniu-gălbui („din platformă prebalcanică”), silex gri-albăstrui, omogen, fără variații de culoare („din Podișul Moldovenesc”), silex maroniu, parțial translucid/alb-albăstrui/ vinețiu („de Prut”), opal crem-gălbui/gri, jasp, gresie, cuarțit.

În interiorul fiecărei categorii de materie primă există mai multe varietăți, diferențiate în funcție de culoarea și omogenitatea rocilor. Din păcate, în acest stadiu al analizei, nu se poate preciza dacă diferențierile observabile reflectă folosirea mai multor blocuri de materie primă, din una sau mai multe surse, sau sunt o consecință a diversității structurale interne a aceluiași bloc/plachetă. De asemenea, nu putem preciza nici dacă varietatea tipurilor de materie primă a antrenat eventuale diferențe în abordarea mai multor strategii tehnologice, în funcție de proprietățile fiecărui tip de rocă.

B. Debitajul silexului

Nucleele prezintă numeroase spărturi naturale și doar câteva desprinderi intenționate, care să poată fi atribuite activității de debitaj. Acestea sunt negativele de desprindere ale unor așchii sau lamele *réflechies*, care nu pot oferi informații sigure asupra tehnicilor de debitaj adoptate. Câteva informații de acest gen ar putea fi totuși obținute din descrierea suporturilor și uneltelor identificate.

¹⁸ Frînculeasa 2006 (cu bibliografia).

¹⁹ Frînculeasa 2006, pl. 1/3.

²⁰ Andreescu 2002, pl. 58; VIII/4-5.

²¹ Din acest punct de vedere, dar și prin alte detalii, piesa are analogii cu un vas descoperit la Colceag (jud. Prahova), vezi Frînculeasa 2004.

²² Comșa, Georgescu 1983, p. 338, fig. 5/4, 5.

²³ Paveleț 2010, pl. 53/27.

²⁴ Frînculeasa 2010.

²⁵ Frînculeasa 2011, pl. 171/4.

Așchiile și lamele au aproximativ aceeași pondere în cuprinsul eșantionului, atât cantitativ, cât și în privința modului de reprezentare a categoriilor de materie primă. Diferențele dintre cele două tipuri de suporturi apar doar la nivelul selecționării în vederea retușării – niciuna din piesele retușate nu folosește așchii ca și suport. În afară de retușe, așchiile nu prezintă nici standardizarea, evidentă în dimensiuni sau formă, care decurge de cele mai multe ori dintr-o producție intenționată de astfel de suporturi, ceea ce le-ar putea califica drept produse secundare de debitaj.

Cele mai multe dintre lame prezintă talon neted sau fațetat, profil drept, margini paralele și secțiune transversală trapezoidală. Negativele de desprindere observabile pe suprafața dorsală a majorității lamelor indică proveniența acestora din nuclee cu un singur plan de lovire. Dimensiunile curente sunt cuprinse între 12–18 și 24–34 mm lățime. Valorile referitoare la lungime nu au fost înregistrate, datorită numărului ridicat de lame fragmentate; fractura cea mai frecventă este cea transversală, prin flexiune, perpendiculară pe planul suportului, dar apare, într-un caz, și fractura longitudinală, de tip Siret.

Raportat la tipurile de materie primă, cele mai multe dintre suporturile laminare complete aparțin silexului de Prut/silexului de Podiș Moldovenesc (43%), pe când gradul cel mai înalt de fragmentare apare în cazul lamelor din silex de platformă pre-balcanică (93%). Acest fapt poate fi legat în egală măsură de proprietățile materiei prime, cât și de o intensitate mai ridicată a utilizării silexului pre-balcanic. Paradoxal, lamele din silex balcanic, cu grosimi medii cuprinse între 5 și 10 mm, sunt fracturate mai des decât lamele cu câțiva milimetri mai subțiri (3–6 mm, silex moldovenesc), probabil datorită direcției diferite de aplicare a presiunii care a dus la fracturarea lor²⁶.

C. Unelte

Categoria uneltelor include piesele care prezintă modificări intenționate, executate fie în vederea amenajării unei părți active, fie pentru a facilita înmănușarea. Teoretic, pot fi considerate unelte și suporturile neretușate, în special lame, care prezintă pe una sau pe ambele laturi lungi

urme, probabil de utilizare, de forma striurilor, lustrului, sau a unor desprinderi semicirculare de mică întindere.

Gratoarele – cele mai multe sunt realizate pe extremitate distală de lamă din silex balcanic, fracturate, de dimensiuni variabile (15–39 mm lățime, 22–125 mm lungime). Marginile lungi ale suportului sunt, de cele mai multe ori, retușate direct, semi-abrupt. Frontul activ formează un unghi de 65–85° cu planul suportului. Partea opusă frontului activ poate fi naturală (treimea proximală a lamei-suport), suprafața unei fracturi situate în treimea mediană (uneori, aceasta este retușată sub forma unei troncături), sau poate fi formată prin convergența celor două margini lungi, retușate. Toate aceste variante reflectă, probabil, sisteme de înmănușare diferite.

Lame retușate – în această categorie am inclus suporturile laminare care prezintă retușă marginală continuă/parțială sau amenajări de tip troncatură/*encoche*. Suporturile au dimensiuni variabile (19–26 mm lățime, 28–73 mm lungime) și sunt retușate în diferite moduri (retușă directă/inversă, abruptă/semiabruptă/razantă/abrazivă).

Lamele retușate au fost identificate doar două astfel de piese, ambele din silex de Prut, reprezentate de fragmente (proximal și distal), cu una sau ambele margini lungi modificate prin retușă directă, abrazivă.

Deși nu este exclus ca fragmentele meziale de lame retușate să fi aparținut unor vârfuri, am încadrat în această categorie tipologică decât trei piese. Un exemplar descoperit întreg (21 mm lățime, 34 mm lungime) are partea distală ascuțită, formată de convergența celor două laturi lungi, modificate prin retușă *croisée*, semiabruptă. Partea proximală este intactă: bulb de percuție nu foarte bine marcat, talon fațetat. Două vârfuri ce au forme și dimensiuni asemănătoare (Pl. XXV/9, 10) au fost identificate în colțul de sud-est al lui L6 ce pare să indice prezența aici a unei „truse” de vânătoare.

A fost descoperit un *topor cioplit*, bipolar, nefinisat, ce pare să se afle în curs de „fabricare”.

Din **piatră șlefuită** au fost descoperite doar câteva piese între care două topoare (unul din silicolit ce prezintă urme de folosire), două herminete din piatră (una dintr-un șist gri-verzui) și trei dălțițe de culoare crem-maronie și două fragmente de topoare cu ceafa circulară și gaură de înmănușare (ambele de culoarea verzuie).

În așezare apar numeroase râșnițe, frecătoare și percutoare. Cea mai spectaculoasă este prezența *in situ* în L4, sub pereții căzuți, a unei râșnițe și a frecătorului aferent. Râșnița are peste 0,60 m lungime.

²⁶ În cazul presiunii aplicate perpendicular pe axa lungă a suportului, lamele mai subțiri se fracturează mai des decât cele groase; în cazul unei presiuni exercitate paralel cu axa lungă a suportului, lamele mai subțiri preiau mai bine șocul și îl distribuie pe toată lungimea, pe când lamele groase opun rezistență, de obicei în porțiunea mediană, astfel încât se fracturează mai des.

Două piese din gresie prezintă urme de utilizare în modelarea și ascuțirea unor unelte din os, corn, piatră.

Din categoria **MDA** au fost descoperite foarte puține piese. Punem acest fapt pe seama gradului precar de conservare a materialului osteologic în acest sit. Din așezare provin cinci *astragale* de ovicaprină/căprior tânăr²⁷, dintre care patru erau păstrate într-un vas descoperit în L5 (Pl. XXVI/6–8). Dintre aceste *astragale*, doar unul era perforat. Tot din os, în L2 a fost identificat un străpungător, iar în L5 o reprezentare antropomorfă și o falangă de ovicaprină șlefuită. Din L6 provine un *astragal* de bovină prelucrat. Un fragment de piesă prevăzută cu gaură de înmănușare realizată din corn de cervidă a fost descoperit în L5.

Deocamdată o apariție singulară este un mic **ac de cupru** (aproximativ 2,5 cm lungime), circular în secțiune.

Elemente de paleoeconomie

Descoperiri paleofaunistice: materialul este relativ sărac, conservarea este precară, majoritatea fragmentelor osteologice fiind calcinate. Un fenomen termic violent a stat la baza fragmentării destul de accentuate a acestor resturi, făcând dificilă aplicarea metodelor de analiză arheozoologică specifice. Au fost descoperite 119 resturi anatomice din care s-au determinat 71 fragmente (59,7% din total resturilor faunistice analizate). Din acest total, 81 de fragmente au fost descoperite în complexul 1/2003 de tip *zonă menajeră*, 14 de fragmente în L5, iar restul de 23 în L6. În urma studiului, 51 fragmente sunt atribuite mamiferelor domestice (69,2%), 19 celor sălbatice (30,8%), iar 10 sunt trecute nespecific în dreptul grupului *Bos taurus/Cervus elaphus*.

Vitei domestice (*Bos taurus*) îi sunt atribuite 10 fragmente. Trei *astragale* de pe partea stângă ne-au arătat că aceste resturi au aparținut la trei indivizi subadult/adulți. Oaia domestică (*Ovis aries*) este prezentă prin 5 ce au provenit de la doi indivizi, un juvenil cu vârsta mai mică de 6 luni și un adult cu vârsta între 2–4 ani. Individul juvenil este certificat printr-un coxal cu acetabulum neepifizat, iar cel adult este dovedit prin prezența unui molar trei inferior cu uzură medie. Din cauza lipsei unor criterii clare de discriminare specifică, un număr de nouă resturi au fost trecute ca aparținând grupei ovicaprinelor (*Ovis aries/Capra hircus*). Aceleași grupe i-au fost atribuite și cinci *astragale* prelucrate.

Porcul domestic (*Sus domesticus*) este cea mai semnificativă specie în acest complex cu 27 de fragmente (38%). În urma calculării numărului minim de indivizi (NMI) a reieșit că aceste resturi provin de la un juvenil/subadult și trei indivizi subadulti. Pe baza observării erupției/uzurii dentare acești indivizi aveau următoarele vârste de sacrificare: 8–10 luni, 16–20 luni, 24–30 luni și 30–36 luni.

Cerbul (*Cervus elaphus*) este atestat prin 16 fragmente, din care șapte sunt de *astragal*, iar nouă de corn. Prezența a trei *astragale* de pe aceeași parte ne-a indicat că aceste fragmente provin de la trei indivizi subadult/adulți.

Iepurele de câmp (*Lepus europaeus*) este atestat prin prezența a trei resturi ce au aparținut unui individ subadult/adult.

Tabel 1

Repartiția pe complexe a numărului de resturi (NR) și a numărului minim de indivizi (NMI)

Specii	NR	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	10	14,1	3	23,1
<i>Ovis aries</i>	5	7	2	15,4
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	9	12,7	0	0
<i>Sus domesticus</i>	27	38	4	30,8
Total domestice	51	71,8	9	69,2
<i>Lepus europaeus</i>	3	4	1	7,7
<i>Cervus elaphus</i>	7	10	3	23,1
Total sălbatice	10	14	4	30,8
<i>Bos taurus/Cervus elaphus</i>	10	14,2	0	0
Total determinate	71	100	13	100
Total indeterminabile	39			
Total mamifere	110			
Coarne cerb	9			

Având la dispoziție un material destul de sărac ca NR și puternic fragmentat, este destul de dificil de conturat o imagine suficient de pertinentă privind exploatarea animalelor de către această comunitate. Am remarcat, din datele rezultate din analiza acestui material, o preferință pentru porc, pentru creșterea și exploatarea mamiferelor domestice (Tabel 1). Prezența subadultilor rezultați pentru această specie ne arată că aceștia erau sacrificați la o vârstă maximă de dezvoltare a masei corporale, și anume între 1,5–3 ani.

Descoperiri arheobotanice: în L5, într-un vas borcan (Pl. XXX/7), erau depozitate fructe și semințe de soc (*Sambucus nigra*²⁸ puțin carbonizate și bine conservate (Pl. XXX/3–6). Fructele (*drupe*

²⁷ Determinările au fost realizate de Adrian Bălășescu și Stephanie Brehard de la CNCP din MNIR și UMR 7209 – CNRS, cărora le mulțumim.

²⁸ Determinările au fost realizate de către Felicia Monah, căreia îi mulțumim.

baciforme) erau în număr de 76, iar semințele în număr de 792²⁹. În resturile de pereți arși ai lui L1 s-au conservat amprente de frunze, dar care nu au evidente caractere de determinare (Pl. XXX/1, 2). O singură amprentă pare să aparțină fagului (*Fagus silvatica*). Este de remarcat că fagul și socul ocupă același tip de habitat³⁰.

Elemente de cronologie relativă

Vom expune doar câteva elemente ce se pot constitui în repere utile în încercarea de a implica așezarea într-o discuție ce privește cadrul evolutiv mai larg al comunităților eneolitice de la Dunărea de Jos.

Ceramica din acest sit nu prezintă caracteristici speciale. Cea pictată este rară și în același timp slab conservată. Pictura este în cea mai mare parte monocromă, cu alb sau roșu, dar apar și câteva fragmente în care este prezentă bicromia. Lipsa materialului ceramic pictat tricrom ar plasa așezarea de la Mălăiești de Jos la începutul evoluției aspectului cultural Stoicani-Aldeni, ceea ce nu credem că este cazul³¹. Pictura cu alb înainte de ardere, considerată una din trăsăturile definitorii pentru acest aspect cultural³², apare și pe ceramica culturii Gumelnița. Tehnica picturii cu roșu crud, dar și cu alb prăfos după ardere, era cunoscută comunităților precucuteniene târzii³³, dar și a celor gumelnițene timpurii³⁴.

Decorul canelat, orizontal sau oblic, este de tradiție Precucuteni III³⁵. De altfel, canelura persistă cel mai mult în decorarea ceramicii culturii Precucuteni de-a lungul evoluției sale³⁶. Micile adâncituri circulare

sau elipsoidale imprimate, ce sunt frecvente pe ceramica fină, sunt caracteristice și ceramicii precucuteniene³⁷. În așezare au fost descoperite vase pe care apar linii incizate, ce formau motive spiraliforme cu analogii atât în mediul cultural Gumelnița, cât și Precucuteni III³⁸.

Câteva forme de vase merită amintite și incluse în discuție. Au fost descoperite două vase *askos*. Acest tip de vas considerat de origine sudică, apare în cultura Gumelnița în etapele A2-B1³⁹, dar și în cultura Precucuteni III la Traian, Isaiia, Poduri, Luka Vrublețkaia, Coșernița, Alexandrovka⁴⁰. *Askos*-uri au fost descoperite și în așezările Stoicani-Aldeni la Stoicani, Suceveni, Dodești⁴¹, Vulcănești⁴². Deocamdată, *askos*-urile nu au fost descoperite în așezări Gumelnița A1 de la Dunărea de Jos, supoziția că ele au fost preluate în mediul Stoicani-Aldeni direct din cultura Gumelnița A1, nefiind încă susținută⁴³. M. Șimon considera vasul *askos* în cadrul tipologiei Stoicani-Aldeni ca având origini precucuteniene⁴⁴. La Coșernița I, într-o așezare considerată Precucuteni III timpuriu, apare un *askos* ce indică o contemporaneitate Precucuteni III timpuriu – Gumelnița A2⁴⁵, sincronism subliniat și de alți autori⁴⁶.

Un vas tubular, fragmentar, pare să fie un *rhyton*. Partea proximală este evazată, vârful este ascuțit. Vasele de tip *rhyton*, deși sunt descoperiri rare, apar în niveluri gumelnițene A2 și B1 la Căscioarele, Vidra, Sultana, Stara Zagora⁴⁷. O piesă fragmentară a fost descoperită în anul 2009 în așezarea eneolitică de la Seciu⁴⁸. Aceste două piese par să fie din punct de vedere cronologic ceva mai timpurii și în același timp apar în arealul definit de descoperirile de tip Stoicani-Aldeni.

O altă categorie de vase bine reprezentată este cea a suporturilor (Pl. XXI). Acestea sunt atât

²⁹ Semințe de soc au mai fost descoperite pe teritoriul

României în așezarea de la Radovanu (jud. Călărași), într-o locuință dintr-un nivel de locuire atribuit culturii Gumelnița A1: Cărciumaru 1996, p. 112, 188; Cărciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, p. 153. De asemenea, au fost descoperite în nivelele de locuire Cucuteni A și Cucuteni B din *tell*-ul de la Poduri (jud. Bacău), vezi Monah, Monah 2008, p. 138–139. Soc negru a fost descoperit și în așezarea Vința de la Limba (jud. Alba), vezi Ciută 2009, p. 88. *Sambucus nigra* este o specie de origine europeană. Socul este comun pentru tot teritoriul României. Fructele și florile de soc au valoare alimentară și medicinală. Scoarța copacului este folosită pentru obținerea culorii negre: Cărciumaru 1996, p. 188; Cărciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, p. 153; Monah, Monah 2008, p. 138.

³⁰ Frînculeasa 2009.

³¹ Comșa 1963; Dragomir 1983, p. 21–22; (o discuție legată de acest aspect, deși necesară, nu se impune aici).

³² Dumitrescu 1963, p. 62; Dragomir 1970, p. 86; Șimon 1986, p. 16; Sorokin 2001, p. 85.

³³ Dumitrescu 1963, p. 58, 60.

³⁴ Voinea 2005.

³⁵ Dumitrescu 1963, p. 63; Șimon 1986, p. 16.

³⁶ Marinescu-Bîlcu 1974, p. 75–76.

³⁷ Dumitrescu 1963, p. 63; Șimon 1986, p. 16.

³⁸ Dumitrescu 1963, p. 63; Marinescu-Bîlcu 1974, p. 76–77.

³⁹ Șimon 1986, p. 15; Marinescu-Bîlcu 1990; Voinea 2005, p. 46.

⁴⁰ Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 62/2; Marcheveci 1996; Sorokin 2001: 82; Monah *et al.* 2003; Slavcev 2005a, p. 164; Ursulescu, Tencariu 2007, p. 136, fig. 9/1.

⁴¹ Dragomir 1970, fig. 19; 1983, p. 80–81.

⁴² Bielecki 1978, fig. 21/1.

⁴³ Dragomir 1983, p. 81.

⁴⁴ Șimon 1986, p. 15.

⁴⁵ Slavcev 2005a.

⁴⁶ Bem 2001, p. 45.

⁴⁷ Marinescu-Bîlcu, 1999–2000, p. 251–261; Voinea, 2005, p. 47.

⁴⁸ Frînculeasa 2009a, pl. 13/14, 16/4; 2010, pl. 7/12; Frînculeasa, Negrea 2010, pl. 5/12, 7/4; 2010a, pl. 7/4–6.

de tip *colac* (Pl. XXI/11, 13-16), cât și cilindrice (Pl. XXI/1–4, 8, 12), goale în interior. De asemenea, apar fragmente de *altare* suport. Cele de tip *colac* au analogii în mediul clasic Gumelnița⁴⁹, dar apar și în zona de nord a Munteniei la Lișcoteanca *Movila Olarului*⁵⁰, Brăilița⁵¹, Coțatcu⁵². Suportii conici înalți, cilindrici, au analogii în mediul cultural Cucuteni și Petrești. În Muntenia, astfel de vase au fost descoperite la Coțatcu⁵³, Sultana *Malu Roșu*, Seciu⁵⁴, Sudiți⁵⁵. Trebuie spus că, deși forma suportilor nu e specifică culturii Gumelnița, cu excepția unui singur vas, pasta și arderea ceramicii în niciun caz nu sunt cucuteniene. Același lucru se remarcă și pentru vasele suport conice descoperite la Seciu sau Coțatcu. Legat de pastă, la Mălăieștii de Jos un singur vas, ce pare să fie un capac, dar păstrat fragmentar, are o pastă cărămiziu-portocalie, foarte compactă, cu o ardere oxidantă foarte bună, asemănătoare cu cea cucuteniană.

Câteva vase tronconice cu pereții scunzi și oblici, prevăzute cu o tortiță triunghiulară ce funcționa ca un „jgheab/căuș” de scurgere a lichidului, peretele fiind perforat deasupra jgheabului, au analogii cu ceramica Precucuteni⁵⁶, Gumelnița⁵⁷, dar și Stoicani-Aldeni⁵⁸. Vase asemănătoare au fost descoperite recent la Seciu⁵⁹.

Legat de elementele transilvănene, remarcăm alături de suportii cilindrici, unele vase tronconice – *cratere*, cu baza îngustă, ce își găsesc analogii inclusiv în ceramica Petrești⁶⁰.

Mai evidențiem apariția unor vase cu torți etajate, având corpul sferoidal și gâtul înalt conic, ce au analogii cu altele asemănătoare descoperite la Dodești, Suceveni, Seciu în așezări atribuite aspectului cultural Stoicani-Aldeni, la Târpești⁶¹, și Isaiia⁶² în niveluri Precucuteni II-III, dar și în mediul Bolgrad la Vîlcănești⁶³.

Ar fi de reținut apariția în L5 și L6 a unor vase ce au o oarecare relevanță cronologică mai ales dincolo de etapa A1 a culturii Gumelnița. În această categorie includem vasele de tip *askos* ce deocamdată sunt apariții post A1, suportii înalți ce sunt specifici culturii Cucuteni A2–A3.

La Mălăieștii de Jos a fost descoperit și un fragment de vas cu atribute antropomorfe⁶⁴, având o toartă „digitată” decorată cu patru nervuri ce porneau de la baza ei superioară spre gâtul vasului. La partea superioară a acestor nervuri, între primele două „degete” spre dreapta, se află două pastile alveolate. Piesa, prin apariția celor două pastile, are analogiile cele mai apropiate în fragmentul de vas descoperit la Dodești⁶⁵, dar și în cele de la Igești-Scândureni⁶⁶. Ambele decoruri au două pastile, diferența constând în numărul degetelor: trei la Dodești, patru la Mălăieștii de Jos, cinci pastile dispuse în „vârful degetelor” în cazul celui de la Igești-Scândureni are. Torți „digitate” au fost descoperite în așezările Precucuteni III de la Iași⁶⁷, Luka-Vrublevetkaia⁶⁸, Alexandrovka⁶⁹, Izvoare – nivelul III⁷⁰, Târpești⁷¹, în așezări atribuite aspectului Stoicani-Aldeni la Dodești, Suceveni⁷², Igești-Scândureni, Gura Idrici⁷³, în așezarea Cucuteni A3 de la Hăbășești⁷⁴. Recent, în așezarea eneolitică de la Seciu (jud. Prahova) au fost descoperite două reprezentări plastice asemănătoare⁷⁵.

O statueta antropomorfă *cu rochie* a fost identificată în exteriorul așezării de la Mălăieștii de Jos, la vest de aceasta. Astfel de reprezentări sunt prezente în cultura Gumelnița în etapele A2 și B1 la Căscioarele, Pietrele, Tangâru, Sultana, Blejești, Gumelnița⁷⁶, iar în nordul Munteniei la Budureasca⁷⁷, Boboci⁷⁸, Seciu⁷⁹.

⁴⁹ Voinea 2005, pl. 42.

⁵⁰ Harțușche, Anastasiu 1976, nr. 197.

⁵¹ Harțușche, Anastasiu 1968, fig. 31.

⁵² Paveleț 2010.

⁵³ Andreescu *et al.* 2008, pl. 4/2; Paveleț 2010.

⁵⁴ Frînculeasa 2009a.

⁵⁵ Frînculeasa 2010.

⁵⁶ Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 92/70–72; Slavcev 2005, p. 44, fig. 1/2.

⁵⁷ Voinea 2005; Frînculeasa 2009a.

⁵⁸ Dragomir 1983, p. 64; Sorokin 2001, p. 82.

⁵⁹ Frînculeasa 2009a; Frînculeasa, Negrea 2010, pl. 4/5, 6/3; Frînculeasa 2011, pl. 22/13, 31/6, 37/3.

⁶⁰ Paul 1992.

⁶¹ Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 63/6.

⁶² Ursulescu, Tencariu 2004.

⁶³ Dragomir 1983.

⁶⁴ Frînculeasa 2006.

⁶⁵ Nițu 1971, p. 80, fig. 6/4.

⁶⁶ Rotaru 2006, fig. 2/6.

⁶⁷ Nițu 1971, p. 80.

⁶⁸ Nițu 1971, p. 80.

⁶⁹ Sorokin 2001, p. 82.

⁷⁰ Vulpe 1957, p. 218, fig. 217/3, 219/2.

⁷¹ Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 84/7–8.

⁷² Nițu 1971; 1973–1974.

⁷³ Rotaru 2006, p. 3–4, fig. 2/6, 3/6.

⁷⁴ Dumitrescu *et al.* 1954, pl. CXIX/8.

⁷⁵ Frînculeasa, Negrea 2010, pl. 5/3–4.

⁷⁶ Andreescu 2002.

⁷⁷ Teodorescu, Peneș 1984, p. 34: este redată ilizibil, iar reconstituirea acesteia ca și piesă antropomorfă cu vas pe cap considerăm că este eronată; statueta a fost redată (foto și desen) în: Frînculeasa 2010, fig. 50/9, 185/5.

⁷⁸ Peneș, Paveleț 2001.

⁷⁹ Frînculeasa 2004; Frînculeasa, Negrea 2010; 2010a; Frînculeasa 2011.

Formele ceramice, dar și decorurile ce sunt comune manifestărilor Gumelnița, Precucuteni și Cucuteni, marchează baza genetică a aspectului cultural Stoicani-Aldeni, fără a putea afirma ce elemente au o pondere mai mare. Mai punctăm prezența unor piese din silex cu originea în alte arii geografice și a unor analogii în mediul cucutenian a plasticii antropomorfe din lut.

Așezarea de la Mălăieștii de Jos poate fi legată de descoperirile atribuite aspectului cultural Stoicani-Aldeni. Ea evoluează pe un palier cronologic contemporan probabil cu sfârșitul etapei A1, dar mai curând în plină etapă A2 a culturii Gumelnița. Descoperirile din acest sit se constituie într-un reper important al evoluției așezărilor Stoicani-Aldeni, dincolo de limitele etapei A1 a culturii Gumelnița⁸⁰.

Concluzii

Așezarea este situată în zona colinară amplasată la limita de nord a unei microzone caracterizată de terase întinse, relativ înalte, la 3,3 km nord de confluența râurilor Vârbilău și Teleajen. Deși în zona de sud a terasei *Mornelului* avea un spațiu larg unde putea să-și dorească așezarea, comunitatea eneolitică a preferat această margine de terasă izolată și apărată natural din trei părți, probabil intervenind și modelând calea de acces pentru izolare.

Comunitatea eneolitică de aici a identificat soluții ingenioase pentru a amenaja acest spațiu restrâns, construind locuințe adaptate situației topografice. Urmele unor terase artificiale au fost evidențiate de cercetarea arheologică. Așezarea avea în jur de 4000 mp, cu 6–8 locuințe, și care probabil nu au evoluat în același segment cronologic. Locuințele erau relativ mici, cu una sau două camere. Remarcăm bogăția inventarului locuințelor mai ales în ceramică întregibilă. Uneltele și resturi din silex și piatră apar des în afara locuințelor și în gropile menajere. Resturile faunistice sunt foarte rare și în același timp slab conservate.

Probabil această comunitate restrânsă exploata terasa aflată în apropiere ce are în prezent o suprafață de aproximativ 17,5 hectare (700 × 250 SN-EV)⁸¹. Numeroasele râșnițe de mari dimensiuni, frecătoarele și piesele din silex cu urme de lustruire descoperite în așezare demonstrează indirect cultivarea plantelor. Descoperirea unor vârfuri din silex, dar și a unor

oase de mamifere sălbatice, demonstrează practicarea vânătorii. În zonă existau păduri de foioase așa cum o indică determinările arheobotanice (socul și foioasele evoluând în medii ecologice asemănătoare).

Succesiunea de complexe arheologice identificate, urmele demantelării unor construcții, inventarul așezării, toate sunt indicii ale unei dinamici complexe a acestei comunități. Remarcăm și descoperirea unor materiale arheologice în exteriorul nucleului așezării.

***

Situl de la Mălăieștii de Jos se află în bazinul mijlociu al râului Teleajen, în apropierea celor de la Seciu și Gura Vitioarei. Între aceste trei așezări poate fi trasat un triunghi, distanța în linie dreaptă între ele fiind de aproximativ 10 km. Din punct de vedere al altitudinii, ele sunt plasate între intervalul 290–380 m. Cadrul natural este dominat de coline și dealuri, la baza cărora există mici terase. Așezarea de la Mălăieștii de Jos este situată pe o terasă la baza unui deal ce domină zona, cea de la Seciu pe marginea unui deal⁸², iar situl de la Gura Vitioarei este dispus pe platoul unui deal conic, izolat natural⁸³. Mai la sud, într-un peisaj deja dominat de câmpie, au fost identificate așezări Gumelnița la Ploiești și Gherghița, iar spre est *tellul* de la Colceag și așezarea de la Urlați⁸⁴.

Așezarea de la Mălăieștii de Jos este situată la periferia mediului cultural gumelnițean, într-un areal tradițional atribuit aspectului cultural Stoicani-Aldeni. Este amplasată la periferia sud-vestică a acestuia, aspectul Stoicani-Aldeni fiind definit ca un aspect mixt, format din elemente preponderent Gumelnița amestecate cu cele Precucuteni-Cucuteni. Dacă elementele culturale aparținând celor două arealuri sunt relativ ușor de identificat prin analiza materialelor arheologice descoperite, încă nu am stabilit apartenența omului ce se manifesta în acest areal. În ambele cazuri, prezența unei comunități din Moldova sau din sudul Munteniei, ne aflăm în situația uneia aflată la periferia spațiului cultural cu care s-ar fi putut identifica.

BIBLIOGRAFIE

- Andreescu 2002 – R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București, 2002.
Andreescu et al. 2006 – R. Andreescu, A. Frînculeasa, E. Paveleț, T. Nica, I. Torcică, *Considerații preliminare*

⁸⁰ Frînculeasa 2007; idem 2010a, p. 176–182.

⁸¹ În cercetările de suprafață derulate de-a lungul timpului, am identificat în acest perimetru câteva mici unelte din silex.

⁸² Frînculeasa, Negrea 2010; Frînculeasa 2011.

⁸³ Comșa, Georgescu 1981.

⁸⁴ Frînculeasa, Niță, Dumitrașcu 2008; A. Frînculeasa 2008; idem 2010.

- asupra așezării eneolitice de la Mălăieștii de Jos (Jud. Prahova), Mousaios 11, 2006, p. 9–33.
- Andreescu et al. 2008 – R. Andreescu, L. Grigoraș, E. Paveleț, K. Moldoveanu, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din tell-ul neo-eneolitic de la Coțatcu, com. Podgoria, jud. Buzău, Campania 2008*, Mousaios, 13 2008, p. 41–50.
- Bem 2001 – C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 23–24, 2001, p. 25–121.
- Bielecki 1978 – Vl. Bielecki, *Rannii eneolit nizovii Pruta i Dunaja*, Chișinău, 1978.
- Cârciumaru 1996 – M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996.
- Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005 – M. Cârciumaru, M. Pleșa, M. Mărgărit, *Omul și plantele. Manual de analiză carpologică*, Târgoviște, 2005.
- Cioflan, Rotaru 1988 – T. Cioflan, E. Rotaru, *Figurine antropomorfe neolitice descoperite la Popești, județul Argeș*, Revista Muzeelor și Monumentelor 25, 4, 1988, p. 49–52.
- Ciută 2009 – B. Ciută, *Cultivarea plantelor în pre- și protoistoria bazinului intracarpatic din România. Analize statistice și spațiile efectuate asupra macroresturilor vegetale*, Biblioteca Brukenthal XXXIV, Sibiu, 2009.
- Comșa 1963 – E. Comșa, *Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II (Pe baza săpăturilor de la Drăgănești-Tecuci)*, SCIV 14, 1963, 1, p. 7–32.
- Comșa 1979 – E. Comșa, *Les figurines en os appartenant a la phase moyenne de la culture Gumelnița*, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 69–77.
- Comșa 1995 – E. Comșa, *Raporturile dintre comunitățile culturii Gumelnița și cele ale aspectului cultural Aldeni II, reprezentate prin figurinele antropomorfe*, CCDJ, XIII–XIV, 1995, p. 19–28.
- Comșa, Georgescu 1981 – E. Comșa, V. Georgescu, *Cetățuia geto-dacă de pe Dealul Movila de la Gura Vitioarei*, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 271–282.
- Comșa, Georgescu 1983 – E. Comșa, V. Georgescu, *Așezarea neolitică de tip Aldeni II de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova)*, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 334–349.
- Dragomir 1970 – I. T. Dragomir, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni, considerații asupra ceramicii*, Danubius 4, 1970, p. 25–91.
- Dragomir 1983 – I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul Moldovei, aspectul Stoicani-Aldeni*, București, 1983.
- Dragomir 1985 – I. T. Dragomir, *Repertoriul descoperirilor arheologice de aspect cultural Stoicani-Aldeni*, Danubius, 12–13 (1984–1985), p. 7–48.
- Dumitrescu 1963 – Vl. Dumitrescu, *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I)*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 51–76.
- Dumitrescu et al. 1954 – Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești monografie arheologică*, București, 1954.
- Frînculeasa 2004 – A. Frînculeasa, *Plastica antropomorfă și zoomorfă din epoca neo-eneolitică din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, Cumidava 26, 2004, p. 26–46.
- Frînculeasa 2006 – A. Frînculeasa, *Fragmente ceramică decorate antropomorf descoperite în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos-Județul Prahova*, Argesis. Studii și comunicări, Seria Istorie, 15, 2006, p. 31–40.
- Frînculeasa 2007 – A. Frînculeasa, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni, repere de cronologie relativă*, Peuce S.N., 5, 2007, p. 7–32.
- Frînculeasa 2008 – A. Frînculeasa, *Epoca eneolitică în nordul Munteniei. O evaluare cultural-istorică*, Mousaios 13, 2008, p. 7–39.
- Frînculeasa 2009 – A. Frînculeasa, *Descoperiri arheobotanice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie, 1, 2009, p. 93–97.
- Frînculeasa 2009a – A. Frînculeasa, *Vasele din lut descoperite în așezarea din epoca eneolitică de la Seciu (jud. Prahova)*, Danubius 27, 2009, p. 5–38.
- Frînculeasa 2010 – A. Frînculeasa, *Noi informații privind cercetările arheologice de la Sudiți, com. Gherăseni (jud. Buzău) – Descoperiri din epoca neo-eneolitică*, Mousaios 15, 2010, p. 23–54.
- Frînculeasa 2010a – A. Frînculeasa, *Epoca neolitică în nordul Munteniei (Contribuții arheologice asupra evoluției comunităților umane în epoca neolitică în nordul Munteniei)*, Ploiești, 2010.
- Frînculeasa 2011 – A. Frînculeasa, *Seciu – județul Prahova: un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Munteniei*, București, 2011.
- Frînculeasa, Niță, Dumitrașcu 2008 – A. Frînculeasa, L. Niță, V. Dumitrașcu, *Asupra descoperirilor aparținând culturii Gumelnița de la Urlați (jud. Prahova)*, Acta Musei Tutovens 3, 2008, p. 94–105.
- Frînculeasa, Negrea 2010 – A. Frînculeasa, O. Negrea, *Un sit din epoca neo-eneolitică în zona colinară a Munteniei – Seciu, jud. Prahova*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie, 2, 2010, p. 45–68.
- Frînculeasa, Negrea 2010a – A. Frînculeasa, O. Negrea, *Plastica antropomorfă și zoomorfă din situl neo-eneolitic de la Seciu (jud. Prahova)*, Mem. Antiq. 25–26 (2008–2009), 2010, p. 115–138.
- Harțuche 1987 – N. Harțuche, *Cercetările arheologice de la Lișcoteanca I. Așezarea „Movila Olarului” (1970–1976)*, Istros N.S., V, 1987, p. 7–90.
- Harțuche 2002 – N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, BTHR 35, București, 2002.
- Harțuche, Anastasiu 1968 – N. Harțuche, F. Anastasiu, *Brăilița*, Brăila, 1968.
- Harțuche, Anastasiu 1976 – N. Harțuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.
- Ilie 2007 – A. Ilie, *Mod de gestionare a produselor agricole la comunitățile gumelnițene nord-dunărene*, Valachica 20, 2007, p. 131–140.
- Marchevici 1996 – V. Marchevici, *Vase zoomorfe eneolitice din Republica Moldova, Cucuteni aujourd' hui* (ed. D. Monah, Gh. Dumitroaia), BMA II, Piatra-Neamț, 1996, p. 253–262.
- Marinescu-Bîlcu 1974 – S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
- Marinescu-Bîlcu 1981 – S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, Oxford, 1981.
- Marinescu-Bîlcu 1990 – S. Marinescu-Bîlcu, *Askoi et rhytons eneolithique des regions balkano-danubiennes et leurs relations avec le Sud, a lumiere de quelques pieces de Căscioarele*, Dacia N.S., 34, 1990, p. 5–21.

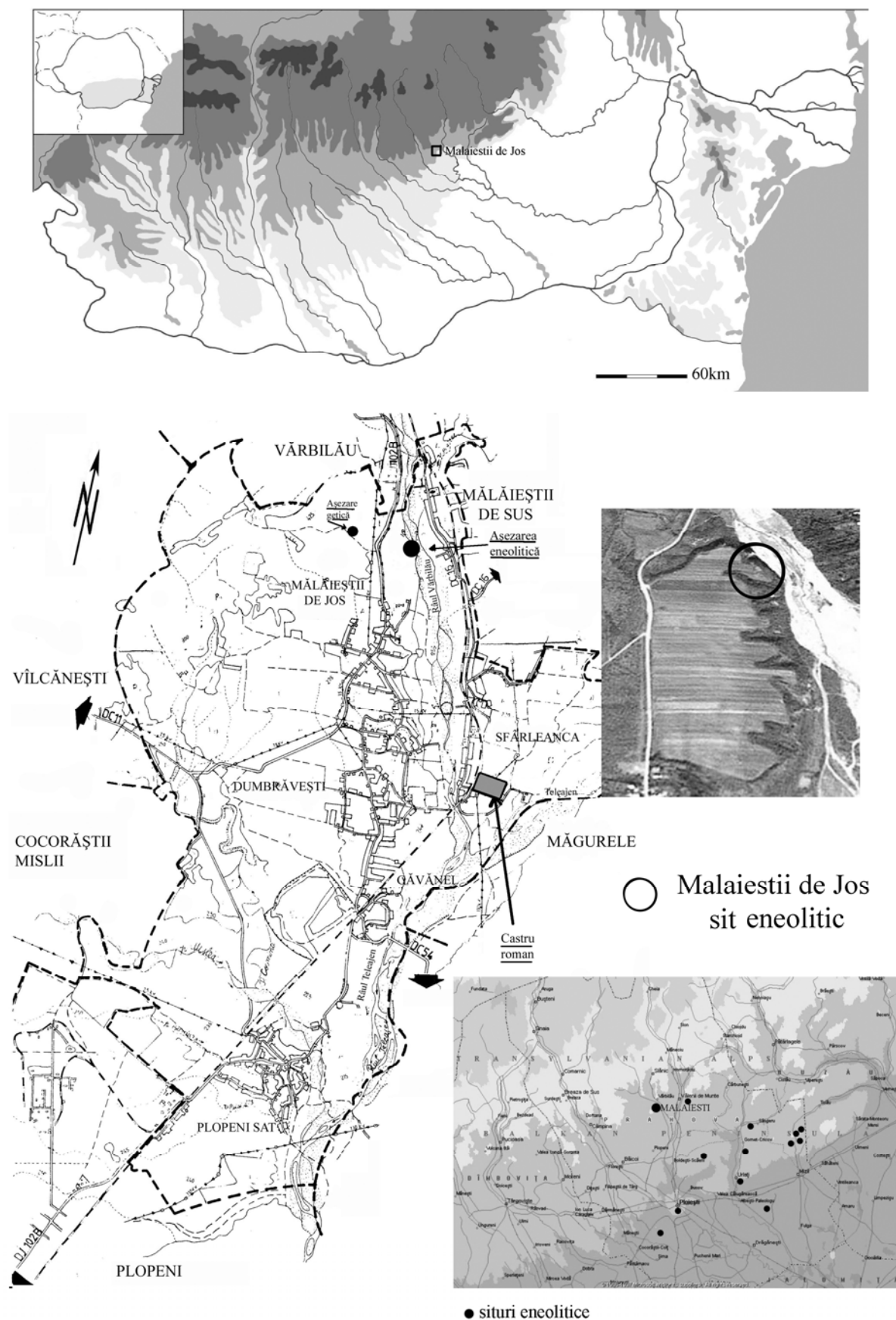
- Marinescu-Bîlcu 1999–2000 – S. Marinescu-Bîlcu, *Rhyta sau vase zoomorfe*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu”, 5–6 (1999–2000), 2000, p. 251–261.
- Monah et al. 2003 – D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru o Troie în Subcarpații Moldovei*, BMA XIII, Piatra-Neamț, 2003.
- Monah, Monah 2008 – F. Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, BMA XIX, 2008, Piatra-Neamț.
- Nania 1967 – I. Nania, *Locuitorii gumelnițeni în lumina cercetărilor de la Teiu*, SAI, 9, 1967, p. 7–24.
- Nițu 1971 – A. Nițu, *Noi descoperiri de reprezentări antropomorfe în relief pe ceramica Cucuteni A*, Carpica, IV, 1971, p. 81–88.
- Nițu 1973–1974 – A. Nițu, *Un vas antropomorf de tip Stoicani-Aldeni de la Suceveni (Galați)*, Carpica 6–7, 1973–1974, p. 7–15.
- Paul 1992 – I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992.
- Paveleț 2010 – E. Paveleț, *Ceramica Stoicani-Aldeni din așezările de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău)*, Ploiești, 2010.
- Peneș, Paveleț 2001 – M. Peneș, E. Paveleț, *Așezarea de la Boboci, comuna Jugureni, județul Prahova*, Mousaios 7, 2001, p. 9–15.
- Rotaru 2006 – M. Rotaru, *Plastica antropomorfă specifică aspectului cultural Stoicani-Aldeni din așezări situate în partea de sud est a județului Vaslui*, ActaMM 25–27 (2004–2006), 2006, p. 1–7.
- Slavcev 2005 – V. Slavcev, *Precucuteni influences on pottery on the final phase of Hamangia culture*, în *Cucuteni, 120 years of researches. Time to sum up*, BMA, XVI (editor Gh. Dumitroaia et al.), Piatra-Neamț, 2005, p. 39–54.
- Slavcev 2005a – V. Slavcev, *About the beginning of Gumelnița culture in North-East of Balkan Peninsula*, CCDJ 22, 2005, p. 161–166.
- Sorokin 2001 – V. Sorokin, *Relațiile între culturile Precucuteni-Tripolie A și Bolgrad-Aldeni*, Tyragetia 10, 2001, p. 81–90.
- Șimon 1986 – M. Șimon, *Unele probleme ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, SCIVA, 37, 1986, 1, p. 5–28.
- Teodorescu, Peneș 1984 – V. Teodorescu, M. Peneș, *Matricea de incidență a siturilor de la Budureasca (Budureasca 1-Budureasca 31) jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață, a unității culturale și a densității paleodemografice în zonă*, AMIAP, I, 1984, p. 11–50.
- Ursulescu, Tencariu 2004 – N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Un vas neobișnuit din așezarea precucuteniană de la Isaiia (jud. Iași)*, Carpica 33, 2004, p. 41–52.
- Ursulescu, Tencariu 2007 – N. Ursulescu, F. Tencariu, *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, în vol. *Dimensiunea europeană a civilizație eneolitică est-carpatică*, (ed. N. Ursulescu), Iași, 2007, p. 131–156.
- Voinea 2005 – V. M. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI, fazele A1 și A2*, Constanța, 2005.
- Vulpe 1957 – R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*, București, 1957.
- PL. III – Mălăieștii de Jos, locuința 1: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. IV – Mălăieștii de Jos, locuința 2: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. V – Mălăieștii de Jos, locuința 3: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. VI – Mălăieștii de Jos, locuința 4: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. VII – Mălăieștii de Jos, locuința 5: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. VIII – Mălăieștii de Jos, locuința 5: detalii din timpul cercetărilor.
- PL. IX – Mălăieștii de Jos: detalii din timpul cercetărilor (1–3); groapă de provizii? sau cuptor (4–6).
- PL. X – Mălăieștii de Jos, locuința 2: plan și profil stratigrafic.
- PL. XI – Mălăieștii de Jos: 1. plan parțial al locuinței 5; 2. desen al profilului de sud dintre sectoarele 13A și 13C.
- PL. XII – Mălăieștii de Jos: schiță a planului general de săpătură arheologică și de dispunere a complexelor arheologice.
- PL. XIII – Mălăieștii de Jos: ceramică descoperită în locuința 1: cupe, boluri și castronașe.
- PL. XIV – Mălăieștii de Jos: ceramică descoperită în locuința 1: castroane (1, 2, 8, 10), castronașe (3, 4, 11), boluri (6), vase borcan (12, 13), vase amforoidale fragmentare (16, 17), capace (9?, 14).
- PL. XV – Mălăieștii de Jos, inventar locuința 2: ceramică (1–7, 11), piesă din os (8), fragment statueta antropomorfă (9), așchie din silex (10).
- PL. XVI – Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: cupe (3–6, 8–10), castronașe (1, 2, 6, 7), pahare (12–14).
- PL. XVII – Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: castroane (14–16), castronașe, strecurătoare (12), vase miniaturale (11), capac pictat în interior (10), fragmente de vase pictate (8, 9), capac (7), cupe (3, 5), vas de provizii (4).
- PL. XVIII – Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: castroane (1–7, 11), castronaș decorat (12), tipsii (8–10).
- PL. XIX – Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: vase borcan (2, 3, 7, 8, 11), castroane (5, 4, 12), vase de provizii (6, 9, 10), vase tronconice (13–14).
- PL. XX – Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: vase amforoidale (1–4, 6–7, 11), vase borcan (5, 8, 9, 10).
- PL. XXI – Mălăieștii de Jos, vase de tip suport: suporti cilindrici (1–10, 12), suporti „colac” (13–16); 1–11, 13–16 – fără scară.
- PL. XXII – Mălăieștii de Jos, vase de provizii descoperite în: locuința 1 (2), locuința 2 (8), locuința 5 (4, 6, 7, 9), locuința 6 (1, 3, 5).
- PL. XXIII – Mălăieștii de Jos: pintadere din lut (1, 2, 5, 6), discuri din lut decorate (3, 4), linguri din lut (7–11).
- PL. XXIV – Mălăieștii de Jos: forme de vase descoperite în 2002–2009, parțial 2010 (fără scară).
- PL. XXV – Mălăieștii de Jos, piese din silex: suporturi pentru unelte (2–7, 15), gratoare (1, 8, 13, 14), vârfuri de săgeată (9–11).
- PL. XXVI – Mălăieștii de Jos, piese din piatră și os: dălțițe, toporașe (1–3), astragale (6–8), os în curs de prelucrare (4), împungător din os (5), frecător (9), rășnițe (10, 12).
- PL. XXVII – Mălăieștii de Jos, plastică antropomorfă din lut.
- PL. XXVIII – Mălăieștii de Jos, statuete antropomorfe din os (1, 3), lut (2), vas askos descoperit în locuința 5 (4), reprezentări antropomorfe pe perete de vas (5, 6).
- PL. XXIX – Mălăieștii de Jos, plastică zoomorfă din lut; protome zoomorfe atașate pe vase (1, 3).
- PL. XXX – Mălăieștii de Jos, descoperiri paleobotanice: amprente de frunze (1–2), semințe și fructe de *sambucus nigra* (1–6), vas în care au fost descoperite semințele și fructele de *sambucus nigra*.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

- Pl. I – Mălăieștii de Jos și poziționarea sitului eneolitic.
- Pl. II – Mălăieștii de Jos, poziționarea sitului arheologic: 1. ortofotoplan; 2. imagine aeriană (foto: Carmen Bem, iunie 2011); 3. vedere a așezării dinspre est; 4. vedere a așezării dinspre vest.

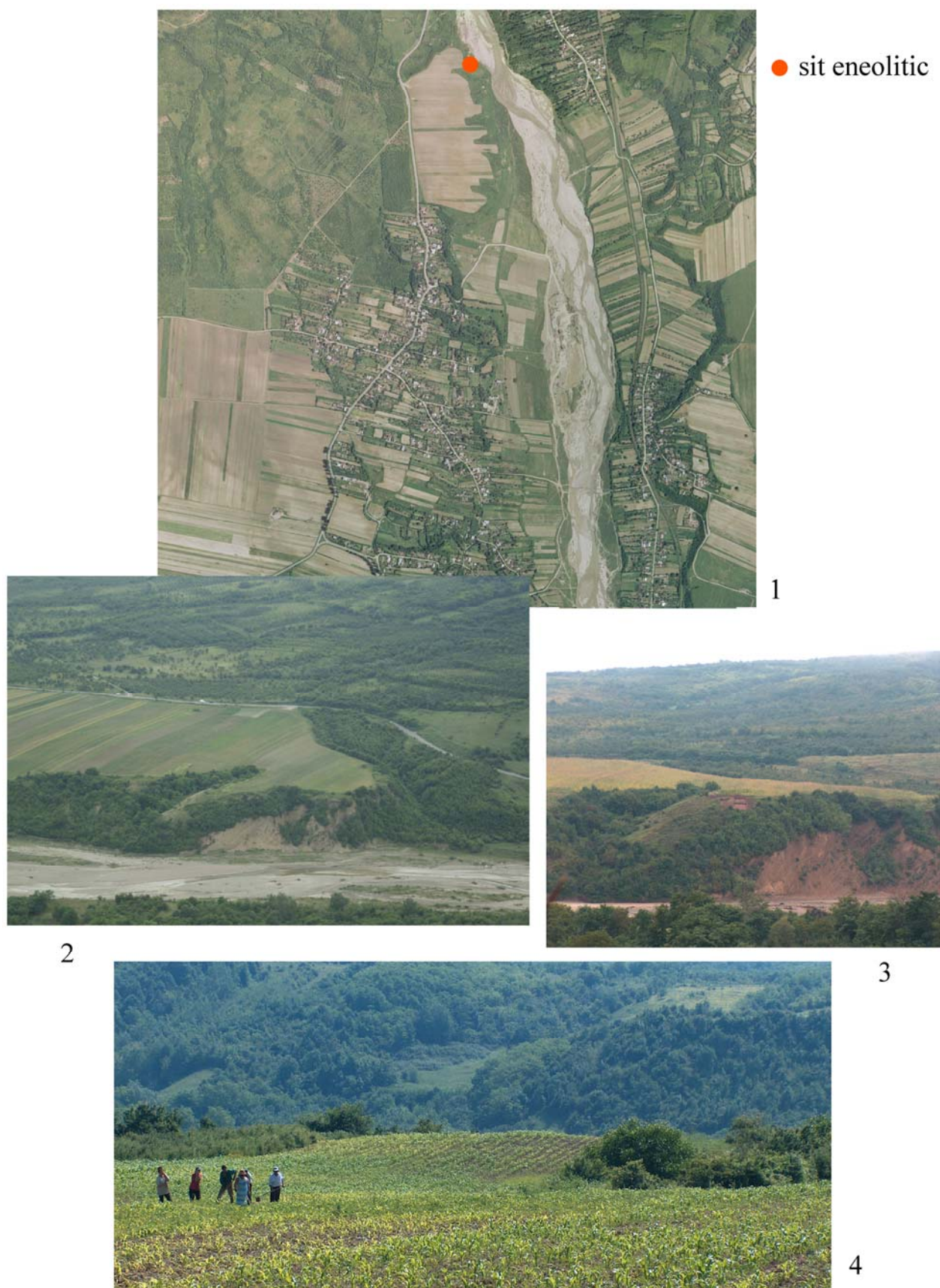
LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I – Mălăieştii de Jos and the position of the eneolithic site.
 Pl. II – Mălăieştii de Jos, the position of the archaeological site:
 1. orthophotomap; 2. aerial image (photo: Carmen Bem, June 2011); 3. view of the settlement from the east; 4. view of the settlement from the west.
 Pl. III – Mălăieştii de Jos, dwelling 1: details during research.
 Pl. IV – Mălăieştii de Jos, dwelling 2: details during research.
 Pl. V – Mălăieştii de Jos, dwelling 3: details during research.
 Pl. VI – Mălăieştii de Jos, dwelling 4: details during research.
 Pl. VII – Mălăieştii de Jos, dwelling 5: details during research.
 Pl. VIII – Mălăieştii de Jos, dwelling 5: details during research.
 Pl. IX – Mălăieştii de Jos: details during research (1–3); supplies pit? or oven (4–6).
 Pl. X – Mălăieştii de Jos, dwelling 2: plan and stratigraphical profile.
 Pl. XI – Mălăieştii de Jos: 1. partial plan of dwelling 5; 2. draw of the southern profile between 13A and 13C sectors.
 Pl. XII – Mălăieştii de Jos: sketch of the general plan of excavation and the disposing of archaeological complexes.
 Pl. XIII – Mălăieştii de Jos: ceramics discovered in dwelling 1: cups, porringers and pans.
 Pl. XIV – Mălăieştii de Jos: ceramics discovered in dwelling 1: bowls (1, 2, 8, 10), pans (3, 4, 11), porringers (6), jars (12, 13), fragmentary vessels in shape of amphora (16, 17), lids (9?, 14).
 Pl. XV – Mălăieştii de Jos, inventory dwelling 2: ceramics (1–7, 11), piece of bone (8), fragment of anthropomorphic statuette (9), flint splinter (10).
 Pl. XVI – Mălăieştii de Jos, ceramics from dwelling 5: cups (3–6, 8–10), pans (1, 2, 6, 7), glasses (12–14).
 Pl. XVII – Mălăieştii de Jos, ceramics from dwelling 5: bowls (14–16), pans, strainers (12), miniature pot (11), lid painted inside (10), fragments of painted pots (8, 9), lid (7), cups (3, 5), supplies vessel (4).
 Pl. XVIII – Mălăieştii de Jos, ceramics from dwelling 5: bowls (1–7, 11), decorated pan (12), patellas (8–10).
 Pl. XIX – Mălăieştii de Jos, ceramics from dwelling 5: jars (2, 3, 7, 8, 11), bowls (5, 4, 12), supplies vessel (6, 9, 10), truncated conical pots (13–14).
 Pl. XX – Mălăieştii de Jos, ceramics from dwelling 5: vessels in shape of amphora (1–4, 6–7, 11), jars (5, 8, 9, 10).
 Pl. XXI – Mălăieştii de Jos, vessels of the type support: cylindrical supports (1–10, 12), „circle” supports (13–16); 1–11, 13–16 – no scale.
 Pl. XXII – Mălăieştii de Jos, supplies vessel discovered in: dwelling 1 (2), dwelling 2 (8), dwelling 5 (4, 6, 7, 9), dwelling 6 (1, 3, 5).
 Pl. XXIII – Mălăieştii de Jos: clay pintaderas (1, 2, 5, 6), decorated clay discs (3, 4), clay spoons (7–11).
 Pl. XXIV – Mălăieştii de Jos: shapes of vessels discovered in 2002–2009, partially in 2010 (no scale).
 Pl. XXV – Mălăieştii de Jos, flint pieces: supports (2–7, 15), grattoires (1, 8, 13, 14), arrowheads (9–11).
 Pl. XXVI – Mălăieştii de Jos, pieces of stone and bone: chisels, hatchets (1–3), astragalus (6–8), bone in course of processing (4), bone piercing tool (5), rubber (9), grinding mills (10, 12).
 Pl. XXVII – Mălăieştii de Jos, clay anthropomorphic plastic.
 Pl. XXVIII – Mălăieştii de Jos, anthropomorphic statuettes of bone (1, 3), clay (2), askos discovered in dwelling 5 (4), anthropomorphic representations on a vessel wall (5, 6).
 Pl. XXIX – Mălăieştii de Jos, clay zoomorphic plastic; zoomorphic protomas attached to vessels (1, 3).
 Pl. XXX – Mălăieştii de Jos, palaeobotanical discoveries: leaf impressions (1–2), seeds and fruits of *ambucus nigra* (1–6), vessel in which seeds and fruits of *sambucus nigra* were discovered.

Pl. I. Mălăiești de Jos și poziționarea sitului eneolitic.

Pl. II. Mălăieștii de Jos, poziționarea sitului arheologic: 1. ortofotoplan; 2. imagine aeriană (foto: Carmen Bem, iunie 2011); 3. vedere a așezării dinspre est; 4. vedere a așezării dinspre vest.

PL. III. Mălăieștii de Jos, locuința 1: detalii din timpul cercetărilor.

Pl. IV. Mălăieștii de Jos, locuința 2: detalii din timpul cercetărilor.

Pl. V. Mălăieștii de Jos, locuința 3: detalii din timpul cercetărilor.

Pl. VI. Mălăieștii de Jos, locuința 4: detalii din timpul cercetărilor.

Pl. VII. Mălăieștii de Jos, locuința 5: detalii din timpul cercetărilor.

Pl. VIII. Mălăieștii de Jos, locuința 5: detalii din timpul cercetărilor.

1

3

2

4

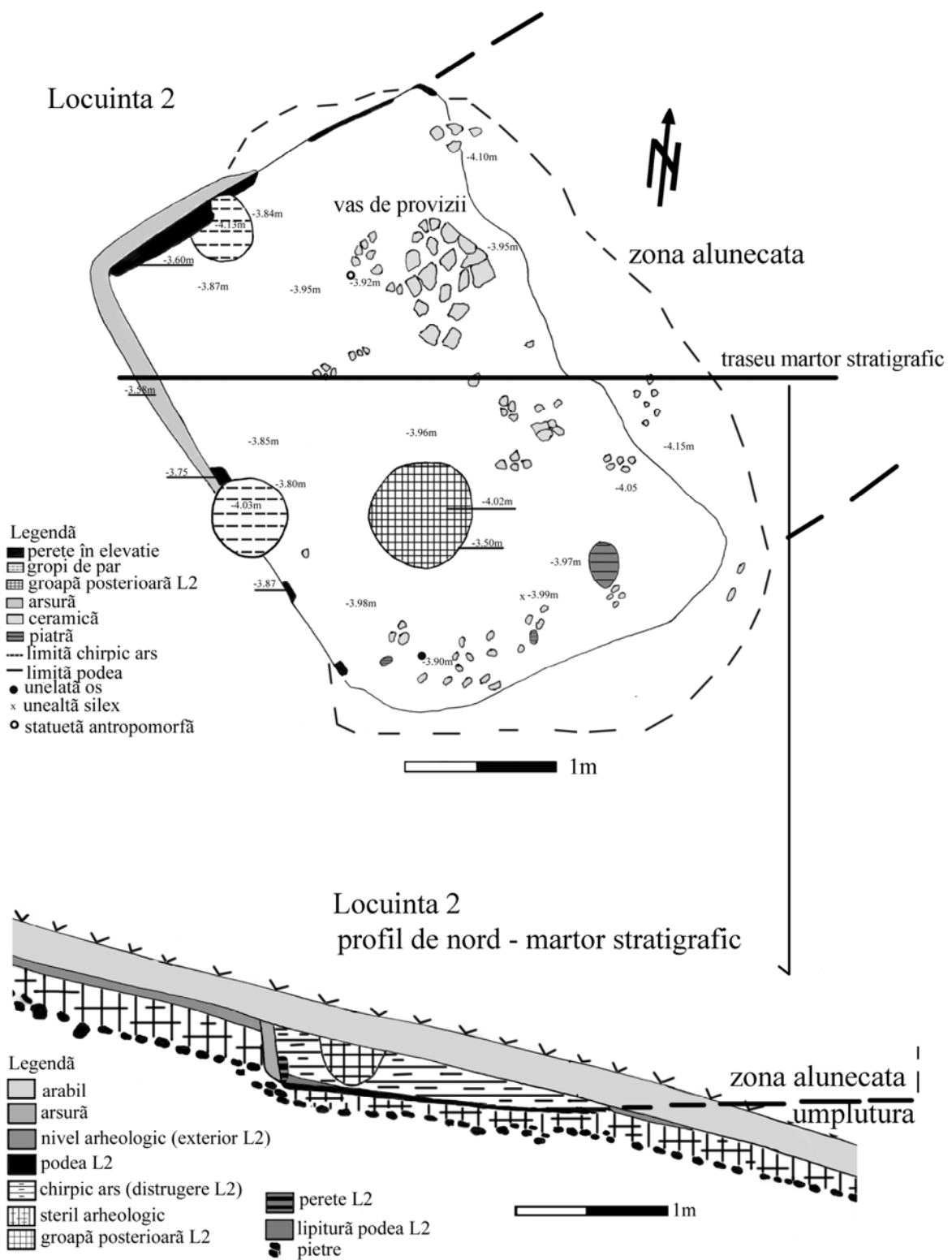

5

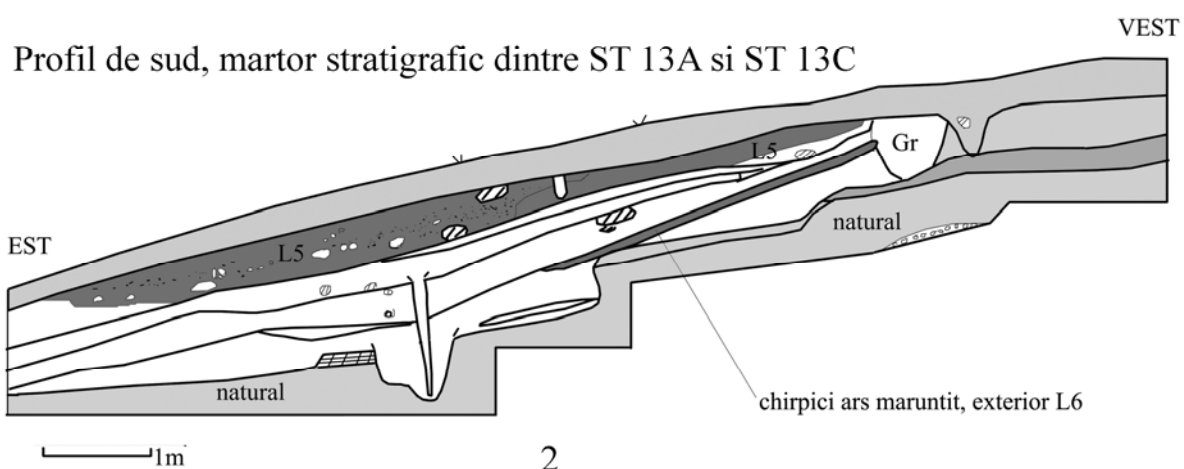
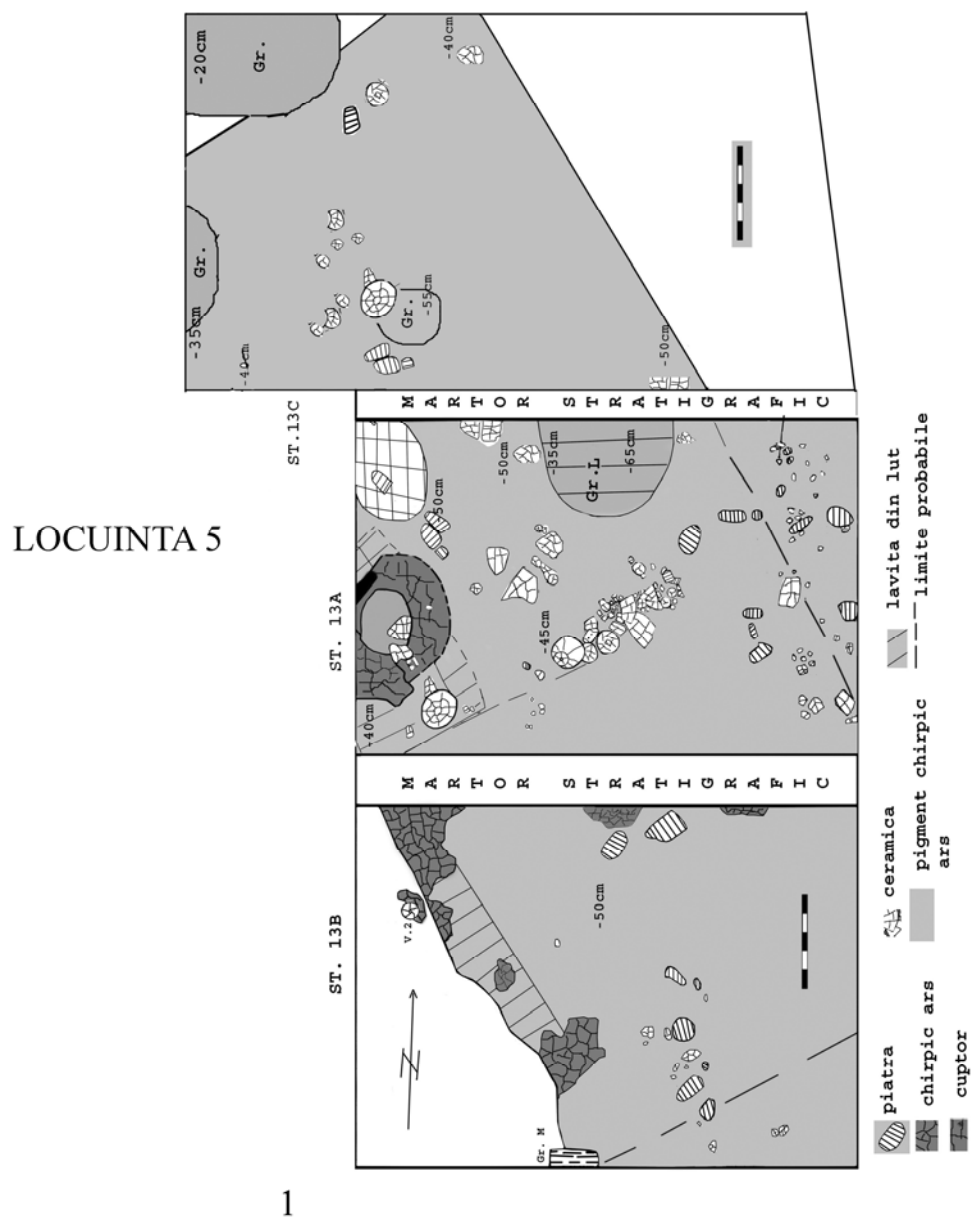

6

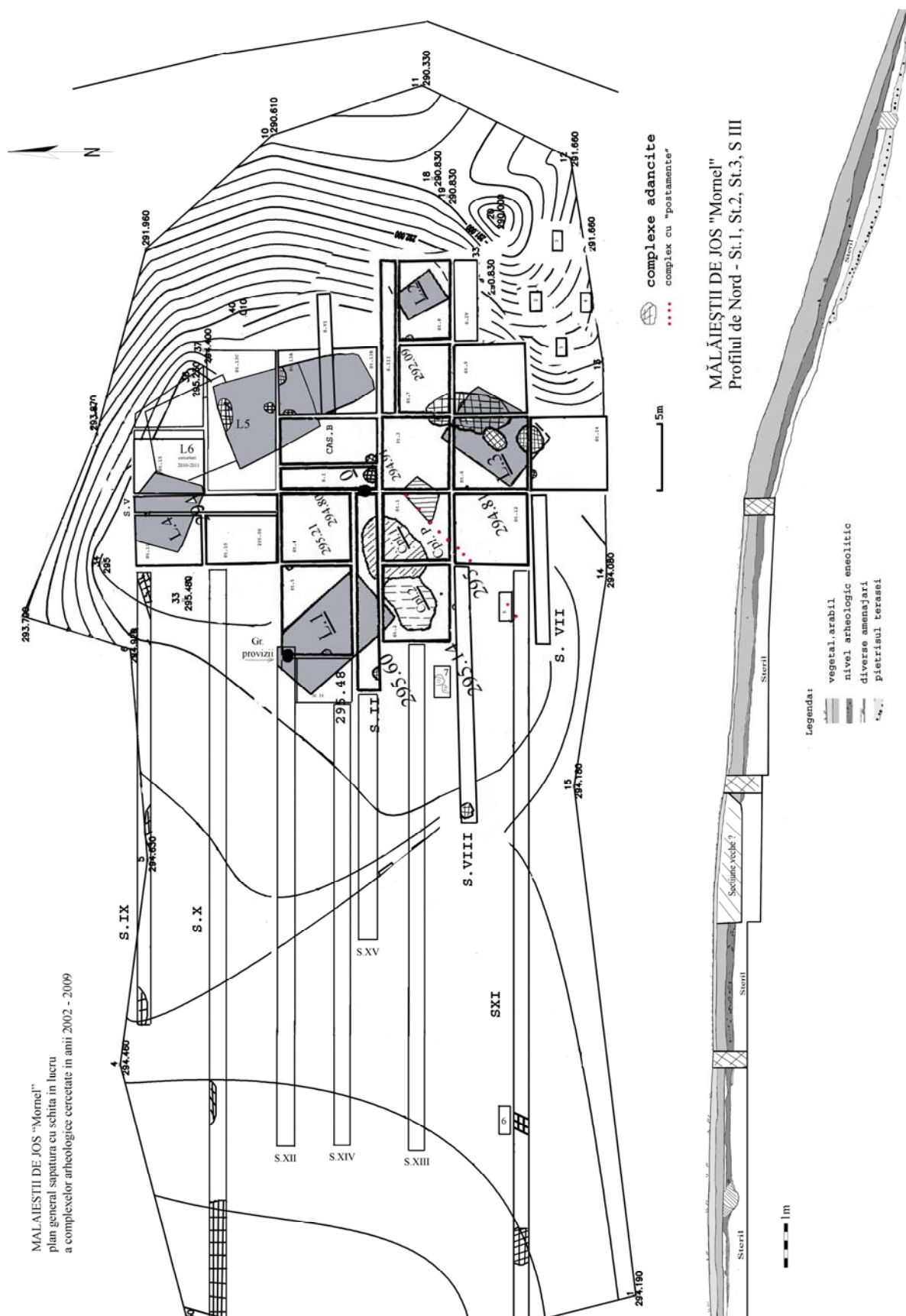
Pl. IX. Mălăieștii de Jos: detalii din timpul cercetărilor (1–3); groapă de provizii? sau cuptor (4–6).

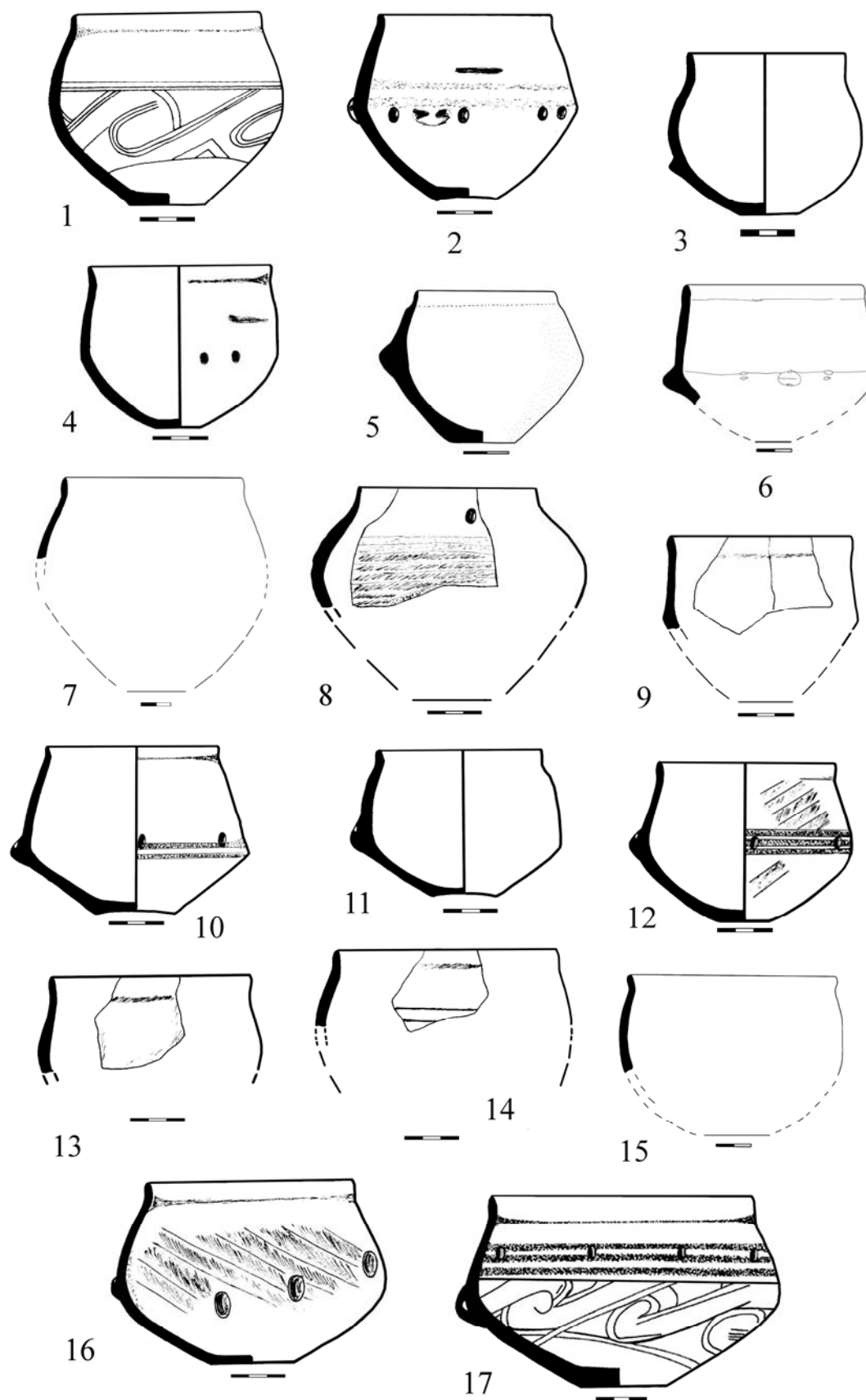

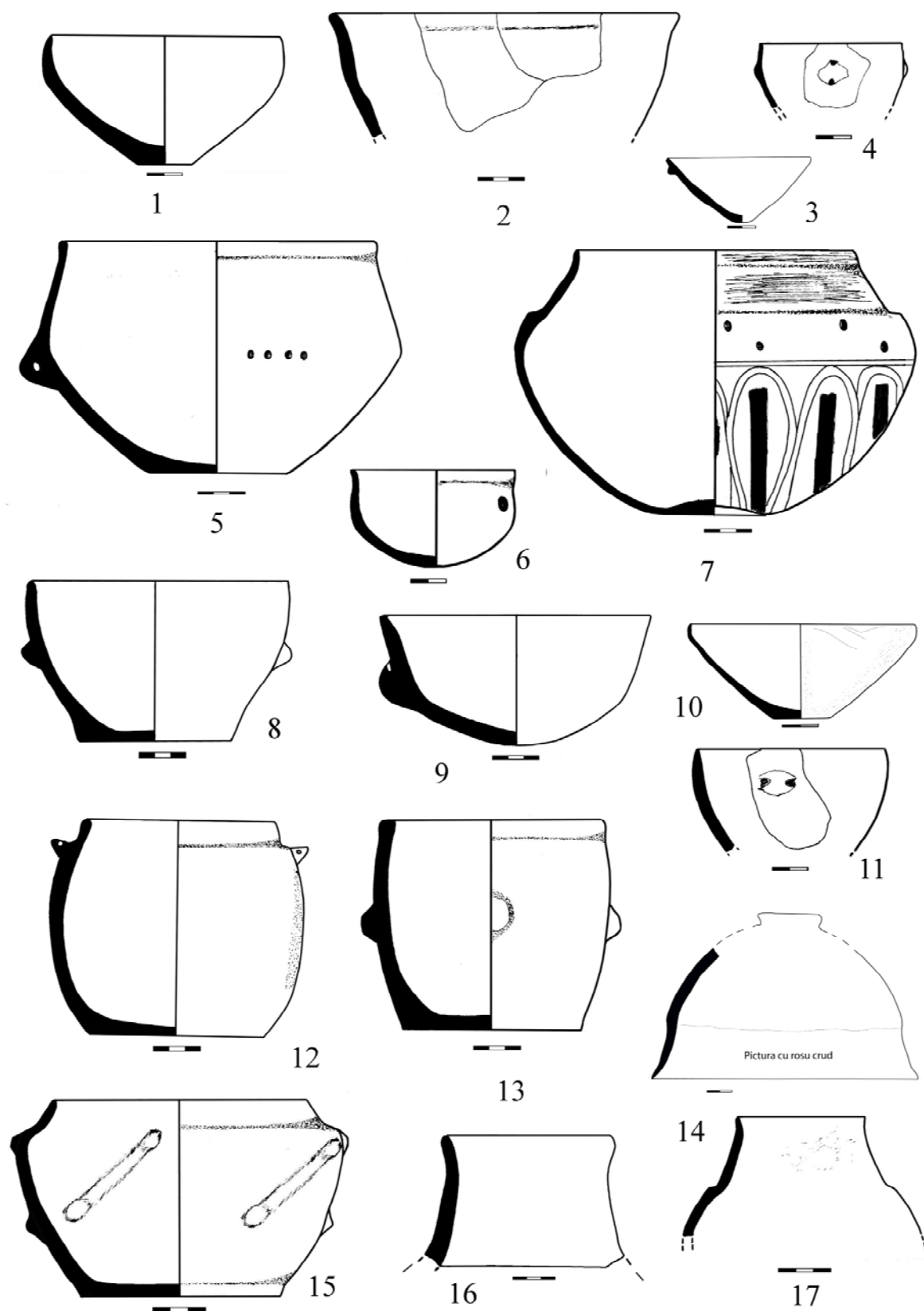
Pl. XI. Mălăieștii de Jos: 1. plan parțial al locuinței 5; 2. desen al profilului de sud dintre sectoarele 13A și 13C.

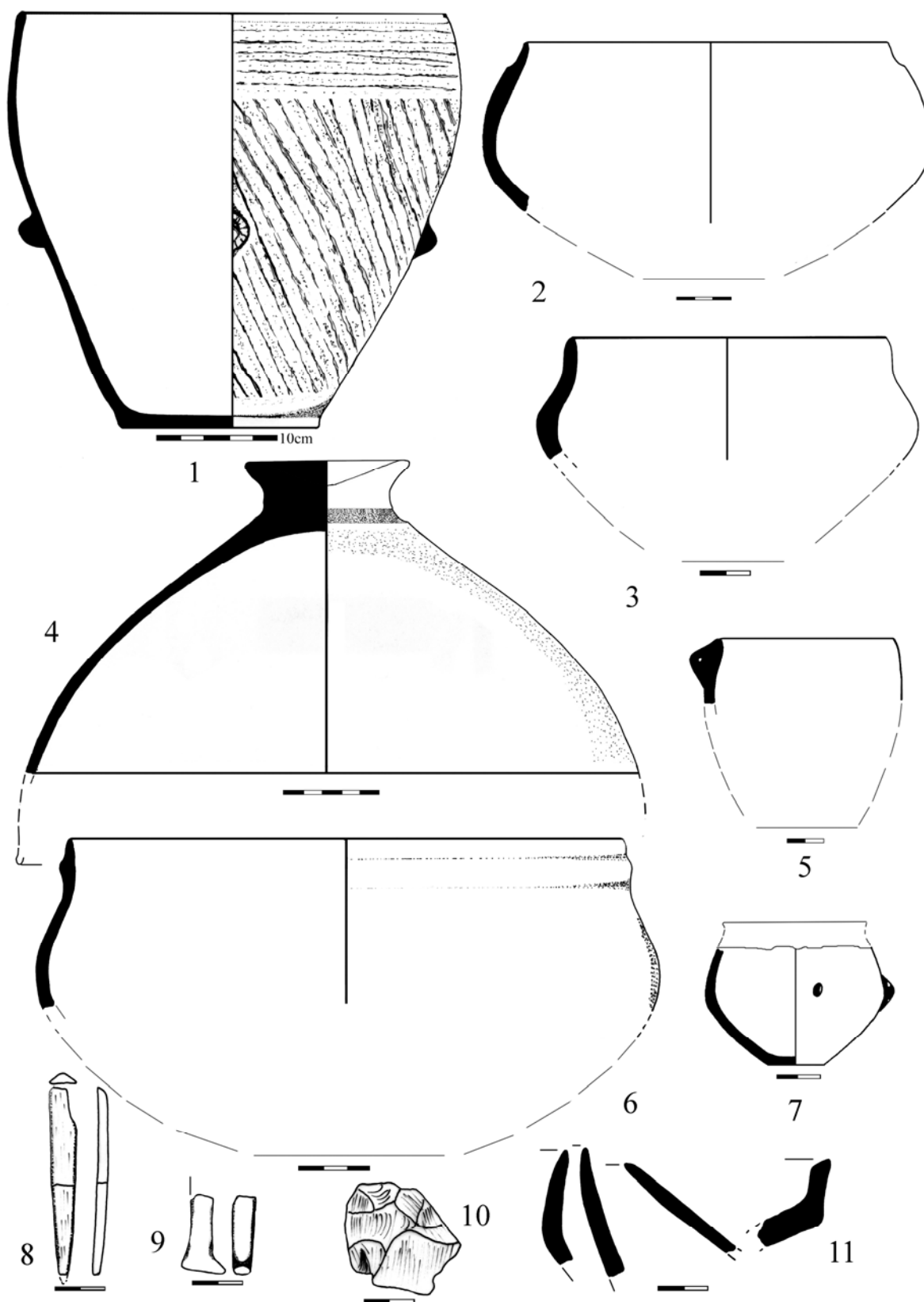
Pl. XII. Mălăieștii de Jos: schiță a planului general de săpătură arheologică și de dispunere a complexelor arheologice.

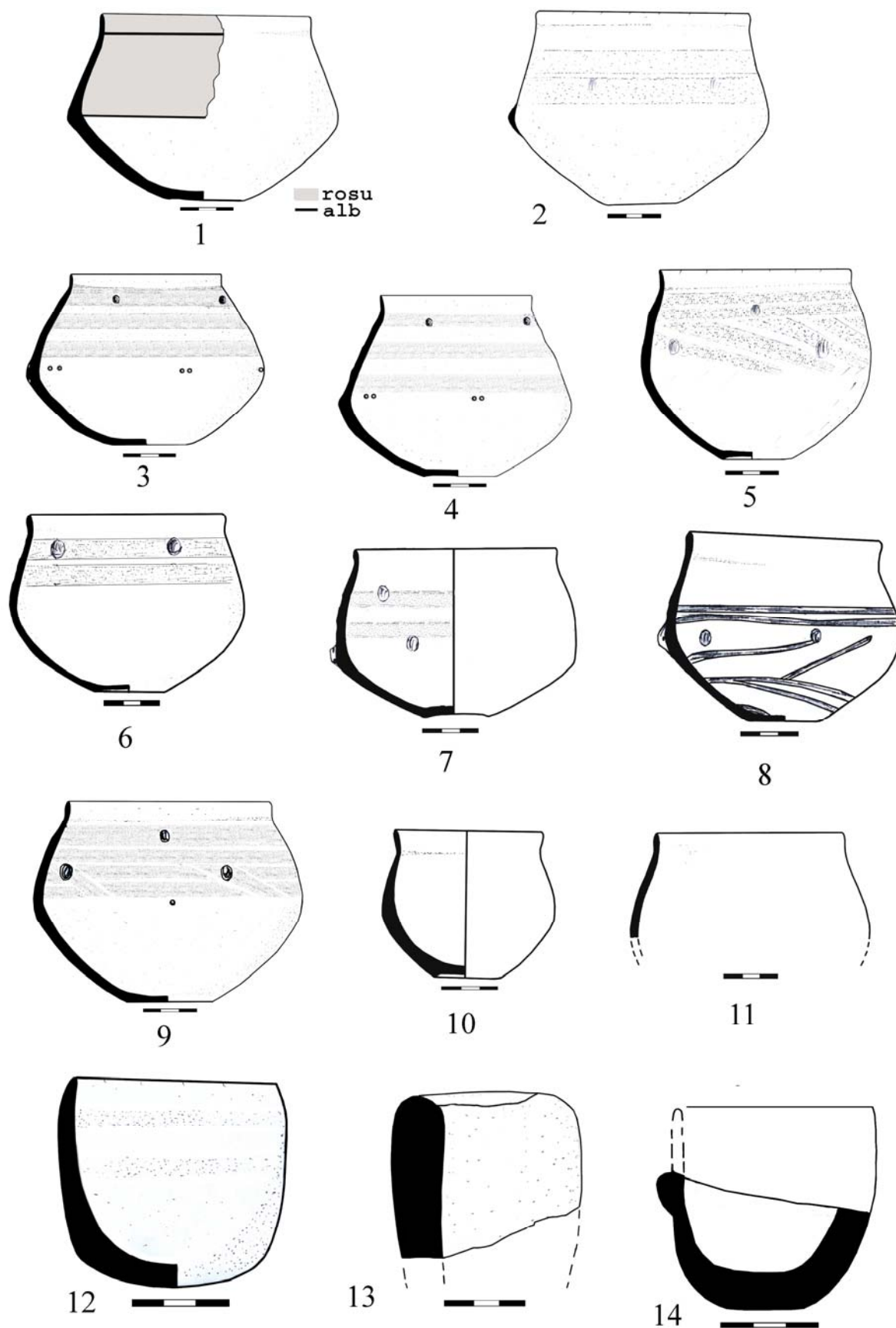
Pl. XIII. Mălăieștii de Jos: ceramică descoperită în locuința 1: cupe, boluri și castronașe.

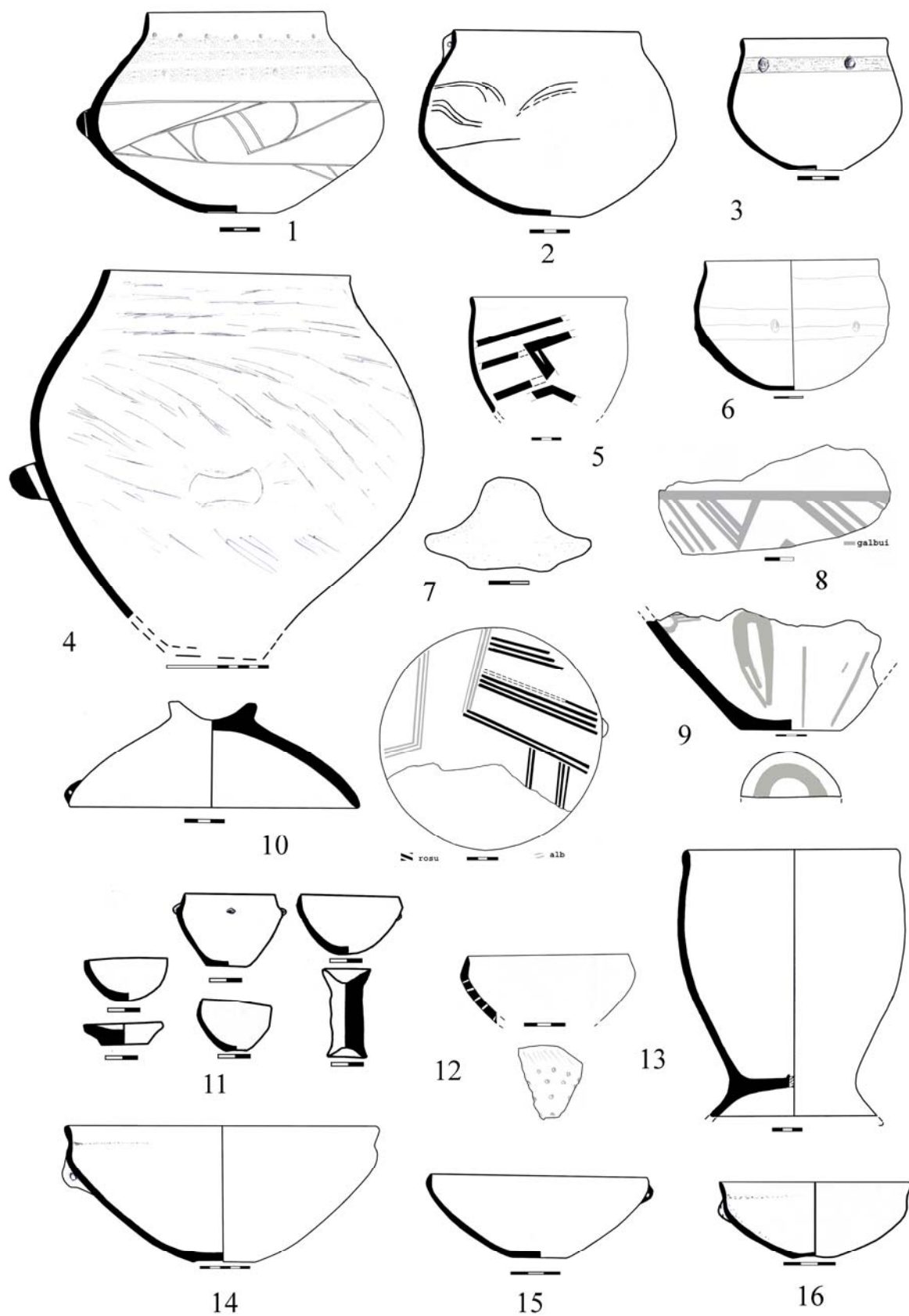
Pl. XIV. Mălăieștii de Jos: ceramică descoperită în locuința 1: castroane (1, 2, 8, 10), castronașe (3, 4, 11), boluri (6), vase borcan (12, 13), vase amforoidale fragmentare (16, 17), capace (9?, 14).

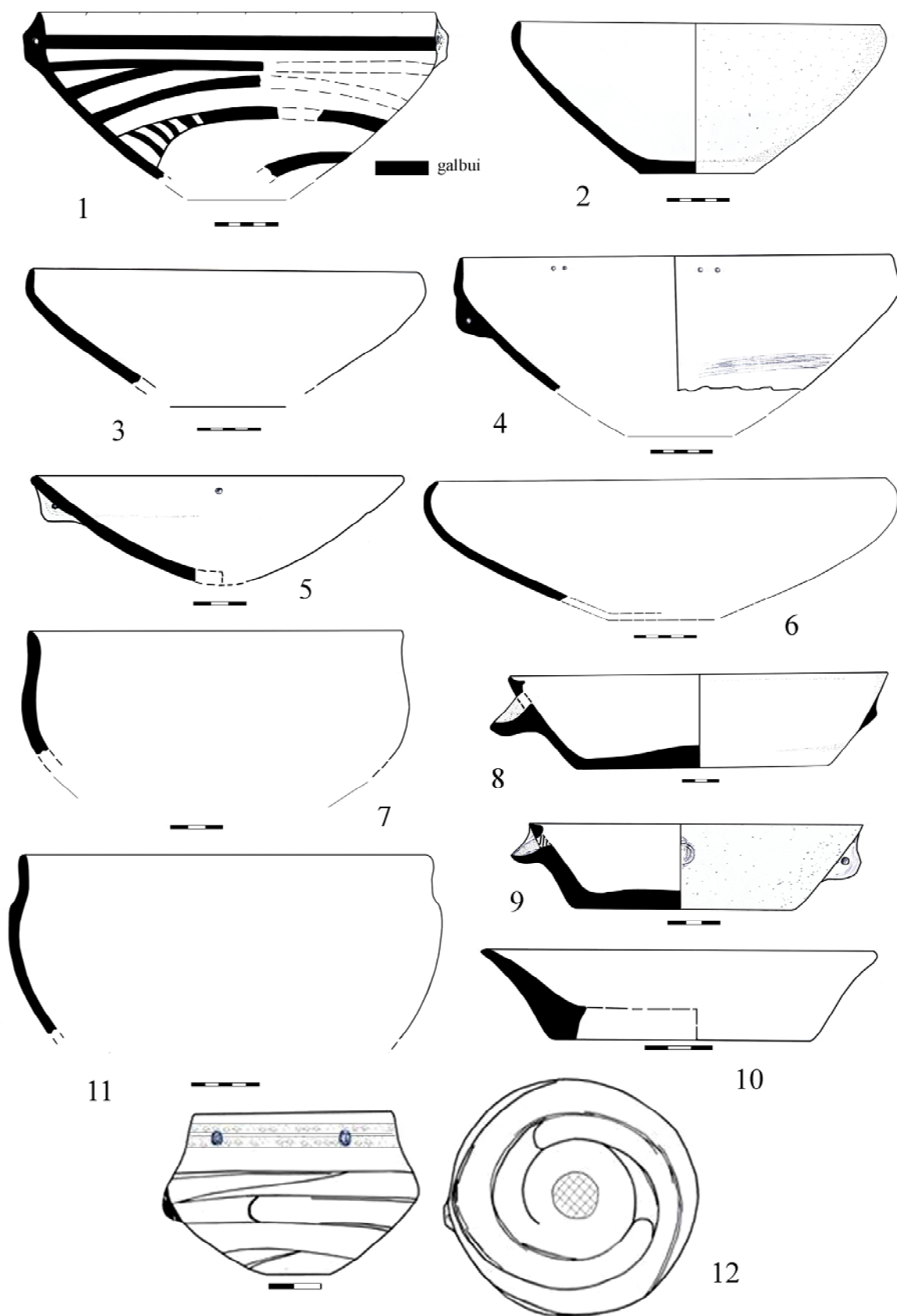
Pl. XV. Mălăieștii de Jos, inventar locuința 2: ceramică (1–7, 11), piesă din os (8), fragment statueta antropomorfă (9), așchie din silex (10).

Pl. XVI. Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: cupe (3–6, 8–10), castronașe (1, 2, 6, 7), pahare (12–14).

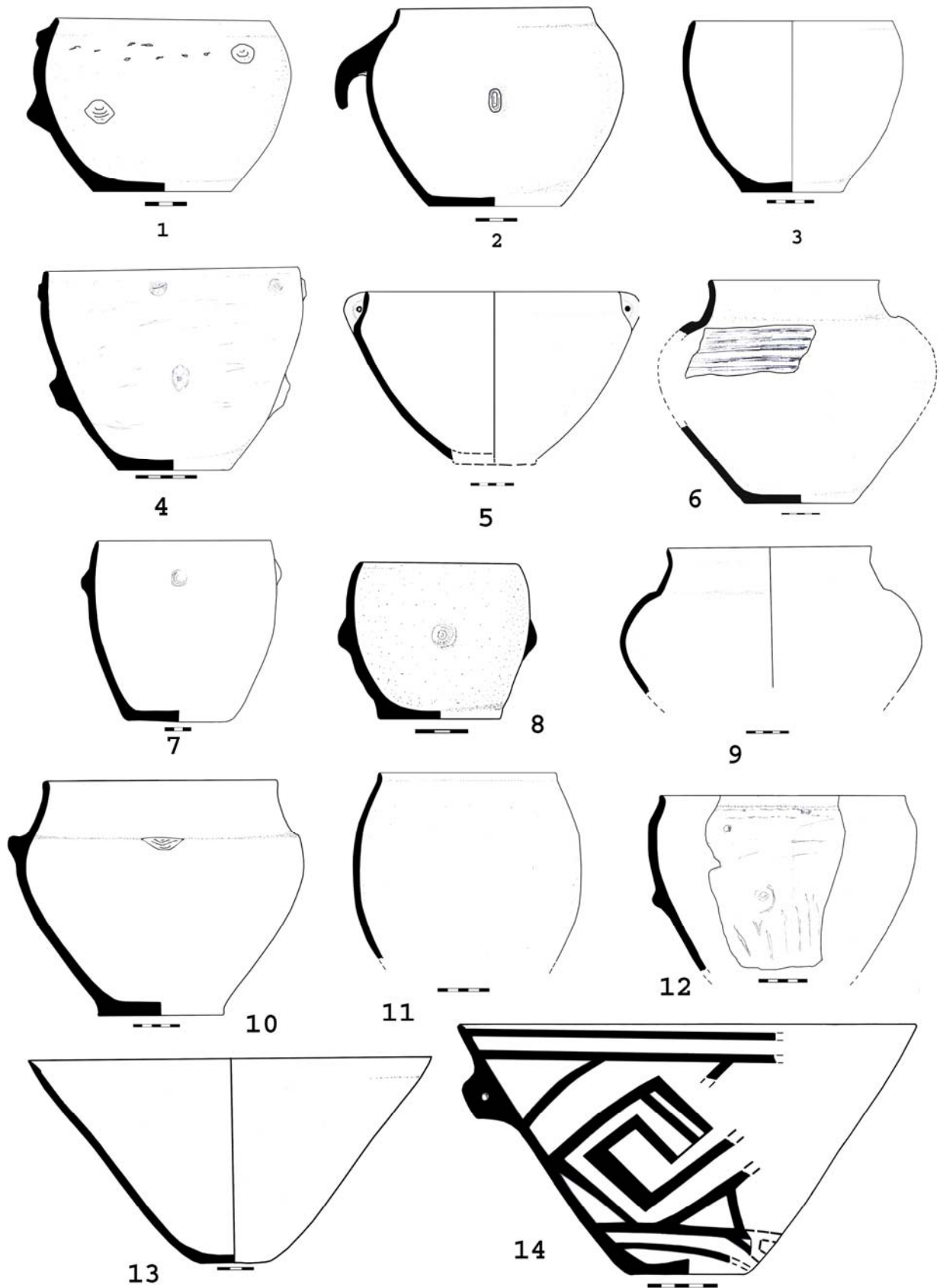

Pl. XVII. Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: castroane (14–16), castronașe, strecurătoare (12), vase miniaturale (11), capac pictat în interior (10), fragmente de vase pictate (8, 9), capac (7), cupe (3, 5), vas de provizii (4).

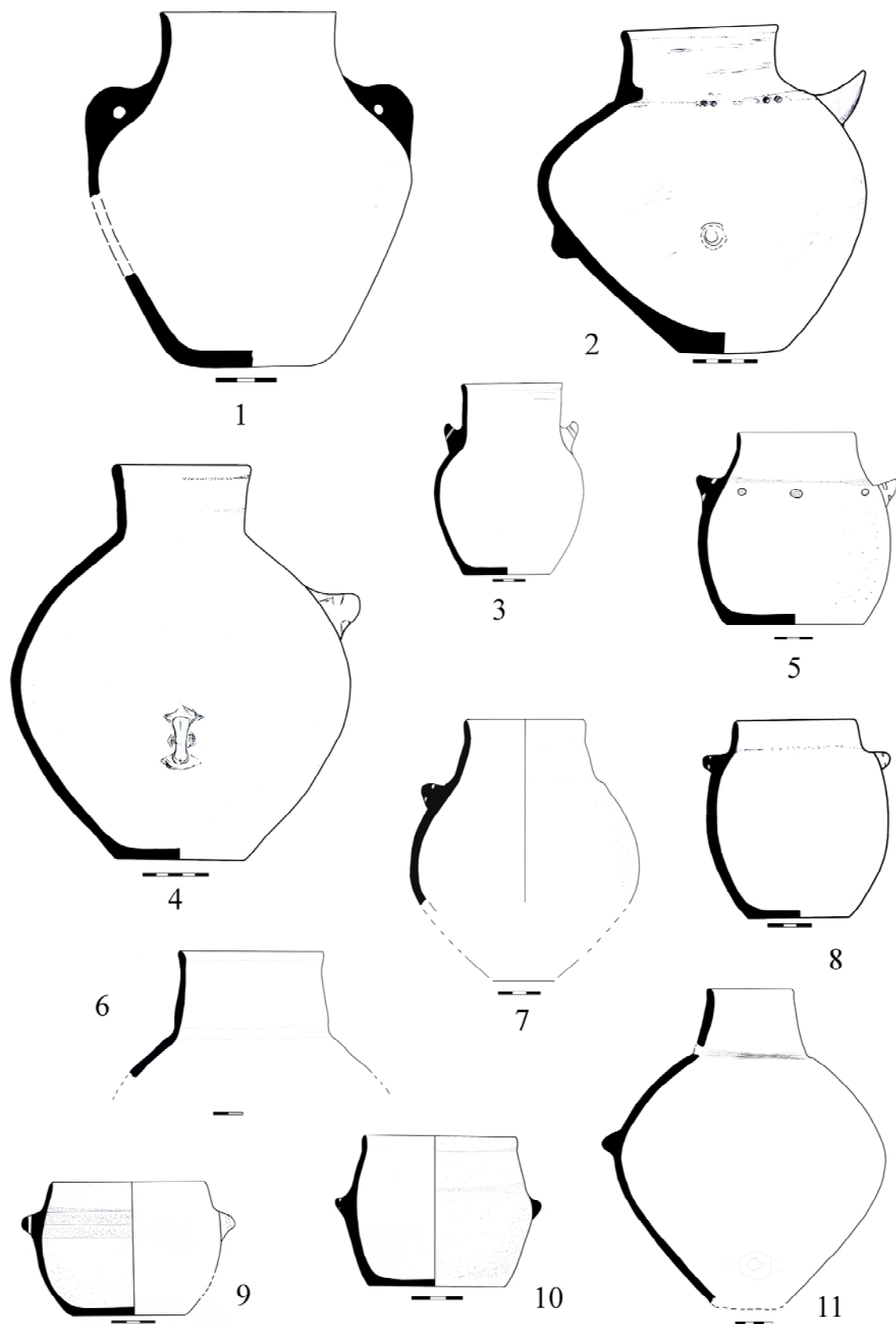

Pl. XVIII. Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: castroane (1–7, 11), castronaș decorat (12), tipsii (8–10).

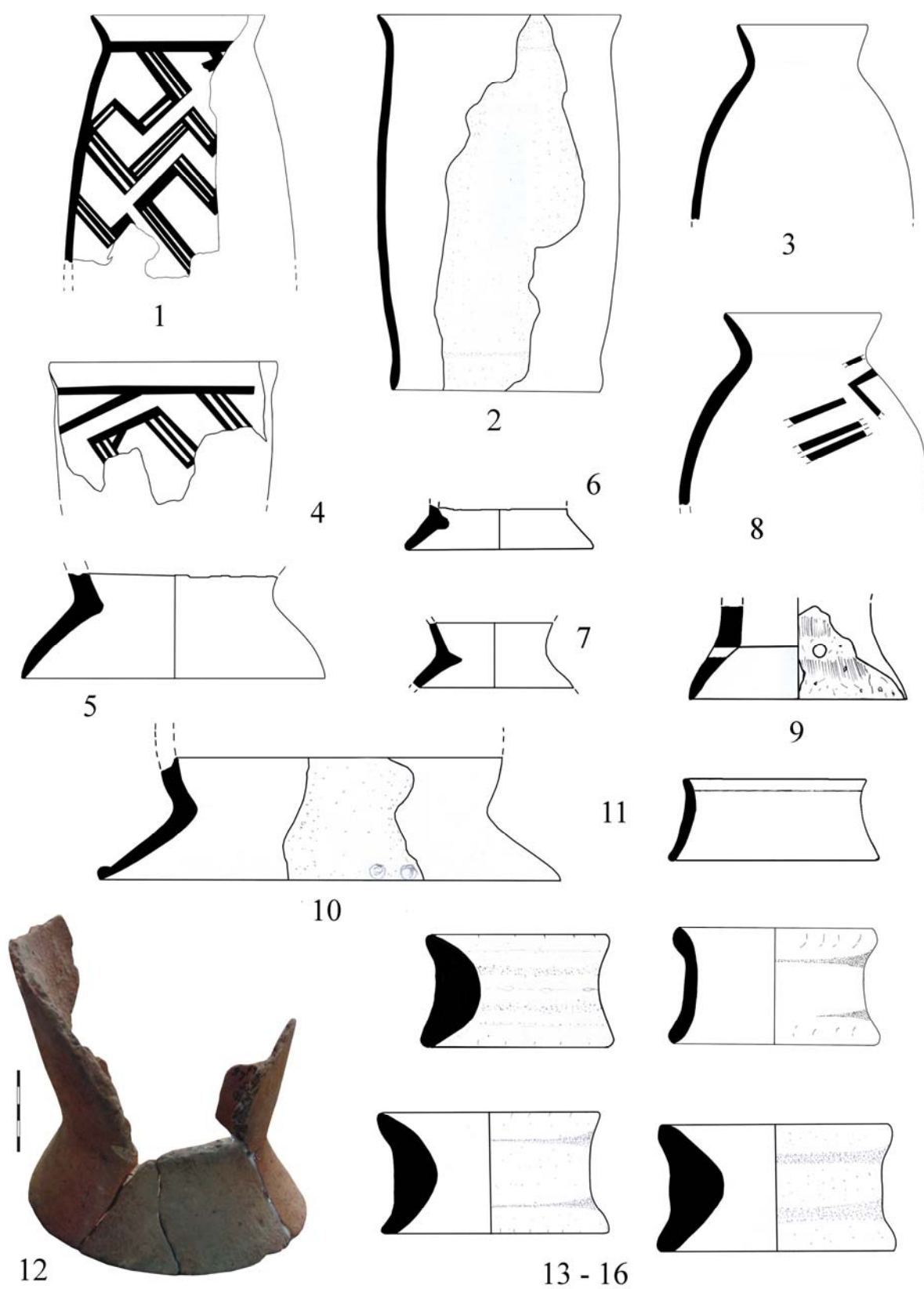

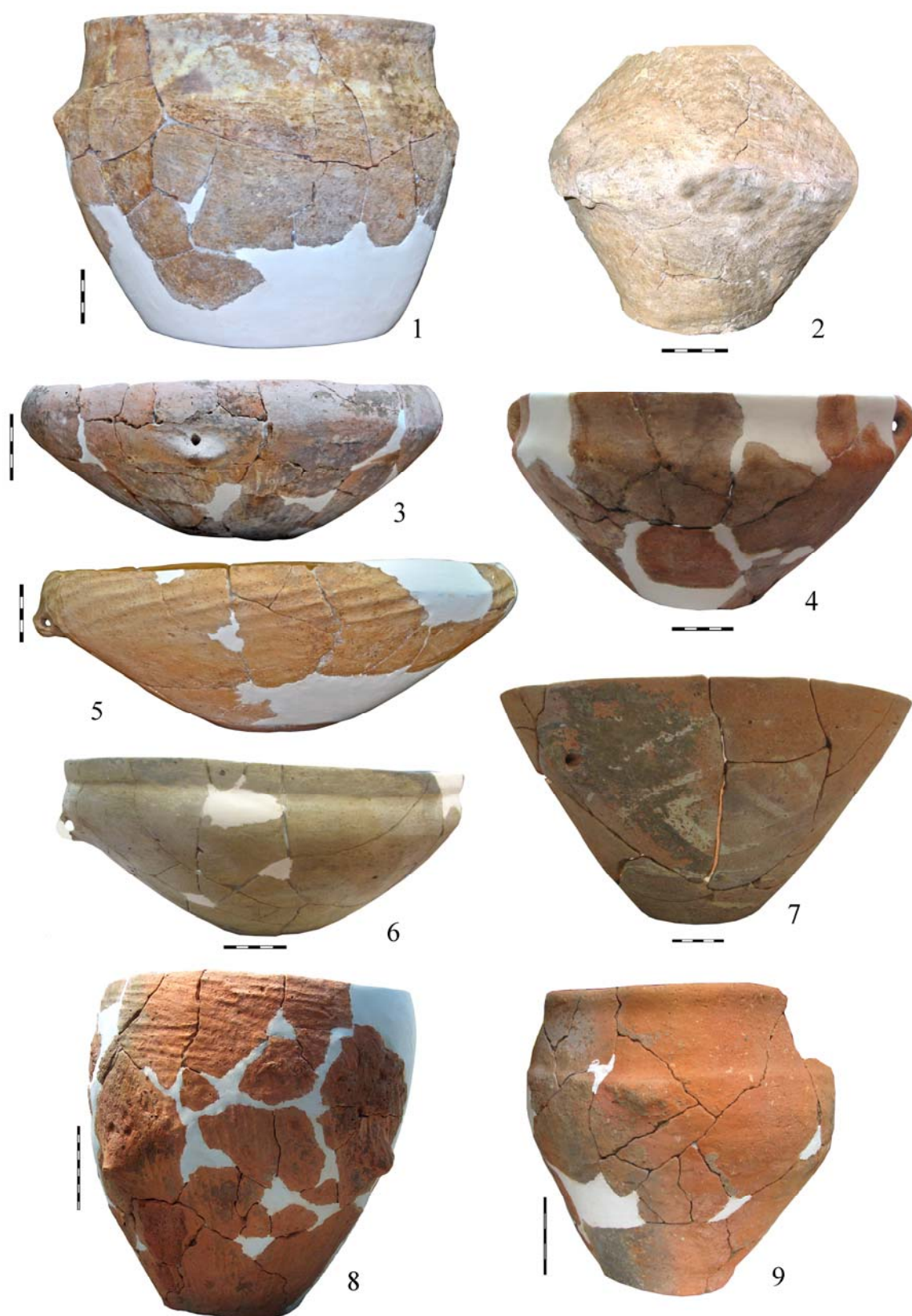
Pl. XIX. Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: vase borcan (2, 3, 7, 8, 11), castroane (5, 4, 12), vase de provizii (6, 9, 10), vase tronconice (13–14).

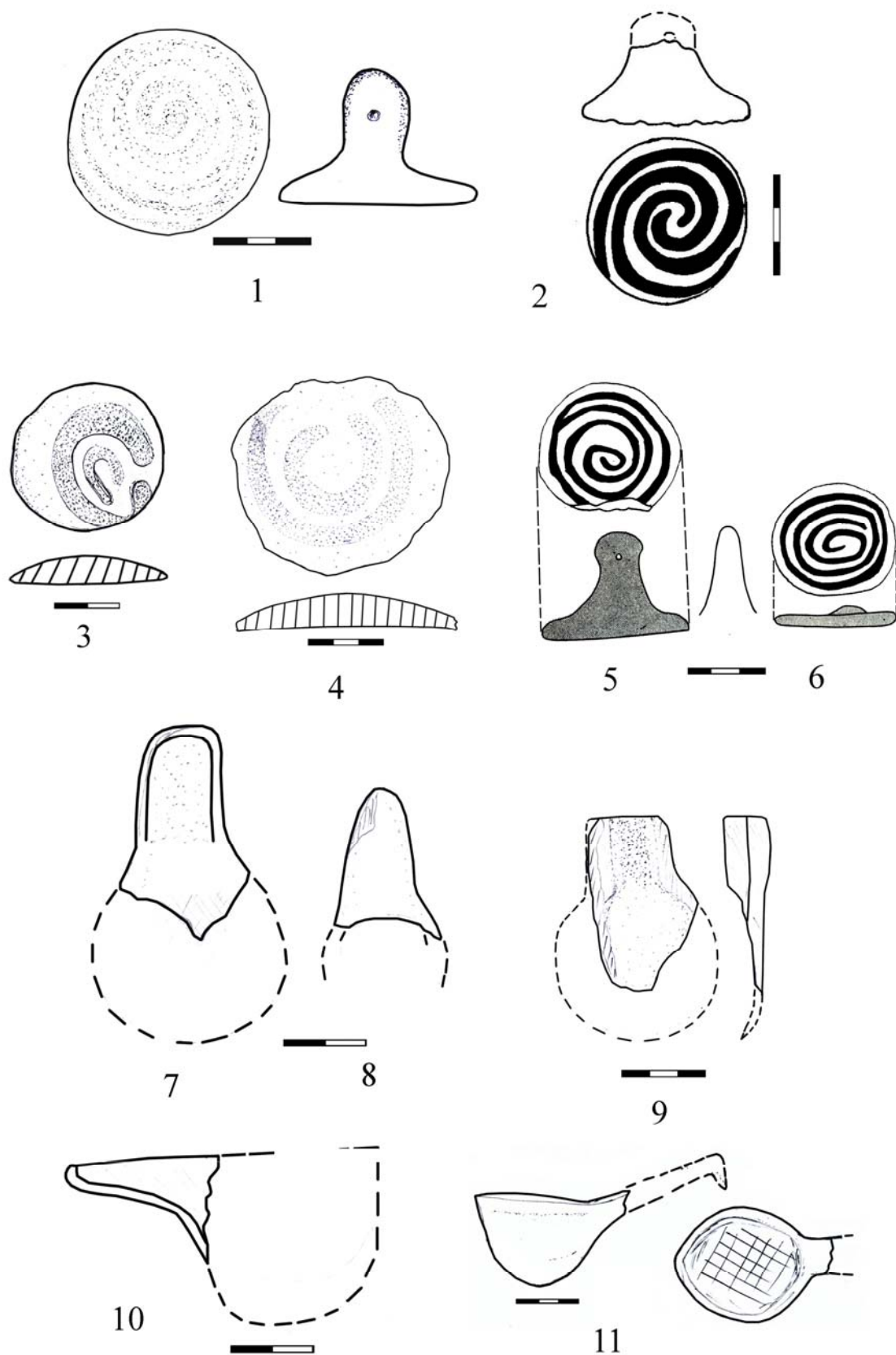
Pl. XX. Mălăieștii de Jos, ceramică din locuința 5: vase amforoidale (1–4, 6–7, 11), vase borcan (5, 8, 9, 10).

Pl. XXI. Mălăieștii de Jos, vase de tip suport: suporti cilindrici (1-10, 12), suporti „colac” (13-16); 1-11, 13-16 – fără scară.

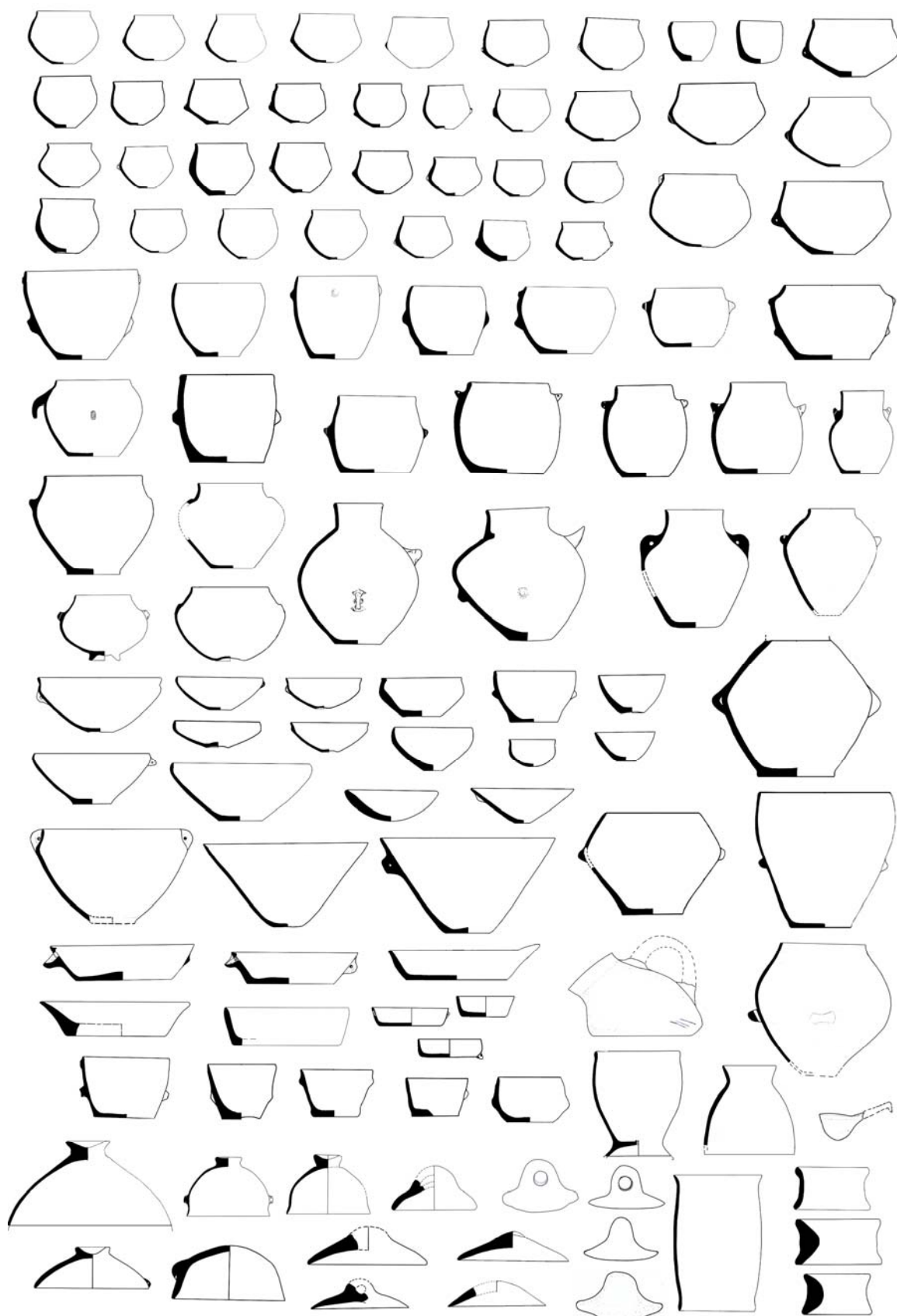

Pl. XXII. Mălăieștii de Jos, vase de provizii descoperite în: locuința 1 (2), locuința 2 (8), locuința 5 (4, 6, 7, 9), locuința 6 (1, 3, 5).

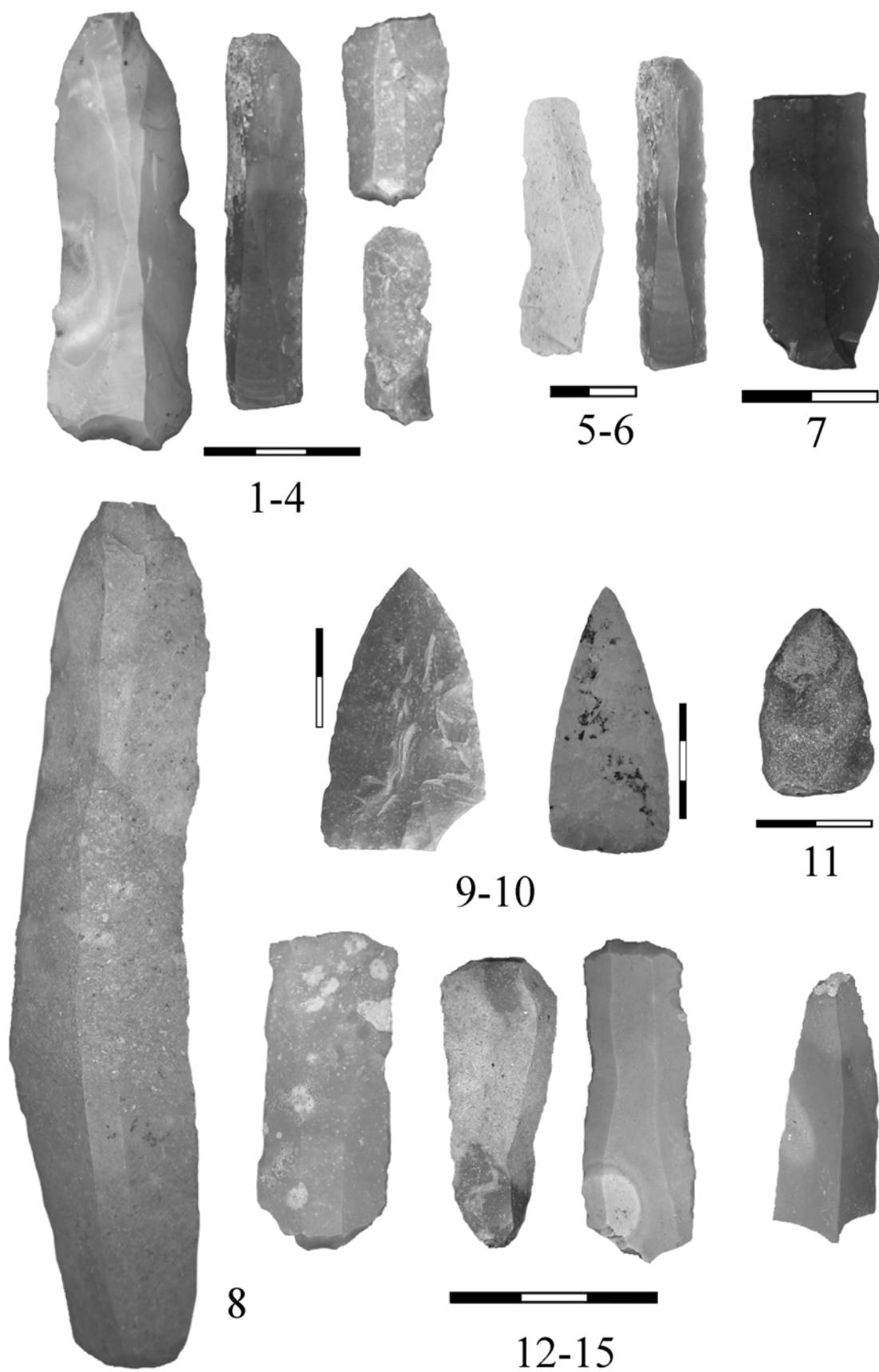

Pl. XXIII. Mălăieștii de Jos: pintadere din lut (1, 2, 5, 6), discuri din lut decorate (3, 4), linguri din lut (7–11).

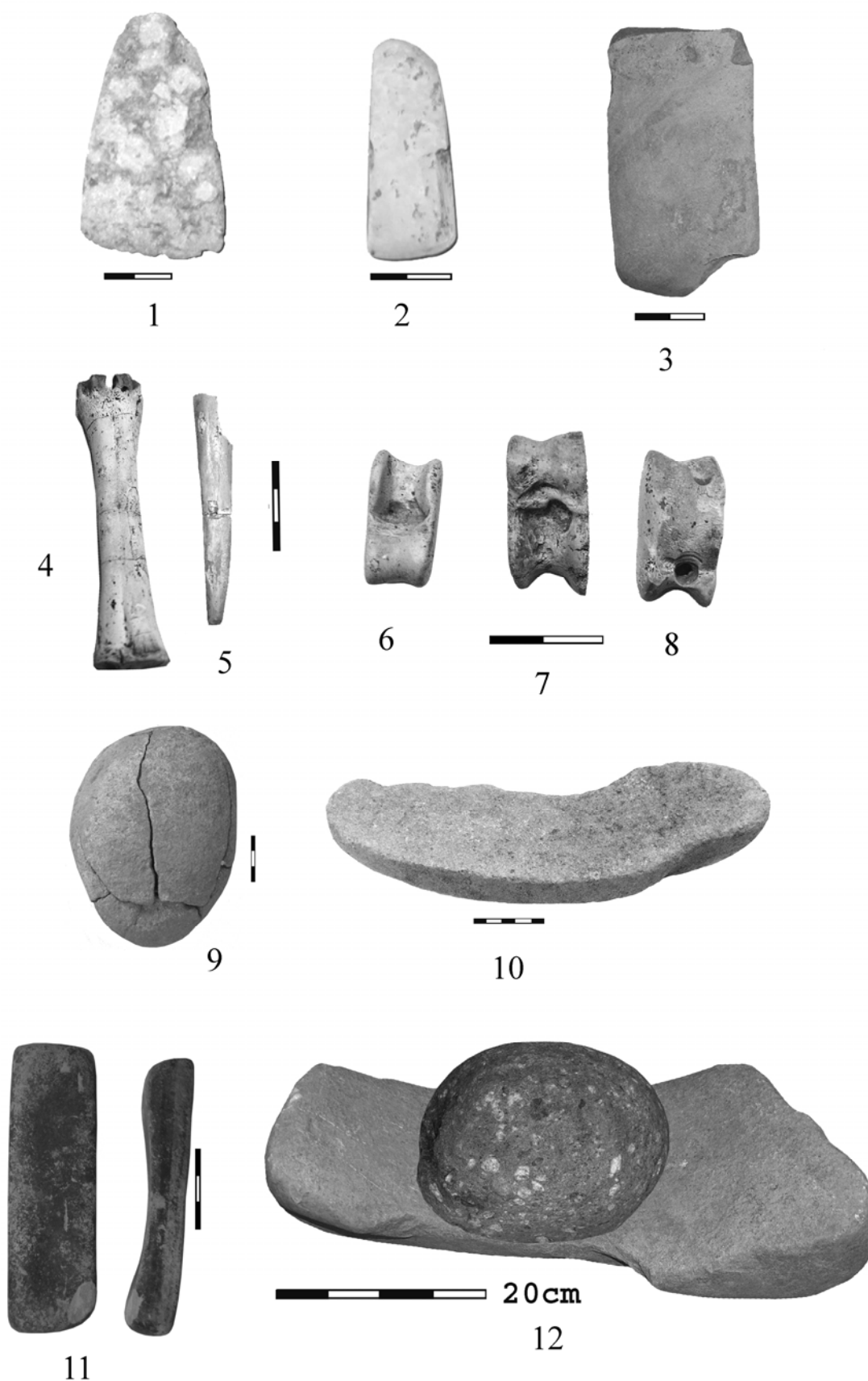

Pl. XXIV – Mălăieștii de Jos: forme de vase descoperite în 2002–2009, parțial 2010 (fără scară).

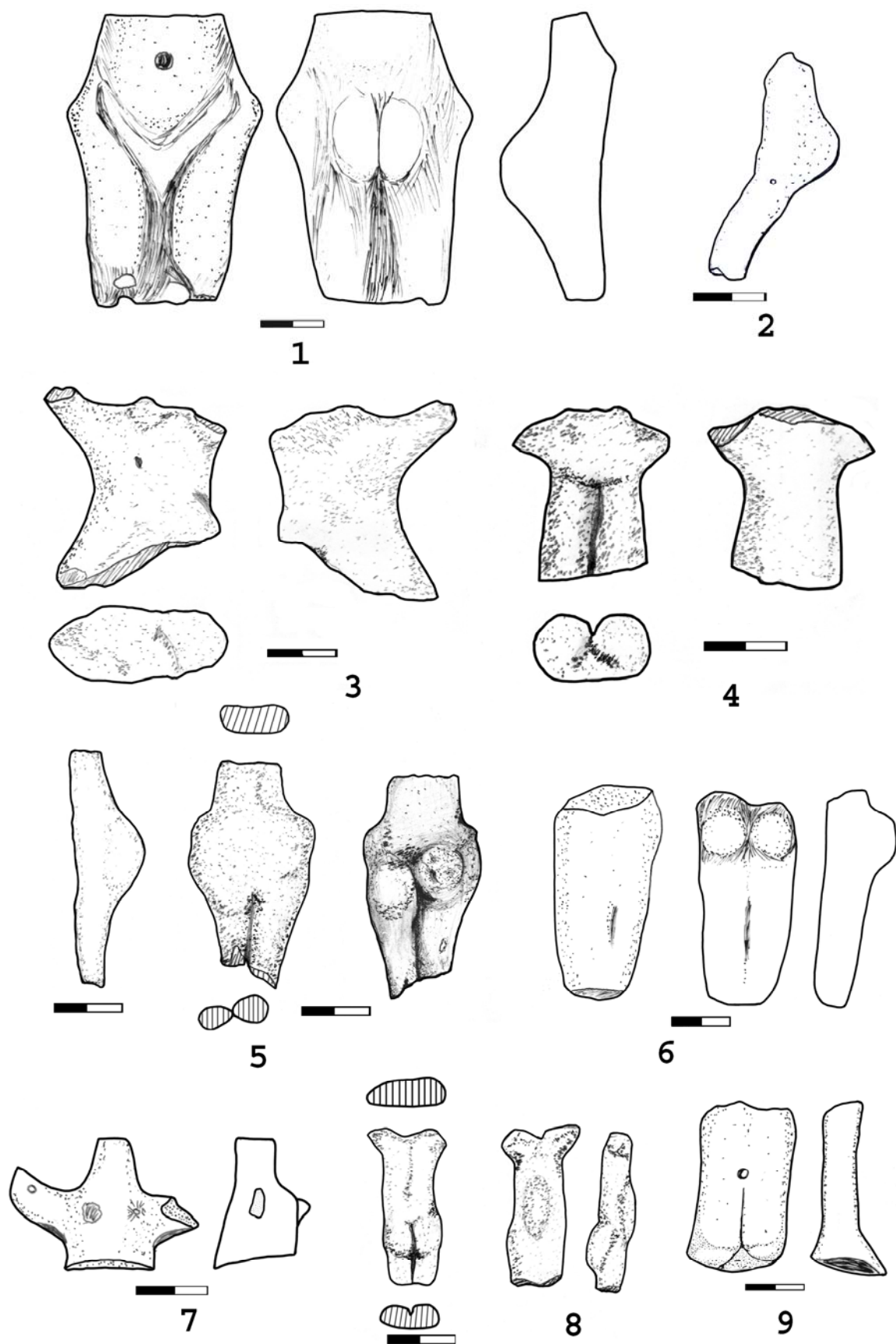

Pl. XXV. Mălăieștii de Jos, piese din silex: suporturi pentru unelte (2-7, 15), gratoare (1, 8, 13, 14), vârfuri de săgeată (9-11).

Pl. XXVI. Mălăieștii de Jos, piese din piatră și os: dălțițe, toporașe (1–3), astragale (6–8), os în curs de prelucrare (4), împungător din os (5), frecător (9), râșnițe (10, 12).

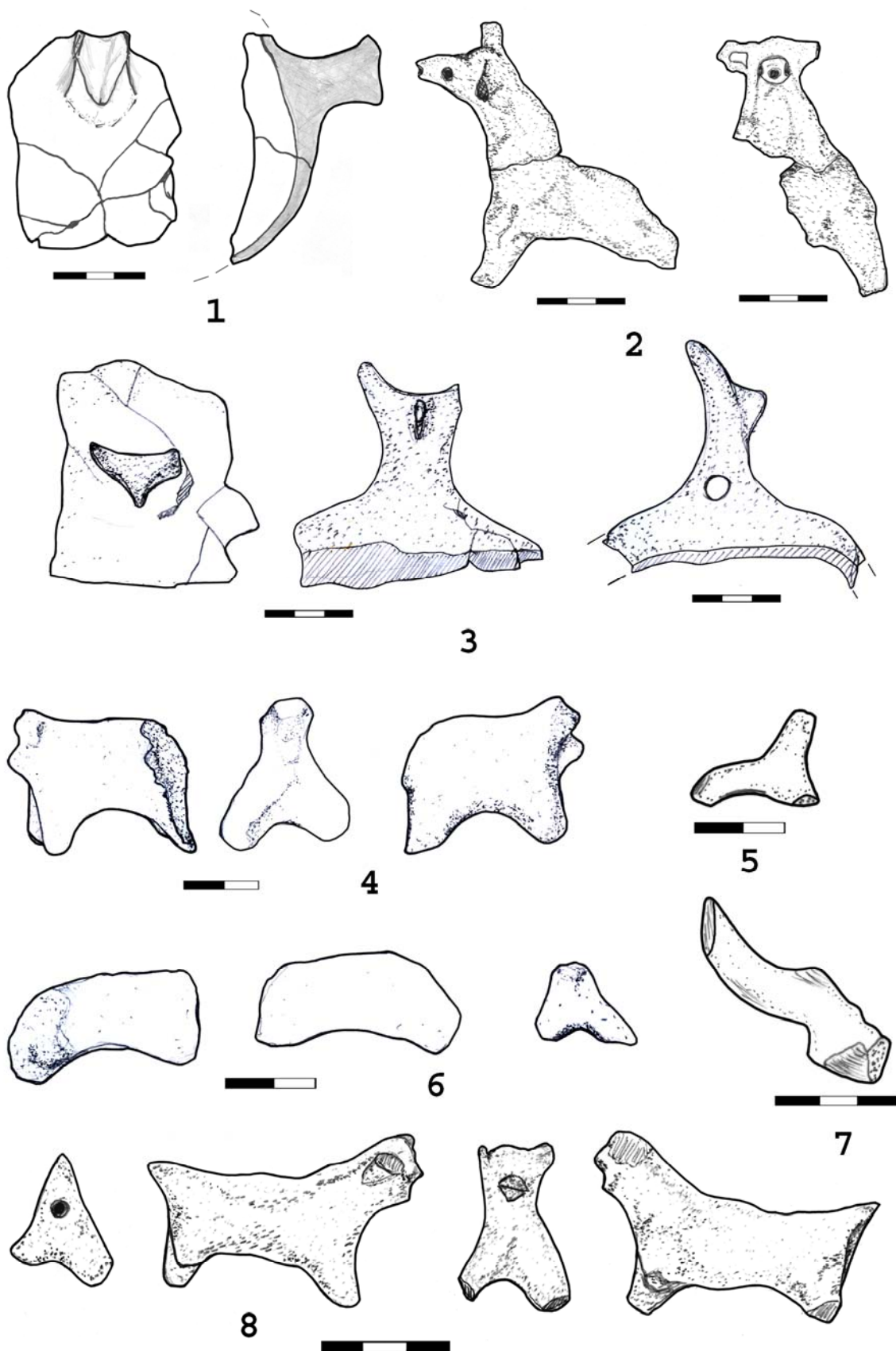

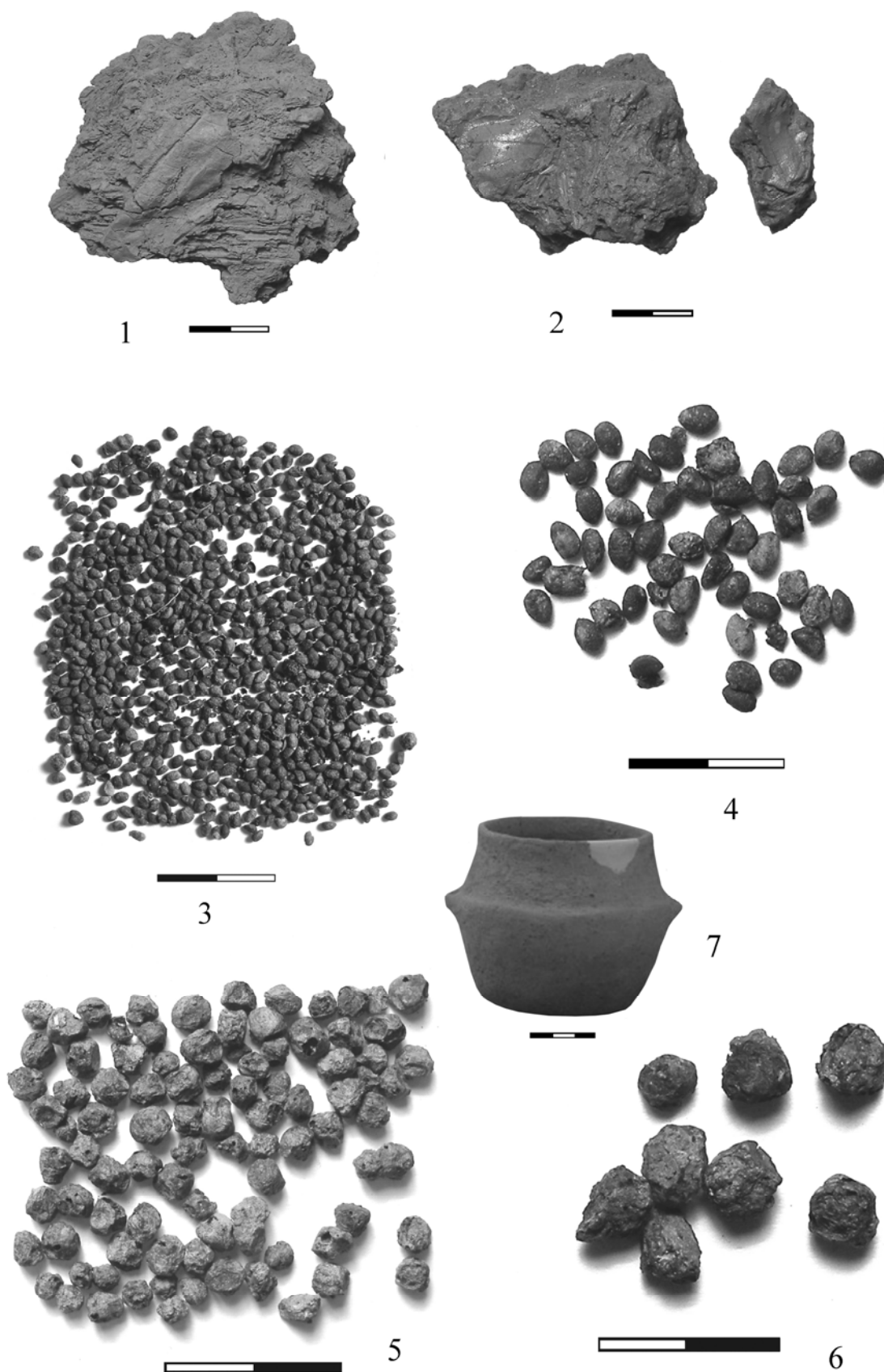
Pl. XXVII. Mălăieștii de Jos, plastică antropomorfă din lut.

Pl. XXVIII. Mălăieștii de Jos, statuete antropomorfe din os (1, 3), lut (2), vas askos descoperit în locuința 5 (4), reprezentări antropomorfe pe perete de vas (5, 6).

Pl. XXIX. Mălăieștii de Jos, plastică zoomoră din lut; protome zoomorfe atașate pe vase (1, 3).

Pl. XXX. Mălăieștii de Jos, descoperiri paleobotanice: amprente de frunze (1–2), semințe și fructe de *sambucus nigra* (1–6), vas în care au fost descoperite semințele și fructele de *sambucus nigra*.

ABREVIERI

- ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegeze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăiești de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava

CARMEN OLENIUC*

Keywords: Chalcolithic, Cucuteni Culture phase B, hard animal tissue artefacts, typology, use-wear.

Abstract: This paper presents the artefacts made of hard animal tissue (bone, antler, horn, teeth) from the site of Fetești-La Schit (Suceava County, Romania). Three archaeological layers were selected for analysis: the Cucuteni B, the Erbiceni-Horodiștea-Foltești and the La Tène. Among them, the artefacts from the Cucuteni B layer were the subject of an extensive analysis and were contextualized within a larger regional scale. Each artefact was anatomically and taxonomically identified, they were typologically described and their use-wear characteristics assessed.

Cuvinte-cheie: Calcolitic, Cucuteni B, materii dure animale, tipologie, analiză de uzură.

Rezumat: Articolul prezintă obiecte din materie dură de origine animală descoperite în așezarea de la Fetești-La Schit (județul Suceava). Au fost analizate materialele de origine animală din trei niveluri arheologice: Cucuteni B, Erbiceni-Horodiștea-Foltești și La Tène. Dintre acestea, artefactele din nivelul Cucuteni B au fost studiate pe larg și prezentate în context regional. Fiecare artefact a fost identificat din punct de vedere anatomic și taxonomic, fiind făcută o descriere tipologică și una privind folosirea acestora.

1. DESCRIEREA ARHEOLOGICĂ

Stațiunea arheologică Fetești „La Schit” din județul Suceava se află în nord-vestul platoului Dragomirnei, pe malul drept al pârâului Grigorești, în curtea bisericii Sfântul Nicolae din satul Grigorești.

Așezarea preistorică are următoarele coordonate geografice: 47° 44' 583" latitudine nordică și 26° 16' 305" longitudine estică.

Sub supravegherea lui D. Boghian, în campaniile arheologice, desfășurate în perioada 2000–2006 a fost săpată o suprafață de aproximativ 290 mp. S-au evidențiat aspecte culturale care aparțin culturilor: Cucuteni (faza A și faza B), Erbiceni-Horodiștea-Foltești, Hallstatt, faza timpurie a La Tène-ului geto-dacic, Evul Mediu târziu și epocile modernă și contemporană (secolele XVIII –XIX) (Boghian *et al.* 2002 a; 2002 b; 2004; 2005 a; 2005 b).

În cadrul sitului arheologic Fetești – La Schit, nivelul de locuire aparținând fazei B a Culturii Cucuteni este cel mai consistent, fiind alcătuit din șapte locuințe, nouă gropi, zece vetre evolute, opt cuptoare, două casete-siloz, instalații de măcinat și două șanțuri de apărare.

Nivelurile Horodiștea-Foltești și cel de epoca fierului timpuriu sunt reprezentate în cadrul sitului arheologic Fetești-la Schit de câteva gropi de mari dimensiuni și complexe (bordeie, resturi de locuințe).

2. MATERIALUL OSTEOLÓGIC

Prezentul studiu* are următoarele obiective: identificarea anatomică și taxonomică, stabilirea tipologiei, frecvenței și gradului de utilizare a resturilor faunistice cu urme de prelucrare din stratul Cucuteni B din situl Fetești-la Schit. Studiul realizează o comparație cu vestigiile faunistice prelucrate, identificate în celelalte aspecte culturale (faza A Cucuteni, aspect Horodiștea, epoca fierului timpuriu) din cadrul stațiunii arheologice, cât și cu alte eșantioane cucuteniene faza B de pe teritoriul României.

Studiile arheozoologice preliminare cu privire la straturile de cultură din situl arheologic Fetești-la Schit au pus în evidență următoarele modalități de procurare a hranei: creșterea animalelor, vânătoarea, pescuitul și culesul moluștelor (Cavaleriu, Bejenaru 2007).

În situl în discuție au fost determinate 5264 resturi faunistice. Pentru nivelurile arheologice, repartitia lor a fost următoarea: Cucuteni faza B (4448, din care 2950 determinate specific), Horodiștea-Erbiceni Foltești (253, din care 240 determinate specific), epoca fierului timpuriu (463, din care 392 determinate specific). Pentru epocile modernă și contemporană, au fost găsite 100 de resturi faunistice neprelucrate.

*carmen_oleniuc@yahoo.com, SC. Bone explorer, Radăuți, județul Suceava.

Din totalul celor 86 de resturi faunistice cu urme de prelucrare, 70 au fost încadrate în faza Cucuteni B, 6 în aspectul cultural Horodiștea și 11 în epoca La Tène.

Vestigiile faunistice au fost recuperate fără a folosi tamisarea, rezultatul fiind pierderea resturilor faunistice mici. Determinările anatomice și taxonomice s-au realizat în cadrul Institutului de Arheologie din Groningen, Olanda, precum și în cadrul Laboratorului de Morfologie Animală al Facultății de Biologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Determinările au vizat cuantificarea resturilor faunistice, stabilirea elementului scheletic, a laterality, a speciei (Prummel 1988), aprecierea vârstei și sexului, estimarea variabilității dimensionale geografice și temporale (Udrescu *et al.* 1999). Analiza resturilor faunistice prelucrate (obiecte de uz casnic și /sau podoabe) a urmărit stabilirea tipologiei, a utilității și a gradului de uzură (Beldiman 2007; Billamboz 1977).

În cadrul Institutului Groningen a fost datat prin metoda radiocarbon un fragment din aparatul hiomandibular (un ceratobranhial), identificat în groapa 7, din nivelul Cucuteni B (Lanting, Van der Plicht 2003).

3. MATERIA PRIMĂ DE ORIGINE ANIMALĂ

În cadrul nivelurilor Cucuteni faza B, Horodiștea-Erbiceni-Foltești, La Tène materia primă de origine animală cu urme de prelucrare este reprezentată de oase lungi și scurte, coarne de cervidee, dinți și fragmente de cochilii.

Doar în nivelul Cucuteni B au fost identificate resturi osteologice de păsări sălbatice, respectiv de cocor (*Grus grus*). În aspectele culturale studiate, fragmentele faunistice de mamifere domestice sunt preponderente. Acestea sunt reprezentate de: bovine domestice (*Bos taurus*), ovicaprine (*Ovis aries* / *Capra hircus*), porcine (*Sus domesticus*) și canide (*Canis familiaris*). Fragmentele osteologice de mamifere sălbatice au pondere mai mică, fiind reprezentate de cerb (*Cervus elaphus*), căprior (*Capreolus capreolus*), mistreț (*Sus scrofa*) și iepure de câmp (*Lepus europaeus*).

În funcție de elementul scheletic, de localizarea în cadrul sitului arheologic și de gradul de utilizare, repartitia vestigiilor faunistice pentru cele trei niveluri analizate indică faptul că populațiile preistorice au folosit ca materii prime în special resturi menajere de mamifere domestice, dar și resturi de mamifere sălbatice. Acestea sunt reprezentate de

oase scurte de la nivelul bazipodului și de oase lungi de la nivelul zeugopodului și autopodului (superior și inferior).

În nivelurile analizate, cornul de cervidee a servit ca materie primă la producerea uneltelor (percutoare, plantatoare, mânere, dălțițe). Din dinți de mamifere domestice, precum și din oase lungi de păsări și mamifere sălbatice, au fost produse unelte cu vârf ascuțit (ace, împungătoare, vârfuri drepte) și rotunjit (spatule, vârfuri oblice), folosite la străpungerea pieilor și îndepărtarea grăsimii de pe acestea și la netezirea vaselor ceramice. Oasele scurte au fost utilizate doar la confecționarea de obiecte (netezitoare), probabil folosite în ceremoniile rituale. Din cochilii de moluște erau confecționate obiecte de podoabă (pandantive).

Marea majoritate a resturilor faunistice cu urme de prelucrare din stratul cucutenian B au fost recuperate în majoritate din cadrul complexelor culturale, reprezentate de locuințe (L1, L5, L3) și de gropi (67, 54, 7, 9, 16, 21, 51, 14, 63, 49). Pentru nivelul Horodiștea, resturile cu urme de prelucrare provin în principal din nivelul de cultură, în vreme ce pentru epoca fierului timpuriu provin dintr-un complex (bordeiul 5). În straturile arheologice au fost identificate preponderent resturi faunistice utilizate mediu și intens în activitățile cotidiene preistorice (88%). Puține resturi faunistice (sub 2%) au fost puțin ținute, aproximativ 5% au fost reutilizate și tot 5% au fost abandonate.

4. TIPOLOGIE ȘI FUNCȚIONALITATE

Descrierea tipologică a resturilor faunistice prelucrate s-a realizat pentru următoarele niveluri arheologice: Cucuteni B, aspect Horodiștea, epoca fierului timpuriu.

4.1. Nivelul Cucuteni B

Dintre cele 70 resturi faunistice cu urme de prelucrare din stratul Cucuteni B, 41 au fost atribuite mamiferelor domestice, iar 29 celor sălbatice. Au fost prelucrate 15 fragmente osteologice de bovine domestice, 19 de ovine și caprine, 6 de porc și unul de câine.

Resturile faunistice de mamifere sălbatice cu urme de prelucrare au fost repartizate astfel: 3 de cal, 14 de cerb, 8 de căprior, câte unul de mistreț și unul de iepure de câmp. În ceea ce privește nevertebratele, reprezentate de gasteropode, a fost identificată doar o cochilie cu perforație.

4.1.1. *Bos taurus*.

Au fost identificate 752 resturi faunistice de bovine domestice, dintre care doar 15 prezentau

urme de prelucrare. Au fost confecționate doar obiecte de uz casnic cu vârful ascuțit (câte două împungătoare și vârfuri drepte) sau rotunjit (9 dălțițe și 2 netezitoare).

De asemenea, în același nivel, a fost identificată o situație similară celei din nivelul Cucuteni B din tell-ul Poduri-Dealul Ghindaru din județul Bacău (Oleniuc, Bejenaru 2011; Oleniuc 2010). Este vorba de un fragment de corp costal de bovină domestică șlefuit mai intens pe fața laterală internă în scopul obținerii unui netezitor. Marginile segmentului costal nu au fost finisate. Un fragment diafizar de metatars de bovină domestică a fost cioplit longitudinal și transversal, iar pe fața posterioară și pe cea medială s-au identificat șlefuiuri intense. Piesa a fost folosită de către comunitățile cucuteniene ca netezitor pentru finisarea vaselor ceramice. În faza A a culturii Cucuteni din tell-ul Poduri-Dealul Ghindaru și din situl Fetești-la Schit au fost identificate netezitoare, realizate din oase tarsiene (astragale), șlefuite medio-lateral (Bejenaru *et al.* 2010; Cavaleriu, Bejenaru 2009). În nivelul Cucuteni B din situl de la Sărata-Monteoru (județul Buzău), prelucrarea netezitoarelor s-a făcut cu ajutorul fragmentelor diafizare de metacarp (Cavaleriu, Bejenaru 2010).

Un vârf drept, situat median (figura 1), a fost obținut dintr-un fragment proximal de tibie, de partea dreaptă, neepifizată, care aparține unui individ juvenil de bovină domestică. Piesa a fost secționată longitudinal pe mijlocul epifizei de la nivelul feței anterioare către cea posterioară, până aproape de mijlocul diafizei, unde a fost cioplită transversal. Marginile secțiunii au fost șlefuite.

Două fragmente diafizare de femur și unul de tibie de bovină domestică au fost transformate în împungătoare. Oasele lungi au fost secționate longitudinal și transversal, apoi au fost șlefuite de la nivelul feței anterioare (pentru femur) și postero-laterale (pentru tibie), pentru a obține o parte activă ascuțită și dreaptă. Piese au fost folosite pentru împunsul pieilor de animale.

O dălțiță a fost obținută dintr-un fragment orizontal de mandibulă de *Bos taurus* prin șlefuire mai intensă pe marginea vestibulară și mai slabă pe cea linguală. Piesa era folosită la prelucrarea lemnului sau la îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor sacrificate. Un fragment distal de cubitus, aparținând unui individ adult de bovină domestică, a fost secționat deasupra punctului de inserție radio-cubitală și apoi șlefuit latero-lateral în vederea obținerii unei dălțițe; piesa a fost intens utilizată. Două fragmente diafizare de metapodii (un metatars și un metacarp),

precum și patru fragmente de femur aparținând speciei *Bos taurus*, au fost de asemenea transformate în dălțițe, prin secționarea longitudinală și transversală a unui segment din fața posterioară, urmată apoi de șlefuirea unuia dintre capete. Cele patru fragmente de femur au fost prelucrate prin secționarea longitudinală și transversală a unui segment din fața anterioară, urmată de șlefuirea și rotunjirea unuia dintre capete; două dintre fragmente prezintă urme de arsură neagră și unul de sulfat de crom (pete de culoare albastră).

4.1.2. *Ovis aries* / *Capra hircus*

În nivelul Cucuteni B au fost identificate 652 resturi faunistice de ovicaprine, 19 prezentând urme de prelucrare. În situl analizat au fost confecționate preponderent obiecte de uz casnic având vârfuri ascuțite (6 vârfuri drepte, 4 ace) sau rotunjite (3 netezitoare, 3 dălțițe și o spatulă).

Două fragmente proximale de cubitus de oaie (indivizi adulți) au fost egal șlefuite latero-lateral, pentru obținerea unor vârfuri drepte. Patru fragmente distale cubitale de oaie, dintre care două cu urme de arsură neagră, au fost secționate deasupra punctului de inserție radio-cubitală, apoi șlefuite latero-lateral pentru obținerea unor ace. Piese au fost intens utilizate, fie la împunsul pieilor de animale, fie la țesut. Două fragmente diafizare de tibie (figura 2) și unul de radius, aparținând speciei *Ovis aries*, roase de carnivore către epifiza distală și cu exostoze, au fost cioplite longitudinal de pe fața medială spre cea laterală pentru obținerea unor vârfuri drepte. Partea activă a fost intens utilizată la țesut.

O dălțiță a fost obținută dintr-un fragment de gonion mandibular, aparținând caprei domestice; acesta a fost șlefuit în mod egal de pe fața vestibulară și cea linguală. Alte două fragmente diafizare de tibie de ovicaprine au fost șlefuite pe suprafață și cioplite către mijlocul diafizei, pe fața anterioară și de jos în sus. Piese au fost puțin utilizate, prezentând spre capătul distal urme de canini, lăsate de carnivore. Tot în dălțiță a fost transformat un fragment distal de metacarp de oaie, care aparținea unui individ adult. A fost obținută prin cioprire la nivelul feței posterioare de jos în sus, urmată de șlefuirea marginilor. Piesa a fost abandonată, partea activă fiind ruptă.

Un astragal de oaie a fost șlefuit pe fața medio-laterală pentru obținerea unui netezitor. Piesa a fost probabil utilizată ca zar, în ceremonii rituale sau pentru finisarea vaselor ceramice. Cele mai multe netezitoare, realizate din astragale au fost identificate în tell-ul de la Poduri, în timp ce la Sărata Monteoru ele sunt slab reprezentate (Cavaleriu, Bejenaru 2010; Oleniuc 2010).

Un netezitor cu șlefuiuri pe ambele fețe a fost prelucrat dintr-un fragment de corp costal de ovicaprine. În mod asemănător cu situl analizat, în tell-ului Poduri s-au găsit două fragmente diafizare de zeugopod (radius și tibie), cu perforări dispuse central, care pot fi probabil interpretate ca piese rituale (Oleniuc 2010; Oleniuc și Bejenaru 2009).

4.1.3. *Sus domesticus*

În nivelul Cucuteni B, din 235 resturi faunistice de porc, doar șase prezentau urme de prelucrare. Spre deosebire de nivelul Cucuteni B din tell-ul de la Poduri-Dealul Ghindaru, unde au fost confecționate obiecte de uz casnic și podoabe (pandantive), în nivelul corespunzător din situl de la Fetești au fost descoperite doar unelte. Acestea sunt reprezentate de obiecte de uz casnic cu vârful ascuțit (câte un vârf drept și ac) sau cu capătul rotunjit (câte două dălțițe și netezitoare).

Dacă, în nivelul Cucuteni A de la Fetești, dinții de porc au fost folosiți pentru obținerea pandantivelor (Cavaleriu și Bejenaru 2009), în nivelul Cucuteni B, un incisiv inferior (I_2) a fost folosit pentru ornamentarea vaselor. Incisivul, care a fost secționat transversal și apoi șlefuit la nivelul coroanei dentare, provine de la un individ, adult de 3–4 ani. Un canin de porc, șlefuit de jos în sus pe fața linguală, a fost folosit ca retușor, utilizat la tăiatul plantelor.

O dălțiță cu un capăt rotunjit, situat central, intens utilizată, a fost obținută dintr-un fragment calcinat de gonion mandibular de porc, prin șlefuire la nivel vestibular, lingual și antero-posterior, pentru a realiza un capăt rotunjit, situat central. Un astragal stâng, întreg, de porc prezintă urme de șlefuire pe fața medială și laterală. Piesa, un șlefuitor (figura 3), a fost probabil folosită la îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor, la finisarea vaselor ceramice sau în ceremonii rituale (vezi situația de la Ghelăiești-Nedaia (Necrasov, Haimovici 1986)).

Alte două fragmente diafizare cubitale de porc, aparținând unor indivizi maturi, prezintă tăieturi longitudinale, executate de jos în sus, precum și urme de fasonare latero-laterale. Piese au fost utilizate ca șlefuitoare.

4.1.4. *Canis familiaris*

Dintre cele 36 elemente scheletice de câine din nivelul cucutenian B, doar un fragment osteologic de câine prezintă urme de prelucrare. Este vorba de un fragment diafizar de tibie transformat în dălțiță (figura 4), prin secționare în plan transversal oblic și apoi șlefuire dinspre fața posterioară spre cea anterioară. Partea activă, orientată lateral,

a fost intens utilizată. La nivelul feței anterioare se observă o despicătură, realizată în plan longitudinal, practică probabil pentru extragerea unei așchii din care a fost confecționat un ac. Legat de prelucrarea resturilor osteologice de câine, menționăm că în nivelul Cucuteni A din același sit a fost identificat un pandantiv, obținut dintr-un canin (Cavaleriu, Bejenaru 2009).

4.1.5. *Equus caballus*

Dintre cele patru resturi osteologice de cal, identificate în nivelul Cucuteni B, trei prezintă urme de prelucrare. Un metatars vestigial (II) a fost transformat într-un vârf drept. Acest os lung a fost șlefuit pe fața internă (anterioară) și latero-lateral, pentru a obține partea activă. Credem că piesa, probabil folosită la împunsul pieilor de animale, a fost abandonată ca urmare a ruperii zonei active prin utilizare intensă.

Două fragmente distale de cubitus de cal au fost transformate în dălțițe. Oasele lungi au fost desprinse deasupra inserției radio-cubitale și apoi șlefuite latero-lateral până la obținerea zonelor rotunjite. Piese au fost intens utilizate (figura 5). Amintim că în nivelul Cucuteni A din același sit a fost identificat un netezitor obținut prin șlefuirea unui capitatum (Cavaleriu, Bejenaru 2009).

4.1.6. *Cervus elaphus*

Dintre cele 68 resturi faunistice de cerb, identificate în nivelul Cucuteni B, doar 14 au fost prelucrate. Au fost identificate două topoare-brăzdar, realizate din fragmente bazale de corn de cerb. Coarnele căzute, aparținând unor masculi adulți, au fost secționate deasupra rozetei bazale, marginea fiind apoi șlefuită. Prima rază cornuală (raza lupului) a fost desprinsă de pe fragmentul bazal, iar suprafața cornuală netezită. Conținutul fragmentelor bazale, în dreptul primei raze, a fost golit, iar marginile perforațiilor au fost finisate. Spre prăjină, coarnele de cerb au fost cioplite și apoi șlefuite rotunjit (figura 6). Al treilea perculator a fost produs din prăjina unui corn de cerb. Aceasta a fost perforată complet, dar neîngrijit, astfel încât piesa s-a spart și a fost abandonată. Alte două raze cornuale de cerb, desprinse de pe prăjină, au fost șlefuite pentru obținerea unui vârf rotunjit. Una din piese prezenta, la o distanță de 35 mm de locul desprinderii de prăjină, o bandă uniliniară complet trasată. Piese au fost utilizate intens la cultivarea plantelor ca plantator/ străpungător.

Un fragment de prăjină, cuprins între raza lupului și prima rază medie, a fost golit de conținut pentru obținerea unui mâner. Fragmentul era ars

calcinat și perlat. Două fragmente de prăjină de corn de cerb au fost secționat atât longitudinal, cât și transversal. Marginile secțiunilor au fost șlefuite până la rotunjire. Piese au fost utilizate ca dălțițe, la prelucrarea lemnului sau la îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor. O rază cornuală a fost prelucrată incipient pentru obținerea unei dălțițe. Un fragment de metacarp diafizar de cerb a fost decupat și șlefuit la nivelul feței posterioare pentru obținerea unei alte dălțițe. Piesa a fost intens afectată, dovadă numeroasele urme lăsate de rozătoare. Pentru obținerea unui vârf drept, situat median, un segment dintr-o prăjină cornuală a fost secționat longitudinal și apoi șlefuit în mod egal latero-lateral. Piesa avea suprafața perlata, partea activă fiind intens utilizată la împunsul pieilor de animale. Două diafize de metacarp de cerb au fost transformate în netezitoare prin secționare longitudinală și transversală și șlefuire pe fața internă.

Precizăm că în nivelul Cucuteni B din tell-ul de la Poduri au fost descoperite netezitoare realizate din astragale de cerb (Oleniuc 2010).

4.1.7. *Capreolus capreolus*

Dintre 37 resturi faunistice de căprior, doar 8 au avut urme de prelucrare. Un fragment de corn sulțar, aparținând unui mascul adult, a fost detașat neglijent de prăjină și apoi șlefuit. Piesa a fost intens utilizată ca plantator/străpungător la cultivarea plantelor, însă partea activă a fost ruptă. Un fragment diafizar de metatars de căprior, având un proces inflamator, a fost secționat longitudinal la nivelul șanțului intercanonial și apoi șlefuit până la obținerea unui ac, folosit la țesut sau la împunsul pieilor de animale. În nivelul Cucuteni B a fost identificat un fragment distal epifizat de metacarp, șlefuit intens spre diafiză. Piesa a fost probabil utilizată ca dălțiță. Două fragmente diafizare de metatars de căprior au fost secționate la nivelul șanțului intercanonial, apoi șlefuite atât la nivelul secțiunii, cât și latero-lateral; scopul a fost obținerea unor vârfuri drepte, situate median (figura 7). Piese au fost folosite la împunsul pieilor de animale.

Trei fragmente diafizare de metatars de căprior au fost secționate la nivelul șanțului intercanonial și apoi șlefuite până la rotunjirea marginilor. Piese au fost folosite ca netezitoare la finisarea vaselor ceramice sau îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor vânaute.

4.1.8. *Sus scrofa*

Dintre cele 56 resturi osteologice din nivelul Cucuteni B atribuite mistrețului, unul singur a fost prelucrat. Este vorba de un ac obținut dintr-un

fragment proximal de peroneu aparținând unui individ subadult (după aspectul poros al epifizei). Osul lung a fost secționat aproape de mijlocul diafizei, apoi șlefuit uniform latero-lateral pentru a obține partea activă plasată median. Piesa putea fi utilizată la țesut sau la împunsul pieilor de animale (figura 8).

4.1.9. *Lepus europaeus*

Dintre cele 43 de resturi osteologice de iepure de câmp identificate în același nivel, unul singur a fost prelucrat. Este vorba de un fragment proximal metatarsal I, secționat și șlefuit oblic dinspre fața anterioară către cea posterioară. Partea activă, rotunjită, este dispusă medial (figura 9).

4.1.10. *Grus grus*

A fost identificat un fragment diafizar, stâng, de cocor. Acesta prezintă, spre capătul distal, o tăietură fină și șlefuită, executată în plan transversal. Piesa a fost probabil utilizată la ornamentarea vaselor ceramice (figura 10).

4.1.11. *Helix pomatia*

În nivelul cucutenian B au fost identificate 874 de resturi de neverbrate (gasteropode). Dintre acestea, o singură cochilie întreagă a fost transformată în pandantiv, la nivelul primei spire fiind evidentă o perforație nefinisată (figura 11).

4.2. Nivelul Horodiștea-Erbiceni-Foltești

În acest nivel au fost determinate 239 resturi scheletice care aparțin vertebratelor: 200 de mamifere domestice și 39 de faună sălbatică (mamifere – 38, păsări – 1). Au fost descoperite și resturi de scoici.

Resturile cu urme de prelucrare se repartizează astfel: mamifere domestice – 3 (două de bovine și una de ovicaprine), mamifere sălbatice – 15 (cal – 3, cerb – 12).

Dintre 132 de resturi de bovine domestice, doar două au prezentat urme de prelucrare. Un fragment diafizar de metatars a fost secționat longitudinal și transversal, apoi șlefuit la unul din capete, atât pe fața anterioară, cât și pe cea posterioară pentru a obține o dălțiță. Partea activă, rotunjită, a fost intens utilizată. Un alt fragment diafizar de metatars a fost secționat atât la nivelul șanțului intercanonial, cât și transversal. Fața posterioară a segmentului metatarsal a fost șlefuită pentru a obține un netezitor, utilizat la finisarea vaselor ceramice.

Au fost determinate 56 de resturi de ovicaprine, doar una având urme de prelucrare. Este vorba de un fragment diafizar de metatars care prezintă o ușoară șlefuire pe fața posterioară. Piesa a fost utilizată ca netezitor la finisarea vaselor ceramice.

Au fost identificate trei resturi osteologice de cal, dintre care două prezentau urme de prelucrare. Un fragment proximal de metacarp III de cal a fost transformat într-un vârf drept. Fețele anterioară și posterioară au fost șlefuite, după ce anterior epifiza proximală fusese despăcată longitudinal în două jumătăți relativ egale. Partea activă rotunjită a fost intens utilizată la împunsul pieilor de animale. Un alt fragment de metacarp vestigial (V) de cal a fost transformat în șlefuitor. Piesa este intens uzată pe fața anterioară.

De asemenea, au fost identificate 12 resturi faunistice de cerb, doar una prezentând urme de prelucrare. Un fragment de raza cornuală de cerb a fost transformat într-un plantator/străpungător, fiind intens folosită la cultivarea plantelor.

4.3. Nivelul La Tène

În acest nivel au fost analizate 390 de resturi scheletice de vertebrate: 324 de mamifere domestice și 66 de faună sălbatică (mamifere – 65, pasăre – 1), la care se adaugă un fragment osteologic uman, precum și o scoică.

Resturile cu urme de prelucrare se prezintă astfel: 8 de mamifere domestice (bovine – 2, ovicaprine – 6) și 3 de mamifere sălbatice (unul de cal și două de cerb).

Dintre cele 173 de elemente scheletice de bovine domestice, unul prezintă urme de prelucrare mai clare. Este vorba de un astragal cu urme de arsură neagră, șlefuit latero-lateral pentru obținerea unui netezitor. Piesa a fost intens utilizată la finisarea vaselor ceramice sau la îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor vâdate.

Au fost determinate 98 de fragmente faunistice de ovicaprine, doar 6 fiind prelucrate. Două astragale au fost șlefuite medio-lateral, pentru a fi transformate în netezitoare. Piese, care prezintă urme de calcinare, au fost probabil folosite pentru finisarea vaselor ceramice sau ca zaruri, în timpul ceremoniilor rituale, după cum se presupune despre cele descoperite la Ghelăiești–Nedaia, județul Neamț (Necrasov 1986). Un fragment de corp costal a fost șlefuit intens pe fețele internă și externă, obținându-se o suprafață relativ plană. Marginile segmentului costal sunt rotunjite. Piesa poate fi interpretată ca o psalie. Un fragment epifizat distal de metacarp prezintă către capătul diafizar o cioplire oblică, pe fața posterioară, executată de jos în sus către fața medială, pentru obținerea unui vârf. Piesa a fost utilizată la împunsul pieilor de animale. Un fragment diafizar de metatars a fost secționat în plan longitudinal și transversal,

deasupra epifizei distale, marginile secțiunii fiind rotunjite. Piesa a fost intens utilizată ca netezitor, la îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor vâdate. Un fragment diafizar de tibie a fost detașat neglijent de epifizele proximală și distală; spre partea distală, fragmentul a fost cioplit oblic de pe fața anterioară către cea posterioară, marginile secțiunii fiind incipient rotunjite. Piesa a fost utilizată ca dăltiță.

Dintre cele zece resturi osteologice de cal, doar unul prezintă urme de prelucrare. Ne referim la un fragment proximal de metacarp III de mascul matur (după robustețe), secționat îngrijit la 10 cm sub epifiza proximală, iar apoi șlefuit. Pe fața anterioară a osului lung, la 5 cm de capătul proximal, a fost observată o perforație cu contur circular și marginile finisate. Piesa ar fi putut fi utilizată ca mâner.

În ceea ce privește cele 31 de resturi faunistice de cerb, doar două prezintă urme de prelucrare. Epifiza unui metatars a fost transformat într-un obiect de podoabă sau ornamentație. După detașarea fragmentului de os, acesta a fost șlefuit pe ambele părți. Orificiul anatomic de la nivelul capătului proximal a fost ușor mărit. Fasonarea nu a fost finisată, pe fețele internă și externă fiind vizibile urmele uneltelor litice. Un alt fragment de prăjină, desprins dintr-un corn de cerb a fost prelucrat ca mâner. Segmentul cornual de cerb a fost decorticat și apoi șlefuit pe toată suprafața, iar conținutul cornual îndepărtat.

5. CONCLUZII

Examinarea obiectelor de uz casnic și a pieselor rituale din nivelurile Cucuteni B, Horodiștea-Erbiceni–Foltești și La Tène din situl arheologic Fetești-La Schit evidențiază stadii diferite de prelucrare și metode variate de manufacturare a materiilor prime de origine animală. Pentru confecționarea obiectelor de uz casnic și a podoabelor, au fost utilizate materiale faunistice în funcție de duritate, mărime și formă. Uneltele prezintă grade diferite de folosire și reutilizare în activitățile cotidiene din preistorie.

Resturile de mamifere din nivelul Cucuteni B atestă preocupările populației preistorice în confecționarea de obiecte casnice, utilizate la țesut, îndepărtarea grăsimii de pe pieile animalelor, prelucrarea lemnului, cultivarea plantelor. Elemente ale zeugopodului superior și inferior, provenite de la mamiferele domestice, au fost prelucrate în obiecte rituale.

Acknowledgements

*Studiul a fost finanțat de CNCSIS 304/ 2008–2010.

Mulțumim colectivului de arheologi de la Muzeul Bucovina și Universitatea Ștefan cel Mare din Suceava pentru oferirea cu generozitate a materialului faunistic și a datelor arheologice.

Mulțumim domnilor prof. dr. Jan Lanting și Hans van der Plicht de la Rijkuniversiteit of Groningen The Netherlands pentru datele de radiocarbon, obținute pentru nivelul Cucuteni B.

Mulțumim doamnei prof. dr. Prummel Wietske, precum și domnilor tehnicieni Tom Jacobs și Robert Kosters de la Groningen Institute of Archaeology din Olanda pentru determinarea anatomo-taxonomică a speciilor intruzive și pentru numeroase date bibliografice.

BIBLIOGRAFIE

- Bejenaru *et al.* 2010 – L. Bejenaru, D. Monah, G. Bodi, *A deposit of astragali at Copper Age tell of Poduri-Dealul Ghindaru, Romania*, <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/bejenariu/323/>.
- Beldiman 2007 – C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în preistoria României, Studii de preistorie, Supplementum 2*, 2007, p. 72–157.
- Billamboz 1977 – A. Billamboz, *L'industrie du bois de cerf en Franche-Comté du Néolithique et du début de l'Age du Bronze*, *Gallia Préhistoire* 20, 1977, 1, p. 86–134.
- Boghian *et al.* 2002 a – D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B. Niculică, *Fetești, jud. Suceava*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2001, p. 132–136.
- Boghian *et al.* 2002 b – D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B. Niculică, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în situl de la Fetești-La Schit (comuna Adâncata, județul Suceava)*, *Codrul Cosminului* 8–9, 2002, p. 161–175.
- Boghian *et al.* 2004 – D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B. Niculică, *Fetești-La Schit*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2003, p. 119–123.
- Boghian *et al.* 2005 a – D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B. Niculică, *Fetești-La Schit*, CCA (Campania 2004), p. 82–84.
- Boghian *et al.* 2005 b – D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B. Niculică, *Les découvertes de Fetești-La Schit parmi les stations cucuteniennes du nord de la Moldavie*, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 de ans de recherches*, Piatra Neamț, 2005, p. 333–352.
- Cavaleriu, Bejenaru 2007 – R. Cavaleriu, L. Bejenaru, *Archaeozoological Note Concerning the Archaeological Complex from Fetești, Suceava County*, *Analele Șt. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, Sect. Biologie Animală LIII*, 2007, p. 303–306.
- Cavaleriu, Bejenaru 2009 – R. Cavaleriu, L. Bejenaru, *Cercetări arheozoologice privind Cultura Cucuteni-faza A*, Iași.
- Cavaleriu, Bejenaru 2010 – R. Cavaleriu, L. Bejenaru, *The archaeozoological study of the faunal remains identified in the site of the Sărata Monteoru (Buzău county) associated with Cucuteni culture phase B level*, *Analele Științifice ale UAIC*, Iași, 2010.
- Lanting, Van Der Plicht 2003 – J.N. Lanting, J. Van Der Plicht, *De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en proto-historie*, *Palaeohistoria. Neolithicum* 41/42, 2003, p. 56–89.
- Necrasov, Haimovici 1986 – O. Necrasov, S. Haimovici, *Expertiza asupra pieselor osoase descoperite în stațiunea Cucuteni B1 de la Ghelăiești*, în: Șt. Cucos, D. Monah, Gh. Dumitroaia (eds.), *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Piatra Neamț, 1999, p. 192.
- Oleniuc 2010 – C. Oleniuc, *Cercetări arheozoologice privind cultura Cucuteni faza B*, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Facultatea de Biologie, Iași, 2010, p. 432–445.
- Oleniuc, Bejenaru 2009 – C. Oleniuc, L. Bejenaru, *Preliminary Data concerning the Manufacturing of Animal Raw Materials in the Chalcolithic Cucuteni B Settlement of Poduri, Romania (poster presentation)*, 7th Meeting of Worked Bone Research Group 7–11 September 2009, Wrocław.
- Oleniuc *et al.* 2012 – C. Oleniuc, L. Bejenaru, C. Preoteasa, *Resturile faunistice descoperite în nivelul de cultură Cucuteni (faza B) al sitului de la Târgu Neamț-Dealul Pometea*, *Memoriae Antiquitatis* 28, (sub tipar).
- Udrescu *et al.* 1999 – M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hriscu, *Introducere în arheozoologie*, Iași.
- Wietske 1988 – P. Wietske, *Distinguish features on postcranial skeletal elements of cattle (Bos primigenius f. taurus) și red-deer (Cervus elaphus)*, în: *Schriften aus der Archaeologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe* 12, Schlevwig-Kiel, 1988, p. 34–56.

LISTA FIGURILOR

- Fig. 1. Tibie de bovină domestică transformată în vârf, nivel Cucuteni B.
- Fig. 2. Tibie de ovicaprine transformată în dălțiță, nivel Cucuteni B.
- Fig. 3. Astragal de porc transformat în netezitor, nivel Cucuteni B.
- Fig. 4. Tibie de câine transformată în dălțiță, nivel Cucuteni B.
- Fig. 5. Cubitus de cal transformat în dălțiță, nivel Cucuteni B.
- Fig. 6. Corn de cerb, transformat în topor-brăzdar în Cucuteni B.
- Fig. 7. Metatars de căprior transformat în ac, nivel Cucuteni B.
- Fig. 8. Peroneu de mistreț transformat în ac, nivel Cucuteni B.
- Fig. 9. Metapod de iepure de câmp transformat în dălțiță, nivel Cucuteni B.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1. Domestic bovine tibia worked into a point, Cucuteni B level.
- Fig. 2. Ovicaprine tibia worked into a chisel, Cucuteni B level.
- Fig. 3. Pig astragal worked into a burnisher, Cucuteni B level.
- Fig. 4. Dog tibia worked into a chisel, Cucuteni B level.
- Fig. 5. Horse ulna worked into a chisel, Cucuteni B level.
- Fig. 6. Deer antler worked into an axe-aratrum, Cucuteni B level.
- Fig. 7. Roe metatarsal worked into an awl, Cucuteni B level.
- Fig. 8. Wild boar fibula worked into an awl, Cucuteni B level.
- Fig. 9. Hare metapod worked into a chisel, Cucuteni B level.

Fig. 1. Tibie de bovină domestică transformată în vârf, nivel Cucuteni B.

Fig. 2. Tibie de ovicaprine transformată în dăltiță, nivel Cucuteni B.

Fig. 3. Astragal de porc transformat în netezitor, nivel Cucuteni B.

Fig. 4. Tibie de câine transformată în dăltiță, nivel Cucuteni B.

Fig. 5. Cubitus de cal transformat în dăltiță, nivel Cucuteni B.

Fig. 6. Corn de cerb, transformat în topor-brăzdar în Cucuteni B..

Fig. 7. Metatars de căprior transformat în ac, nivel Cucuteni B.

Fig. 8. Peroneu de mistreț transformat în ac, nivel Cucuteni B.

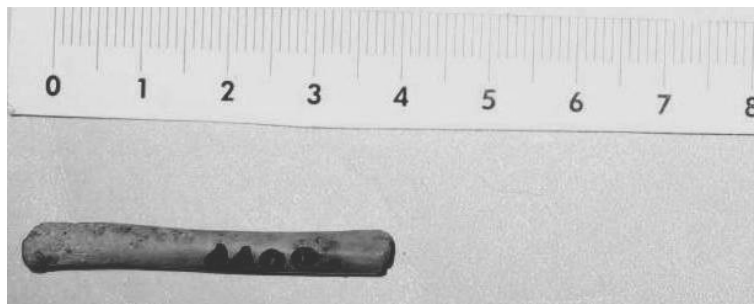

Fig. 9. Metapod de iepure de câmp transformat în dăltiță, nivel Cucuteni B.

Fig. 10. Cochilie de melc transformată în pandativ, nivel Cucuteni B.

Fig. 11. Radius de cocor transformat în dăltiță, nivel Cucuteni B.

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic,
Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegeze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica XVIIb</i> (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni

DANIEL SPÂNU*

Keywords: Late La Tène period, Dacia, cups of the *kantharos* type, silver, artisans.

Abstract: The treasure of Sâncrăieni (Harghita County, România) includes eight cups with stems and holders (of the *kantharos* type), seven hemispherical cups (the *mastós* type), two bracelets, a fibula and two coins. This is the largest set of silver tableware from the Late La Tène Dacia (1st century BC). Its exceptional weight (3650 g) makes it heavier than any other Dacian silver hoard. The way the *kantharos* cups in Sâncrăieni (Fig. 1–8) were manufactured and the way they were restored is extremely important for understanding the meanings of this treasure. The technological and stylistic differences in the elements of the *kantharos* cups from Sâncrăieni allow us to identify several distinct artisans: (1) the artisan of the engraved bowls (the bowls of cups no. 4–8); (2) the artisan of the imported cup no. 1; (3) the artisan of cups no. 2 and 3, probably of the 3rd type of stems as well (Fig. 12 and 13/2–3) and (4) the artisan of the 2nd type of stems (Fig. 12). Artisans 1, 3 and 4 are local, while the 2nd one is Greek-Roman. One can also assume that there is a chronological gap between the work of craftsman no. 1, on the one hand, and those of the 3rd and 4th, on the other hand, perhaps a matter of one generation. However, the less than harmonious collaboration of a number of craftsmen with different manners of ornamentation, led to a lack of unity in the style of the elements constituting the *kantharos* cups produced in a „Barbarian” milieu (cups no. 2–8). The lack of stylistic unity, as well as the disassembly of the Sâncrăieni cups prior to their burial brought forth insurmountable dilemmas to modern restoration. It is therefore preferable to avoid interventions of an irreversible nature in an attempt to preserve the separate elements of the *kantharos* cups in the state in which they had been discovered.

Cuvinte-cheie: Perioada târzie Latène, Dacia, cupe de tip *kantharos*, argint, meșteri.

Rezumat: Cu cele opt cupe cu picior și toarte (*kantharoi*) și șapte cupe hemisferice (*mastoi*), la care se adaugă două brățări, o fibulă și două monede, tezaurul de la Sâncrăieni reunește cel mai mare set de veselă din argint din Dacia perioadei târzii a Latène-ului. De altfel, prin greutatea lui excepțională (3.650 g), tezaurul devansează toate celelalte descoperiri dacice cu piese de argint. Diferențele tehnologice și stilistice dintre elementele constitutive ale cupelor de tip *kantharos* permit identificarea mai multor meșteri: (1) meșterul calotelor gravate (calotele cupelor nr. 4–8); (2) meșterul cupei de import (nr. 1); (3) meșterul

cupelor nr. 2–3 și al picioarelor de tip 3 (fig. 12 și 13/2–3) și (4) meșterul picioarelor de tip 2 (fig. 12). Dacă meșterii 1, 3, și 4 sunt locali, meșterul nr. 2 este greco-roman. De asemenea, se poate presupune o diferență cronologică de aproximativ o generație între meșterul nr. 1 și meșterii 3 și 4. În orice caz, colaborarea mai puțin armonizată a mai multor meșteri cu maniere diferite de ornamentare a determinat lipsa de unitate stilistică a elementelor constitutive ale cupelor de tip *kantharos* produse în mediul „barbar” (cupele nr. 2–8). Această lipsă de unitate stilistică, precum și demontarea cupelor de la Sâncrăieni înaintea îngropării lor, a dat naștere unor dileme insurmontabile pentru restaurarea modernă. Din acest motiv, ar fi fost preferabilă evitarea intervențiilor cu caracter ireversibil și păstrarea elementelor constitutive ale cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni în starea în care au fost ele descoperite.

1. IMPORTANȚA TEZAURULUI

Cu cele opt cupe cu picior și toarte (*kantharoi*) și șapte cupe hemisferice (*mastoi*), la care se adaugă două brățări, o fibulă și două monede, tezaurul de la Sâncrăieni reunește cel mai mare set de veselă din argint din Dacia perioadei târzii a Latène-ului. De altfel, prin greutatea lui excepțională (3650 g), tezaurul devansează toate celelalte descoperiri dacice cu piese de argint.

Complexitatea inventarului și morfologia recipientelor din metal prețios permit integrarea acestui tezaur în repertoriul seturilor de banchet de epocă târzie elenistică/republicană din spațiul circum-mediterranean, alături de tezaurile din Peninsula Iberică¹ sau din zona nord-balcanică², alături de serviciile de lux din Italia³ sau de loturile de cupe ceremoniale din Orientul Apropiat⁴. De asemenea,

** Studiul reprezintă o dezvoltare a comunicării „Interpretatio barbarica în cazul tezaurului dacic de la Sâncrăieni”, susținută în mai 2004 în cadrul simpozionului Arheologie–Restaurare–Arhitectură (București), precum și a contribuției „Kantharos Cups in Sâncrăieni – hoard: restoration and manufacturing Issues”, *Caiete A.R.A.* 3, 2012, p. 11–21.

¹ Raddatz 1969, 68–sqq; Horedt 1973, p. 156–162.

² Venedikov 1961; Milčev 1973.

³ Piana Agostinetti, Priuli 1985; Piana Agostinetti 1998.

⁴ Pfrommer 1993, p. 21–26.

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, Spânu Daniel <hazdrik@yahoo.com>

ornamentația complexă, gravată și aurită a cupelor de tip *kantharos* în special, dar și a frizelor care ornamează două dintre cupele de tip *mastós*, ilustrează transpunerea în argint, de către meșteri locali, a unor modele compoziționale și a unui repertoriu de motive decorative inspirate din vesela de lux elenistică târzie⁵.

În contribuția de față⁶, nu voi aborda o problematică de o anvergură atât de largă, ci îmi voi concentra atenția asupra modului de alcătuire și de restaurare a cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni. După cum voi încerca să argumentez în continuare, elucidarea acestor două aspecte are o relevanță deosebită pentru înțelegerea semnificațiilor tezaurului de la Sâncrăieni.

2. INCERTITUDINILE CONDIȚIILOR DE DESCOPERIRE

Tezaurul de la Sâncrăieni a fost descoperit în cariera de andezit „7 Noiembrie”, cu ocazia dinamitării unei stânci care risca să se prăbușească peste muncitori. Cele dintâi piese (nouă cupe, o brățară și fibula) au fost zărite de către muncitorii carierei la rădăcina unui măceș aflat deasupra peretelui de stâncă dinamitat, în după-amiaza zilei de 11 august 1953⁷. A doua zi, printre rocile împrăștiate de explozie, au mai fost identificate alte cinci cupe și o copie barbară după o tetradrahmă emisă la Thasos, iar la rădăcina aceleiași tufe de măceș (deasupra stâncii dizlocate) au mai fost descoperite câteva toarte și o a doua brățară. O altă cupă, tănuită inițial de muncitori, a fost predată autorităților. În cea de a treia zi, cu ocazia unei reverificări a rocilor prăbușite, au mai fost descoperite o drahmă emisă la Dyrrhachium și fragmentele unui recipient ceramic de factură locală⁸. Foarte probabil, cel puțin o parte din inventar fusese introdusă în interiorul acestui recipient, distrus în momentul exploziei.

Se poate considera că după trei zile de căutări și investigații efectuate nu numai de muncitori, ci și de către persoane de specialitate și de către reprezentanți ai statului, inventarul tezaurului a fost recuperat în cea mai mare parte. Foarte probabil, alte cupe decât cele recuperate nu au fost tănuite

de autorii descoperirii. Posibile piese suplimentare care nu au mai putut fi identificate erau de mici dimensiuni, probabil monede și o fibulă⁹, poate și o toartă¹⁰.

Ordinea descoperirii obiectelor nu a putut fi precizată cu mai multă acuitate în literatura de specialitate. Nu s-a putut consemna care dintre cupe au fost descoperite la rădăcina măceșului aflat deasupra carierei și care au fost identificate printre rocile prăbușite. Ar fi fost interesant să se stabilească dacă din aceste două locuri au provenit cupe diferite din punct de vedere morfologic sau chiar stilistic. Pe baza datelor consemnate, se poate presupune însă existența a două loturi distincte îngropate poate chiar separat: (a) cupe și toarte (deci, probabil cupe de tip *kantharos*) împreună cu brățelele și cu fibula la rădăcina măceșului și (b) cupe (probabil de tip *mastós*, toarte nu sunt menționate) și cele două monede printre rocile prăbușite (tot de aici provin și fragmentele recipientului ceramic). Dacă aceste loturi au fost îngropate succesiv, în orice caz, distanța dintre locurile de depunere era foarte mică. În lipsa unor date suplimentare, scenariul îngropării unor loturi distincte poate fi reținut doar ca o ipoteză incertă.

Trebuie reținut însă faptul că torțile de *kantharos* (sau cel puțin câteva dintre ele) au fost descoperite ulterior identificării celor dintâi cupe. După cum s-a mai remarcat în literatură¹¹, cupele și torțile nu erau asamblate în momentul îngropării lor. Descoperite separat, ele fuseseră depuse cu mare probabilitate tot separat. Totuși, cupele prezentau urme de sudare antică a torților și picioarelor. Astfel, se poate presupune că unele dintre cupe au fost dezasamblate înaintea îngropării, poate tocmai pentru a fi mai lesne „înghesuite” în vasul ceramic¹².

În ce măsură a afectat explozia integritatea pieselor? Cu excepția cupei de tip *kantharos* nr. 1 și a uneia dintre cupele-*mastós* cu friză sub buză, puternic deteriorate, majoritatea recipientelor din argint, dar și a podoabelor nu prezentau în momentul descoperirii deformări semnificative. Foarte probabil, explozibilul a fost plasat în peretele de stâncă mai jos decât locul de depunere al obiectelor. Astfel, se poate presupune că tezaurul a fost afectat mai puțin de explozia în sine, cât mai ales de prăbușirea

⁵ Székely 1954, p. 26, 38; Popescu 1958, p. 187–191.

⁶ Contribuția reprezintă o formă dezvoltată a unei secțiuni din comunicarea „*Interpretatio barbarica în cazul tezaurului dacic de la Sâncrăieni*”, susținută în cadrul coloquiului *Arheologie-Restaurare-Arhitectură*, București, mai 2004.

⁷ Kovács 1954, p. 15–16, pl. VI (fotografie a locului descoperirii); Popescu 1958, p. 157.

⁸ Székely 1954, p. 24 și 37, pl. XVII/4–5 (fotografii neclare); Popescu 1957, p. 21; Popescu 1958, p. 181. Recipientul era o oală borcan de dimensiuni mari, lucrată cu mâna și ornamentată cu proeminențe rotunde și brăie cu impresiuni.

⁹ Presupunere Popescu 1958, p. 157.

¹⁰ Pe peretele cupei nr. 7 pot fi identificate urmele de sudură ale atașelor unei toarte lipsă. Observație noiembrie 2002.

¹¹ Székely 1954, p. 18–22; Popescu 1958, p. 165 (nr. 8), p. 175 (nr. 14), p. 177 (nr. 15); Popescu 1967 (v. descrierea pieselor nr. 9, 10, 14, 15).

¹² O analogie în acest sens ar putea fi întrevăzută în modul de compactare al falerelor introduse în cana de bronz de la Lupu (Spănu 2002, p. 86).

stâncii. Semnificativă este și descoperirea în cea de a doua zi a torților printre rădăcinile aceleiași măceș unde, cu o zi mai devreme, fuseseră identificate primele cupe. Separarea torților de cupe nu se datorează exploziei, ci a fost realizată înaintea îngropării tezaurului. Aceiași operație poate fi presupusă și în cazul separării picioarelor de unele dintre cupe. Excepție fac numai cupele 3, 4 și 6, în cazul cărora s-a păstrat sudura originală a picioarelor la calote¹³.

Inventarul tezaurului a fost găzduit inițial de Muzeul Raional Harghita din Miercurea Ciuc (inv. VIII/1–5, VIII/39–44, VIII/48 ș.a.), unde piesele au suportat o primă restaurare¹⁴ și s-au realizat copii care au fost expuse la Muzeul Național de Antichități din București¹⁵. În anul 1971, cea mai mare parte a tezaurului a fost integrată în patrimoniul pe atunci nou-înființatului Muzeu Național de Istorie a Republicii Socialiste România (astăzi Muzeul Național de Istorie a României – în continuare MNIR)¹⁶. Două baze ale unor cupe de tip *kantharos* și un fragment de friză al unei cupe de tip *mastós* se păstrează însă și astăzi la Muzeul din Miercurea Ciuc (nr. inv. 4081–4082)¹⁷. Păstrarea celor două baze de *kantharos* la Miercurea Ciuc indică lipsa de certitudine în reasamblarea picioarelor la cupe cu ocazia celei dintâi restaurări.

Înainte de a dezbate aceste incertitudini, este însă necesară enumerarea pentru identificare a cupelor și a fragmentelor aferente studiate în contribuția de față. Trebuie subliniat faptul că dimensiunile, greutatea și imaginile cupelor nr. 1–8 (fig. 1–8) reflectă starea acestor piese la data documentării lor de către autorul acestor rânduri (octombrie-noiembrie 2002).

¹³ Székely 1954, pl. X/1, X/3 și XIV/1.

¹⁴ Popescu 1960, p. 448. Dubii în privința modului de restaurare a cupelor la Miercurea Ciuc s-au exprimat probabil și mai demult (din păcate nu în scris). Din acest motiv, Popescu afirma: „s-ar părea totuși că reconstituirea lor (a cupelor de tip *kantharos* – n.n.) corespunde cu forma lor originală”. Această „păreră” nu a fost însă niciodată argumentată.

¹⁵ Dumitrescu 1968, p. 63. O copie a inventarului tezaurului de la Sâncrăieni este astăzi expusă la Muzeul din Târgu Mureș. Deosebirile dintre originale și copii sunt ușor detectabile: forma generală a majorității cupelor originale nu a fost realizată la strung, așa cum este cazul copiilor. Prin urmare, au fost copiate forma și ornamentația, nu a fost reprodușă însă și tehnica străveche.

¹⁶ Autorul acestei contribuții a avut posibilitatea documentării personale a cupelor de la Sâncrăieni în octombrie–noiembrie 2002. Adresez mulțumiri d-lui C. Mușețeanu, directorul de atunci al MNIR.

¹⁷ Fragmentele reidentificate de Crișan 2000, p. 69–71, fuseseră anterior ilustrate de Székely 1954, pl. XII/2 și XIV/7.

Cupa nr. 1 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 11,35 cm; diametru buză: 7,5 cm; lățimea maximă la torți 14,75 cm; greutate actuală: 214 g; MNIR București, inv. 14556/139371. Fig. 1.

Cupa nr. 2 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 12,4 cm; diametru buză: 11,5 cm; lățimea maximă la torți 17 cm; greutate actuală: 302 g; MNIR București, inv. 14557/139372. Fig. 2.

Cupa nr. 3 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 12,9 cm; diametru buză: 10,3 cm; lățimea maximă la torți 15,5 cm; greutate actuală: 250 g; MNIR București, inv. 14562/139377. Fig. 3.

Cupa nr. 4 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 14,8 cm; diametru buză: 12,4 cm; lățimea maximă la torți 18,5 cm; greutate actuală: 250 g; MNIR București, inv. 14559/139370. Fig. 4.

Cupa nr. 5 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 14,3 cm; diametru buză: 11,9 cm; lățimea maximă la torți 19,1 cm; greutate actuală: 248 g; MNIR București, inv. 14555/139375. Fig. 5.

Cupa nr. 6 – cupă cu picior și două toarte; înălțime: 12,6 cm; diametru buză: 13,4 cm; lățimea maximă la torți 20,2 cm; greutate actuală: 346 g; MNIR București, inv. 14560/139374. Fig. 6.

Cupa nr. 7 – cupă cu picior fragmentar și două toarte dintre care una lipsește; înălțime: 9,5 cm; diametru buză: 12,1 cm; lățimea maximă cu toartă 15,7 cm; greutate actuală: 212 g; MNIR București, inv. 14558/139373. Fig. 7 – sus.

Cupa nr. 8 – din cupă se păstrează numai calota; înălțime: 6,8 cm; diametru maxim 9,1 cm; greutate actuală: 140 g; MNIR București, inv. 14550/139365. Fig. 8 – sus.

Bază de *kantharos* (1) – înălțimea fragmentului: 1,5 cm; diametru: 4,7 cm; M. Miercurea Ciuc. Fig. 7 – jos.

Bază de *kantharos* (2) – înălțimea fragmentului 2,2 cm; diametru: 6,7 cm; M. Miercurea Ciuc. Fig. 8 – jos.

3. INCERTITUDINI ȘI ERORI ÎN RECONSTITUIREA CUPELOR TIP *KANTHAROS* DE LA SÂNCRĂIENI

Unul dintre meritele principale ale celei dintâi publicări a tezaurului de la Sâncrăieni, semnată de Székely¹⁸, îl reprezintă ilustrarea obiectelor din tezaur în starea în care se aflau ele înaintea primei lor restaurări. În toate publicațiile de mai târziu, desenele și fotografiile ilustrează piesele de la

¹⁸ Székely 1954.

Sâncrăieni deja recondiționate¹⁹. Câteva exemple sunt relevante pentru evidențierea incertitudinilor și chiar a erorilor care au caracterizat intervențiile moderne succesive asupra cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni.

Exemplul 1. Să acordăm mai întâi atenție cupei de tip *kantharos* nr. 2 de la Sâncrăieni (fig. 2 și 9 – sus). În contribuțiile din anii '50 și '60 ai secolului trecut²⁰, acestei cupe cu peretele ornamentat cu o frunză de *acant* orientată în jos și plasată sub friză îi corespunde un picior cu baza hemisferică. Trebuie semnalat și faptul că, în ilustrațiile acelorași lucrări, cupa apare întregită cu o a doua toartă, absentă în ilustrațiile lui Székely²¹. Cea de a doua toartă a fost deci creată și adăugată prin sudare după anul 1954, dar anterior anului 1958. Cu ocazia examinării piesei în anul 2002 am putut constata faptul că această toartă este într-adevăr o copie modernă de bronz a torții originale de argint. Culoarea diferită a metalului și ornamentația poansonată diferit de pe atașele celei de a doua torți trădează, chiar și la o examinare superficială, manopera modernă.

În ilustrații publicate în anii '70²², aceiași cupă apare montată însă pe un picior diferit (!), cu baza de această dată de formă tronconică (fig. 9 – sus, dreapta). În această combinație se prezintă cupa și astăzi (fig. 2). Practic, picioarele cupelor nr. 2 și nr. 5 au fost schimbate între ele²³, în cursul unei noi intervenții moderne despre care nu s-a menționat nimic în literatura de specialitate (fig. 9). Foarte probabil, această intervenție a avut loc în anii

1971–1972, după integrarea pieselor de la Sâncrăieni în patrimoniul MNIR. Cu toate acestea, în cataloagele unor expoziții internaționale din anii 1979–1980²⁴, aceleași cupe îi corespunde baza hemisferică. Foarte probabil, clișeele fotografice folosite în aceste albume erau anterioare celei de a doua restaurări efectuate la începutul anilor '70.

Noul picior, cu baza tronconică, montat după 1971 era fragmentar și nu asigura stabilitatea recipientului. Din acest motiv, restauratorii moderni au efectuat un adaos de plumb care a umplut întregul spațiu interior al bazei²⁵. S-a urmărit astfel nu numai completarea părții lipsă a bazei, ci și schimbarea centrului de greutate al cupei. Această intervenție cu caracter ireversibil a avut ca efect alterarea anumitor detalii tehnice și ornamentale și împiedică în prezent stabilirea greutății originale a cupei. Intervenția este cu atât mai gravă, cu cât autenticitatea corespondenței dintre picior și calotă este îndoielnică.

Exemplul 2. În planșa XII din contribuția lui Székely²⁶, cupei cu nr. 7 din contribuția de față i s-a alăturat un picior cu baza tronconică (fig. 10). Realizate împreună din aceiași foaie de argint, piciorul și baza au fost descoperite însă rupte una de alta. Dacă baza a fost păstrată la Miercurea Ciuc²⁷, restul piciorului a însoțit cupa nr. 7 la București. Cu ocazia documentării piesei în anul 2002, autorul acestor rânduri a constatat că piciorul este montat la calota cupei nr. 7 în mod eronat: partea mai largă a piciorului, care trebuia să se continue cu baza, a fost sudată de cupă, iar partea mai îngustă este orientată în jos (fig. 10). S-ar putea crede că data la care a fost realizată această sudură eronată este însă ulterioară publicației lui Mărghită din 1976: aici piciorul este reprezentat cu partea mai îngustă orientată către cupă și partea largă în jos²⁸. Dar, după cum am mai arătat²⁹, desenele Elenei Becheș din publicația semnată de Mărghită au fost realizate după fotografii (ca dovadă, redarea perspectivală a buzei) care puteau fi mai vechi.

¹⁹ Desene publicate ale cupelor de la Sâncrăieni le datorăm lui M. D. Pecurariu (Popescu 1958, p. 157, n. 2, fig. 1, 4, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21), P. P. Polonic (Popescu 1967, pl. R17a–j) și E. Becheș (Mărghită 1976, pl. XXIII–XXXIV). Redarea perspectivală a buzelor și a bazelor de către Polonic și Becheș (la fel, și realizatorul anonim al desenelor publicate de Székely 1954, pl. VIII/6 și IX/1) indică realizarea desenelor lor după fotografii și nu după originale (de comparat desenul lui Polonic din Popescu 1967, pl. R17i, cu fotografia publicată anterior de Popescu 1958, p. 176, fig. 20). În schimb, desenele lui Pecurariu, lipsite de deformări perspective, au fost realizate în mod cert după originale, astfel că prezintă o valoare documentară sporită.

²⁰ Székely 1954, pl. VIII, Popescu 1958, p. 177–178, fig. 21–22; Popescu 1960, p. 449, pl. I/7; Popescu 1967, R17j/15; Dumitrescu 1968, fig. 50; Berciu 1969, p. 190, fig. 118.

²¹ Székely 1954, pl. VIII/4. Popescu 1958, p. 165, era la curent cu reconstituirea modernă a unei torți, dar o atribuie în mod eronat cupei nr. 3 și nu cupei cu nr. 2 din lucrarea de față.

²² Daicoviciu 1972, p. 200–201, fig. 42–jos-stânga; Iliri și daci 1972, pl. XXXV/D228; Mărghită 1976, pl. XXIX.

²³ De comparat Popescu 1958, p. 168, fig. 11 și 177, fig. 21 (sau Berciu 1969, p. 190, fig. 117–118) cu Mărghită 1976, pl. XXIX și pl. XXVII.

²⁴ I Daci 1979, p. 140, fig. 345a; Die Daker 1980, p. 49, fig. 27. În alte cataloage, mai vechi sau mai recente, (Miclea, Florescu 1980, nr. 437–442, Goldhelm 1994, p. 174–175, Oberländer-Târnoveanu, Trohani 2009, p. 37–40) inventarul tezaurului de la Sâncrăieni nu a mai fost ilustrat integral.

²⁵ Adaosuri similare au mai fost efectuate și în cazul piciorului cupei nr. 4.

²⁶ Székely 1954, pl. XII/1 (cupa) și pl. XII/2 (piciorul).

²⁷ Crișan 2000, fig. 8.

²⁸ Mărghită 1976, pl. XXX. La fel se prezintă cupa și în ilustrații mai vechi: Popescu 1958, p. 172–173, nr. 11, fig. 15–16; Popescu 1967, R17h/12.

²⁹ supra n. 19.

Sudarea eronată a piciorului cupei nr. 7 poate fi remarcată într-o fotografie publicată în anul 1972³⁰. Data publicării acestei fotografii constituie termenul *ante quem* cel mai timpuriu al datării restaurării eronate.

Prin urmare, cupa a suportat o primă intervenție modernă la Miercurea Ciuc. Cu această ocazie, piciorul a fost sudat la calotă cel puțin coerent, dacă nu conform cu opțiunea antică. Cea de a doua intervenție a fost efectuată foarte probabil în contextul integrării tezaurului în patrimoniul MNIR din București în anii 1970–1971. Noua intervenție a avut drept consecință sudarea inversă și eronată a fragmentului de picior la cupă.

Exemplul nr. 3. Dilemele restaurării formei originale a cupelor de la Sâncrăieni mai sunt complicate și de desprinderea și deteriorarea încă din vechime a îmbinărilor dintre bazele hemisferice și picioarele cilindrice montate cupelor nr. 4, 5 și 8 (fig. 12). Toate cele trei baze hemisferice din tezaur au partea superioară deteriorată. Prin urmare, nu se poate determina cu certitudine dacă modul de reconstituire al picioarelor acestor cupe reflectă cu certitudine originalul. Dacă asamblarea segmentului tubular al piciorului la calota cupei nr. 4 este autentică³¹, niciun argument consistent nu certifică dacă acestui picior îi corespundea baza care i-a fost adăugată modern sau una dintre celelalte două baze hemisferice asemănătoare (fig. 12 – tipul 3 de picioare).

Din cele arătate mai sus, reiese că piesele din tezaurul de la Sâncrăieni au fost supuse mai multor etape de restaurare, mai întâi în perioada 1954–1957, în laboratoarele Muzeului din Miercurea Ciuc, apoi în anii '70 ai secolului trecut în laboratoarele MNIR. Numai cea dintâi intervenție a fost amintită în literatura de specialitate. Buletine ale intervențiilor moderne suferite de cupele de la Sâncrăieni nu au fost însă niciodată publicate. Din păcate, în cursul operațiunilor moderne de restaurare s-a recurs la procedee cu caracter ireversibil (suduri la cald și adăugiri ale unui aliaj pe bază de plumb) care au suprapus complet îmbinările străvechi și parțial decorul gravat și au deteriorat straturile de aurire ale pieselor. Mai mult decât atât, în cazul picioarelor fragmentare ale cupelor nr. 2 (fig. 2 și 11) și 4 (fig. 4), adaosurile moderne masive au vizat nu numai completarea părților lipsă, ci și

asigurarea stabilității recipientelor. Astfel, chiar dacă reasamblarea acestor cupe ar fi cea corectă, greutatea lor a fost substanțial schimbată.

Cele trei exemple prezentate vădese incertitudinile restauratorilor moderni în încercarea de reconstituire a cupelor de la Sâncrăieni cât mai aproape de forma lor originală. Tocmai datorită acestor incertitudini, metodele de restaurare cu caracter ireversibil trebuiau evitate, chiar cu riscul de a nu se putea expune cupele reîntregite. Aceste incertitudini au fost determinate de cel puțin doi factori: (1) majoritatea cupelor de tip *kantharos* au fost parțial demontate înaintea îngropării și au mai fost deteriorate și în momentul descoperirii; (2) între elementele constitutive ale cupelor se pot constata anumite inadvertențe tehnice, morfologice și ornamentale care contravin unității stilistice a fiecărei piese în parte. Asupra acestui din urmă aspect voi reveni în cele ce urmează. Deocamdată, trebuie reținut faptul că intervențiile moderne asupra cupelor de la Sâncrăieni au avut, cel puțin în cazurile evocate, un caracter arbitrar. O revizuire a corespondențelor dintre elementele constitutive ale cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni este deci necesară.

4. PROBLEMELE CORESPONDENȚEI DINTRE PICIOARE, TORTI ȘI CUPE: DILEMELE COMBINAȚIILOR ORIGINALE

Elucidarea dilemelor restaurării cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni nu ar putea fi realizată fără precizarea unor aspecte legate de morfologia și sistemul lor ornamental. Trebuie subliniat faptul că toate cele opt cupe sunt piese asamblate din elemente constitutive distincte, realizate separat și care au fost sau urmau să fie sudate între ele: calote, picioare și toarte. Totodată, aceste elemente, constitutive nu formează un lot unitar, nici sub aspect tehnologic și nici din perspectivă morfologică sau ornamentală. Pentru verificarea corespondențelor și a posibilelor non-corespondențe dintre aceste elemente, este necesară o descompunere virtuală a pieselor, clasificarea separată a elementelor lor constitutive și dezbaterea *argumentată* a posibilităților de recompunere a cupelor³².

³⁰ Daicoviciu 1972, p. 200–201, fig. 42-jos-dreapta. În această fotografie, poate fi remarcată și o bază din plastic translucid montată pentru asigurarea stabilității cupei. Această bază susține și astăzi cupa (fig. 10-c – foto 2002).

³¹ Székely 1954, pl. X/3.

³² Clasificarea propusă de Popescu 1958, p. 184, a vizat cupele așa cum au fost ele restaurate după descoperire. Totodată, prețioasele observații ale acestui autor asupra variației morfologice și ornamentale ale cupelor de la Sâncrăieni nu au fost sistematizate suficient, pentru a deveni un instrument de lucru util demersului de față.

4.1. Clasificarea morfologică și ornamentală a elementelor constitutive ale cupelor

Se disting trei tipuri de calote, trei tipuri de picioare și patru tipuri de torți (fig. 12).

Tipurile de calote. Tipul 1 de calotă este ilustrat de cupa nr. 1 și este caracterizat de (a) forma ovală și zvultă a calotei (înălțimea este superioară diametrului maxim), (b) ușoara invazarea a buzei și (c) absența oricărui decor gravat și a oricărei zone de aurire.

Tipul 2 de calotă poate fi recunoscut în cazul cupelor nr. 2 și nr. 3 și este caracterizat de: (a) forma hemisferică a calotei, (b) buza aproape verticală și (c) prezența unei singure frize cu decor poansonat și gravat, aurite, imediat sub buză. Numai în cazul cupei nr. 2 ornamentația este completată de două frunze de *acant* orientate în jos și plasate sub friză, diametral opus una față de alta și la egală distanță de torți. În cazul ambelor calote ale cupelor nr. 2 și nr. 3, suprafețele ornamentate sunt mai restrânse decât suprafețele neornamentate.

Tipul 3 de calotă este ilustrat de cupele nr. 4–8 și este caracterizat de: (a) forma hemisferică a calotei; (b) spre deosebire de tipul 2, buza este însă mult evazată, astfel că forma generală a acestui calote amintește de cupele conice de tip *masiós*; (c) ornamentația poansonată și gravată este organizată pe mai multe registre care acoperă zonele mijlocie și inferioară ale calotei. Aceste zone au fost complet aurite. Doar zona evazată a buzelor a fost lăsată nedecorată. Ornamentația acoperă deci cea mai mare parte a calotelor de tip 3 și poate fi caracterizată prin expresia „horror vacui”.

Motive ornamentale folosite pe calotele de tip 2 (șiruri de cercuri, spirala evolutivă de pe friza cupei 2) își regăsesc analogii apropiate în repertoriul mult mai diversificat al decorului calotelor de tip 3. Modul de redare al acestor motive nu este foarte diferit, astfel încât nu permite o diferențiere stilistică. Totuși, raportul diferit dintre suprafețele ornamentate și cele neornamentate de pe calotele de tip 2 și cele de tip 3 reflectă opțiuni estetice distincte. Foarte probabil, fiecare tip de calotă este produsul unui meșter diferit.

Tipurile de picioare. Tipul 1 de picior este ilustrat de piciorul cupei nr. 1, compus din două părți lucrate la strung (fig. 1) și fixate între ele printr-o îmbinare mecanică (probabil martelare). Profilarea complexă, cu o geometrie elaborată și elegantă a acestui picior, dar mai ales tehnica de prelucrare la strung³³ indică realizarea sa într-un atelier specializat greco-roman.

Tipul 2 de picior îl regăsim astăzi combinat cupele nr. 2, 3, 6 și 7. De această dată, piciorul și baza au fost realizate împreună, dintr-o singură tablă de argint. Piciorul propriu-zis are o formă tronconică zvultă și, cu excepția celui montat cupei nr. 3, prezintă o proeminență bitronconică centrală. Baza are forma unui trunchi de con scund și este ornamentată prin repusaj (mai reținut decât al tipul 3), gravare, poansonare și aurire cu motive geometrice (cupa nr. 3) sau vegetale (cupele 2, 6 și 7).

Tipul 3 de picior poate fi recunoscut astăzi în cazul cupelor nr. 4 și 5, precum și în cazul unuia dintre fragmentele păstrate la Miercurea Ciuc (fig. 8). Această formă de picior a fost realizată prin asamblarea prin sudare a unui tub cilindric cu o proeminență bitronconică centrală și cu extremitățile evazate peste o bază de formă hemisferică ornamentată prin repusaj, gravare, poansonare și aurire, cu motive vegetale (frunze de apă alternate cu frunze de *acant*).

Foarte probabil, diferențele tehnologice și ornamentale dintre picioarele de tip 2 și 3 reflectă manoperele și manierele distincte a doi meșteri locali diferiți. Dintre aceștia, meșterul picioarelor de tip 3 (similare, de altfel, celor de la Surcea)³⁴ a dovedit o abilitate mai pronunțată în redarea organicității vegetale. Meșterul picioarelor de tip 2 pare să imite într-o manieră schematică și abstractizantă, chiar stângace, motivele redade de celălalt meșter.

Tipurile de toarte. Tipul 1 este ilustrat de toartele cupei nr. 1. Acestea au fost realizate din mai multe elemente sudate între ele. (a) O placă orizontală cuprinde printr-o decupare concavă buza cupei și formează elementul superior al toartei. Extremitățile laterale ale plăcii au aspectul unor protome zoomorfe stilizate precedate de câte o vultă. (b) Sub această placă, o tijă îndoită închide toarta și se sprijină pe (c) o altă tijă orizontală dezvoltată dintr-o atașă cu vulte. (d) Sub această atașă, pe peretele cupei a fost montată câte o pseudo-atașă, de fapt o placă ornamentală cordiformă, continuată în partea ei inferioară cu două vulte și un motiv cruciform. Strânse analogii tehnologice, formale și ornamentale ale toartelor cupei nr. 1, se regăsesc în orfvereria republicană târzie din Italia³⁵ și pledează pentru posibila lor proveniență lor peninsulară.

³⁴ Székely 1954, p. 7, 37, acceptat de Popescu 1958, p. 197, Berciu 1969, p. 196, Horedt 1973, p. 145.

³⁵ Arcisate (Küthmann 1958, p. 120, pl. 11); Giubiasco (Gabelmann 1982a, p. 24–26, fig. 14–17); Palmi (Guzzo 1980, p. 196, nr. 4–5; p. 200, fig. 7; p. 202, fig. 9) ș.a.

³³ Mutz 1972, p. 14–25; Gabelmann 1982b, p. 241–243.

Tipul 2 de toarte a fost asociat numai cupelor nr. 2 și 3. Fiecare toartă este realizată dintr-o singură tijă îndoită, de secțiune circulară care formează o buclă, iar la fiecare dintre extremități se regăsește câte o atașă lanceolată. Toarta a fost astfel poziționată încât bucla recurbată se ridică la nivelul buzei cupei, fără să fie însă fixată de aceasta. Sudarea torților la cupă se face numai la nivelul atașelor. Toarte similare au fost montate pe câțiva *kantharoi* sau *skyphoi* italici de la sfârșitul secolului al II-lea și din secolul I a. Chr.³⁶

Tipul 3 este ilustrat de toartele fixate cupei nr. 4, realizate din două elemente: (a) o placă orizontală montată la buza cupei și (b) un element vertical realizat dintr-o singură tijă prelucrată astfel: dintr-un segment central aplatizat și sudat pe fața inferioară a plăcii, se dezvoltă două segmente în torsadă terminate cu câte o palmetă lanceolată.

Tipul 4 reprezintă o dezvoltare și o complicare a tipului 3 și îl regăsim astăzi asociat cupelor nr. 5, 6 și 7. Sub placa orizontală (a) regăsim de această dată (b) un element vertical format din două segmente cu torsadă îndoită care formează bucle întrepătrunse după schema „nodului lui Hercules”. Unul dintre segmente, cu terminațiile aplatizate este sudat pe reversul plăcii superioare a toartei. Terminațiile celuilalt segment formează atașe lanceolate aplicate pe pereții cupei. Sursa de inspirație a realizării toartelor după schema „nodului lui Hercules” se regăsește în orfverria târzie elenistică. Potrivit lui Michael Pfrommer, motivul „nodul lui Hercules” se regăsește numai excepțional în afara lumii elenistice și este rar întâlnit chiar și în orfverria italică republicană³⁷. Printre excepțiile din mediul „barbar”, trebuie amintită toarta cupei de tip *kantharos* de la Jakimovo³⁸ care, spre deosebire de cele de la Sâncrăieni, dar ca și în cazul toartelor de *skyphos* din curganul Artiuchov³⁹, este lipsită de torsadă. Realizarea „nodului lui Hercules” din segmente în torsadă ar putea reprezenta o inovație ornamentală intracarpatică.

În cazul plăcilor superioare ale toartelor de tip 3 și 4, protomele laterale au fost redată prin gravare și nu prin decupare și martelare fină, ca în cazul toartelor de tip 1 (cupa nr. 1). Acest aspect reflectă o diferență evidentă de manoperă. Pe de

altă parte, absența plăcilor din componența toartelor de tip 2 reflectă la rândul ei o sursă de inspirație și o paternitate distinctă. Morfologia toartelor reflectă prin urmare activitatea a trei meșteri diferiți, dintre care cel al tipului 1 a activat în afara Daciei. În acest sens, pledează rafinamentul profilării protomelor, simetria și geometria elegantă a conturului atașelor și a plăcilor cordiforme. Geometria imprecisă a atașelor și a plăcilor toartelor de tip 3 și 4, asimetria relativă a conturului și a decorului gravat al protomelor, tratarea grosieră a suprafețelor trădează sorgintea „barbară” a celorlalți doi meșteri.

4.2. Corespondențe certe și dileme

Cele două toarte de tip 1, descoperite separat de cupe, nu puteau aparține decât calotei zvelte de tip 1. Decupările concave ale plăcilor orizontale ale celor două toarte nu puteau cuprinde decât buza cu diametru redus a calotei cupei nr. 1. Absența oricărui ornament gravat sau poansonat și tratarea extrem de fină a suprafețelor sunt elemente comune toartelor de tip 1, piciorului de tip 1 și calotei de tip 1. În acest caz, se poate vorbi de o unitate tehnică și de o manoperă a întregii combinații. Prin urmare, reconstituirea cupei nr. 1 este conformă cu originalul (fig. 1 și 8).

Complexitatea alcătuirii toartelor, realizarea piciorului la strung și absența decorului gravat sau poansonat izolează cupa de tip 1 de restul cupelor de la Sâncrăieni și o disting ca produs de lux creat într-un atelier din lumea târzie elenistică sau republicană. Prin contrast, manopera mai puțin rafinată și maniera abstractizată de redare a ornamentației gravate și poansonate, specifice cupelor nr. 2–8, trădează producerea lor locală, în plin mediu „barbar”. După cum voi arăta în continuare, manopera barbară a cupelor nr. 2–8 este indicată și de modul lor de alcătuire.

Raportarea toartelor de tip 2 la calotele de tip 2 este certificată de absența urmelor de sudură a unor plăci pe buzele acestor cupe (fig. 8). Prin urmare, corelarea toartelor de tip 2 (lipsite de plăcile orizontale) la calotele de tip 2 este în mod cert originală. Valabilitatea raportării toartelor de tip 3 și 4 la calotele de tip 3 decurge din corelarea celorlalte forme de toarte la calotele de tip 1 și 2. Restauratorii moderni au mai avut în avantajul lor două indicii pentru reasamblarea toartelor de tip 3 și 4 la calotele de tip 3: (1) plăcile toartelor prezintă decupări concave adaptate buzelor cu diametre diferite ale calotelor cupelor nr. 4–7; (2) atașele lanceolate ale toartelor de tip 3 și 4 au dimensiuni diferite care corespundeau foarte probabil urmelor de sudură originale. Prin urmare, autenticitatea

³⁶ Ancona – mormintele VIII, XXXV și XLV (Mercando 1976, p. 197, fig. 46, Mercado 2002, fig. 56, 59); Palmi (Guzzo 1980, p. 195, nr. 3, fig. 6), Tivoli (Oliver 1981, p. 53–54) ș.a.

³⁷ Pfrommer 1990, p. 1–2.

³⁸ Milčev 1973, p. 5, fig. 4.

³⁹ Kuthmann 1958, p. 105–106, pl. 6/1–2.

asamblării toartelor de tip 3 la calota cupei nr. 4, precum și a diferitelor toarte de tip 4 la calotele cupelor 5–8, putea fi determinată de primii restauratori. Din păcate, aceștia au reasamblat toartele la cupe prin sudare, procedeu ireversibil, prin care urmele sudurilor antice au fost definitiv compromise. Astfel, autenticitatea reasamblării moderne a toartelor la cupele 4–8, deși probabil corectă⁴⁰, nu mai poate fi astăzi verificată.

O dilemă insolvabilă se ridică însă în cazul tentativei de elucidare a modului original de asamblare a picioarelor de tip 2 și 3 la calotele de tip 2 și 3 (fig. 8). Dilema este simplu de formulat, dar nu la fel de facilă este explicarea ei: cum raportăm *stilistic* două calote de tip 2 și cinci calote de tip 3 la patru picioare de tip 2 și trei picioare de tip 3? Atât numărul picioarelor de tip 2 (patru) cât și numărul picioarelor de tip 3 (trei) depășesc numărul calotelor de tip 2, dar sunt inferioare numărului calotelor de tip 3 (cinci). Cu alte cuvinte, contrar opiniei lui Popescu⁴¹, nu a existat o corespondență numerică și, totodată, stilistică directă între morfologia și ornamentica picioarelor și a calotelor.

Popescu s-a mărginit să afirme similitudinile „stilistice” dintre picioarele de tip 3 și calotele cupelor nr. 2 și 4, pe baza cărora s-ar fi efectuat și cea dintâi restaurare a cupelor. Frunzele de acant și de apă/lotus pot fi recunoscute într-adevăr pe elementele amintite, dar ele ilustrează analogii motivistice și nu neapărat tehnice și stilistice (fig. 13)! Acantul de pe calota cupei nr. 4 (fig. 13/1) are o digitație ascuțită și nu sinuoasă, ca în cazul acantului de pe bazele hemisferice (fig. 13/3). Acantul de pe calota cupei nr. 4 este redat exclusiv prin gravare, cel de pe baze este ușor reliefat prin repusaj, iar nervurile laterale au fost ambutisate. Astfel de diferențe reflectă deosebiri și nu asemănări stilistice și indică implicit paternități diferite. În schimb, acantul de pe calota cupei nr. 2 (fig. 13/2) este sinuos, ușor reliefat, iar nervurile sale au fost redată prin ambutisare. Din punct de vedere tehnic și stilistic, el se aseamănă deci acantului de pe bazele de tip 3 (fig. 13/3). În mod straniu, tocmai această analogie nu a mai fost respectată de restauratorii din anii '70. Pe baza acestei analogii stilistice, se poate însă presupune că picioarele de tip 3 și calota cupei nr. 2 (probabil și calota cupei nr. 3) au fost create de unul și același meșter. Dar această constatare, în cazul

cupelor de la Sâncrăieni, nu garantează însă autenticitatea montării unui picior de tip 3 la calota cupei nr. 2 (restaurarea din anii '50, fig. 9).

Examinarea fotografiilor publicate de Székely înaintea restaurărilor moderne certifică faptul că dilema raportării picioarelor de tip 2 și 3 la calotele de tip 2 și 3 nu fusese rezolvată stilistic nici în vechime. În mod cert, un picior de tip 2 a fost montat unei calote de tip 2 (cupa nr. 3), dar un alt picior de tip 2 a fost sudat și unei calote de tip 3 (cupa nr. 6). În schimb, calota de tip 3 a cupei nr. 4 a fost montată peste un picior de tip 3. Incertitudinea relației picior-calotă trebuie deci acceptată în cazul cupelor nr. 2, 5, 7 și 8 (fig. 12).

5. FAZE DE CREAȚIE ȘI MEȘTERI

Foarte probabil, calotele și picioarele au fost create separat. O astfel de conjunctură trebuie explicată prin colaborarea mai puțin armonizată, foarte probabil desincronizată a meșterilor. Dezarticularea procesului de producție și asamblarea în cadrul aceleiași cupe a unor elemente ornamentate în maniere diferite reflectă dezinteresul pentru rigoare și unitate stilistică a produselor finite și lipsa de continuitate, de experiență și de tradiție în creația de atelier (creația de grup).

Dezarticularea procesului de producție este ilustrată și de un detaliu tehnologic al cupei nr. 6, până acum neevidențiat în cercetare. Buza acestei cupe a fost dublată prin sudarea unei noi buze mai largi. Această adăugire se justifică numai dacă presupunem că plăcile toartelor, realizate separat, nu se îmbinau satisfăcător cu circumferința celei dintâi buze. Aceasta a trebuit deci lărgită prin dublare. Prin urmare, toartele nu au fost realizate concomitent cu calota cupei nr. 6 și în concordanță cu dimensiunile acesteia. Pentru îmbinarea lor au fost necesare ajustări semnificative și intervenții suplimentare.

Decalajul dintre momentul realizării calotei și cel al realizării toartelor poate fi acceptat și în alte cazuri. Atașele toartelor acoperă decorul gravat și aurit preexistent al tuturor calotelor cupelor nr. 4–7. În faza ornamentării acestor calote, meșterul nu a preconizat spații libere, special destinate sudării atașelor. De asemenea, în cazul calotei cupei nr. 8, partea inferioară a acesteia prezintă urme de aurire tocmai în zona în care ar fi trebuit montat piciorul. Totodată, nici urme de sudare a unor atașe nu sunt vizibile pe peretele cupei nr. 8. Se poate pune chiar întrebarea dacă această calotă a fost *vreodată* transformată în *kantharos*. Practic, cupa nr. 8 a fost considerată *kantharos*⁴² exclusiv pe baza analogiilor

⁴⁰ Popescu 1960, p. 448.

⁴¹ Popescu 1960, p. 448.

⁴² Popescu 1958, p. 173–174; Mărghită 1976, p. 49, nr. 3.

decorative cu calotele cupelor nr. 4–7. Chiar dacă la Muzeul din Miercurea Ciuc se regăsește o bază care ar putea să corespundă numeric acestei calote (fig. 8 – jos), ea nu i-a fost montată neapărat în vechime. De altfel, teaurizarea de baze de *kantharos*, ca piese de sine stătătoare (care nu au fost probabil niciodată montate unor recipiente), o regăsim la Surcea.

Foarte probabil, meșterul calotelor de tip 3 a intenționat transpunerea în metal prețios a modelului oferit de cupele ceramice „deliene”/„megariene” și de imitațiile lor locale. Cu alte cuvinte, inițial s-a dorit realizarea unor cupe similare sub aspect morfologic celor de tip *mastós* bogat ornamentate, după modelul exemplarelor somptuoase din regiunile mediteraneene⁴³. Adăugarea picioarelor și a toartelor este însă ulterioară. Aceste observații au mai fost formulate în literatură⁴⁴, dar implicațiile lor nu au fost îndeajuns aprofundate.

Transformarea unor cupe de tip *mastós* în cupe de tip *kantharos* reflectă nu numai o înnoire tehnologică și formală, ci poate mai ales o schimbare de modă și o rafinare a ceremoniei banchetului. Se poate pune întrebarea dacă noul model funcțional și totodată ceremonial a fost oferit meșterilor de la Sâncrăieni, tocmai de importarea în Dacia a cupei nr. 1. Din această perspectivă, un scenariu plauzibil al genezei cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni se putea derula după cum urmează:

(1) Într-o primă fază au fost create calotele integrate ulterior cupelor nr. 4–8 ca boluri de sine stătătoare (ca *mastoi*). Realizarea lor reflectă transpunerea în argint a modelului oferit de cupele cu decor în relief și continuarea tradiției folosirii cupelor hemisferice în ceremonia banchetului. Decorul realizat exclusiv prin gravare și poansonare, precum și schematismul grafic al reprezentării tuturor motivelor de pe aceste cupe, indică identitatea „barbară” a creatorului lor.

(2) O identitate cu totul diferită trebuie presupusă în cazul meșterului cupei nr. 1. Această cupă a fost realizată de la bun început ca o cupă cu picior și două toarte, într-un atelier elenistico-republican, probabil italic. Rafinamentul execuției toartelor și piciorului, precum și realizarea acestuia din urmă la strung, pledează convingător în acest sens. Trebuie remarcat faptul că această cupă este cel mai vechi *kantharos* din metal prețios descoperit în Transilvania. Chiar și la sud de Carpați, în orfevreria nord-tracică a secolelor IV–III, fiala și rhyton-ul sunt formele predilecte de vase de băut,

nu însă și cupele cu picior, neatestate. În acest context, foarte probabil, importarea cupei nr. 1 a oferit meșterilor și comanditarilor locali un model nou de recipient de lux din argint.

(3) Adoptarea noului model s-a concretizat în două moduri: (a) prin crearea unor noi *kantharoi* (cupele nr. 2–3) și (b) prin transformarea cupelor de tip *mastós* mai vechi în *kantharoi*, prin adăugarea picioarelor și toartelor (cupele nr. 4–7). Renunțarea la evazarea buzei și diminuarea ponderii decorului cupelor nr. 2 și 3 puteau fi inspirate de cupa de import. Pe de altă parte, toartele acestor două cupe (toartele de tip 2) au fost inspirate de un alt model extern, absent în tezaur, dar care este ilustrat de produse ale orfevreriei italice de epocă republicană târzie. Totodată, motivul nodului lui Hercules de pe toartele de tip 4 ar putea avea o sorginte elenistică târzie și surse de inspirație în zona balcanică (Jakimovo) sau pontică (curganul Artiuchov). Prin urmare, realizarea locală de *kantharoi* reflectă o fază de aculturație a meșterilor locali la mai multe modele de proveniență externă. Renunțarea la tradiția cupelor de tip *mastós* și receptarea, acceptarea și imitarea unei noi forme de recipient ceremonial pentru băut sunt foarte probabil procese culturale mai degrabă lente decât rapide și care au depășit cadrul temporal al unei generații.

În această fază a constituirii locale a cupelor cu picior din metal prețios de la Sâncrăieni au colaborat cel puțin doi meșteri. Cel mai virtuos a realizat calotele și toartele cupelor nr. 2 și 3, precum și picioarele de tip 3. El este singurul dintre creatorii de la Sâncrăieni care a stăpânit repusajul și ambutisarea, reușind să confere relief și organicitate ornamentelor vegetale. Celălalt este meșterul picioarelor de tip 2. Ornamentele sale vegetale sunt rediate extrem de schematic, exclusiv prin gravare. Realizarea picioarelor de tip 2, cu baze cu tot, dintr-o singură foaie de argint ilustrează o soluție simplificată, dar și o îndepărtare față de modelul oferit de cupa de import sau de picioarele de tip 3 realizate din câte două părți fixate între ele.

Este mai greu de precizat căruia dintre meșteri îi datorăm toartele de tip 3 și 4. Ornamentele gravate și poansonate de pe plăcile acestor toarte reflectă însă o manieră stângace mai apropiată de cea a meșterului picioarelor de tip 2. Mai mult decât atât, pe unele dintre plăcile toartelor de tip 4 (toartele cupelor nr. 6 și 7) se regăsesc șiruri de cercuri realizate prin poansonarea cu o preducea, o unealtă folosită și pentru decorarea unuia dintre picioarele de tip 2 (v. cupa nr. 6). Amprente ale unei astfel de unelte nu se regăsesc însă pe picioarele de tip 3. Astfel, ipoteza paternității comune a picioarelor de tip 2 și a toartelor de tip 3 și 4 trebuie plasată pe un tărâm plauzibil.

⁴³ Kùthmann 1958, pl. 8–9; Oliver 1977, p. 75–79, nr. 40–43.

⁴⁴ Popescu 1958, p. 184–191, Popescu 1960, p. 448–449.

Nu se poate preciza dacă cei doi meșteri au colaborat sau nu la asamblarea elementelor constitutive ale cupelor de la Sâncrăieni, la fel cum nu se poate atribui dublarea buzei cupei nr. 6. În orice caz, cupele de tip *kantharos*, nr. 2–7, de la Sâncrăieni sunt rezultatul unui efort de creație colectiv, desfășurat probabil pe durata a două generații.

În cele din urmă, tezaurul a fost sortit îngropării, ocazie cu care cupele de tip *kantharos* au fost în marea lor majoritate dezasamblate. Deteriorarea intenționată (din vechime) a cupelor a constituit unul dintre impedimentele majore ale tentativelor moderne de reconstituire a formei lor inițiale. O altă dilemă a restaurării a fost determinată de lipsa de unitate stilistică și de manoperă dintre calotele și picioarele de *kantharos*. Din acest motiv, ar fi fost preferabilă evitarea intervențiilor moderne cu caracter ireversibil și păstrarea elementelor constitutive ale cupelor de tip *kantharos* de la Sâncrăieni în starea în care au fost ele descoperite.

BIBLIOGRAFIE

- Berciu 1969 – D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969.
- Crișan 2000 – V. Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântul Gheorghe, 2000.
- Daicoviciu 1972 – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
- Die Daker 1980 – *Die Daker. Archäologie in Rumänien* (catalog de expoziție), Mainz, 1980.
- Dumitrescu 1968 – V. Dumitrescu, *Muzeul Național de Antichități*, București, 1968.
- Gabelmann 1982a – H. Gabelmann, *Der silberne Skyphos aus Giubiasco*, *Helvetica Archaeologica* 13, 1982, p. 9–32.
- Gabelmann 1982b – H. Gabelmann, *Eine späthellenistische Silberschale in Köln*, *Bonner Jahrbücher* 182, 1982, p. 241–264.
- Goldhelm 1994 – *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit* (catalog de expoziție), Frankfurt a. M., 1994.
- Guzzo 1980 – P. G. Guzzo, *Argenterie da Palmi in ripostiglio del I sec. a. C.* Atti e Memorie della Società Magna Grecia 18–20, 1977–1979, Roma, 1980, p. 193–209.
- Horedt 1973 – K. Horedt, *Die dakische Silberfunde*, *Dacia* 17, 1973, p. 122–165.
- I Daci 1979 – I Daci, *Mostra della civiltà daco-getica in epoca classica* (catalog de expoziție), Roma, 1979.
- Iliri și daci 1972 – H. Daicoviciu, D. Garașanin, I. Glodariu, L. Popović, M. Vasić, N. Vlăsa., *Iliri și daci. Illyriens et Daces* (catalog de expoziție), Cluj-București, 1972.
- Kovács 1954 – D. Kovács, *A csikszentkirályi kincs*, în: Z. Székely, *Adatok a dákok késo vaskori muveltséhez*, Csikszereda, 1954, p. 15–17.
- Küthmann 1958 – H. Küthmann, *Beiträge zur Hellenistisch-römischen Toreutik*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 5, 1958, p. 94–138.
- Mărghitan 1976 – L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, București, 1976.
- Mercando 1976 – L. Mercado, *L'Ellenismo nel Piceno*, în: Zanker P. (ed.), *Hellenismus in Mittelitalien. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen, 1976, p. 160–218.
- Miclea, Florescu 1980 – I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980.
- Milčev 1973 – A. Milčev, *Novotkrito sredario trakisko sâkrovište ot s. Jakimovo III, Mihailovgradsko*, *ArheologijaSofia* 1, 1973, p. 1–14.
- Mutz 1972 – A. Mutz, *Die Kunst des Metalledrehens bei den Römern. Interpretationen antiker Arbeitsverfahren auf Grund von Werkspuren*, Basel-Stuttgart, 1972.
- Oberländer-Târnoveanu, Trohani 2009 – E. Oberländer-Târnoveanu, G. Trohani, *Comorile dacilor. Catalog de expoziție*, Ploiești, 2009.
- Oliver 1977 – A. Oliver, *Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver*, Toledo-Ohio, 1977.
- Oliver 1981 – A. Oliver, *L'Argenterie d'époque républicaine dans les collections américaines*, *Les dossiers histoire et archéologie* 54, iun. 1981, p. 52–63.
- Pfrommer 1990 – M. Pfrommer, *Untersuchungen zur Chronologie früh- und Hochhellenistischen Goldschmucks*, *Istambuler Forschungen* 37, Tübingen, 1990.
- Pfrommer 1993 – M. Pfrommer, *Metalwork from the hellenized East. Catalogue of the Collections. The J. Paul Getty Museum*, Malibu, 1993.
- Piana Agostinetti 1998 – P. Piana Agostinetti, *La technique de la mise en forme de la vaisselle d'argent tardo-républicaine: quelques remarques au sujet des services à vin de Boscoreale aux Musei Capitolini et d'Arcisate*, în: Nicolini G., Dieudonné-Glad N. (eds.), *Les métaux antiques: travail et restauration. Actes du colloque de Poitiers 28–30 septembre 1995*, Montagnac, 1998, p. 39–47.
- Piana Agostinetti, Priuli 1985 – P. Piana Agostinetti, S. Priuli, *Il tesoro di Arcisate*, *Archeologia Classica* 37, 1985, p. 182–237.
- Popescu 1957 – D. Popescu, *The treasure found at Sâncrăieni*, *Antiquity and Survival* 2, 1957, 1, p. 21–28.
- Popescu 1958 – D. Popescu, *Le trésor de Sâncrăieni*, *Dacia N.S.* 2, 1958, p. 157–206.
- Popescu 1960 – D. Popescu., *Câteva observații asupra tezaurului de la Sâncrăieni*, în: Omagiu lui C. Daicoviciu, 1960, p. 447–453.
- Popescu 1967 – D. Popescu., *Le trésor dace en argent de Sâncrăieni*, în: Mariën M.-E., Nestor I. (ed.), *Inventaria Arhæologica F3*, 1967.
- Raddatz 1969 – K. Raddatz, *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel von Ende des Dritten bis zum Mitte des Ersten Jahrhunderts vor Chr. Geburt. Untersuchungen zur Hispanischer Toreutik*, *Madriider Forschungen* 5/6, Berlin, 1969.
- Spănu 2002 – D. Spănu, *Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v.Chr. von Lupu, Rumänien*, *Prähistorische Zeitschrift* 77, 2002, 1, p. 84–136.
- Székely 1954 – Z. Székely, *Adatok a dákok késo vaskori muveltséhez*, Csikszereda, 1954.
- Venedikov 1961 – I. Venedikov, *Dve sâkrovišta ot elinističeskata epoha v Trakija*. In: *Izsledvania v pamet na Karel Škorpil*, Sofia, 1961, p. 355–368.

LISTA FIGURILOR

- Fig. 1. Cupa de tip *kantharos* nr. 1. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 2. Cupa de tip *kantharos* nr. 2. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 3. Cupa de tip *kantharos* nr. 3. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 4. Cupa de tip *kantharos* nr. 4. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 5. – Cupa de tip *kantharos* nr. 5. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 6. Cupa de tip *kantharos* nr. 6. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).
- Fig. 7. Cupa de tip *kantharos* nr. 7. Sus (calota, toarta și piciorul): desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002); jos: partea superioară a piciorului în poziția corectă și baza păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc (după Crișan 2000, fig. 8).
- Fig. 8. Cupa (*kantharos*?) nr. 8 (desen după original, MNIR-București, noiembrie 2002) și baza păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc (după Crișan 2000, fig. 8).
- Fig. 9. Desene ale cupelor nr. 2 (sus) și nr. 5 (jos) publicate de-a lungul timpului. Trebuie remarcată schimbarea picioarelor de la o cupă la alta, probabil la începutul anilor '70 ai secolului trecut.
- Fig. 10. (a–c) Fotografii ale cupei nr. 7 înainte (a) și după restaurarea din anii '50 (b), după restaurarea din anii '70–'80 (c) și desenul bazei (d, după Crișan 2000, fig. 8). Partea superioară a piciorului se află la MNIR-București, unde a fost sudată eronat de calotă (c) și partea inferioară (d) este păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc.
- Fig. 11. Completarea modernă a piciorului cupei nr. 2 (foto D. S., noiembrie 2002).
- Fig. 12. Clasificarea tipologică a elementelor constitutive ale cupelor-*kantharos* de la Sâncrăieni. Cu săgeți diferite au fost indicate combinațiile certe și cele incerte dintre toarte, calote și picioare.
- Fig. 13. Diferite reprezentări ale *acant*-ului: (1) pe calota cupei nr. 4, (2) pe calota cupei nr. 2 și (3) pe baza cupei nr. 5. Foto. D. S., noiembrie 2002.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1. Cup no. 1. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 2. Cup no. 2. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 3. Cup no. 3. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 4. Cup no. 4. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 5. Cup no. 5. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 6. Cup no. 6. Drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002).
- Fig. 7. Cup no. 7. Up (bowl, handle and stem): drawing according to the original (MNIR-Bucharest, November 2002); down: superior part of the stem in the correct position and basis held in the Museum in Miercurea Ciuc (after Crișan 2000, fig. 8).
- Fig. 8. Cup no. 8 (drawing according to the original, MNIR-Bucharest, November, 2002) and basis kept in the Museum in Miercurea Ciuc (after Crișan 2000, fig. 8).
- Fig. 9. Drawings of cups no. 2 (up) and no. 5 (down) that have been published through time. We must remark that the stems have been moved from one cup to the other, probably in the early '70s of the past century.
- Fig. 10. (a–c) Photographs of cup no. 7 before (a) and after the restoration in the '50s (b), after the restoration in the '70s–'80s (c) and drawing of the basis (d, after Crișan 2000, fig. 8). The superior part of the stem is in MNIR-Bucharest, where it has been wrongly weld to the bowl (c) and the lower part (d) is being kept in the Museum in Miercurea Ciuc.
- Fig. 11. Modern filling of the stem of cup no. 2 (photo D. Spănu, November 2002).
- Fig. 12. Typological classification of the constituent elements of the *Kantharos* cups in Sâncrăieni. Different arrows are used to mark the combinations between the handles, the bowls and the stems that are certain and the ones that are uncertain.
- Fig. 13. Different representations of the *acanthus*: (1) on the bowl of cup no. 4, (2) on the bowl of cup no. 2 and (3) on the bowl of cup no. 5. Photo. D. Spănu, November 2002.

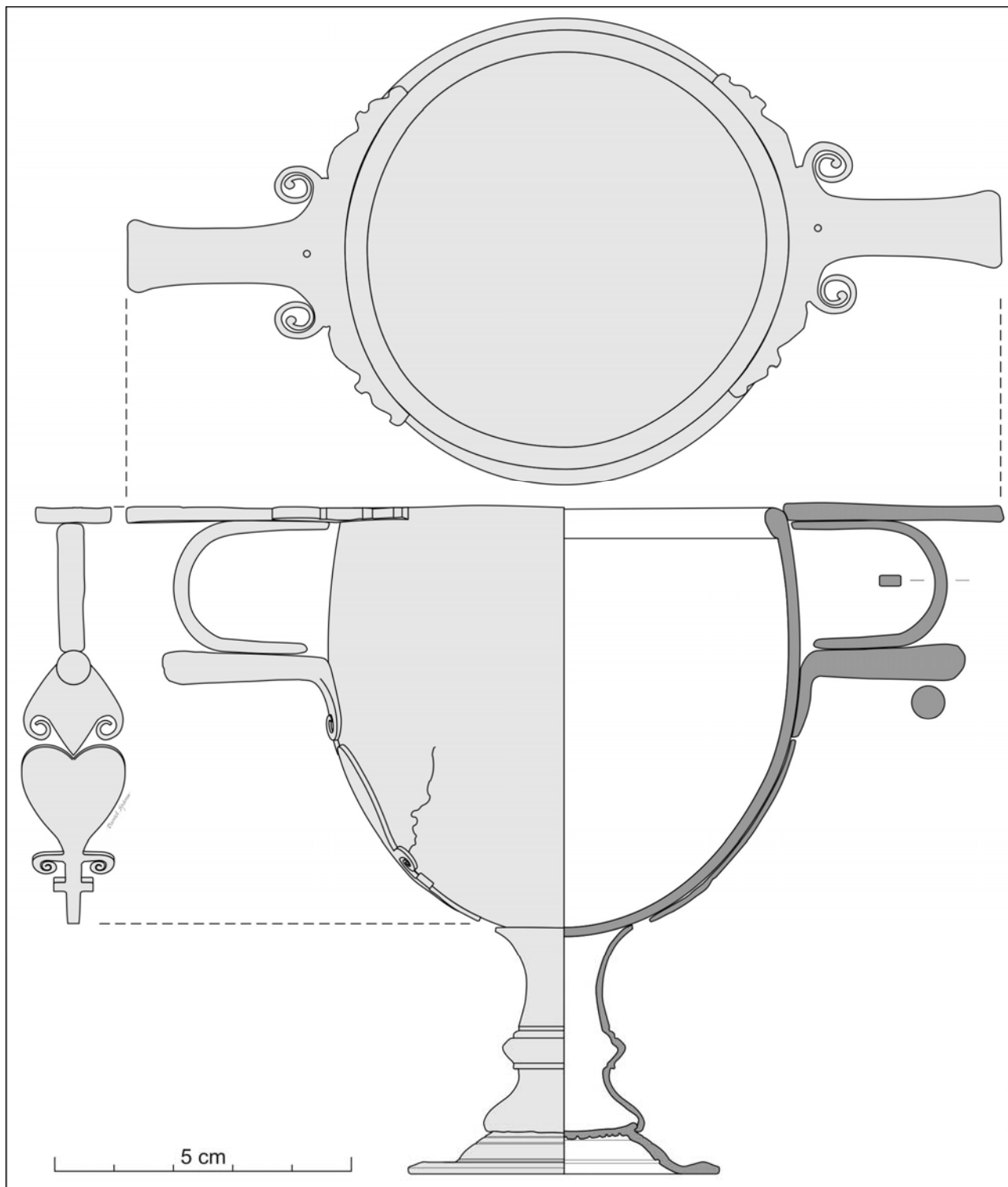

Fig. 1. Cupa de tip *kantharos* nr. 1. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

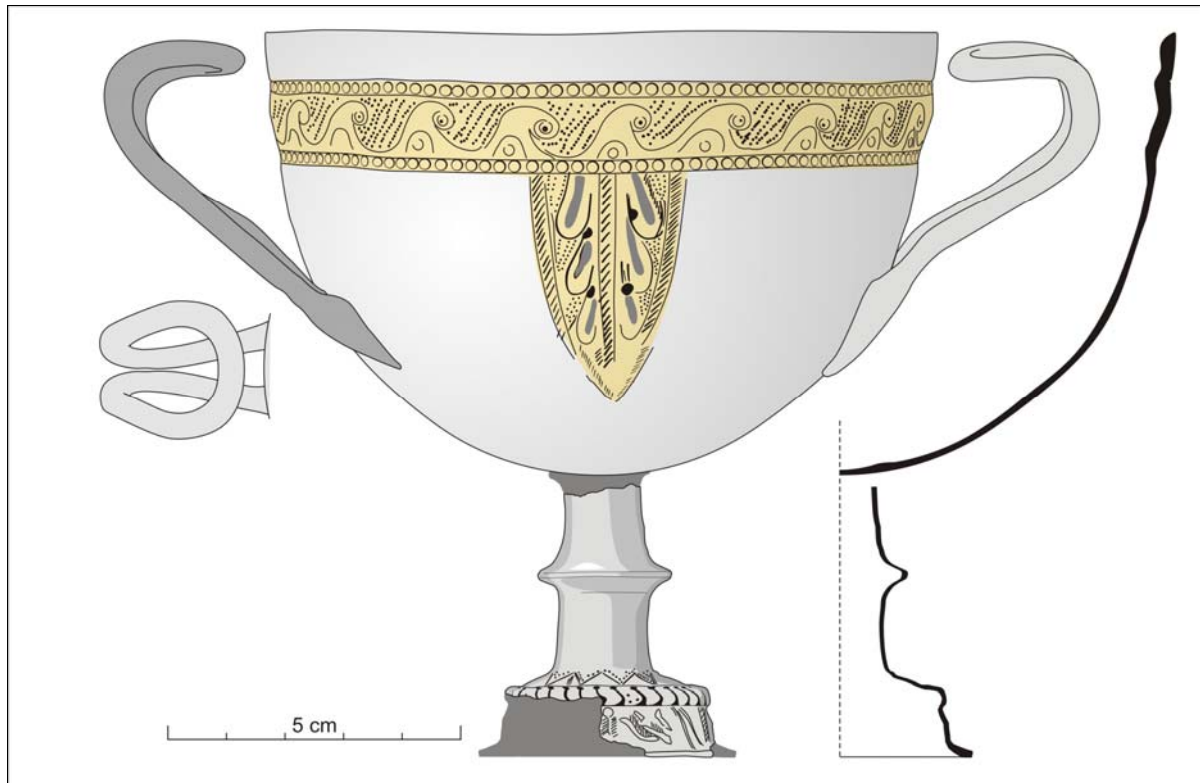

Fig. 2. Cupa de tip *kantharos* nr. 2. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

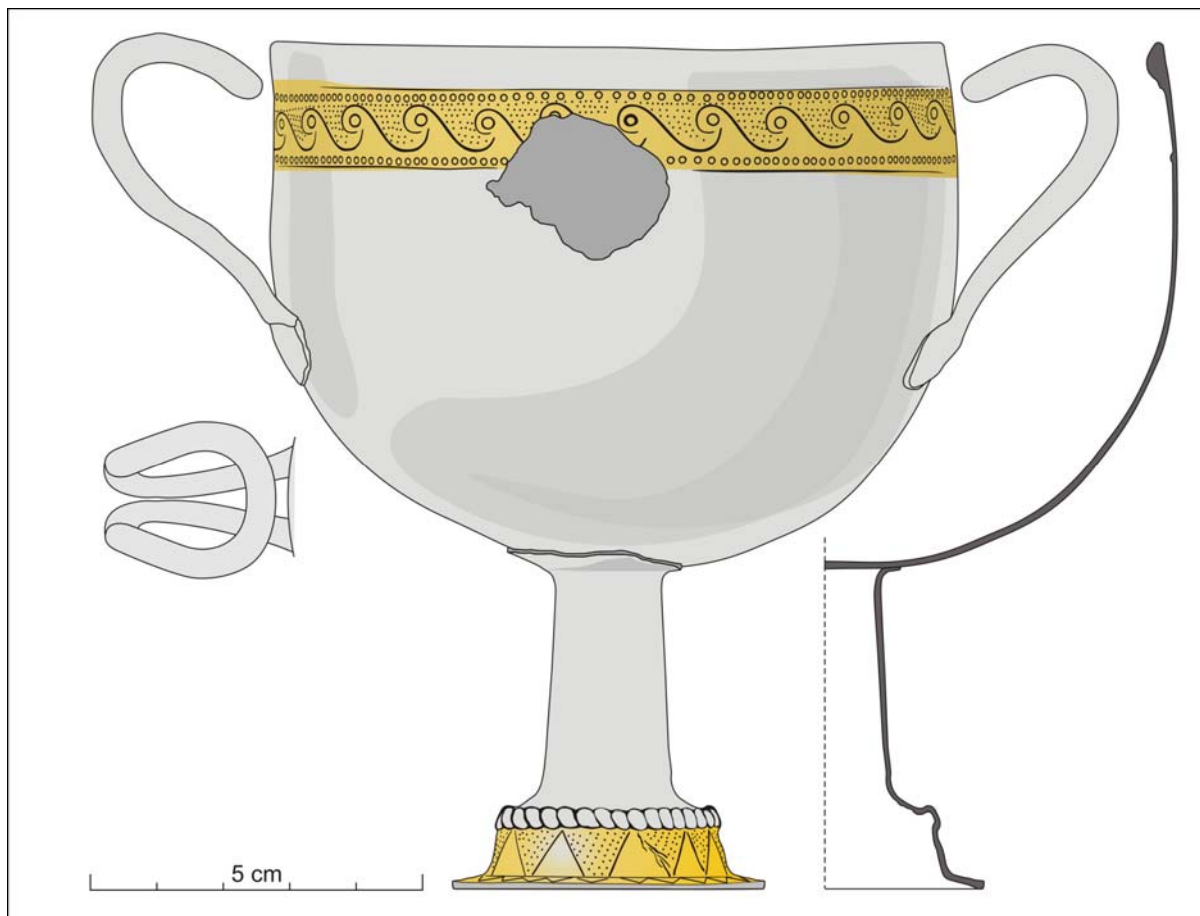

Fig. 3. Cupa de tip *kantharos* nr. 3. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

Fig. 4. Cupa de tip *kantharos* nr. 4. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

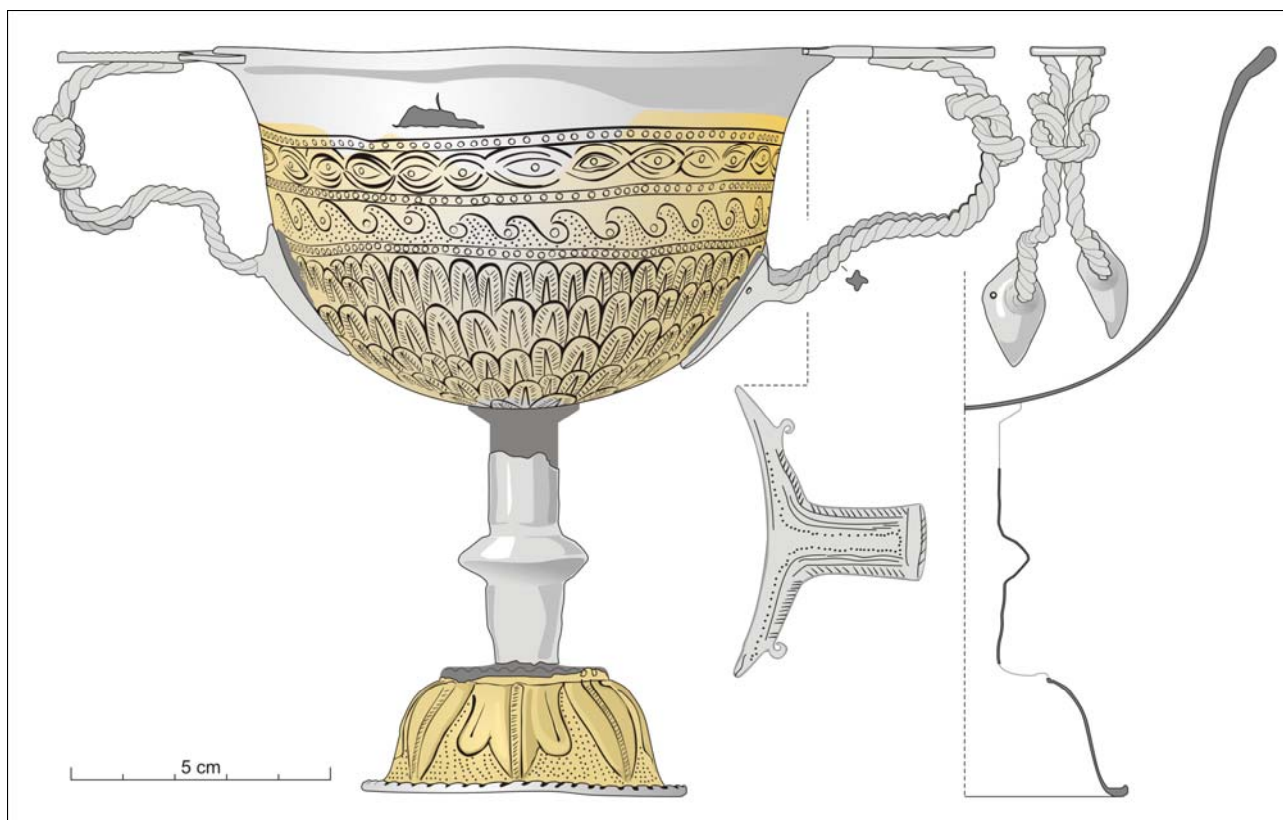

Fig. 5. – Cupa de tip *kantharos* nr. 5. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

Fig. 6. Cupa de tip *kantharos* nr. 6. Desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002).

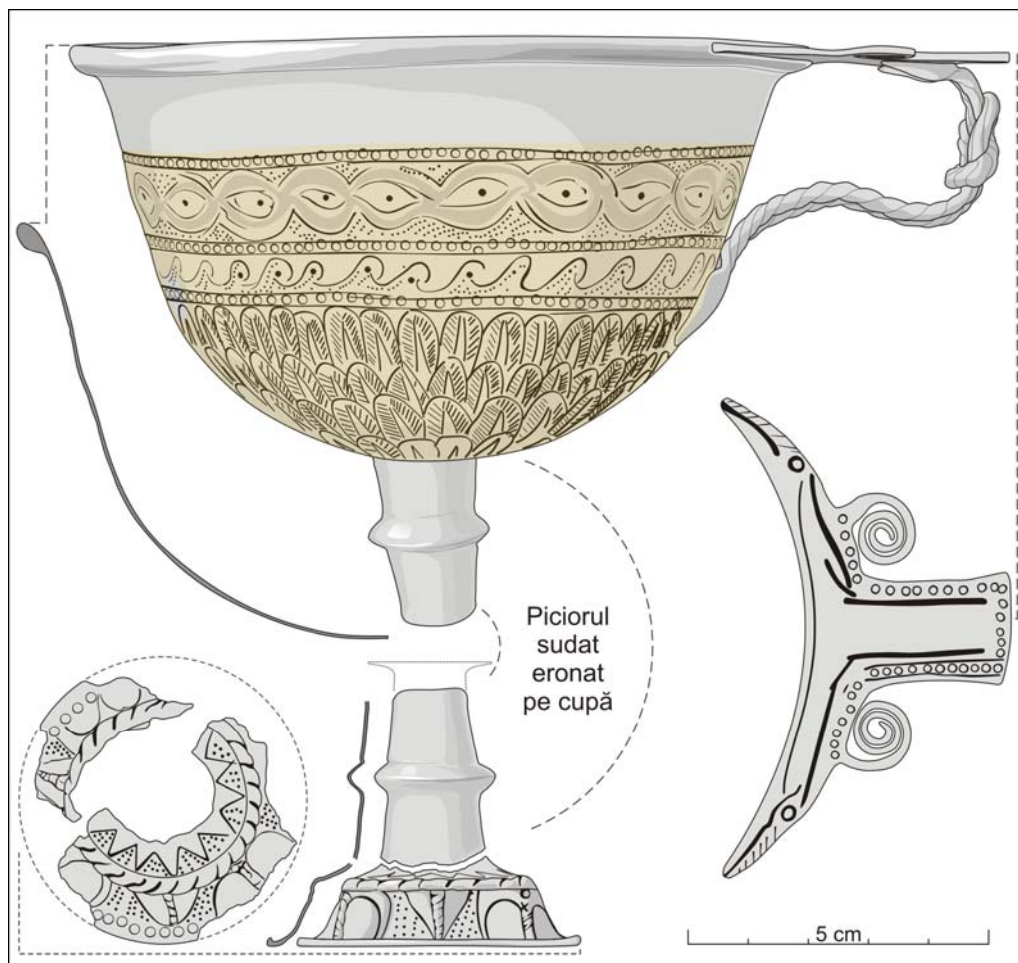

Fig. 7. Cupa de tip *kantharos* nr. 7. Sus (calota, toarta și piciorul): desen după original (MNIR-București, noiembrie 2002); jos: partea superioară a piciorului în poziția corectă și baza păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc (după Crișan 2000, fig. 8).

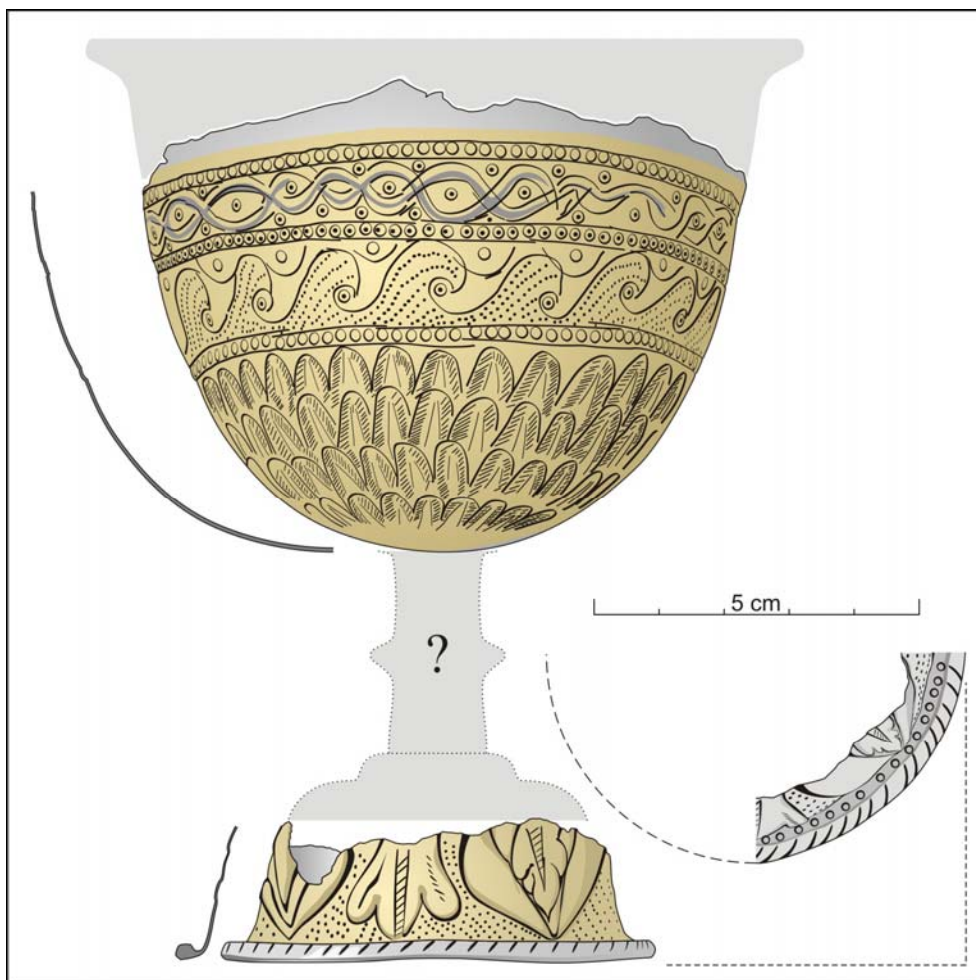

Fig. 8. Cupa (*kantharos*?) nr. 8 (desen după original, MNIR-București, noiembrie 2002) și baza păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc (după Crișan 2000, fig. 8).

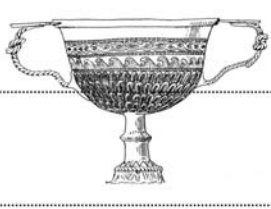

	Székely Z. 1954	Popescu D. 1954	Popescu D. 1967	Mărghitan L. 1976
cupa nr. 2	 pl. IX/1	 fig. 21	 pl. R17f/15	 pl. XXIX
cupa nr. 5	 pl. XIII	 fig. 11	 pl. R17f/10	 pl. XXVII

Fig. 9. Desene ale cupelor nr. 2 (sus) și nr. 5 (jos) publicate de-a lungul timpului. Trebuie remarcată schimbarea picioarelor de la o cupă la alta, probabil la începutul anilor '70 ai secolului trecut.

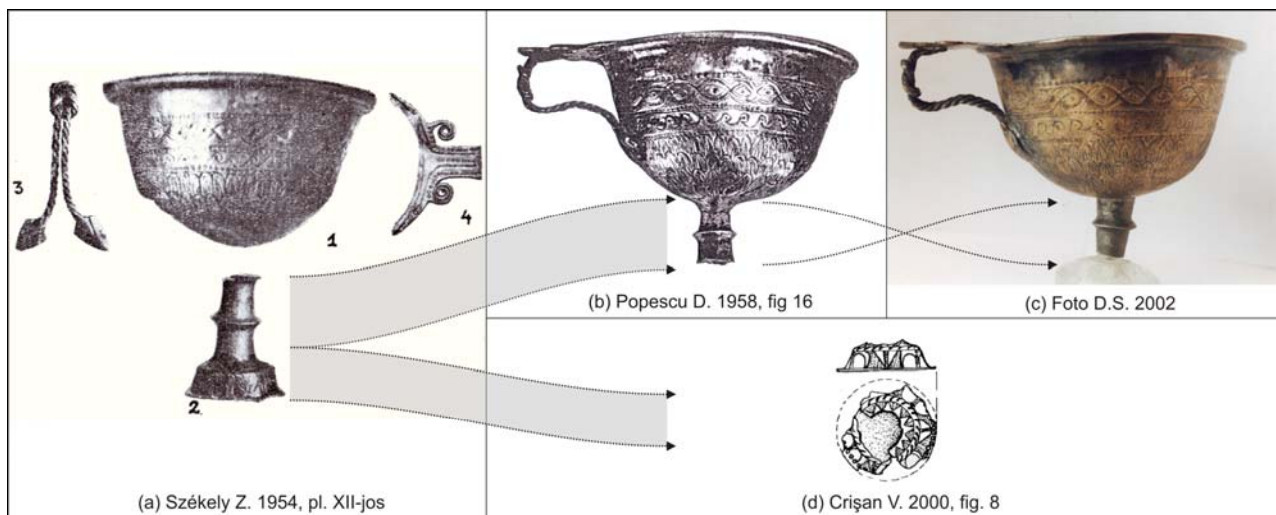

Fig. 10. (a–c) Fotografii ale cupei nr. 7 înainte (a) și după restaurarea din anii '50 (b), după restaurarea din anii '70–'80 (c) și desenul bazei (d, după Crișan 2000, fig. 8). Partea superioară a piciorului se află la MNIR-București, unde a fost sudată eronat de calotă (c) și partea inferioară (d) este păstrată la Muzeul din Miercurea Ciuc.

Fig. 11. Completarea modernă a piciorului cupei nr. 2 (foto D. S., noiembrie 2002).

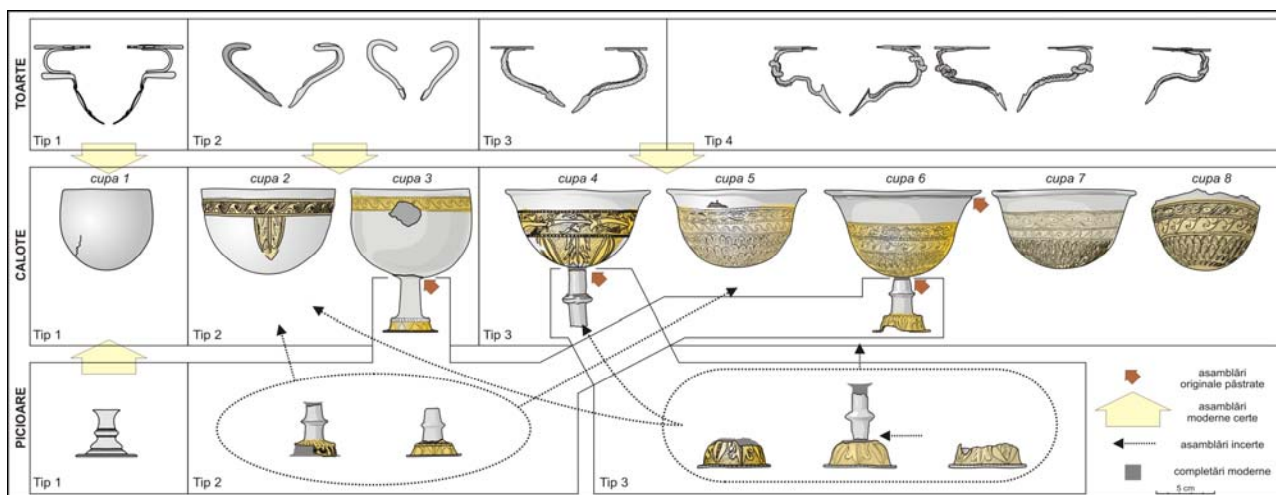

Fig. 12. Clasificarea tipologică a elementelor constitutive ale cupelor-*kantharos* de la Sâncrăieni. Cu săgeți diferite au fost indicate combinațiile certe și cele incerte dintre toarte, calote și picioare.

ABREVIERI

- ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsaw
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsaw
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsaw
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia"

GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU*

Keywords: funerary inscription, funerary stele, sarcophagus, Roman finds, Alba Iulia.

Abstract: Archaeological research conducted at St. Michael's Roman-Catholic Cathedral from Alba Iulia in the spring of 2011 revealed vestiges belonging to the Roman period, Middle Ages and Modern period. The research has been conducted within the project of restoration of the St. Michael's Cathedral and of the Vauban Fortress of Alba Iulia. This study presents three stone pieces from the Roman times, re-used in constructions dating to the Medieval period and the beginning of the modern period. The first analyzed piece represents a funerary Roman inscription discovered in the ruins of a building dated to the 14th century. The text of the inscription refers to Marcus Granius Stabilianus, buried with two of his children (Marcus Granius Stabilianus and Grania Sabina). Based on the funerary inscription, the monument can be date between the first half of the 2nd century and the beginning of the 3rd century AD. The second piece represents the medallion of a funerary stele preserved in fragmentary state. The stele was discovered at the base of a lime kiln, generally dated in fifteenth and sixteenth centuries. The medallion represents the deceased (male character) and his family. The last analyzed piece is a fragment of a Roman sarcophagus cover found in the foundation of the eastern pillar of the entrance into the Episcopal Palace's courtyard. Every piece discussed in the present article was made of white-yellow limestone.

Cuvinte-cheie: inscripție funerară, stelă funerară, sarcofag, piese romane, Alba Iulia.

Rezumat: În urma cercetărilor arheologice efectuate la Catedrala romano-catolică Sf. Mihail din Alba Iulia, în primăvara anului 2011, au fost descoperite vestigii aparținând epocii romane, Evului Mediu și primei părți a epocii moderne. Cercetările au fost realizate în cadrul proiectului de restaurare a Catedralei Sf. Mihail și în contextul reabilitării cetății Vauban din Alba Iulia. Studiul de față prezintă trei piese de piatră din epoca romană, refolosite în construcții din perioada medievală și începutul celei moderne. Prima piesă analizată este o inscripție funerară romană, descoperită în ruina unei clădiri care se poate data în secolul al XIV-lea. Textul inscripției face referire la Marcus Granius Stabilianus, mort împreună cu doi dintre copiii săi, Marcus Granius Stabilianus și Grania Sabina. Pe baza studiului inscripției funerare, monumentul poate fi datat între prima jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea. A doua piesă reprezintă medalionul unei stele funerare păstrate în

stare fragmentară. Stela a fost descoperită la baza unui cuptor de ars varul, datat în linii generale în secolele XV–XVI. Medalionul reprezintă defunctul (personajul masculin) împreună cu familia sa. Ultima piesă discutată reprezintă un fragment de capac de sarcofag roman identificat în fundația stâlpului de est al intrării în curtea Palatului episcopal. Toate piesele din prezentul studiu au fost realizate din piatră de calcar alb-gălbui.

CONDIȚIILE DESCOPERIRILOR

În primăvara anului 2011 au avut loc o serie de cercetări arheologice la Catedrala romano-catolică Sf. Mihail în urma unui contract de cercetare arheologică încheiat cu Arhiepiscopia romano-catolică din Alba Iulia. Cercetările arheologice au făcut parte din programul de restaurare a catedralei mai sus menționate.

În aceeași perioadă, firma SC CORINT SA a desfășurat lucrări de reabilitare a cetății Vauban din Alba Iulia care au inclus mișcări masive de pământ pe toată suprafața fortificației din secolul al XVIII-lea¹. Aceste lucrări au afectat inclusiv terenurile din apropierea Catedralei romano-catolice și a Palatului episcopal, astfel că Arhiepiscopia a luat inițiativa asigurării unei supravegheri de specialitate pentru toate degajările de pământ. Supravegherea arheologică a fost asigurată în perioada 28.03 – 16.05.2011 și a avut în vedere sectoarele din jurul Catedralei Sf. Mihail, mai precis zona de la vest de catedrală (sectorul aflat între drumul ce leagă Poarta a IV-a

¹ Inițial, decaparea ar fi trebuit să se rezume la –50 de cm de la nivelul de călcare, dar în realitate s-a coborât până la o adâncime medie de –1,30 m pe suprafețele fără utilități. În spațiul dintre Catedrala Sf. Mihail și Palatul princiar, săpăturile pentru montarea instalațiilor au afectat aproape întreaga suprafață la adâncimi ce au depășit 1,70 m.

" Prezentul studiu nu s-ar fi realizat fără acordul și sprijinul doamnei dr. Daniela Marcu Istrate, responsabilul științific al cercetărilor arheologice. Îi mulțumim și pe această cale pentru generozitatea cu care ne-a oferit materialele care fac obiectul prezentului articol.

*Gabriel Izdrăilă, Cristian Florescu, SC Damasus SRL, Brașov, gabriel_izdraila@yahoo.com tituscristi@yahoo.com

de Poarta a III-a și Palatul Episcopal) și zona de pe latura de sud a catedralei (sectorul aflat între catedrală și Palatul princiar) (Pl. 1).

Pe sectorul de la sud de catedrală, reabilitarea a avut ca scop introducerea, pe trasee noi, de utilități (electricitate, gaz și telecomunicații), precum și reamenajarea aleii pietonale. Pentru aceasta, s-a realizat decaparea pe toată suprafața².

Din punct de vedere stratigrafic, zona nu a pus probleme deoarece într-o mare măsură stratigrafia este cunoscută³, supravegherea concentrându-se pe sectoarele în care, în campaniile de cercetări anterioare, au fost semnalate ruine, cercetate secvențial în funcție de cerințele beneficiarului⁴.

În timpul supravegherii arheologice au fost descoperite numeroase vestigii aparținând epocii romane, Evului Mediu și primei părți a epocii moderne. În studiul de față, ne-am propus să prezentăm trei piese romane reutilizate în construcții medievale și moderne, respectiv: o inscripție funerară, o stelă funerară și un cap de sarcofag.

1. Inscripția funerară

Prima piesă pe care o prezentăm în acest studiu provine din sectorul de la sud de catedrala romano-catolică și a fost identificată cu ocazia dezvelirii și documentării unui zid, Z. 9. Acesta a fost descoperit la est de contrafortul transeptului

² Supravegherea a fost asigurată de un colectiv condus de dr. Daniela Marcu Istrate, dintre care au făcut parte și autorii acestui studiu. Pentru partea de vest a catedralei și drumul de acces către Palatul episcopal, supravegherea s-a desfășurat cu suportul financiar al Arhiepiscopiei romano-catolice. Pentru lucrările de pe partea sudică a bisericii, care au scos la lumină și altarul roman prezentat în paginile următoare, colectivul de arheologi a făcut voluntariat timp de mai multe săptămâni.

³ Pe această zonă au mai fost realizate cercetări arheologice, două etape fiind de importanță majoră, cele din anii '70 realizate de R. Heitel – vezi Daniela Marcu Istrate, *Catedrala Romano-Catolică „Sfântul Mihail” și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2009, p. 30–34, cu notele și bibliografia aferentă – și cercetările arheologice din anii 2000 conduse de Daniela Marcu Istrate – vezi Daniela Marcu Istrate, A. Istrate, N. M. Simina, *Raport asupra cercetărilor arheologice din punctul Catedrala romano-catolică din Alba Iulia, jud. Alba. Campania 2001*, CCA, 2002, p. 27–28; Daniela Marcu Istrate, A. Istrate, Daniela Tănase, *Raport asupra cercetărilor arheologice din punctul Str. Mihai Viteazu nr. 19 (Catedrala Romano-Catolică), Alba Iulia, jud. Alba. Campania 2003*, CCA, 2004, p. 31–32; D. Marcu Istrate, *op. cit.*, 2009, p. 35–36.

⁴ În perioada 2000–2011, doamna Daniela Marcu Istrate a desfășurat o serie de cercetări arheologice care au fost parte integrantă din amplul program de restaurare și reabilitare a complexului de clădiri aparținând Arhiepiscopiei romano-catolice din Alba Iulia. Informații amabile Daniela Marcu Istrate.

catedralei, surprins parțial și în secțiunea S. 35, efectuată în campania din anul 2003⁵. Ruina zidului, cu o lățime la nivelul fundației de cca 2 m, a apărut la adâncimea de –1,20 m (față de nivelul de călcare anterior decapării), construită din lespezi fasonate de calcar gălbui, cu bucăți și fragmente de cărămidă pentru egalizare, legate cu mortar albicios de consistență dură, cu mult var. Zidul a fost surprins pe o lungime de aproximativ 3 m, orientat N–S, fiind suprapus de fundația actuală a Palatului princiar (Pl. 2/1–2).

Din punct de vedere planimetric, zidul identificat reprezintă latura de est a unei construcții ce a fost surprinsă și în săpăturile anterioare, când a fost identificată latura de nord⁶.

Ca urmare a relației de suprapunere a zidului Palatului princiar peste ruina acestei clădiri, construcția ei nu poate fi ulterioară secolului al XV-lea. Deoarece relațiile stratigrafice surprinse în cercetările anterioare încadrează latura nordică ulterior secolului al XIII-lea⁷, putem data, în linii generale, funcționarea construcției în secolul al XIV-lea.

În timpul evacuării pământului pentru curățarea și documentarea zidului, s-au observat mai multe blocuri de calcar ce păreau a fi de factură romană, fiind refolosite la construcția zidului. Între acestea ne-a atras atenția un bloc masiv de calcar acoperit cu mortar ce avea pe alocuri urme de inscripție. S-a trecut la curățarea mortarului de pe suprafața acestuia, observându-se că este vorba despre un monument epigrafic din epoca romană⁸.

Monumentul este lucrat din calcar gălbui albicios și are o formă dreptunghiulară, cu o profilatură simplă. Dimensiunile sunt următoarele: 1,36 m lungime, 0,72 m lățime, 0,75 m grosime. Atât

⁵ D. Marcu Istrate, A. Istrate, D. Tănase, *op. cit.*, 2004, p. 31–32.

⁶ D. Marcu Istrate, A. Istrate, N. M. Simina, *op. cit.*, 2002, p. 27–28; D. Marcu Istrate, *op. cit.*, 2009, p. 107–110, fig. 55 și pl. 4b.

⁷ D. Marcu Istrate, *op. cit.*, 2009, p. 108.

⁸ Considerând că este vorba despre o piesă importantă, arheologii au solicitat Arhiepiscopiei romano-catolice permisiunea de a recupera blocul masiv de piatră și de a-l scoate la suprafață. S-a constatat cu această ocazie că ruina medievală este legată cu un mortar extrem de dur, pe care nu am reușit să îl îndepărtăm cu mijloace manuale obișnuite. Prin bunăvoința constructorului, am apelat la mijloace mecanice, atât pentru degajarea propriu-zisă a pietrei, cât și pentru aducerea la suprafață. Altarul a fost depozitat pe partea de sud a Catedralei romano-catolice și s-a procedat la curățarea mecanică detaliată a depunerilor de mortar cu ajutorul unor dălți mici. La capătul a aproape două săptămâni de lucru, altarul era în întregime curățat și a fost așezat (provizoriu) în apropierea ruinei contrafortului de pe colțul sudic al transeptului catedralei.

latura posterioară cât și cele laterale sunt finisate îngrijit, având fiecare câte un chenar. Câmpul epigrafic, cu adâncimea de 0,06 m, are dimensiunile de 1,11 m lungime și 0,51 m lățime, delimitat pe exterior de o ramă cu lățimea de cca 0,035 m, încadrată la rândul ei într-un chenar cu lățimea de cca 0,08 m.

În partea sa inferioară, blocul de calcar prezintă un orificiu cu dimensiunile de 0,40 × 0,39 m și o adâncime de 0,36 m, de formă piramidală, care ajută la poziționarea sa pe verticală.

Starea de conservare a monumentului este bună în ansamblul său, cu excepția laturii din dreapta, jumătatea inferioară, care este spartă. Este însă afectat câmpul epigrafic, în speță, sfârșitul rândurilor 9–13. Tot în câmp, mai precis la mijlocul rândului șapte, există o zonă erodată sau cel mai probabil distrusă mecanic la momentul reutilizării piesei ca material de construcție. În zona în care este spartă, se observă și urme de ardere, de culoare roșie – vinetie, de la un incendiu. Contextul descoperirii, prezența mortarului pe suprafața sa sub care apar urmele de ardere, ne conduc la concluzia conform căreia piesa a fost incendiată înainte de momentul reutilizării ei în epoca medievală.

Literele inscripției au dimensiuni de 0,04 m, cu excepția dedicației (D. M.) care este de 0,06 m și a ultimului rând ale cărui litere măsoară 0,03 m.

Textul este scris în câmpul epigrafic pe 14 rânduri. Între ultimul rând și latura de jos a chenarului este un spațiu de 0,13 m. Distanța între rânduri variază între 0,02 și 0,03 m. Din parcurgerea textului nu s-au observat ligaturi.

Disponerea proporțională a textului în spațiu ca și a formelor literelor ce păstrează aproximativ aceeași proporție, fiind lucrate îngrijit, arată grija meșterului lapidar pentru obținerea unui monument reușit ca estetică.

Lectura textului este următoarea (Pl. 2/3–4):

D(is) M(anibus)
M(arcus) G(ranius) · Stabi-
lianus · [7(centurio)] Leg(ionis) XIII (Geminae) ·
[coh(ohortis)] prim(ae) · Hast(atus) Post(erior)
vixit · ann(is) XLVII
et · M(arcus) G(ranius) · Stabi-
lianu[s] [fil(ius) vixit
an(nis) · III et Grania
Sabina · fil(ia) vi-
xit · an(nis) · VI · Atti[a]
Paulina con-
iugi et fil[i]s s[anct]
tissimis ac pie[n]
tissimis · b(ene) · m(erentibus) · p(osuit)

În traducere textul este următorul:

Zeilor Mani

Marcus Granianus Stabilianus, centurion al Legiunii XIII Gemina, cu rang de hastatus posterior al I cohorte a trăit 47 de ani

și Marcus Granianus Stabilianus, fiul său, a trăit ani 3 și Grania Sabina, fiica sa, a trăit ani 6. Attia

Paulina soțului și fiilor prea sfinți
 Și prea pioși care au bine meritat.

Din parcurgerea textului, reies câteva idei cu caracter general⁹.

Monumentul epigrafic refolosit este o inscripție funerară romană¹⁰.

Inscripția a fost ridicată de către Attia Paulina, văduva lui Marcus Granianus Stabilianus, împreună cu fiii săi, pentru soțul mort la vârsta de 47 de ani și pentru doi din copiii lor, Marcus Granianus Stabilianus și Grania Sabina, morți și ei la o vârstă fragedă de 3, respectiv 6 ani.

Din aceeași inscripție, aflăm că Stabilianus a fost centurion al Legiunii XIII Gemina, cu rang de hastatus posterior al I cohorte din legiunea de la Apulum. Acesta nu mai apare în alte inscripții din Dacia.

M. Granianus Stabilianus este italic, astfel Marcus¹¹ este praenomen italic, Granianus¹² este nomen gentile italic, iar Stabilianus¹³ este un cognomen latin, care nu apare în *OPEL (Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum)*. Aceste trei nume apar în toate provinciile occidentale ale Imperiului Roman¹⁴. Numele fiului este la fel cu cel al lui Stabilianus ceea ce nu este deloc surprinzător. Numele fiicei, Grania Sabina, este tot latin¹⁵ și apare în toate provinciile occidentale¹⁶.

⁹ Mulțumim pe această cale colegului Gelu Copos pentru sprijinul și discuțiile constructive care ne-au ajutat în traducerea și interpretarea piesei în discuție.

¹⁰ De la Alba Iulia provine un număr mare de astfel de monumente, vezi IDR, III/5.

¹¹ O. Salomies, *Die Romischen Vornamen Studien zur Romischen Namengebung*, Helsinki, 1987, p. 225; L. Barnabas, F. Redö, *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum (OPEL)*, III, Wien, 1999–2002, p. 57.

¹² W. Schulze, *Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 480; Barnabas, Redö, *op. cit.*, II, p. 170.

¹³ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 269.

¹⁴ Barnabas, Redö, *op. cit.*, IV, p. 40.

¹⁵ Kajanto, *op. cit.*, p. 186.

¹⁶ Barnabas, Redö, *op. cit.*, IV, p. 40.

Soția lui Stabianus, Attia, are un nume de origine romană¹⁷, dar cognomenul este de origine estică, semită¹⁸. Conform *OPEL*, numele de Attia nu apare ca nomen gentile în nicio altă provincie din Imperiu.

Pe baza numelui, care cuprinde tria nomina, și a formulei în care numele lui Stabianus și al familiei sale apare în inscripție, o putem data între prima jumătate a secolului II și începutul secolului III, dar nu înainte de *Constitutio Antoniniana*¹⁹.

2. Stela funerară

Cea de-a doua piesă discutată în studiul de față reprezintă partea superioară a unui monument funerar, mai precis a unei stele funerare de factură romană.

Piesa a fost descoperită în sectorul de la vest de Catedrala romano-catolică (zona parării auto). În urma supravegherii arheologice a zonei, în contextul amintitelor lucrări de reabilitare, a fost identificată o construcție cu caracter religios ce s-a dovedit extrem de importantă pentru istoria Transilvaniei. În urma acestei descoperiri s-au făcut demersurile pentru realizarea unei cercetări arheologice sistematice.

Într-una din unitățile de cercetare a fost surprins un cuptor de ars varul, datat pe baza stratigrafiei, în linii mari, în secolele XV–XVI. La demontarea acestuia, pe latura de est, au fost identificate mai multe blocuri de calcar, ce făceau parte din sistemul de ardere a pietrei calcaroase necesare obținerii varului (Pl. 3/3–4). Unul dintre aceste blocuri reprezintă partea superioară a unei stele funerare iconice²⁰.

Dimensiunile medalionului, în stare fragmentară, sunt de 0,61 × 0,60 m; după cum se observă, partea stângă a piesei lipsește. Monumentul conține reprezentarea în altorelief a trei personaje, executată în mod destul de simplu, într-o nișă arcuită dantelată pe interior. Ca urmare a condițiilor în care s-a utilizat, zona feței personajelor este puternic deteriorată. Este vorba probabil de o familie, un bărbat, o femeie și un copil. Personajele sunt redată bust. Din imagine observăm că adulții poartă o haină (tunică) pe lângă gât, cu falduri. Frizura este scurtă la bărbat, iar la personajul feminin nu se

distinge foarte bine. Suntem de părere că medalionul reprezintă defunctul (personajul masculin), care se și află în centrul acestuia, fiind reprezentat împreună cu familia sa (Pl. 3/1–2).

3. Fragment de sarcofag roman

Cea de-a treia piesă pe care o menționăm are aceleași condiții de descoperire, provenind din timpul supravegherii.

Este vorba de un fragment de capac de sarcofag roman (operculum). Acesta a fost descoperit, fiind încastrat în fundația stâlpului de poartă estic al intrării în curtea Palatului Episcopal. Din datele arheologice și documente, se cunoaște că stâlpii porții de intrare au fost adosați clădirii palatului după anul 1600, în intervalul secolelor XVII–XVIII²¹. Piesa nu a putut fi studiată în totalitate, fiind prinsă în zidăria cu mortar și piatră sfărâmată ce formează fundația pe care se sprijină pilonul de poartă (Pl. 4).

Dimensiunile piesei, probabil fragmentare, sunt: 1,10 m lungime × 0,60 m lățime × 0,39 m înălțime. Frontonul avea forma pătrată. Capacul este realizat cu acoperiș în două ape. Nu prezintă în schimb acrotere, fiind un fronton mai înalt față de creasta acoperișului. Piesa este realizată îngrijit, frumos finisată, din piatră calcaroasă alb-gălbuie.

Prezența sarcofagelor este documentată prin descoperiri în Dacia Superior, fiind consacrate atelierele de la Apulum²².

Utilizarea celor trei piese amintite, în fundațiile unor clădiri medievale, nu reprezintă o noutate. Această practică este documentată arheologic aproape în toate siturile în care așezări medievale au suprapus situri din epoca romană²³ și nu numai²⁴.

LIST OF PLATES

- Pl. 1. General plan of the Roman finds.
- Pl. 2. Funerary inscription and the context of the discovery (1–2); Details with the text from the funerary monument (3–4).
- Pl. 3. Details with the fragment of the funerary stele (1–2); Funerary stele, the context of the discovery (3–4).
- Pl. 4. Roman sarcophagus cover and the context of the discovery (1–2).
- Pl. 5. Images from the dismantling of the wall while uncovering the inscription (1–2).

¹⁷ Schulze, *op. cit.*, p. 423.

¹⁸ Kajanto, *op. cit.*, p. 244; L. Barnabas, F. Redö, *op. cit.*, III, p. 129.

¹⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, p. 227 sqq.

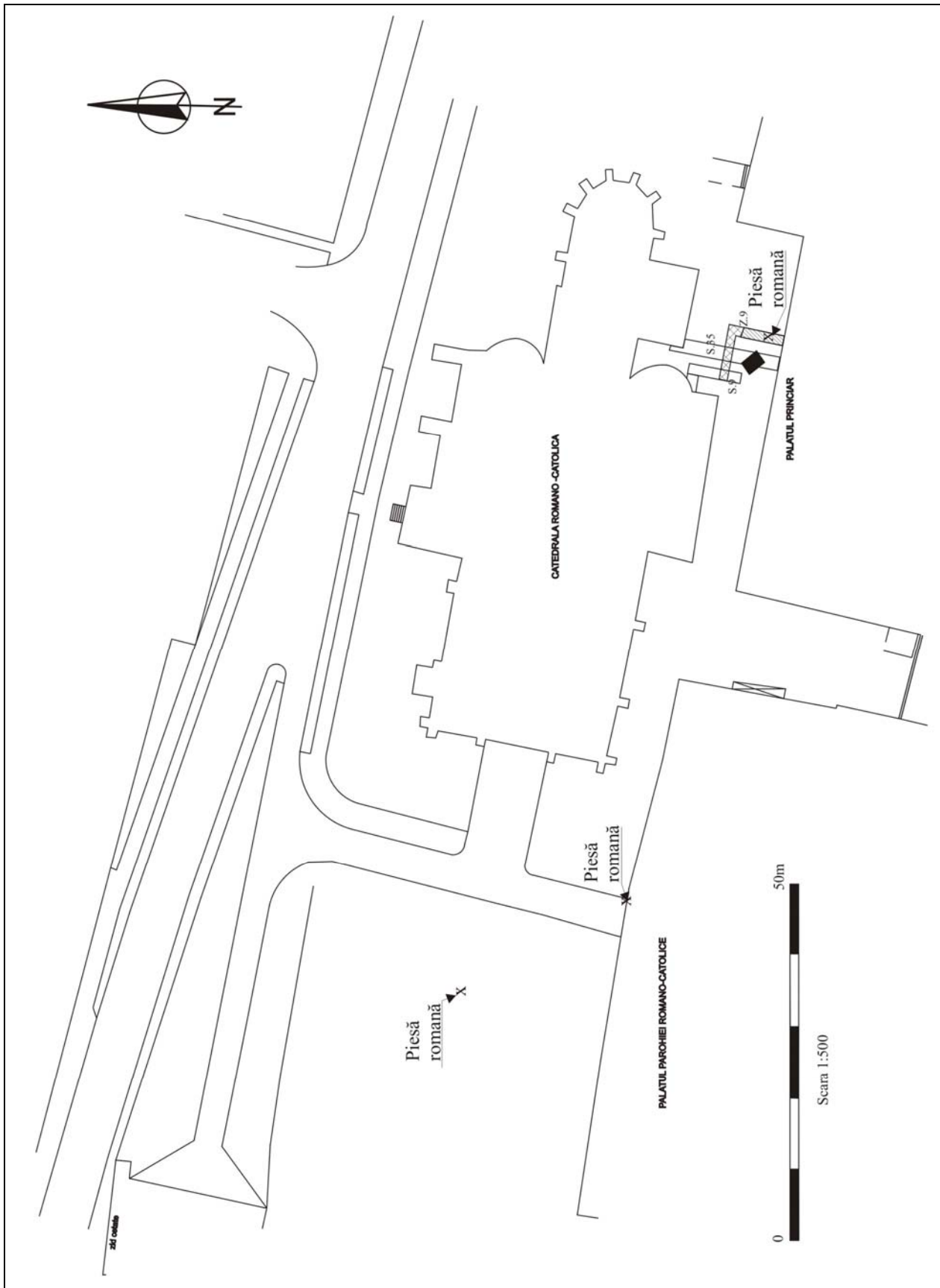
²⁰ Lucia Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR Series, Oxford, 1982, p. 21.

²¹ D. Marcu Istrate, *op. cit.*, 2009, p. 151–152.

²² M. Gramatopol *Arta romană în România*, București, 2000; R. Ota, *Sarcofagele romane din piatră descoperite la Apulum*, Pontica 41, 2008, p. 209–218 și cu bibliografia aferentă.

²³ Situația este valabilă până în epoca contemporană.

²⁴ R. Popa, *Observații privind zidurile cu mortar din cetățile dacice hunedorene*, Sargeția 13, 1977, p. 277–284.

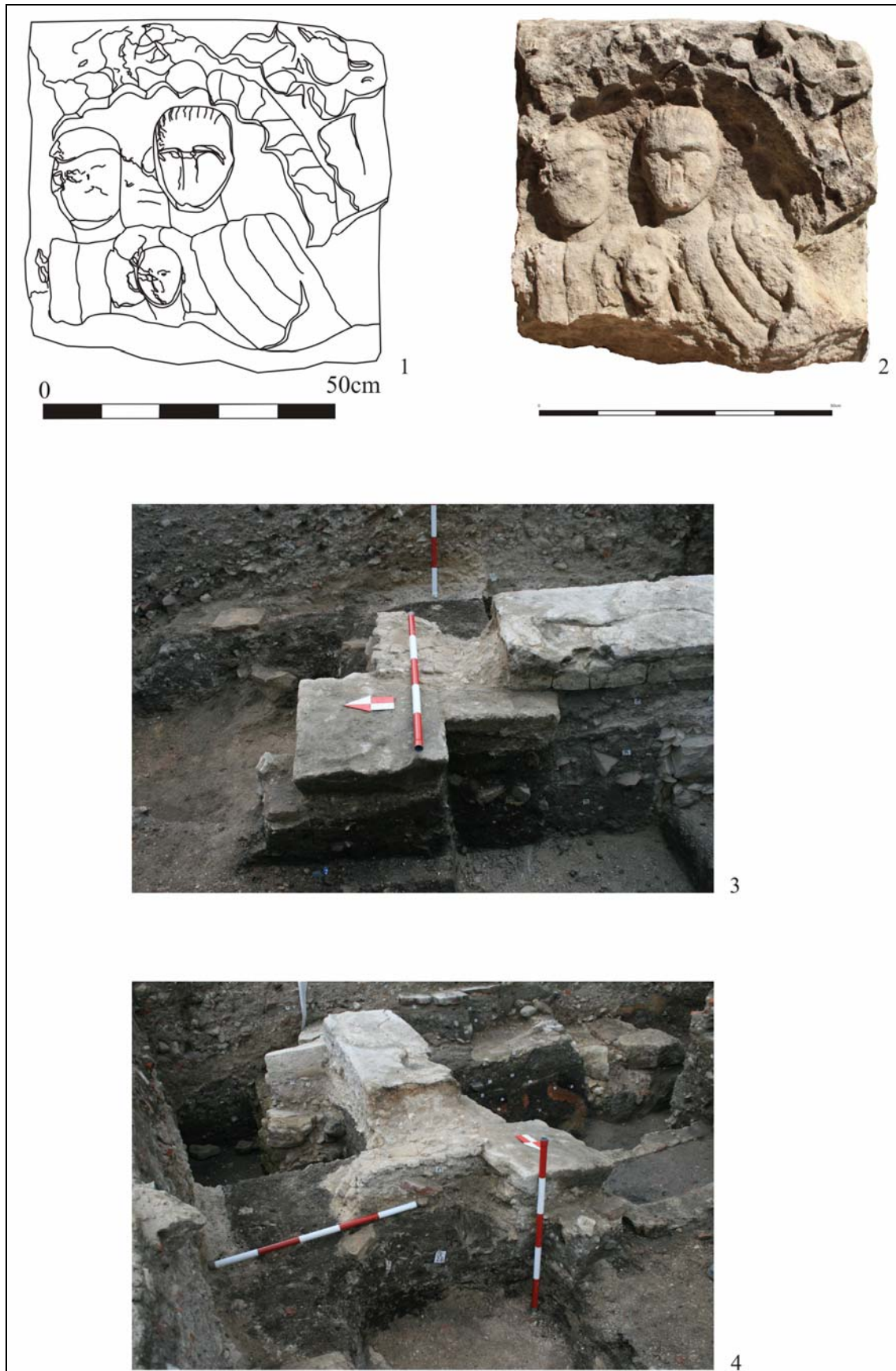

Pl. 1. Plan general cu descoperirile de piese romane.

Pl. 2. 1–2. Inscriptie funerară, contextual descoperirii; 3–4. Detalii cu textul monumentului funerar.

Pl. 3. 1-2. Detalii cu fragmentul de stelă funerară; 3-4. Stela funerară, contextul descoperirii.

1

2

Pl. 4. 1–2. Capac de sarcofag roman, contextul descoperirii.

1

2

Pl. 5. 1–2. Imagini din timpul demontării ruinei pentru scoaterea inscripției.

ABREVIERI

- ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsaw
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsaw
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsaw
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kă m bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica XVIIb</i> (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași

LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA*

Keywords: grave, Sarmatian, mug, jug, skull.

Abstract: The grave from Călărași was published in 1952 as an analogy for a tomb found in Moldavia, but it was followed neither by a discussion or a detailed description of the grave-goods, nor by photos or drawings. According to the few data published, the inhumation grave, accidentally found in 1948 (in the site called *Aeroport*) belongs to a woman with deformed skull. The grave-goods consist in a mug, a jug, few beads and a mirror. Unfortunately, we could recover only the skull and the two vessels (mug and jug, both made of grey fabric, with polished ornament). The grave can be dated in the 3rd century AD, based on the analogies for the two vessels, and on the polyhedral beads found. A more precise chronology is not possible, at least in the present stage of research. According to the anthropological diagnosis, the skull belongs to a woman, rather of mature age.

Cuvinte-cheie: mormânt, sarmatic, cană, urcior, craniu.

Rezumat: Publicat în 1952 ca analogie pentru un mormânt din Moldova, complexul funerar de la Călărași nu a beneficiat de o discuție sau de o prezentare detaliată a inventarului și nici de ilustrație. Conform datelor publicate inițial, este vorba de un mormânt de înhumatie, al unei persoane de sex feminin, descoperit întâmplător în 1948 (în punctul *Aeroport*). Pe lângă craniul deformat, s-au recuperat „două căni, câteva perle octogonale și o oglindă”. Din păcate, nu am putut regăsi decât craniul, conservat parțial, și cele două vase (cană și urcior, ambele din pastă cenușie, cu decor lustruit). Analogiile pentru cele două recipiente ceramice și prezența în inventarul mormântului a mărgelilor poliedrice sugerează o datare a complexului aflat în discuție în cursul secolului al III-lea p. Chr., fără a putea, cel puțin în actualul stadiu al cercetării, restrânge această datare. Conform analizei antropologice, craniul aparține unui individ de sex feminin, mai degrabă de vârstă matură.

În anul 1952 era introdus în circuitul științific un mormânt descoperit la Călărași. Citat ca analogie pentru un mormânt de la Holboca¹, complexul funerar de la Călărași nu a beneficiat de o discuție sau de o prezentare detaliată a inventarului și nici de ilustrație. În ciuda acestor lipsuri, fiind unul dintre primele morminte sarmatice din Muntenia publicate, complexul de la Călărași a fost citat ca

analogie în foarte multe studii ulterioare². În mod poate paradoxal, de la data inițială a publicării și până în prezent, niciun alt amănunt nu s-a adăugat celor câteva date de la început.

Ne-am propus să completăm, deși doar parțial, lacunele referitoare la mormântul de la Călărași. Termenul de „parțial” se datorează lipsurilor informației, care, din păcate, nu a mai putut fi recuperată în totalitate. Conform datelor publicate inițial, este vorba de un mormânt de înhumatie, al unei persoane de sex feminin, descoperit întâmplător în 1948 (în punctul *Aeroport*). Pe lângă craniul deformat, s-au recuperat „două căni, câteva perle octogonale și o oglindă”. Din păcate, nu am putut regăsi decât craniul, conservat parțial, și cele două vase³. Chiar și cu lacunele deja subliniate, complexul de la Călărași merită o discuție aprofundată, care să-l încadreze mai bine în rândul mormintelor sarmatice din Muntenia publicate până în prezent.

Inventar recuperat:

1. **Cană**, pastă fină, cu particule albe, cenușiu deschis, angobă maroniu-cenușie păstrată parțial (pe buză, în interiorul vasului, pe umăr, pe d. max. și în partea inferioară a vasului, până spre bază) (pl. 1/1–3, 2/1)⁴;

Forma: gura evazată, buza răsfrântă spre exterior, aplatizată, gât cilindric, corp bitronconic, bază inelară, o toartă aplatizată, cu nervură în relief

² Anghelescu 1970(1971), p. 24; Bichir 1961, p. 260; Bichir 1969, p. 230; Bichir 1971, p. 277, 279; 1972, p. 141, 161; 1977, p. 167, 173, 186; 1985, p. 1169; Diaconu 1980, p. 276; Dragomir 1959, p. 479.

³ Materialul ne-a fost încredințat pentru studiu de către Eugenia Zaharia.

⁴ Cele două vase au fost desenate de Simona Mateescu (Muzeul Național de Istorie a României) și fotografiate, laolaltă cu craniul, de Gh. Chelmeș (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București).

¹ SCIV(A) 1952, p. 107–108.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, loredanaota@yahoo.com, alexcomsa63@yahoo.com

pe mijloc, ceea ce i-a dat un aspect asimetric, prinsă sub buză și pe d. max.;

Decor: linii paralele, verticale, lustruite – pe gât, însă păstrate parțial, pe o mică porțiune, doar lângă toartă; nervură mărginită de două linii incizate, vizibilă doar pe alocuri, sub buză, în unele părți aproape ștersă;

Dimensiuni⁵: Î. = 15,5 cm, d. g. = 10,2 cm; d. max. = 14 cm, d. f. = 7 cm (cu inel, concavitatea are doar 4,8 cm), lat. toartă = 2,73 cm, gros. toartă = 1,2 cm;

Conservare: spart în fragmente, dar lipit și întregit, lipsă părți din buză, gât, corp și toartă;

Observație: în partea inferioară a vasului se remarcă linii incizate, care nu constituie însă un decor propriu-zis, ci se datorează particulelor din pastă antrenate în modelare;

Nr. inv.: I 4374 (Observație: numărul amintit este atribuit, în registrul Muzeului Național de Antichități⁶, unei alte piese, parte componentă a unei serii provenită dintr-un singur sit, preistoric. Nici în registrul de intrări în patrimoniul MNA nu am găsit nicio referire la piesele de la Călărași. Singurul indiciu este oferit de un bilet, găsit în interiorul urciurului, pe care a fost notat că vasele au fost aduse în decembrie 1953, de la Universitate. Nu este deci exclus ca numărul de inventar amintit să fi fost atribuit la Universitate, și nu în cadrul MNA).

2. **Urcior**, pastă fină, cu particule albe, cenușie, cu angobă cenușiu închis (pl. 1/4–6, 2/2);

Forma: vas mic, gura evazată, buza rotunjită, gât cilindric îngust, corp bitronconic, bază inelară, lucrată asimetric (suportul inelar este mai înalt într-o parte), o toartă groasă, cu secțiune octogonală, prinsă sub buză și deasupra d. max.;

Decor: linii verticale, lustruite, pe gât; două linii, lustruite, în zig-zag pe corp, deasupra d. max., și două linii incizate pe suportul inelar;

Dimensiuni: Î. = 10,77 cm, d. g. = 5,1 cm, d. max. = 10,4 cm, d. f. = 6,2 cm (concavitatea are doar 4,7 cm), lat. toartă = 1,7 cm, gros. toartă = 1,6 cm;

Conservare: întreg, cu excepția unei spărturi la buză;

Fără nr. inv.

⁵ Abrevieri: Î. = înălțime, d. g. = diametrul gurii; d. max. = diametrul maxim; d. f. = diametrul bazei; lat. = lățime; gros. = grosime; nr. inv. = număr de inventar.

⁶ Mulțumim încă o dată colegei Oana Damian, care ne-a permis accesul și ne-a ajutat la consultarea bazelor de date și a registrelor MNA.

Deși o prezență importantă numeric în inventarul mormintelor sarmatice din Muntenia, ceramica lucrată la roată, din pastă cenușie, nu a beneficiat, până de curând, de o tipologie amănunțită, care să treacă de clasificări generale ale formelor (câni, castroane, urcioare) sau de etichetări precum „carpică”, în contrast cu „sarmatică”⁷. Lipsa unei tipologii general valabile, cel puțin pentru Muntenia, este parțial suplinită prin tipologia încercată pentru vasele dacice lucrate la roată, descoperite în mormintele sarmatice din Câmpia Brăilei⁸. Conform acestei din urmă tipologii, câni precum cea descoperită în mormântul de la Călărași se încadrează în subtipul a 2 – *câni cu corpul bitronconic-globular, umărul rotunjit, gâtul mai înalt sau mai scund și buza reliefată*. Este de remarcat faptul că recipientele de tipul menționat sunt cele mai numeroase vase dacice depuse în complexe funerare sarmatice din Câmpia Brăilei⁹. Din seria amintită, cel mai apropiat exemplar de vasul de la Călărași este cana din M. 1 de la Brăila-Hipodrom¹⁰. În aceeași serie mai pot fi încadrate alte două câni descoperite în M. 6 de la Lărgu¹¹ și M. 7 de la Oltenița-Renie¹² (ambele însă cu buza rotunjită). Deși tot cu diferențe în ceea ce privește forma buzei, mai poate fi amintită și o cană, folosită ca urnă în M. 39 de la Chilia¹³. În ciuda unor diferențe de detaliu, seria amintită poate fi completată cu exemplare provenite din alte două complexe sarmatice, de la Epurenii (cu toarta ușor supraînălțată)¹⁴ și de la Dunaharaszti M. 2 (cu corpul rotunjit)¹⁵. În repertoriul ceramicii lucrate din pastă cenușie din Moldova, câni de tipul celei descoperite la Călărași se întâlnesc în necropola de la Văleni (câni tipul 3, *cu corp sferoidal, gât cilindric și margine dreaptă*)¹⁶. Apropiată ca tipologie, deși cu diametrul maxim în partea inferioară a corpului, este și o câniță de la Poiana Dulcești-Siliște¹⁷, încadrată de Gh. Bichir în tipul d 3 (*cânițe cu corpul globular, cu marginea simplă sau îngroșată, răsfrântă în afară și uneori prag la baza gâtului*). Variante ale tipului respectiv de recipiente

⁷ Vezi, de exemplu, Bichir 1977, p. 175 și 177.

⁸ Oța, Sîrbu 2009, p. 152–155.

⁹ Oța, Sîrbu 2009, p. 153.

¹⁰ Oța, Sîrbu 2009, p. 93, nr. cat. I. A. 2, fig. 14/8 și 15/5.

¹¹ Dragomir 1959, p. 480, fig. 5/1; Dragomir, Croitoru 2011, p. 42–43, fig. 6/2.

¹² Morintz, Ionescu 1968, p. 100–101, fig. 6/6; Morintz, Ionescu 1970(1971), p. 39, 43, 45.

¹³ Morintz 1961, p. 443, fig. 3/3.

¹⁴ Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970, p. 343–344, nr. 415d, pl. CLI/13; Bichir 1977, p. 188, pl. 21/4.

¹⁵ Pârduc 1950, p. 155, Taf. LXXXVII/11.

¹⁶ Ioniță, Ursachi 1988, p. 71.

¹⁷ Bichir 1973, p. 83, pl. CXXIII/3.

se întâlnesc și în complexe funerare sarmatice din Ungaria, precum *Jászberény-Fehértó* sau *Jászdózsa-Nagyér Flur*¹⁸.

Urciorul descoperit la Călărași se înscrie într-o serie tipologică mult mai restrânsă, cel puțin în ceea ce privește repertoriul ceramicii cenușii din mormintele sarmatice din Muntenia. Deși nu are buza atât de mult lățită, vasul de la Călărași aparține aceluiași tip cu urciorul descoperit la Chiscani-*Trei Movile*¹⁹. Ambele urcioare sunt imitații ale unui prototip roman, întâlnit la Romula²⁰, Singidunum²¹, Sirmium²² sau în mormintele descoperite între Samovodene și Hotnica²³. La fel de rar ca și forma este, în cazul urciorului de la Călărași, și decorul în zig-zag, lustruit. Ceea ce atrage atenția în cazul ornamentului amintit este desfășurarea orizontală a liniilor în zig-zag. Vase decorate cu linii verticale în zig-zag se întâlnesc mai des, și un exemplu la îndemână este oferit, în ceea ce privește ceramica dacică descoperită în mormintele sarmatice din Muntenia, de cana de la Însurăței-*Popina Ruptă*²⁴. Două linii în zig-zag, orizontale, lustruite, se remarcă pe vasul-urnă din M. 71 de la Poieniști²⁵ sau deasupra diametrului maxim al unui vas de la Kiskőszeg-Battina²⁶. O linie orizontală, în zig-zag, combinată cu linii oblice alcătuind un romb se întâlnește pe o altă urnă, tot de la Poieniști²⁷. Ornamentele în zig-zag de pe cana din M. 19 de la Râmnicelu²⁸ sau de pe cătuia de la Vaslui²⁹ nu constituie analogii propriu-zise, datorită atât tehnicii de execuție, care este, în ambele cazuri, alta, mai precis incizia, cât și combinației cu puncte incizate, în cel de-al doilea caz.

Analogiile mai sus invocate, atât în cazul câinii, cât și în cel al urciorului descoperite în 1948 la Călărași, clarifică și problema datării complexului, chiar dacă inventarul nu a putut fi în totalitate recuperat. Deși o cronologie precisă a tuturor complexelor funerare sarmatice din Muntenia rămâne încă un deziderat al cercetării, totuși analogiile cu

piese descoperite la Brăila-*Hipodrom* sau Chiscani-*Trei Movile* sugerează o datare a mormântului de la Călărași cel mai devreme începând cu sfârșitul secolului al II-lea p. Chr.³⁰, sau chiar în secolul următor. Această datare nu este contrazisă nici de alte analogii citate, precum cele de la Poiana Dulcești-*Siliște* (căniță provenită din nivelul II, datat la sfârșitul secolului al II-lea și în secolul următor)³¹ sau cănițe tip 3 de la Văleni, caracteristice fazei II a necropolei amintite³², fază ce evoluează în paralel cu necropole precum cele de la Pădureni, Vârteșcoi (secolul al II-lea, chiar sfârșitul său, și secolul al III-lea p. Chr.)³³ și Moldoveni (a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul secolului următor)³⁴. O datare la fel de târzie ca cea de la Moldoveni este de presupus și pentru mormintele de la Dunaharaszti, prin prisma monedei emise de Diocletianus, găsită în M. 28³⁵.

Prezența, în inventarul mormântului de la Călărași, a mărgelilor „octogonale”, de tipul celor descoperite la Holboca, este un indiciu cronologic important. Mărgelile poliedrice au fost produse în atelierul de la Tibiscum într-o perioadă ulterioară războaielor marcomannice și până la începutul secolului al IV-lea³⁶. În provinciile dunărene, mărgelile poliedrice sunt răspândite mai ales începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea³⁷. Poate fi astfel avansată ipoteza unei datări a mormântului de la Călărași în secolul al III-lea p. Chr., fără a putea, cel puțin deocamdată, restrânge această datare. O posibilă datare în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea ar trebui totuși coroborată și cu alte descoperiri din zona orașului Călărași, dintre care au fost publicate mormintele sarmatice descoperite în 1955, 1959, 1972³⁸.

Prezența vaselor cu defecte încă din momentul producerii nu este o surpriză, cel puțin în ceea ce privește inventarul mormintelor sarmatice din Muntenia. Astfel de vase, cu defecte, fie importuri romane, fie ceramică dacică, s-au descoperit în M. 1 de la Lișcoteanca-*Moș Filon*³⁹ sau în complexul funerar sarmatic de la Cetatea Veche⁴⁰.

¹⁸ Vaday 1988–1989, p. 237, nr. 38/3, Taf. 20/4 și p. 240, nr. 70/2, Taf. 32/6.

¹⁹ Oța, Sîrbu 2009, p. 98–99, nr. cat. II. B. 12 (cu bibliografia anterioară).

²⁰ Popilian 1976, tipul V.3 (urcior cu o toartă), p. 97, nr. 463.

²¹ Nikolić-Đorđević 2000, p. 138, tipul VII/8.

²² Brukner 1981, p. 116, tip 28, Tabl. 140/85.

²³ Sultov 1968, p. 46, nr. 4, pl. II/1.

²⁴ Oța, Sîrbu 2009, p. 105–106, nr. cat. V. A. 29.

²⁵ Vulpe 1953, M. 71, p. 340–341, și fig. 154 = Bichir 1973, pl. LXIII/1.

²⁶ Párducz 1950, p. 167, nr. 113, Taf. CIX/12.

²⁷ Vulpe 1953, M. 320, p. 401, fig. 309 = Bichir 1973, pl. LXIII/4.

²⁸ Oța, Sîrbu 2009, p. 114–115, nr. cat. IX. A. 52.

²⁹ Andronic 1963, p. 350, fig. 3/6 și 4/4.

³⁰ Oța, Sîrbu 2009, p. 182–183 și 191–192.

³¹ Bichir 1973, p. 150.

³² Ioniță, Ursachi 1988, fig. 73, și p. 97.

³³ Bichir 1973, p. 147.

³⁴ Bichir 1973, p. 148.

³⁵ Párducz 1950, p. 158.

³⁶ Benea 2004, p. 229 și 233.

³⁷ Pentru o discuție mai amănunțită, vezi Oța, Sîrbu 2009, p. 67–69, nr. cat. X. A. 42 și 81–82, nr. cat. XII. A. 55.

³⁸ Angheliescu 1970(1971), p. 21, 22 (mormintele descoperite în 1955 și 1959); Mușețeanu, Lungu 1978, p. 424 (mormânt găsit în 1972).

³⁹ Oța, Sîrbu 2009, p. 39–41, nr. cat. VI. A. 21.

⁴⁰ Mitrea 1962, p. 433, fig. 2/1.

Atragem atenția asupra încă unui aspect legat de descoperirea de la Călărași, supusă analizei de față. Mormintele sarmatice din Muntenia sau Moldova în care s-au depus două vase lucrate din pastă cenușie sunt puține. În Muntenia, două vase lucrate din pastă cenușie provin din M. 6 de la Buzău-sud⁴¹ și Dorobanțu⁴² (în ambele cazuri câte două căni), complexele de la Viespești⁴³ și Cetatea Veche⁴⁴ (ambele cu asocierea cană-castron) și M. 17 de la Grădișteța⁴⁵ (cană, combinată cu vas bitronconic). Complexul de la Călărași se încadrează deci într-o serie, oricum restrânsă numeric (șase morminte), în cadrul căreia se particularizează prin asocierea, deocamdată unică, dintre cană și urcior. O astfel de combinație de forme ceramice nu se întâlnește nici în cazul mormintelor sarmatice cu mai mult de două vase, dintre care pot fi amintite M. 7 de la Oltenița-Renie (cu trei vase din pastă cenușie, două căni și un castron)⁴⁶ și complexul de la Focșani (combinație între cană cu un capac, pahar, lucrat din argilă cenușie, cu un capac din pastă cărămizie, și castron)⁴⁷. Seria mormintelor sarmatice cu două vase din pastă cenușie în inventar pare a fi la fel de restrânsă numeric și în Moldova, unde pot fi citate, în actualul stadiu al cercetărilor, M. 4 de la Cioinagi-Balintești⁴⁸ și complexul de la Vlăsinești-Școală⁴⁹ (ambele având câte două căni), M. 1 de la Dancu⁵⁰, M. 2 de la Tecuci⁵¹ și mormântul de la Peicani⁵² (toate cu asocierea cană-castron).

Analiza antropologică a confirmat, în ceea ce privește mormântul de la Călărași, presupunerea avansată inițial, doar pe baza componentei inventarului – și anume îngroparea unei femei. Deși inventarul este mai modest, câteva trăsături (mormânt probabil izolat, feminin, cu vase ceramice dacice și oglindă depuse) încadrează complexul funerar analizat într-o serie de morminte ce apar, cel puțin în Câmpia Brăilei, odată cu sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. (Brăila-Liceu și Radu Negru, Chiscani-sat)⁵³. Mormântul de la Călărași este însă unul dintre cele mai târzii complexe din seria amintită, fiind datat în secolul al III-lea p. Chr.

⁴¹ Drâmbocianu 1981, p. 53, 54.

⁴² Mușețeanu, Lungu 1978, p. 426.

⁴³ Butoi, Mincă 1979, p. 273.

⁴⁴ Mitrea 1962, p. 432–434.

⁴⁵ Oța, Sîrbu 2009, p. 122, cu bibliografia anterioară.

⁴⁶ Morintz, Ionescu 1968, p. 100–101; Morintz, Ionescu 1970(1971), p. 39, 43, 45.

⁴⁷ Morintz 1959, p. 451–467; Untaru, Morintz 1962, p. 157–162.

⁴⁸ Zaharia 1959, p. 898–900.

⁴⁹ Aprotosoaie 1979, p. 124.

⁵⁰ Ceban 1994, p. 297.

⁵¹ Vendelin 1940, p. 101, 102.

⁵² Palade 1981, p. 70.

⁵³ Oța, Sîrbu 2009, p. 191.

Descriere antropologică⁵⁴

Din mormântul de la Călărași am primit pentru studiu doar craniul, acesta fiind bine păstrat, dar cu porțiuni mari lipsă, mai ales pe partea sa stângă, unde apar urme de fragmentare recente, provenite probabil de la o deteriorare produsă fie în timpul săpăturilor arheologice, fie ulterior. Din calota craniană lipsesc porțiuni destul de mari din frontal, parietal și temporal, mai ales de pe partea stângă. Pe partea dreaptă apare, de asemenea, o spărtură recentă, afectând porțiuni din parietal și temporal care nu s-au mai găsit, o crăpătură, care afectează calota pe o zonă cuprinsă între marginea parietalului dinspre temporal și bosa parietală. De asemenea, nu există baza craniană. Pe endocraniu se observă impresiuni destul de puternice ale arterelor meningeale (*sulci arteriosi*).

Deși craniul este incomplet, s-au putut efectua o serie de măsurători.

Glabella este de gradul III (Pl. 3/1), la fel ca și protuberanța occipitală externă. Liniile nucale superioare sunt destul de proeminente, atât exo-, cât și endocranian (Pl. 3/2). Forma craniului, în diferitele sale norme, nu poate fi stabilită așa cum se obișnuiește, din cauza deformării craniene (Pl. 4/1–2). Dintre orbite se păstrează parțial cea de pe partea dreaptă, situată în poziție ușor laterală și cu marginea superioară ușor trasă în sus, ca adaptare a craniului la deformarea pe care a suferit-o. De asemenea, foramenul supraorbital este complet deschis, alcătuind un sulcus cu adâncime superficială. Tot ca rezultat al acestei intervenții, mai precis ca reacție a osului la ligaturare, se observă prezența unui burelet precoronar. Acesta este bine conturat pe frontal, în zona de contact cu parietalele, mai precis de-a lungul suturii coronale. De-o parte și de alta a lui se observă două depresiuni osoase (una post-bregmatică și a doua post-burelet), în locul unde au existat cele două legături care au dus la restructurarea formei craniene a individului. Totodată, occipitalul și partea superioară a parietalelor sunt puternic aplatizate, datorită faptului că individul respectiv a stat cu capul fixat o perioadă de timp pe o planșetă, cu rolul de comprimare a oaselor, până la stabilizarea formei de turn a craniului său. Foramele parietale sunt dispuse asimetric, iar cel de pe partea stângă este de dimensiuni puțin mai mari decât cel drept.

Referitor la suturile craniene, putem spune că individul avea sutura coronală obliterate parțial, atât exo-, cât și endo- cranian, pe porțiunea C.1 (*pars bregmatica*). Același proces se remarcă la nivelul suturii sagitale în porțiunea S.1, S.3, S.4

⁵⁴ Krogman 1962, p. 78–83.

(*pars bregmatica, obelica, lambdica*). Pe sutura lambdoidă se constată o obliterare mai intensă afectând segmentele sale L.1-L.3. (*pars lambdica, intermedia, asterica*). Fenomenul este mai puțin intens la L.3 (*pars asterica*), mai ales pe partea stângă a craniului.

Indicele cefalic calculat pentru craniul la care ne referim aparține categoriei brahocrane (83,3), cu parietalul bombat, occipitalul plat și îngust, așa cum rezultă din măsurătorile efectuate.

Diagnostic de sex și vârstă⁵⁵

Datorită dimensiunilor glabellei, a aspectului marginii superioare a orbitei, a relativei gracilități a oaselor craniene, considerăm că putem atribui craniul la care ne referim unui individ de sex feminin.

Datorită gradului de obliterare a suturilor și în lipsa dentiției, care ne-ar fi putut oferi elemente clare privind vârsta individului, considerăm că acesta ar fi putut aparține mai degrabă categoriei mature. Deși obliterarea avansată a suturii lambdoide ar putea constitui, în principiu, un argument în favoarea unei vârste mai avansate, considerăm că, în acest caz, nu este vorba decât despre o altă adaptare, ca și cele menționate anterior, la redistribuirea forțelor mecanice din interiorul craniului, fapt determinat de deformarea sa artificială. Asupra acestui aspect vom insista puțin în cele ce urmează.

Deformarea artificială a craniului

Acest tip de deformare intenționată (artificială, culturală) este limitat la cutia craniană a individului și constă în comprimarea antero-posterioară a craniului, prin diferite metode. O astfel de practică este frecvent întâlnită pe continentul american. În Europa se regăsește, de asemenea, începând chiar din perioada neolitică. Menționăm că există mai multe tipuri de aparate de deformare craniană. În cazul de față, acesta era constituit dintr-o planșetă și două bandaje sau ligaturi de alt tip, care fixau craniul pe planșetă, până la obținerea formei dorite. Acest proces se desfășura într-o perioadă destul de îndelungată, dar obligatoriu în prima copilărie a individului, când oasele craniene dispuneau de elasticitatea necesară și aveau suturile deschise, permițând astfel o glisare ușoară a oaselor unele față de altele, pentru a le aranja în modul dorit.

În general, astfel de cranii deformate reprezintă indicii clare, fie privind apartenența culturală a individului respectiv, fie privind poziția sa socială.

În ceea ce privește valoarea antropologică a unui craniu provenind de la un schelet supus unei astfel de practici, acesta oferă posibilitatea prelevării unor măsurători care nu sunt afectate de deformarea osului, dar și evidențierea unor caractere non metrice⁵⁶.

Tabel cu măsurătorile și indicii stabiliți pentru craniul de la Călărași-Aeroport

Nr. Martin	Măsuratori / Indici	Călărași-Aeroport
1	g-op	156
2	g-l	144
3	g-i	166
8	eu-eu	130
9	ft-ft	84
10	co-co	120
16	lărgime foramen magnum	31
23	circ. oriz.	478
25	n-o	364
26	n-b	125
27	b-l	120
28	l-o	119
28.1	l-i	65
28.2	i-o	54
29	n-b	120
30	b-l	95
31	l-o	110
31.1	l-i	78
31.2	i-o	33
	l-op	34
	op-o	81
Indici		
	8/1 indicele cefalic	83.3
	9/10 indicele fronto-transversal	70,0
	9/8 indicele fronto-parietal	64,6
	12/8 indicele parieto occipital transversal	64,6
	27/26	96,0
	29/26 indicele fronto-sagital	96,0
	30/27 indicele de curbura a parietalului	79,2
	31/28 indicele de curbura a occipitalului	92,4
	31.1/28.1	120,0
	31.2/28.2	61,1
	l-op/l-o	28,6
	l-op/l-i	52,3
	31.2/31.1	42,3
	28.2/28.1	83,1

BIBLIOGRAFIE

- Andronic 1963 – Al. Andronic, *Un mormânt sarmatic descoperit la Vaslui*, SCIV(A) 14, 1963, 2, p. 347–360.
 Angheliescu 1970(1971) – N. Angheliescu, *Descoperiri sarmatice în sudul județului Ialomița*, SCȘMI 2, 1970 (1971), p. 21–25.

⁵⁵ Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980, p. 517–549.

⁵⁶ Brothwell 1981, p. 48–49.

- Aprotosoiaie 1979 – F. Aprotosoiaie, *Câteva noi puncte arheologice descoperite în zona Săvenilor și în împrejurimi*, Hierasus 1979, p. 121–129.
- Benea 2004 – D. Benea, *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum. Atelierele romane de mărgelă de la Tibiscum*, Timișoara, 2004.
- Bichir 1961 – Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, SCIV(A) 12, 1961, 2, p. 253–271.
- Bichir 1969 – Gh. Bichir, *În legătură cu riturile funerare la carpi*, SCIV(A) 20, 1969, 2, p. 219–236.
- Bichir 1971 – Gh. Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, I, Rapports généraux, Belgrad, 1971, p. 275–285.
- Bichir 1972 – Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica V, 1972, p. 137–176.
- Bichir 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973 (col. Biblioteca de Arheologie XX).
- Bichir 1977 – Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, Dacia N.S. 21, 1977, p. 167–197.
- Bichir 1985 – Gh. Bichir, *Sarmații și relațiile lor cu geto-dacii*, RevIst 12, 1985, p. 1164–1177.
- Brothwell 1981 – D. R. Brothwell, *Digging up bones*, Ithaca, New York, 1981.
- Butoi, Mincă 1979 – M. Butoi, A. Mincă, *Descoperiri sarmatice în sud-vestul Munteniei, între limesul alutan și limesul transalutan*, MCA 13, 1979, p. 273–274.
- Ceban 1994 – L. Ceban, *Descoperiri arheologice din sec. II–III d.H. la Dancu și Mereșeni, raion Hîncești*, ArhMold 17, 1994, p. 297–300.
- Diaconu 1980 – Gh. Diaconu, *Roxolani sau alani la Dunărea de Jos*, SCIV(A) 31, 1980, 2, p. 275–285.
- Dragomir 1959 – I. T. Dragomir, *Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galați)*, MCA 5, 1959, p. 475–482.
- Dragomir, Croitoru 2011 – I. T. Dragomir, C. Croitoru, *La nécropole sarmatique de Largu (dép. de Buzău)*, Istros 17, 2011, p. 31–54.
- Drâmbocianu 1981 – V. Drâmbocianu, *Șantierul arheologic de salvare din punctul Buzău-sud*, Mousaios 3, 1981, p. 50–57.
- Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980 – D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons*, Journal of Human Evolution 9, 1980, p. 517–549.
- Ioniță, Ursachi 1988 – I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.
- Krogman 1962 – W. M. Krogman, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, Springfield, Illinois, 1962.
- Mitrea 1962 – B. Mitrea, *Două morminte sarmatice descoperite în Muntenia*, SCIV(A) 13, 1962, 2, p. 431–434.
- Morintz 1961 – S. Morintz, *Săpăturile de la Chilia (r. Vede, reg. Pitești)*, MCA 7, 1961, p. 441–448.
- Morintz 1959 – S. Morintz, *Nekotor'ie vopros'i sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazi s Fokšanskim pogrebeniem*, Dacia N.S. 3, 1959, p. 451–471.
- Morintz, Ionescu 1968 – S. Morintz, B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958–1967)*, SCIV(A) 19, 1968, 1, p. 95–128.
- Morintz, Ionescu 1970(1971) – S. Morintz, B. Ionescu, *Mormintele sarmatice din sud-estul județului Ilfov*, SCȘMI 2, 1970(1971), p. 37–54.
- Mușețeanu, Lungu 1978 – C. Mușețeanu, R. Lungu, *Noi descoperiri sarmatice din județul Ialomița*, SCIV(A) 29, 1978, 3, p. 423–432.
- Nikolić-Dordević 2000 – S. Nikolić-Dordević, *Antična keramika Singidunuma. Oblici posuda (Antique Pottery from Singidunum. Forms of Vessels)*, în M. Popović (ed.), *Singidunum 2*, Belgrad, 2000, p. 11–244.
- Oța, Sîrbu 2009 – L. Oța, V. Sîrbu, *Sarmații din județul Brăila/The Sarmatians in Brăila County*, Brăila, 2009.
- Palade 1981 – V. Palade, *Noi descoperiri sarmatice în zona Bârladului*, Hierasus 1981, p. 69–82.
- Párducz 1950 – M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*, ArchHung 30, 1950.
- Popilian 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Untaru, Morintz 1962 – Gh. Untaru, S. Morintz, *Mormânt sarmatic descoperit în orașul Focșani*, SCIV(A) 13, 1962, 1, p. 157–163.
- SCIV(A) 1952 – Colectiv, *Șantierul Valea Jijiei*, SCIV(A) 3, 1952, p. 19–119.
- Sultov 1968 – B. Sultov, *Antični grobni nahodki ot Veliko-Tărnovski okrăg*, Izvestija Tyrnovo 4, 1968, p. 41–55.
- Vaday 1988–1989 – A. H. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Antaeus 17–18, 1988–1989.
- Vendelin 1940 – I. Vendelin, *Un tumul la Tecuci*, RPAN II–IV, iulie 1940, p. 101–103.
- Vulpe 1953 – R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, MCA 1, 1953, p. 213–506.
- Zaharia 1959 – E. Zaharia, *Morminte sarmatice descoperite la Cioinagi în 1949 (r. Tg. Berești, reg. Galați)*, MCA 6, 1959, p. 897–902.
- Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970 – N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

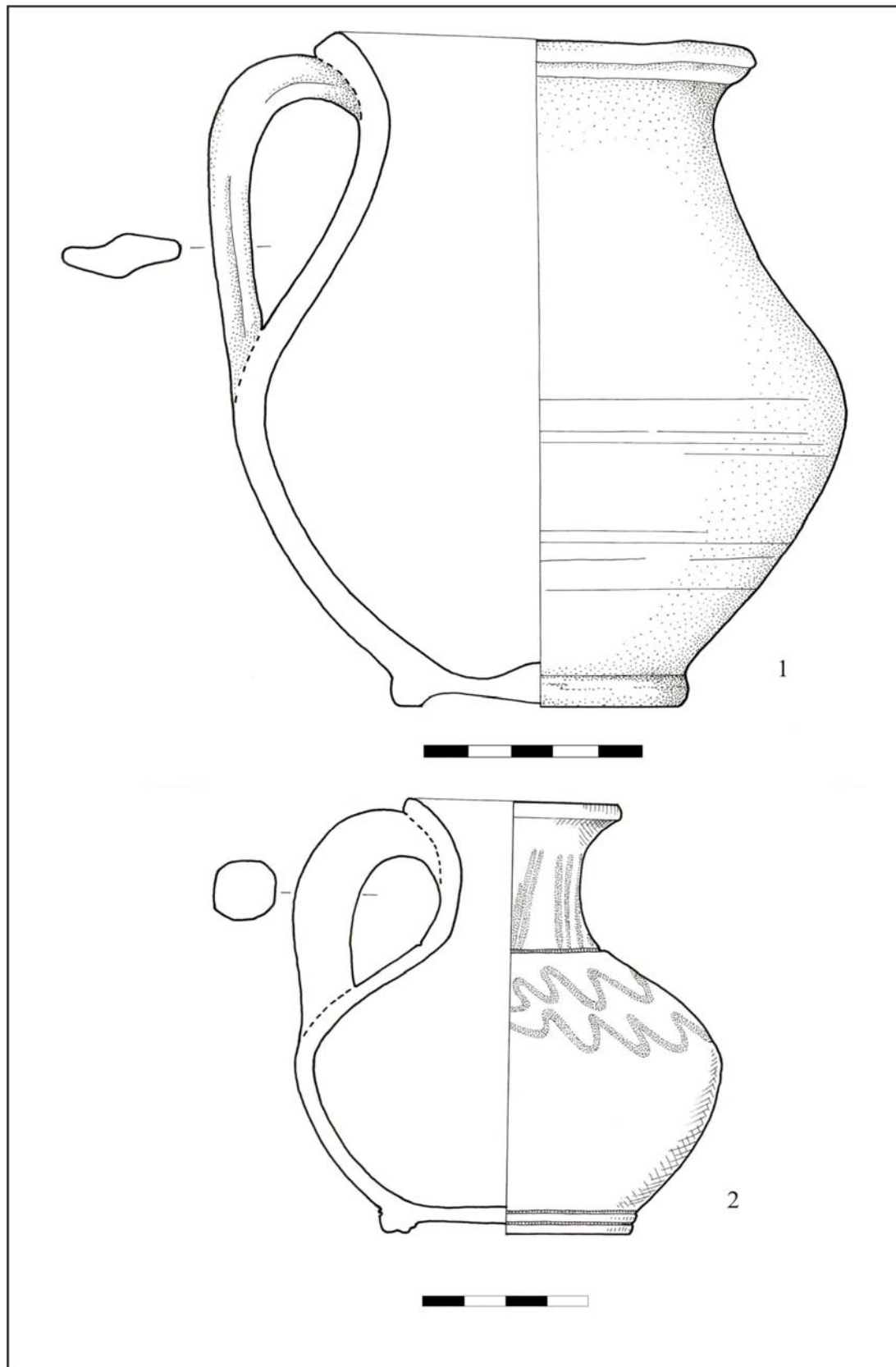
- Pl. 1. Călărași-Aeroport. 1–3. Cană; 4–6. Urcior.
 Pl. 2. Călărași-Aeroport. 1. Cană; 2. Urcior.
 Pl. 3. 1. *Norma frontalis* a craniului de la Călărași; 2. *Norma occipitalis* a craniului de la Călărași.
 Pl. 4. 1. *Norma verticalis* a craniului de la Călărași; 2. *Norma lateralis* a craniului de la Călărași.

LIST OF PLATES

- Pl. 1. Călărași-Aeroport. 1–3. Mug; 4–6. Jug.
 Pl. 2. Călărași-Aeroport. 1. Mug; 2. Jug.
 Pl. 3. 1. *Norma frontalis* of the skull from Călărași; 2. *Norma occipitalis* of the skull from Călărași.
 Pl. 4. 1. *Norma verticalis* of the skull from Călărași; 2. *Norma lateralis* of the skull from Călărași.

Pl. 1. Călărași-Aeroport. 1-3. Cană; 4-6. Urcior.

Pl. 2. Călărași-Aeroport. 1. Cană; 2. Urcior.

Pl. 3. 1. *Norma frontalis* a craniului de la Călărași; 2. *Norma occipitalis* a craniului de la Călărași.

Pl. 4. 1. *Norma verticalis* a craniului de la Călărași; 2. *Norma lateralis* a craniului de la Călărași.

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donaubulgarischen Reiches (864/5)

UWE FIEDLER

Schlüsselworte: Christianisierung, Donaubulgaren, runenartiges Zeichen zur Anrufung des christlichen Gottes, Wechsel der Bestattungssitten, Kreuzanhänger, heidnische Reaktion, Sakralarchitektur: Tempel oder frühe Kirchen.

Zusammenfassung: Grabfunde, Langwälle, umwallte Anlagen, Devtašlar (Seelensteine) und Steininschriften helfen die Strukturen des heidnischen Bulgariens zu umschreiben. Die Inschriften mit runenartigen Zeichen, insbesondere das weit verbreitete IYI-Zeichen, dürften aber erst in die Zeit nach der Christianisierung gehören. Diese vollzog sich 864 oder 865 auf militärischem Druck der Byzantiner und setzte an der Führungsschicht an. Als Folge davon gaben Bulgaren und Slawen zur gleichen Zeit ihre spezifischen Bestattungssitten auf und praktizierten hinfort nur noch die Körperbestattung mit Kopf im Westen ohne Speise- oder Trankbeigaben, gleichwohl mit Schmuckausstattung. Wie sich am heidnischen Kindergrab 79 von Kjulevča mit einem Kreuzanhänger demonstrieren lässt, genügen einzelne Beigaben mit christlichem Charakter nicht, um deren Träger für christlich zu erklären. Den Bestattungssitten kommt mehr Gewicht zu. Ein Zeugnis dieser heidnischen Reaktion gegen den Glaubenswechsel könnte das sog. Kreisgrab am Rande des dritten Gräberfeldes von Devnja sein, worin die Reste von mindestens niedergemetzelten 70 Individuen aufgedeckt worden sind. Die frühe christliche Sakralarchitektur bietet reichlich Ansatzpunkte für vertiefende Forschungen. Im heutigen Nordost-Bulgarien ist allerdings keiner der Kirchenbauten des 9./10. Jahrhunderts im Aufgehenden erhalten geblieben, vielmehr sind die Grundrisse nur im Rahmen von Ausgrabungen freigelegt worden, insbesondere jeweils mehr als dreißig in den beiden Zentren Pliska und Preslav. In die erste Periode nach der Christianisierung werden die basikalen Bauten bzw. die verkürzten Basiliken eingestuft, die wohl auf westliche Vorbilder zurückgehen und besonders mit Pliska verbunden sind. Wegen des Vorkommens von sechs basilikalen Bauten im Großraum Preslav dürften die Kreuzkuppelkirchen aber erst nach der Verlegung der Hauptstadt nach Preslav (893) im Laufe des 10. Jahrhunderts die basilikalen Bauten verdrängt haben. Eine herausragende Position nimmt mit 52,5 m Länge die sog. Große Basilika in der äußeren Stadt von Pliska ein. Sie ist noch im 9. Jahrhundert errichtet worden. Im Bereich ihrer Vierung hat Totju Totev 1972 einen

kreuzförmigen Vorgängerbau freigelegt, der sich nur noch durch das von Pflockreihen perforierte Mörtelbett seiner Fundamentierung nach byzantinischer Art abzeichnete. Die größte Beachtung unter den zahlreichen, spekulativen Deutungen des kreuzförmigen Baus dürfte die von Pavel Georgiev als christliches Martyrium eines bulgarischen Prinzen gefunden haben. Glaubwürdiger ist Canko Canevs Interpretation als erste Taufkirche, in der sich der offizielle Akt der Christianisierung der Bulgaren abgespielt hat. Einen weiteren wichtigen und frühen Sakralbau stellt die sog. Palast- oder Hofkirche vor der innersten Ummauerung (Zitadelle) im Zentrum der inneren Stadt von Pliska dar. Bemerkenswert ist, dass hier in den ersten beiden Bauphasen dieselbe Art der Fundamentierung wie bei dem kreuzförmigen Bau unter der Großen Basilika angewendet hat. Am Anfang steht ein Mauerrechteck (36 × 26 m), in dem ein weiteres Rechteck (23,6 × 14,7 m) eingeschrieben war. Dieser Grundriss stellt den bei weitem größten einer recht heterogenen Gruppe von nunmehr neun rechteckigen bis nahezu quadratischen Bauten dar. Sie werden von der bulgarischen Forschung einhellig als heidnischere Tempel interpretiert. Eine Reihe von Argumenten spricht jedoch für eine Ansprache als frühe Kirchen.

Cuvinte-cheie: creștinare, bulgari dunăreni, semne runice pentru invocarea Dumnezeuului creștin, schimbarea riturilor funerare, pandantiv-cruce, reacție păgână, arhitectură sacrală: temple sau biserici timpurii.

Rezumat: Expresia arheologică a creștinării statului bulgaro-dunărean (864/5)

Descoperiri funerare, valuri de pământ, locuri înconjurate de valuri, Devtašlar (pietre de suflet), inscripții pe piatră ajută la circumscrierea Bulgariei păgâne. Inscriptiile cu semne runiforme, mai ales foarte răspânditul semn « IYI », aparțin perioadei de după creștinare. Aceasta s-a desfășurat în anul 864 sau 865 ca urmare a presiunilor militare bizantine și a afectat pătura conducătoare. Ca urmare, bulgarii și slavii au renunțat și la practicile funerare specifice și au practicat în continuare numai inhumarea cu capul la apus și fără depunerea de hrană sau de lichide, dar cu înzestrarea cu piese de port sau de podoabe. După cum o demonstrează mormântul păgân de copil nr. 79 de la Kjulevča cu pandantiv-cruce, podoabe singulare cu caracter

* Der Beitrag geht auf meinen gleichnamigen Vortrag zurück, der am 17.12.2010 auf der Tagung „Christianisierung Europas: Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund / Christianization of Europe: Archaeological evidence for its creation, development and consolidation“ in der Thomas Morus Akademie in Bergisch Gladbach-Bensberg bei Köln gehalten wurde. Leider habe ich das von den Organisatoren gesetzte Limit wegen Nichtbeachtung der Fußnoten erheblich überschritten. Herrn Dr. Adrian Ioniță danke ich für die Bereitschaft, den nochmals leicht erweiterten und mit zusätzlichen Abbildungen versehenen Beitrag in dieser Zeitschrift aufzunehmen und einen Teil der Redaktion selbst zu übernehmen. In dem von Dr. Orsolya Heinrich-Tamáska, Dr. Niklot Krohn und PD Dr. Sebastian Ristow herausgegebenen Tagungsband, der 2012 unter dem gleichen, oben genannten Titel bei Schnell + Steiner in Regensburg erscheinen soll, wird nur eine kurze dt./engl. Zusammenfassung abgedruckt, da ich nicht mit zwei, unterschiedlich langen Fassungen des gleichen Beitrages in Erscheinung treten möchte. Den genannten Veranstaltern der sehr ertragreichen, vorzüglich organisierten und darüber hinaus viele Annehmlichkeiten und Komfort bietenden Tagung danke ich nicht zuletzt für ihr Verständnis.

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE (serie nouă), VIII, 2012, p. 107–137

creștin nu sunt suficiente pentru a postula apartenența la creștinism a purtătorului lor. O greutate mai mare o au riturile și ritualurile funerare. O dovadă a reacției păgâne împotriva schimbării credinței o poate reprezenta așa-numitul mormânt circular de la marginea necropolei nr. 3 de la Devnja, în care au fost depuse resturile a cel puțin 70 de indivizi măcelăriți. Arhitectura sacrală creștină timpurie oferă numeroase puncte de reper pentru cercetări aprofundate. În NE actualei Bulgarii nu s-a păstrat niciun edificiu bisericesc din secolele IX–X. Au fost dezvelite numai fundații cu prilejul cercetărilor arheologice, peste treizeci de exemple în fiecare din cele două centre de la Pliska și Preslav. Primei perioade de după creștinare îi aparțin construcțiile bazilicale, respectiv bazilicile scurte, care reprezintă modele apusene reflectate mai ales de exemplele de la Pliska. Din cauza prezenței a șase construcții bazilicale în regiunea Preslav, bisericile cu cupolă cruciformă par a fi îndepărtat construcții bazilicale după mutarea capitalei la Preslav (893) în decursul secolului X. O importanță deosebită îi revine așa-numitei Bazilici Mari cu o lungime de 52,5 m din orașul exterior de la Pliska, construită încă în secolul IX. În zona intersecției transeptului Totju Totev a descoperit în anul 1972 o construcție cruciformă mai veche, identificată numai prin stratul de mortar al fundației perforată de șiruri de gropi de stâlpi, realizată în manieră bizantină. Interpretarea cea mai cunoscută a construcției este cea a lui Pavel Georgiev care o interpretează ca un martirion creștin al unui prinț bulgar. Mai aproape de adevăr pare a fi însă deslușirea lui Canko Canevs, care vedea aici primul baptisteriu în care s-a desfășurat ceremonia oficială a creștinării bulgarilor. O altă construcție sacrală importantă este reprezentată de așa-numita biserică a palatului sau a curții situată în fața primei incinte (citadela) din centrul orașului interior de la Pliska. De relevat este faptul că la cele două faze de construcție s-a folosit aceeași tehnică de sub construcție ca și la construcția cruciformă de sub Marea Bazilică. La început se află un dreptunghi zidit (36 × 26 m), în care a fost înscris un alt dreptunghi (23,6 × 14,7 m). Acest plan reprezintă cel mai edificator exemplu al unei grupe eterogene de nouă construcții aproape pătrate, interpretate de cercetarea bulgară la unison ca temple păgâne. O serie de argumente pledează însă pentru interpretarea lor ca biserici timpurii.

Die erste Christianisierung des unteren Donaumaumes

Der untere Donaumaum war frühzeitig in die Welt der antiken Kulturen einbezogen, die ersten griechischen Kolonien an der Schwarzmeerküste wurden schon Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. gegründet. Mit der Einrichtung der Provinz *Moesia* im Jahre 15 n. Chr. (im Jahre 86 in die Provinzen *Moesia Inferior* und *Superior* unterteilt) war die Donaugrenze etabliert.¹ Die römische Herrschaft nördlich der Donau war zeitlich begrenzt und beschränkte sich nach Aufgabe der Provinz *Dacia* (106–271) auf nur wenige Brückenköpfe wie Drobeta-Turnu Severin und Sucidava (Corabia-Celei). Wie auch anderenorts im römischen Reich ging mit der weiträumigen Christianisierung die Etablierung von kirchlichen Strukturen einher. Diese erste Christianisierung des unteren Donau-

raumes ist jedoch nicht Thema dieses Beitrages. Hier genügt ein Hinweis auf Manfred Oppermanns umfangreiche Monographie von 2010 über den archäologischen Niederschlag des frühen Christentums an der Schwarzmeerküste und in deren Hinterland.²

Im frühen 7. Jahrhundert verlor das Byzantinische Reich die Kontrolle über den unteren Donaumaum. Mit der weitgehenden Auslöschung des städtischen Lebens durch die awarischen Heerzüge und die Landnahme der Slawen verschwanden auch die dortigen Bistümer, die kirchlichen Amtsträger zogen sich mit den meisten Bewohnern in die wenigen unter byzantinischer Herrschaft verbliebenen Enklaven auf der Balkanhalbinsel zurück oder wanderten in andere Reichsteile aus. Ralph-Johannes Lilie und Vladislav Popović haben die Enklaven anhand der Konzilsteilnehmer von 680/81 und 691/692 in Konstantinopel zu umschreiben versucht.³ Das religiöse Leben der an den alten Wohnorten verbliebenen oder in die Gebirge ausgewichenen christlichen Restbevölkerung der Balkanhalbinsel vollzog sich weitgehend außerhalb der Strukturen der Reichskirche.

Die (Proto-)Bulgaren und ihr Reich vor der Christianisierung

Just zu der Zeit der genannten Konzile setzten sich die turkstämmigen Bulgaren, die zur Unterscheidung von den heutigen slawischsprachigen Bulgaren auch als Protobulgaren bezeichnet werden,⁴ an der unteren Donau fest. Nachdem sie im Jahre 680 ein byzantinisches Heer besiegt hatten zogen sie südwärts bis in die Gegend von Varna und unterwarfen die dort siedelnden slawischen Stämme.⁵ Das sich in einer Vielzahl von Kriegen mit Byzanz und wohl auch mit den anderen Nachbarn behauptende und schließlich expandierende bulgarische Reichsgebilde lässt sich in seiner räumlichen Erstreckung durch die Langwälle veranschaulichen (Abb 1). Genauso wie die analogen Langwälle der Awaren an der mittleren

² Oppermann 2010. Vgl. auch Oppermann 2007, S. 104 f., 108, 110, 112–116; Čaneva-Dečevska 1993.

³ Lilie 1977, S. 35–40; Popović 1980, S. 250 Abb. 5 (zu streichen sind Anchialos und Hadrianopolis, das nach mündl. Aussage von Lilie mit einem gleich lautenden Ort in Kleinasien verwechselt wurde).

⁴ Diese Bezeichnung wurde erstmals im Jahre 1923 von Geza Fehér verwendet. Kritisch hierzu: Rašev 2008 a, S. 340 f. bzw. 429 f.

⁵ Hier sei auf die beiden maßgeblichen Monographien über die Geschichte der heidnischen Bulgaren in deutscher Sprache verwiesen: Beševliev 1981, S. 173–182; Ziemann 2007 b, S. 161–179. – Kurzer kritischer Überblick unter Angaben der Quellen: Fiedler 1992, S. 18–39, bes. 21–25.

¹ Oppermann 2007, S. 68.

Donau werden diejenigen nördlich der unteren Donau gerne als römische Anlagen der Spätantike angesehen.⁶ Sie bildeten aber eine Machtdemonstration der reiternomadischen Herrscher und markierten sowohl die Grenzen von Kernräumen als auch von äußeren Grenzen ihrer Reiche.⁷ Der Verlauf des über 130 km langen, heute noch bis zu 3 m hohen Erkesija-Walles (Abb 1 unten), der die thrakische Ebene abriegelte, deckte sich so mit der 815/6 vertraglich abgesicherten Grenze zum byzantinischen Reich.⁸

Das Zentrum des Bulgarenreiches lag in und um Pliska in einer Steppenlandschaft, die die Bulgaren an ihre nordpontische Heimat erinnert haben mag.⁹ Analog zu den Langwällen gab es hier eine fast 20 km lange äußere Umwallung (Abb. 2).¹⁰ In den letzten Jahren ist die eher quadratische Anlage von Kabujuk, nur 8 km westlich von Pliska gelegen (vgl. Abb. 3,2B), in das Blickfeld geraten, von wo auch der bislang reichste bulgarische Grabfund stammt.¹¹

Die reiternomadische Herkunft der Bulgaren hat die bulgarische Forschung dazu verleitet, Defizite

in den Quellen durch eine Parallelisierung mit den Strukturen anderer Nomadenvölker des eurasischen Steppengürtels auszugleichen.¹² Dabei ist nach den archäologischen Quellen eher unwahrscheinlich, dass die Bulgaren die transhumante Lebensweise an der unteren Donau über längere Zeit beibehalten haben. Entsprechend ist die umfangreiche Literatur über die Religion der heidnischen Bulgaren¹³ in der Regel nicht mit hinreichenden Belegen ausgestattet, sondern argumentiert mehr mit mutmaßlichen Analogien. Im Rahmen einer Überblicksdarstellung habe ich mich vor kurzem kritisch dazu geäußert.¹⁴ Nachträglich musste ich aber feststellen, dass die auch von mir als sicherer Beleg von heidnischen Ritualpraktiken gewerteten, angeblichen (Trank-) Opfersteine¹⁵ rund um Pliska und an der Schwarzmeerküste in einen ganz anderen Kontext gehören: Es handelt sich dabei um ganz profane Pressbetten von Weinpressen,¹⁶ was auch in der traditionellen türkischen Bezeichnung *Şaraptaş[lar]* (Weinstein[e]) anklingt und entsprechend schon vor fast 50 Jahren von bulgarischer Seite angemerkt worden ist.¹⁷

Weiter im Fokus der bulgarischen Religionsgeschichte bleiben neben den Tempeln, über die unten zu sprechen sein wird, insbesondere die *Devtaşlar*, die Seelensteine. Dies sind Gruppen aufrechter Steine in regelmäßiger oder unregelmäßiger Anordnung.¹⁸ Ihre Datierung ist noch nicht genügend abgesichert, doch spricht ihr Verbreitungsschwerpunkt in Nordost-Bulgarien und um Pliska (Abb. 3) für eine Verbindung mit den Gedächtnisritualen der heidnischen Bulgaren.

Eine wichtige Quelle für die bulgarische Geschichte sind die sog. protobulgarischen In-

⁶ So von rumänischer Seite zuletzt: Croitoru 2000; Croitoru 2002 a; Croitoru 2002 b und bes. Croitoru 2004/07; Brudiu 2004; Gudea 2005, S. 359–367; Bondoc 2009, S. 149–159, 319–325 Abb. 352–375, 363 Taf. 119 (mit einer sachlichen Darstellung des Forschungsstandes, jedoch traditioneller Einordnung). – In der jüngst erschienenen umfangreichen Monographie des Historikers Constantin C. Petolescu (2010) findet man die Wälle nur auf einer Karte im Anhang (nach S. 384), doch wird im Text nur der wirklich römische Limes Transalutanus behandelt (S. 182–187). Dies ist umso erstaunlicher, weil er wiederholt archäologische Quellen bei seiner Argumentation heranzieht.

⁷ Fiedler 1986. Speziell zum Bulgarenreich: Rašev 1982, S. 17–95 u. Beil. 2; Squatriti 2005; Wendel 2005, S. 18–20, 62, 252, 275 Nr. 212, 280 f. Nr. 322–323 u. 325–327, 292 Nr. 549, 300 Nr. 717, 307 Nr. 834, 316 Nr. 1022, 321 Nr. 1108, 331 Nr. 1295, 334 Nr. 1347, 346 Nr. 1566, 353 Nr. 1697, 368 Nr. 1973, Beil. 1; Rašev 2008 a, S. 34–39, 456 Taf. 4.

⁸ Ovčarov 1970; Šejleva 2001, S. 144 f.; Wendel 2005, S. 19, 137, 292 Nr. 549. – Zum Grenzverlauf auch: Fiedler 1992, S. 33 f.

⁹ Rašev 2008 a, S. 51–53 mit Abb. 10, 460 Taf. 8,1 (Legende S. 434).

¹⁰ Genau 19,6 km; Seitenlängen von 2,7–6,5 km. – Rašev u.a. 1995, S. 254 Nr. 800 bzw. Rašev, Dimitrov 1999, S. 51 Nr. 1; Kirilov 2006, S. 123 Abb. 46, 127; Aladžov 2010, S. 113 ff. – Allgemein zu Pliska auch: Dončeva-Pekova 2001; Brüggemann 2007; Ziemann 2007 b, S. 317–332.

¹¹ Henning, Eyub 2007; Rašev, Ivanov, Tichov 2007; Ivanov, Tichov 2008; Ivanov, Tichov 2009. – Zu dem 2005 dort unter dem Hügel 4 aufgedeckten (proto)bulgarischen Grab vorerst: Rašev 2005; Rašev 2006 (nur mit summarischer Erwähnung); Rašev 2007 a; Rašev 2007 b, S. 115–117 Abb. 9–14; Rašev 2008 a, S. 202 mit Abb. 75, 578 Taf. 125 (die Publikation wird von Stanislav Stanilov vorbereitet).

¹² Siehe insbes. Beševliev 1981, passim oder jüngst Stepanov 2010. Bei Letzterem erfährt man weit mehr über die Geschichte der Turkvölker denn über die der Bulgaren, die nach dem Titel im Mittelpunkt der Untersuchung stehen sollten.

¹³ Aladžov 1985; Kalojanov 1995; Minaeva 1996, S. 31–85; Ovčarov 1997; Aladžov 1999; Rašev 2008 a, S. 287–331; Nejkova 2009.

¹⁴ Fiedler 2008, S. 202–213.

¹⁵ Stojanova 2005; Stojanova 2006; Rašev 2008 a, S. 139 mit Abb. 50, 439 f., 507–509 Taf. 54–56; Čobanov 2008 a.

¹⁶ Weber 2009, S. 392–395 mit Abb. 8 links (An der unteren Donau fehlen die klimatischen Voraussetzungen für den Anbau von Ölbäumen. Zwischen Öl- und Weinpressen gibt es keine generellen Unterschiede im Aufbau. Vgl. hierzu: Brun 2004, S. 5–16).

¹⁷ Michajlov 1963, S. 2 f. mit Abb. 27. Ebenso: Aladžov 1992 (Aladžov 1999, S. 24 Abb. 25 mit anderer Aussage geht auf ein älteres Manuskript zurück).

¹⁸ Rašev 1992 a; Rašev 2008 a, S. 203 f., 580 Taf. 127; Fiedler 2008, S. 211–213.

schriften, die durch Veselin Beševliev (1900–1992) ediert und erschlossen worden sind.¹⁹ Die zuletzt von Beševliev erfassten 94 Inschriften sind meist auf antiken Säulenfragmenten eingemeißelt und gehören fast ausschließlich in heidnische Zeit.²⁰ Verfasst sind sie in griechischer Sprache – durchsetzt mit wenigen bulgarischen Ausdrücken, die beiden einzigen Inschriften in bulgarischer Sprache sind mit griechischen Buchstaben geschrieben. Auch hier gibt es eine Konzentration um das Machtzentrum Pliska (Abb. 4), woher fast die Hälfte der Inschriften stammt (42 von 94).²¹ Die beiden Steininschriften und ein Goldmedaillon aus der späteren bulgarischen Hauptstadt Veliko Tŕrnovo dürften erst nach 1187 dorthin gelangt sein, als die Herrscherdynastie der Aseniden bewusst mit diesen Schriftzeugnissen an die ruhmvolle bulgarische Vergangenheit anzuknüpfen trachtete.²² Neben den klassischen Inschriften gibt es noch eine Reihe von kurzen Inschriften mit runenartigen Zeichen, die aber zumindest zum Teil aus christlichem Kontext stammen (so aus den Klöstern in Murfatlar/Basarabi²³ und Ravna [vgl. Abb. 11]²⁴) und auch Verbindungen zu den griechischen, glagolitischen und kyrillischen Alphabeten erkennen lassen.²⁵ Dazu gehört ein Zeichen, auf das man überall im bulgarischen Siedlungsgebiet auf den unterschiedlichsten Materialien stößt: ein großes Ypsilon zwischen zwei senkrechten Strichen (Abb. 5). Zweifellos hatte es eine apotropäische Bedeutung. Eine geläufige Deutung der bulgarischen Kollegen

ist, dass dieses Zeichen für den höchsten heidnischen Gott stehe, der nach türkischen Quellen als Tangra (bzw. Tängri) bezeichnet wird, teilweise wird er auch mit dem Himmel, der Sonne und dem Feuer gleichgesetzt.²⁶ Der polnische Runologe Edward Tryjarski hat bereits vor 25 Jahren die Auffassung vertreten, dass dieses Zeichen als pars pro toto für die Anrufung des christlichen Gottes stehe.²⁷ Die Datierung durch Fundkontexte und das gemeinsame Auftreten mit christlichen Symbolen (Abb. 5,1)²⁸ bekräftigen die Richtigkeit von Tryjarskis Aussage, dennoch sieht die Mehrheit der bulgarischen Kollegen dieses Zeichen nach wie vor im Heidentum verankert, wenngleich man mit einem weiteren Gebrauch in christlicher Zeit rechnet.

Die Christianisierung der Bulgaren nach den Schriftquellen

Die Christianisierung des Bulgarenreiches vollzog sich erst knapp zweihundert Jahre nach der Niederlassung der Bulgaren an der unteren Donau. Sie erfolgte also nach einer längeren Periode der Koexistenz der Religionen. Zumindest nach 811 lebte auch eine größere Anzahl von Christen unter bulgarischer Herrschaft, überliefert sind auch Tötungen von Christen.²⁹ Eine Einflussnahme bewirkte auch die mit christlicher Symbolik durchsetzte byzantinische Herrschertitulatur, die von den heidnischen bulgarischen Machthabern zum Vorbild genommen wurde.³⁰

Zwar berichten die byzantinischen Chronisten von einer friedlichen Bekehrung des bulgarischen Herrschers Boris (um 835–907; regierend 852–889) durch griechische Mönche oder seine aus byzantinischer Geiselschaft entlassene Schwester,³¹ in

¹⁹ Nach ersten Vorlagen in bulgarischer Sprache (1934 und 1936) maßgebliche Edition in deutscher Sprache: Beševliev 1963. Um neun Inschriften ergänzter Corpus in bulgarischer Sprache: Beševliev 1992. Vgl. die Konkordanz der Inschriften-Nummern auf S. 258.

²⁰ Die Anzahl der inzwischen hinzugekommenen Inschriften entzieht sich meiner Kenntnis. Hingewiesen sei aber auf das Säulenfragment mit Omurtag-Inschrift aus Silistra: Angelova 2007, S. 641; Kirilov, Koleva 2008, S. 234.

²¹ Beševliev 1981, S. 438–458; Fiedler 2008, S. 189–191; Rašev 2008 a, S. 231–238, 594–596 Taf. 141–143.

²² Beševliev 1963, S. 181 Nr. 22, 246–260 Nr. 55; Beševliev 1992, S. 249 Nr. 86a; Fiedler 2008, S. 190. Zu der veränderten, da gemischtethnischen Führungsschicht des Zweiten Bulgarischen Reiches vgl. Nikolov 2005.

²³ Damian, Samson, Vasile 2009, S. 123 f. mit Anm. 48 (dort Zusammenstellung der Publikationen).

²⁴ Zum Kloster vgl. Kostova 1998, S. 110–116; Popkonstantinov, Kostova 2010, S. 118–124. Zu einer Runeninschrift auf einem Bruchstück Baukeramik: Moskov 1983 (Entgegnung von Ž. Aladžov, ebd. 8, 1984, 1, 128 f.). Vgl. Popkonstantinov 1986, S. 47 (er spricht von drei Inschriften und 40 Zeichen runenartigen Charakters).

²⁵ Dobrev 1995, S. 24–61 (mit kaum haltbaren Hypothesen, wie Tryjarski 1996 aufgezeigt hat); Granberg 2005; Venelinova 2005; Rašev 2008 a, S. 238 f.

²⁶ Beševliev 1979; Beševliev 1981, S. 367–369, 436, Taf. 2–5; Moskov 1987; Aladžov 1985, S. 79, 84–86 mit Abb. 16; Rašev 1992 b, 99; Georgiev 1995; Minaeva 1996, S. 76, 95; Rašev 1998; Georgiev 1999; Jordanov 2005; Stateva 2005; Stanilov 2006, S. 218 f.; Dončeva, Nikolov 2007, S. 61 f., 65; Rašev 2008 a, S. 241–243, 544 Taf. 91, 10–18, 570 f. Taf. 117,7, 118,6a. – Ganz eigene, altorientalistische Wege geht Dobrev 1995, S. 71–77, kommt aber zu einem ähnlichen Ergebnis. Vgl. hierzu: Podskalsky 2000, S. 34.

²⁷ Tryjarski 1985, S. 66 f.

²⁸ Totev 1991, S. 5–8; Rašev 2008 a, S. 544 Taf. 91,9–13. Eine fast identische Parallele zu dem mittig durchbrochenen Anhänger, der 1984/85 in einer Preslaver Basilika bei einer von Totev geleiteten Ausgrabung entdeckt wurde, wurde kürzlich ebendort im Straßengelände südlich des Patriarchenpalastes geborgen (Aladžov 2011, S. 415 Abb. 3).

²⁹ Schreiner 1987, S. 56 f.; Podskalsky 2000, S. 45–47; Ziemann 2007 b, S. 347 f.

³⁰ Podskalsky 2000, S. 42–44; Rašev 2008 b.

³¹ Podskalsky 2000, S. 51 f.; Ziemann 2007 a, S. 614; Ziemann 2007 b, S. 358 f.

Wahrheit ist die Christianisierung aber auf den militärischen Druck des byzantinischen Kaisers Michael III. (842–867) zurückzuführen. Sie setzte an der Führungsschicht an. Zuerst wurde – wohl im Jahre 864, vielleicht aber auch erst 865 – der bulgarische Herrscher getauft, der dabei den christlichen Namen seines kaiserlichen Taufpaten Michael annahm.³² Dies geschah wahrscheinlich in Konstantinopel, möglich ist aber auch, dass dort nur ein Taufversprechen durch eine bulgarische Gesandtschaft abgegeben wurde, der Taufakt aber erst später in Pliska erfolgte.³³ Der bulgarische Herrscher versuchte zunächst ein größeres Maß an Unabhängigkeit durch eine Hinwendung an den Papst in Rom zu erlangen. Die Literatur über diese Thematik ist kaum noch zu überblicken.³⁴ Diese Phase wurde 870 durch die Entscheidung des achten ökumenischen Konzils in Konstantinopel zugunsten des dortigen Patriarchen beendet.³⁵ Es folgte die Weihe eines Erzbischofs für Bulgarien und mehrerer Bischöfe. Eine Anzahl von Schülern Kyrills und Methods ging erst eineinhalb Jahrzehnte später, 885/6, nach ihrer Vertreibung aus Mähren nach Bulgarien und entwickelte namentlich unter Kliment das heute mazedonische Ochrid zu einem wichtigen geistlichen Zentrum.

Die Christianisierung nach den archäologischen Quellen Vorbemerkung

Damit komme ich zum eigentlichen Thema des Beitrags. Vorweg sei angemerkt, dass sich meine Ausführungen auf den oben umrissenen Kernraum des Bulgarenreiches beschränken werden, die anderen, unter bulgarischer Herrschaft befindlichen Gebiete, insbesondere die südlich des Balkangebirges oder die im heutigen Mazedonien, bleiben hier außen vor.

Der Akt der Christianisierung lässt sich mit archäologischen Quellen natürlich nicht fassen, wohl aber dessen Auswirkungen. Am deutlichsten gelingt dies bei den Bestattungssitten.

Die Gräberfelder

In heidnischer Zeit lassen sich die Bulgaren und die von ihnen unterworfenen Slawen im

Kerngebiet ihres Reiches anhand ihrer Bestattungssitten unterscheiden. Aufbauend auf den Studien der bulgarischen Archäologen, habe ich dies vor fast zwei Jahrzehnten in meiner Dissertation ausgeführt.³⁶ Die Bulgaren praktizierten sowohl die Körper- wie auch die Brandbestattung. Letztere erfolgte in Form von Brandgrubengräbern, der Leichenbrand wurde also direkt in der Erde ohne Urnen beigesetzt (Abb. 6). Folgende Charakteristika gelten für beide Bestattungsarten: Die Trachtbeigaben, aber auch die von Waffen waren eher dürftig. Üblich war die Beigabe von Speise und Trank, was die von Keramik (oft Kannen und kleine Töpfe) zur Folge hatte. Vielfach wurden Fleischteile oder ganze Tiere beigegeben.

Die Kartierung der bulgarischen Grabfunde (Abb. 1)³⁷ gibt zugleich die demographische Grundlage ihres Reiches zu erkennen. Die Fundorte slawischer Bestattungen gruppieren sich um das bulgarische Siedlungsgebiet. Seit meiner Dissertation sind nur wenige neue Fundpunkte hinzugekommen.³⁸ Bei den Slawen war ausschließlich die Brandbestattung üblich. Der Leichenbrand wurde in Urnen beigesetzt. Beigefäße gab es in der Regel nicht, auch Fleischbeigaben fehlen. Tierknochen sind aber wiederholt mit auf dem Scheiterhaufen verbrannt worden.

Diese Unterschiede zwischen beiden Ethnien werden mit der Christianisierung aufgehoben. Es gibt nur noch Körpergräber mit dem Kopf nach Westen ohne Speisebeigaben. Es treten zwar amphorenähnliche Krüge, selten Kannen in den Gräbern auf, diese enthielten jedoch wahrscheinlich nur Wasser für rituelle Waschungen. Die in den heidnischen Gräbern noch spärlichen Schmuckbeigaben sind dafür in den christlichen Frauengräbern fast die Regel.³⁹

Besonders abrupt ist der Wechsel bei den Slawen. Die Urnengräberfelder wurden aufgegeben oder gingen in christliche Gräberfelder über, wie im ersten Gräberfeld von Dolni-Lukovit oder in Galiče.⁴⁰ Bei den bulgarischen Gräberfeldern kann man den Übergang gut an den Gräberfeldern südlich der Donau beobachten. Hier waren die heidnischen Körpergräber nordsüdlich ausgerichtet. Am Rand dieser Gräberfelder findet man wieder-

³² Sullivan 1966, S. 57, 68 f.; Gjuzev 1999; Podskalsky 2000, S. 52 f.; Bakalov 2003, S. 226; Ziemann 2007 b, S. 356–364, 372; Hopkins 2009, S. 15 f.

³³ Ziemann 2007 b, S. 361 f.

³⁴ Vgl. Täpkova-Zaimova 2008 (bulgarische Autoren); Sullivan 1966, S. 58–60, 71, 81, 90–93, 95; Ziemann 2007 b, S. 374–396.

³⁵ Ziemann 2007 b, S. 400–409; Hopkins 2009, S. 28 f.

³⁶ Fiedler 1992, S. 274–316, 338–342.

³⁷ Letzte, aktualisierte Zusammenstellung und Kartierung: Fiedler 2008, S. 154–156 mit Abb. 1 – Gestrichen wurde hier Preslav-1 (hierzu s.u. den Abschnitt über die Kreuzanhänger in heidnischen Gräbern).

³⁸ Vgl. hierzu meine letzte, aktualisierte Kartierung: Fiedler 2007, S. 278–283 mit Abb. 3.

³⁹ Vážarova 1976, S. 266–380; vgl. Grigorov 2007.

⁴⁰ Vážarova 1976, S. 176 Abb. 106, 222 f. Abb. 138.

holt christliche Körpergräber, so einige wenige in Bdinci oder Kjulevča⁴¹; mehrere Gruppen christlich orientierter Gräber sind im dritten Gräberfeld von Devnja zu verzeichnen (Abb. 7).

Die durchgeführten belegungschronologischen Untersuchungen sprechen dafür, dass die Übernahme des Christentums gleichzeitig auf breiter Front erfolgte. Dies unterstützt die Annahme einer Christianisierung von oben. In Punkto auf die Bestattungssitten kann der untere Donauraum geradezu als Paradebeispiel für den Wandel bei der Christianisierung gelten.

Heidnische Reaktionen und das Kreisgrab von Devnja

Nach den Schriftquellen stieß der Glaubenswechsel durchaus auf Widerstand. Dieser ging ebenfalls von oben aus. Zunächst gab es direkt nach dem Übertritt zum Christentum einen Adelsaufstand, der von Boris/Michael blutig niedergeschlagen wurde.⁴²

Die zweite heidnische Reaktion fand ihren Protagonisten in der Herrscherfamilie selbst: 889 übergab Boris/Michael die Herrschaft an seinen ältesten Sohn Vladimir und zog sich in ein Kloster zurück. Der neue Herrscher kehrte aber zum heidnischen Glauben zurück, worauf sein Vater ihn wieder absetzte. Auf einer von den Historikern erschlossenen Versammlung⁴³ ernannte er 993 seinen jüngeren Sohn Symeon (893–927) zum König. Gleichzeitig soll die Hauptstadt von Pliska nach Preslav verlegt und das Altkirchenslawische zur Amtssprache bestimmt worden sein. Letzteres soll hier aber nicht weiter interessieren.

Möglicherweise ein Zeugnis dieser heidnischen Reaktion ist ein singulärer Grabfund am Rande des dritten Gräberfeldes von Devnja, das sog. Kreisgrab, das von einem christlichen Grab teilweise überlagert wurde (Abb. 8). Dort wurden in einem Kreisgraben (Dm. 5,6 m) in fünf bis sieben Schichten die Reste von mindestens 70 Individuen angetroffen, die eines gewaltsamen Todes gestorben sind (Abb. 8).⁴⁴ Der Frauenanteil war dominierend (28 Frauen gegenüber nur 3 Männern), ansonsten handelte es sich vornehmlich um Kinder und Jugendliche. Nur 43 Skelette waren vollständig

oder fast vollständig. Am Grund der Kreisgrube wurden nur vollständige Skelette gefunden, nach oben nahm der Anteil der Skelett-Teile aber immer mehr zu (Abb. 8b). Die Täter des Gemetzels scheinen förmlich einem Bluttausch erlegen zu sein. Die Tat kann sich nach dem spärlichen Inventar nicht vor dem 9. Jahrhundert ereignet haben. Christliche Bestattungsbräuche scheiden bei der Interpretation sicherlich aus. Die ungewöhnliche Form der Grube und die demographische Zusammensetzung legen eine symbolträchtige Handlung nahe, man muss wohl von einem Opfer sprechen. Die Interpretation des Ausgräbers Dimităr I. Dimitrov, dass es sich bei den Toten um Christen gehandelt habe, die bei der heidnischen Reaktion unter Vladimir Rasate um 890 getötet worden seien, hat einiges für sich. Dimităr Stančev hat allerdings die Radikalität der heidnischen Reaktion in Frage gestellt, er denkt vielmehr an eine heidnische Opferhandlung des Jahres 865, die von der Adelsopposition gegen die Christianisierung ausgegangen sei.⁴⁵ Ančo Kalojanovs Verlegung des Ereignisses in das Jahr 760 halte ich für ebenso abwegig wie Katja Melameds Deutung, dass hier die Familienangehörigen der aufständigen heidnischen Bojaren von 865 bestattet worden seien.⁴⁶

Kreuzanhänger in heidnischen Gräbern

Wie oben gezeigt lassen sich die heidnischen Bestattungsbräuche von den christlichen deutlich unterscheiden. Allerdings sollen christliche Kreuzanhänger auch in zwei heidnischen Gräbern aufgetreten sein.

Einmal fand man so in dem unweit von Madara gelegenen Friedhof von Kjulevča in dem Kindergrab 78 nicht nur eine blaue Glasperle in der Form eines Phylakterion (Abb. 9,4), sondern auch einen 5,5 cm langen Kreuzanhänger aus Silberblech, ehem. mit einer Glas- oder Steineinlage (Abb. 9,5).⁴⁷ Das Kind war gleich den Toten in den Nachbargräbern nach heidnischem Ritus mit dem Kopf nach Norden beigesetzt worden. Zudem wurden auf der rechten Beckenhälfte Eierschalen und am rechten Fuß ein kleiner Topf für die Speisebeigabe registriert. An einer Datierung des Grabes in heidnische Zeit, genauer in die zweite Hälfte des 8. Jahrhundert, ist auch aufgrund seiner

⁴¹ Fiedler 1992, S. 487 Abb. 131, 509 Abb. 134 (im Westen).

⁴² Ziemann 2007 a; Todorov 2008; Hopkins 2009, S. 17.

⁴³ Ziemann 2007 b, S. 410.

⁴⁴ Dimitrov, Marinov 1974; Vaklinov 1977, S. 139; Aladžov 1985, S. 88, 90 Abb. 20; Stančev 1991; Fiedler 1992, S. 317 Abb. 112,2, 318 f.; Melamed 2007; Jordanov 2007; Rašev 2008 a, S. 203, 579 Taf. 126,2.

⁴⁵ Stančev 1991.

⁴⁶ Zu beiden Thesen vgl. Melamed 2007, S.149–151.

⁴⁷ Vážarova 1976, S. 125 f. mit Abb. 75; Fiedler 1992, S. 185, Taf. 111,7; Dončeva-Petkova 2011, S. 189 f. mit Abb. 49,640, 425 Nr. 640, 663 Taf. 137,640. Umzeichnung bei Rašev 2003, S. 156 Abb. 6 unten.

belegungschronologischen Position nicht zu zweifeln.⁴⁸ Das Grab 34 am Ende der betreffenden Grabreihe kann wegen der Beigabe zweier byzantinischer Münzen in die beiden letzten Jahrzehnte des 8. Jahrhundert datiert werden.⁴⁹

Weniger eindeutig verhält es sich mit dem Grab 15 des ersten Gräberfeldes von Preslav (bzw. Brandgrab 2 von 1964).⁵⁰ Nach dem Ausgräber Totju Totev handelte es sich um ein Brandgrab (Abb. 10). Der Leichenbrand soll im Unterteil eines kleinen Topfes so aufgeschichtet worden sein, dass die Schädelknochen zuoberst zu liegen kamen. Zwischen den kalzinierten Knochen fand sich ein kleines bronzenes Enkolpion (Abb. 10,4; Maße: 3,3 × 2,3 cm), neben dem Topfunterteil barg man einen weiteren kleinen Topf, einige Geflügelknochen und einen Knochen-Pfriem.

Brigitte Pitarakis hat diesen mehrfach publizierten Ausgrabungsfund von 1964⁵¹ in ihrer Monographie über die byzantinischen Enkolpione leider nicht berücksichtigt. Er gehört aber zu ihrem Typ IV, ähnliche Enkolpione datiert sie erst in das 11. oder 12. Jahrhundert, ein Exemplar auch in das 10. Jahrhundert.⁵² Ljudmila Dončeva-Petkova ordnet das Stück früher in das beginnende 10. Jahrhundert ein, ihr zufolge gehört es zum frühesten und am meisten verbreiteten Typ von Kreuzanhängern in Bulgarien.⁵³ Die Keramik der drei Brandgräber erlaubt nach meiner Chronologie eine Datierung in das letzte Drittel des 9. Jahrhundert und schließt eine in das 10. Jahrhundert nicht aus.⁵⁴ Die Brandgräber müssten demnach aus christlicher Zeit stammen und dürften nicht früher als die christlichen Körpergräber zu datieren sein. Dies ist schon ungewöhnlich genug. Die Bestattungssitten (Gefäßunterteile als „Urne“) sind nicht nur zeitlich ohne Parallele. Meines Wissens ist der mutmaßliche Leichenbrand auch nicht untersucht worden. Die Umstände erinnern an die beiden angeblichen Brandgräber hinter der Großen Basilika von Pliska. Sie sind erst nachträglich als Feuerstellen von nicht

erkannten Grubenhäusern identifiziert worden.⁵⁵ Da in Preslav auch drei Gruben bemerkt worden sind, neige ich dazu, diese angeblichen Grabfunde in Preslav zu den Siedlungsresten zu zählen. Die publizierten Grabungsfotos (Abb. 10,1) unterstützen eine solche Interpretation. Sollten es sich dennoch um Brandgräber handeln, wären diese heidnischen Bestattungen am Rande des bulgarischen Zentrums, das 893 zur Hauptstadt wurde, nur in der Regierungszeit von Vladimir Rasate (889–893) möglich.

Festhalten möchte ich, dass dem Bestattungsritual eine größere Wertigkeit zukommt als eine Beigabe mit christlichem Charakter. Byzantinische Anhänger mit religiöser Bedeutung sind nach dem Kindergrab aus Kjulčeva auch von Heiden getragen worden, sei es nur als reine Schmuckstücke oder als Amulette mit Bezug auf den christlichen Gott.

Die Kirchenarchitektur als Quellengruppe

Die Christianisierung machte den Bau von neuen Sakralbauten notwendig. Der Patriarch von Konstantinopel Photios forderte deshalb den bulgarischen Herrscher bald nach seiner Taufe in einem feierlichen Sendschreiben auch zum Bau von christlichen Kirchen auf.⁵⁶ In den Schriftquellen hat diese Bauaktivität aber kaum einen Niederschlag gefunden.⁵⁷ Zudem ist keiner der Kirchenbauten des 9./10. Jahrhunderts im Kernraum des Bulgarenreiches im heutigen Nordost-Bulgarien im Aufgehenden erhalten geblieben, vielmehr sind die Grundrisse nur im Rahmen von Ausgrabungen freigelegt worden, insbesondere jeweils mehr als dreißig in den beiden Zentren Pliska⁵⁸ und Preslav⁵⁹. Die architekturgeschichtliche Einordnung erfolgte in erster Linie durch bulgarische Kunst-

⁵⁵ Văzarova 1979, S. 70 f., 79 (Gr. 25 u. 26). – Vgl. Georgiev 1993 a, S. 66 f.; Fiedler 2007, S. 283.

⁵⁶ Sullivan 1966, S. 127, vgl. S. 60 f. – Zur Quelle vgl. auch Podskalsky 1980, S. 53 f. mit Anm. 228–230; Ziemann 2007 b, S. 366–370.

⁵⁷ Sullivan 1966, S. 83 mit Anm. 83; Ziemann 2007 b, 368. Auf Viten verweist auch Ivanov 2008, S. 213. Zu gelegentlichen Bauinschriften siehe weiter unten.

⁵⁸ 31 Kirchen bis zum Jahr 1995: 28 (oder 26) in der äußeren Stadt und drei in der inneren Stadt (Rašev u.a. 1995, S. 248–253 Nr. 766, 774 u. 793, S. 257–261 Nr. 804–811, 814–816, 818–821, 823, 825, 827–832, 834, 838–839, 841 u. 857; Kirilov 2006, S. 130).

⁵⁹ 33 Kirchen bis zum Jahr 1995: drei in der Inneren Stadt, 15 in der äußeren Stadt und 15 in der Umgebung (Rašev u.a. 1995, S. 178 f. Nr. 143, 149 u. 155, S. 180–189 Nr. 161, 165, 167–168, 171 (2x)–172, 174, 176–179, 181, 186 (2x), 192–194 (2x), 195–196, 200–207 u. 212).

⁴⁸ Fiedler 1992, S. 252–254 mit Abb. 85a–b.

⁴⁹ Văzarova 1976, S. 106 f. mit Abb. 60; Fiedler 1992, S. 170. – Vgl. Žekova 2007, S. 240.

⁵⁰ Totev 1972, S. 43–50; Văzarova 1976, S. 254–256; Dončeva-Petkova 2011, S. 149–151 mit Abb. 32,440a–b, 400 Nr. 422, 626 Taf. 100,422a–b. – Vgl. Fiedler 1992, S. 312 f.

⁵¹ Totev 1972, S. 48 Abb. 7d [g]; Văzarova 1976, S. 255 Abb. 160,4a–b.

⁵² Pitarakis 2006, S. 231–233 Nr. 151–154 u. 156–157; vgl. Fiedler 1992, S. 185 Anm. 431.

⁵³ Dončeva-Petkova 2008, S. 281, 287 Abb. 11; Dončeva-Petkova 2011, S. 149–151, 400 Nr. 422.

⁵⁴ Meine Typen A VIII/5 (Grab 14), A III/1 (Grab 15) u. B IX/2 (Grab 16) (vgl. Fiedler 1992, S. 127–137, Beil. 1).

historiker, Architekten und Archäologen; die internationale Forschung hat sich nur mit einer Auswahl dieser Kirchenbauten beschäftigt⁶⁰. An erster Stelle müssen hier zwei, schon vor ca. drei Jahrzehnten in bulgarischer Sprache erschienene Monographien von Neli Čaneva-Dečevska genannt werden.⁶¹ Überblicksdarstellungen bulgarischer Autoren in deutscher Sprache stammen noch aus den 1970er Jahren.⁶² Hier bietet sich also ein weites Feld für vertiefende Forschungen an.

Die Kirchen mit basilikalem Grundriss

In die erste Periode nach der Christianisierung werden die basilikalen Bauten bzw. die verkürzten Basiliken eingestuft, die besonders mit Pliska verbunden sind und eine bulgarische Eigenart darstellen, da sie im byzantinischen Reich selbst zu dieser Zeit nicht mehr errichtet wurden.⁶³ Frühchristliche lokale Traditionen sollte man nicht dafür verantwortlich machen.⁶⁴ Eher kann man von westlichen Vorbildern sprechen.⁶⁵ Dabei muss man nicht gleich bis nach Italien gehen, schon im benachbarten Dalmatien trifft man auf ähnliche basilikale Kirchenbauten der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts.⁶⁶ Aufmerken lässt das Vorkommen von sechs basilikalen Bauten im Großraum Preslav.⁶⁷ Hierzu gehört der Rest der „Gebe klise“ (türk. zentrale, eigentlich trüchtige Kirche), von wo eine um 1906 geborgene fragmentarische Inschrift in lateinischer Sprache stammt, die Pavel Georgiev als Weiheinschrift des Jahres 895 interpretiert.⁶⁸

Einige wenige basilikale Bauten sind auch außerhalb der beiden Zentren aufgedeckt worden. Erwähnt sei die Kirche 2 von Silistra, dem ehem. Durostorum/Dorostolon, die von der Ausgräberin in das ausgehende 9. Jahrhundert datiert wird.⁶⁹

Hier glaubt man zudem, das Grab des zweiten, 971 abgesetzten bulgarischen Patriarchen gefunden zu haben.⁷⁰ Berühmt ist auch die Klosterkirche von Ravna auf halben Wege von Pliska nach Varna (Abb. 11), die nach einer dort gefundenen griechischen Inschrift 889 geweiht worden ist – also nur ein Vierteljahrhundert nach der Christianisierung.⁷¹ In einen nur wenig späteren zeitlichen Kontext gehört die basilikale Klosterkirche von Černoglavci nordwestlich von Pliska, die nach drei datierten Inschriften von 955, 959 und 962 spätestens um die Mitte des 10. Jahrhunderts entstanden sein muss.⁷² Rosina Kostova datiert den Bau zwar an den Anfang des 10. Jahrhunderts, setzt in ihrer 2002 abgeschlossenen Dissertation über das Mönchtum des 9. und 10. Jahrhunderts in Bulgarien die basilikalen Bauten jedoch mehrheitlich in das späte 9. Jahrhundert.⁷³ Die basilikalen Bauten dürften im 10. Jahrhundert von den Kreuzkuppelkirchen verdrängt worden sein. Pavel Georgiev hat das Aufkommen der Kreuzkuppelkirchen von dem historischen Datum 893, der Verlegung der Hauptstadt nach Preslav, gelöst; er setzt das Ende der ersten bulgarischen Kirchenbauperiode mit basilikalen Bauten in das Jahr 913 (oder 927).⁷⁴ Die vierte Kirche von Bjal brjag in Preslav mit basilikalem Grundriss wird allerdings erst in das späte 10. oder frühe 11. Jahrhundert datiert.⁷⁵ Zudem ist damit zu rechnen, dass ein Teil der Kirchen in Pliska erst nach Verlust der Hauptstadtfunktion (893) oder gar unter byzantinischer Herrschaft (ab 971) errichtet worden ist.⁷⁶

Die Große Basilika in Pliska und ihr kreuzförmiger Vorgängerbau

Eine herausragende Position nimmt in der Gruppe der basilikalen Bauten die sog. Große Basilika im Nordosten der äußeren Stadt von Pliska ein, deren Grundmauern schon unter Karel Škorpil (1859–1944) im Jahre 1899 freigelegt wurden

⁶⁰ Beispielsweise Toivanen 2007, S. 152–157, 196–206, 221, 223 f., Abb. 14, 63–66, 94, 110.

⁶¹ Čaneva-Dečevska 1980; Čaneva-Dečevska 1984.

⁶² Mijatev 1974, S. 74–118; Čilingirov 1979, S. 29–34, Abb. 40.

⁶³ Čaneva-Dečevska 1968; Mijatev 1974, S. 75–89; Čaneva-Dečevska 1984, S. 11–66; Ovčarov, Dončeva 2004; Ivanov 2008.

⁶⁴ Schreiner 1987, S. 57; wieder aufgegriffen von Ziemann 2007 b, S. 345 f. Anm. 1688.

⁶⁵ Dončeva 2002, S. 276; Ovčarov, Dončeva 2004, S. 96.

⁶⁶ Marasović 2008, S. 81 Abb. 101, 269 f. mit Abb. 267, 382–385, 432.

⁶⁷ Dončeva 2002; Ovčarov, Dončeva 2004; Ivanov 2004; Vaklinova, Štereva 2008.

⁶⁸ Nikolaev 1950; Georgiev 2002, S. 46, 52 f.; vgl. auch Ziemann 2007 b, S. 399 f.

⁶⁹ Angelova 2007. Einen Baubeginn gleich nach 870 wird durch historische Überlegungen nahe gelegt: Atanasov 2008, S. 111.

⁷⁰ Angelova, Prinzing 2002.

⁷¹ Beševliev 1982; Georgiev 1985, S. 86 f. bzw. 97; Popkonstantinov, Kostova 2010, S. 127 mit Abb. 10, 131 Anm. 26 (mit weiterer Literatur). – Neben einer Lesung des Jahres 589 durch Stamen Michajlov findet sich eine des Jahres 897 bei Georgiev 1994. Beide sind aber auf wenig Widerhall gestoßen.

⁷² Kostova 1998, S. 120 mit Abb. 7.

⁷³ Vgl. Kostova 1998, S. 120 f. – Zur Dissertation vgl. die Zusammenfassung in *Annual of medieval studies at the CEU* (Budapest) 9, 2003, S. 313–319 bes. 316. Einen guten Überblick bietet auch: Kostova 2000.

⁷⁴ Georgiev 2001, S. 69 f.

⁷⁵ Ivanov 2004, S. 164. Eine andere Zuordnung noch bei: Čaneva-Dečevska 1984, S. 48 f.

⁷⁶ Vgl. Ziemann 2007 b, S. 328 f.

(Abb. 12).⁷⁷ Sie war durch eine 1270 m lange und 2,5 m breite gepflasterte Straße mit dem Osttor der ummauerten inneren Stadt verbunden (vgl. Abb. 2)⁷⁸ und stellte auch größtmäßig die Hauptkirche Pliskas dar (Länge 52,5 m, mit Atrium sogar 99 m). Deshalb wird sie vielfach als Sitz des bulgarischen Erzbischofs betrachtet. Sie soll nach Pavel Georgiev schon in der Phase der Orientierung an Rom (866–869) errichtet worden sein.⁷⁹ Dies ist nicht mehr als eine Hypothese, die reichen Grabfunde östlich der Apsiden belegen aber hinreichend, dass sich hier spätestens um 900 ein christlicher Sakralbau befunden haben muss.⁸⁰ Im Bereich der Vierung hat Totju Totev 1972 einen kreuzförmigen Bau – mit einer Seitenlänge von 15,5 m – entdeckt, der sich nur noch durch seine Fundamentierung abzeichnete (Abb. 12–13). Die Fundamentstreifen waren 1,0–1,05 m breit und bestanden zuunterst aus einem 25–30 cm starken, durch Zusatz von Ziegelgrus gerötetem Mörtelbett. In diesem steckten senkrecht in den Boden gerammte, unregelmäßige Pflockreihen (Dm. der Pflocke 6–10 cm). Darüber folgte eine Schicht aus Kalkbrocken und Bruchstücken von Baukeramik, von dem eigentlichen Mauerfundament war kein Steinblock mehr erhalten.⁸¹

Pfahlgründungen waren in der Antike und im Mittelalter weit verbreitet, namentlich in der Spätantike, als sie auch bei hinreichend stabilem Untergrund zum Einsatz kamen.⁸² Das Einbringen einer Mörtelschicht scheint in Byzanz üblich gewesen zu sein. Leider findet die Fundamentierung aber in der byzantinischen Architekturgeschichte nur wenig Beachtung, auch die jüngste

zusammenfassende Untersuchung der bulgarischen Befunde von Dafina Vasileva ist vor fünfunddreißig Jahren erschienen.⁸³

Aufschlussreich ist ein Blick in den byzantinisch geprägten Norden: Die älteste steinerne Kirche in Kiev, die im späten 10. Jahrhundert errichtete Desjatin(nen)- bzw. Zehnt-Kirche wurde in ähnlicher Weise fundamentiert, nur wurden hier zwischen die Pflockreihen noch horizontale Hölzer gelegt.⁸⁴ In Pliska, wo der Untergrund jedenfalls keine Pfahlgründungen erzwingt, sind beide Varianten belegt, worauf noch zurückzukommen ist.

Der Ausgräber Totju Totev sah in den kreuzförmigen Bau unter der Großen Basilika eine Kirche, die bereits 865 oder 866 errichtet worden wäre.⁸⁵ Der Grundriss gab aber Anlass zu zahlreichen Spekulationen. Für Stančo Vaklinov war dies ein heidnischer Tempel,⁸⁶ was jüngst auch Konstantin Popkonstantinov befürwortet hat.⁸⁷ Stamen Michajlov erklärte ihn für einen spätantiken Grabbau⁸⁸ und Atanas Milčev für eine spätantike Kirche.⁸⁹ Stefan Bojadžiev sah darin ein Mausoleum der heidnischen bulgarischen Khane (ab 717), der nach der Christianisierung zu einer Kirche umgebaut wurde.⁹⁰ Pavel Georgiev hat eine Theorie entwickelt, die durch eine monographische Veröffentlichung viel Beachtung gefunden hat. Ihm zufolge soll der Bau als Grab- und Verehrungsstätte für den 832 umgekommenen christlichen Märtyrer Enravotas gebaut worden sein.⁹¹ Dieser soll nach einer nicht gesicherten Überlieferung des 12. Jahrhunderts der älteste Sohn des bulgarischen Herrschers Omurtag (815–831) gewesen sein, der zum Christentum bekehrt wurde und deshalb von seinem Bruder

⁷⁷ Rašev u.a. 1995, S. 255 f. Nr. 803 bzw. Rašev, Dimitrov 1999, S. 53 f. Nr. 3A. – Mijatev 1974, S. 76–79; Čaneva-Dečevska 1984, S. 18–25; Vaklinov, Štereva 1993; Georgiev 1993 c; Georgiev, Vitljanov 2001, S. 25–31; Georgiev 2007, S. 361.

⁷⁸ Rašev u.a. 1995, S. 262 Nr. 867 bzw. Rašev, Dimitrov 1999, S. 68 Nr. 85; Mijatev 1974, S. 76–79; Kirilov 2006, S. 130–132 mit Abb. 51.

⁷⁹ Georgiev 1993 a, S. 36.

⁸⁰ Michajlov 1979; vgl. Văzarova 1979. – Schulze-Dörlamm 1988, S. 405 mit Anm. 107 hat durch die Verknüpfung der lanzettförmigen Zwingen der Riemenzunge mit ihren Taschenrandbeschlägen vom Typ Eperjeske jedoch eine mögliche spätere Datierung in die ungarische Landnahmezeit aufgezeigt (kritisch zu ihrer Chronologie: Langó 2005, S. 290–295).

⁸¹ Totev 1984, S. 162–164. Die 1899 erfassten Partien der Fundamentierung des Ostabschlusses (Izvestija Russkogo Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě 10, 1905, Taf. 35,3) wurden nur noch in Resten und in anderer Form angetroffen.

⁸² Borrmann 1991, S. 27 f. – Die angekündigte umfangreiche Untersuchung des Sonderforschungsbereichs 315 zu historischen Pfahlgründungen ist nie erschienen.

⁸³ Vasileva 1975.

⁸⁴ Ousterhout 1999, S. 161 f.; Ousterhout 2009, S. 217 f.; Ivakin, Ioannisjan 2009, S. 183 Abb. 3, 194, 197 Abb. 18, Taf. 16 Abb. 17; Ivakin, Ioannisjan, Ėlšin 2010, S. 379 Abb. 1, 381 Abb. 3, 386 f. – Diese Fundamentierung wurde schon bei den Ausgrabungen vor dem Ersten Weltkrieg festgestellt (Otčet Imperatorskoj Archeologičeskoj Komissii 1911 [1914], S. 48–62 [Raskopi D.V. Milčeva] bes. 54–57 mit Abb. 85–89). Zur Ausgrabung von 1908–14: Hrybanova 1996. Zur Bedeutung des Kirchenbaus für die mittelbyzantinische Architekturgeschichte: Schäfer 1973/74, S. 200–205, Taf. 87,2.

⁸⁵ Totev 1984, S. 160, 169. – Čaneva-Dečevska 1984, S. 19 spricht dagegen vorsichtig nur von einem christlichen Sakralbau.

⁸⁶ Vaklinov 1977, S. 171.

⁸⁷ Popkonstantinov 2005.

⁸⁸ Michajlov 1995.

⁸⁹ Milčev 1995 – Entgegnung dazu: Georgiev 1998.

⁹⁰ Bojadžiev 1986; vgl. Georgiev 1993 a, S. 45–53.

⁹¹ Georgiev 1993 a, S. 41–65, 87–125; Georgiev 2007, S. 364–367 (zur Grubenhaus-Siedlung vgl. auch die Ausführungen von Joachim Henning, ebd. S. 220–226 und Radoslav Vasilev, ebd. S. 373–382).

Malamir (831–836) hingerichtet wurde.⁹² Dieser Interpretation kann man ihren spekulativen Charakter nicht absprechen.⁹³ Rašo Rašev hat dem aus historischen Gründen auch widersprochen, wenngleich er diesen Bau ebenfalls in das frühe 9. Jahrhundert datiert.⁹⁴ Meiner Meinung nach ist unzweifelhaft, dass dieses Fundament zu den frühesten christlichen Sakralbauten im Bulgarenreich gehörte. Georgievs Annahme, dass dieser nach einem Umbau eine wichtige Rolle als Taufkirche gespielt haben dürfte, besitzt durchaus ein großes Maß an Wahrscheinlichkeit. Canko Canev hat diesen Gedanken aufgegriffen und ihn von Beginn an als Taufkirche bezeichnet, in der sich der offizielle Akt der Christianisierung der Bulgaren abgespielt hat.⁹⁵ Egal, ob der Taufakt auch den König mit einbezog oder sich auf die Bojaren beschränkte, erscheint mir dies als der plausibelste Deutungsversuch des Baues. Dann müsste der Steinbau allerdings binnen kürzester Zeit errichtet worden sein. An den durch den kreuzförmigen Bau geheiligten Bereich knüpfte man bei Errichtung der Großen Basilika an und legte hier die Vierung an. Nach dem Schichtenbefund muss dies unmittelbar nach Aufgabe des kreuzförmigen Baus erfolgt sein.⁹⁶

Die Palast- oder Hofkirche in Pliska und die Gruppe der sog. heidnischen Tempelbauten

Ein weiterer früher Sakralbau in Pliska muss hier unbedingt genannt werden, die sog. Palast- oder Hofkirche (Abb. 14 auf Taf. 7). Sie lag direkt neben dem Palastbezirk vor der innersten Ummauerung (Zitadelle) im Zentrum von Pliska. Ihre Reste wurden 1900 und 1949 untersucht.⁹⁷ Dabei hat der Ausgräber Stamen Michajlov drei Bauphasen herausgearbeitet. Bemerkenswert ist, dass hier in den ersten beiden Bauphasen eine Fundamentierung wie bei dem kreuzförmigen Bau unter

der Großen Basilika zu beobachten war.⁹⁸ Auch Teile der Naoswand der Großen Basilika⁹⁹ und der sog. Krumpalast östlich der Hofkirche, dessen Ende zu Unrecht mit dem Brand von 811 verbunden wird,¹⁰⁰ waren in ähnlicher Weise mit senkrecht in Erde geschlagenen Pflöcken fundamentiert. Die dritte Phase der Hofkirche besaß ein Fundament ähnlich dem der Kiever Zehnt-Kirche oder dem des Pliskaer Thronpalastes, der den sog. Krumpalast überlagert¹⁰¹. Hier gab es im Fundament neben den Pflöcken auch vertikal gelagerte Balken. Am Anfang steht ein Mauerrechteck (36 × 26 m), in dem ein weiteres Rechteck (23,6 × 14,7 m) eingeschrieben war. Dieser Grundriss stellt den bei weitem größten einer recht heterogenen Gruppe von nunmehr neun rechteckigen bis nahezu quadratischen Bauten dar (Abb. 15).¹⁰² Sie werden als heidnischer Tempel interpretiert, was für die bulgarische Forschung zu einer unumstößlichen Tatsache geworden ist.¹⁰³

Der vielleicht bekannteste Vertreter dieser Gruppe ist der sog. Tempel in der Flur „Daul taš“ (Abb. 15,4) unter dem Felsen von Madara mit dem berühmten Reiterrelief, das immer wieder fälschlich als heidnisches Kultzentrum bezeichnet wird. Hier sind zwischen 1924 und 1934 von Kristo Mijatev ein Rechteckbau (14,5 × 21,4 m) und eine kleine

⁹⁸ Michajlov 1955, S. 237 mit Abb. 6, 249–251 mit Abb. 10. Vasileva 1975, S. 289 f.

⁹⁹ Vasileva 1975, S. 290–292, 412 Abb. 4.

¹⁰⁰ Mijatev 1940/42, S. 110; Vasileva 1975, S. 289, 293. – Vgl. Fiedler 2008, S. 174–178. – Die Fundamentierung wurde schon von Karel Škorpil festgestellt (Ivžestija Russkogo Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě 10, 1905, Taf. 28,2).

¹⁰¹ Vasileva 1975, S. 287 f., 293

¹⁰² Neben der Palastkirche (36 × 26 m) zählt in Pliska noch dazu die Anlage im Zentrum des inneren Palastbezirks (24 bzw. 18,7 × 17,7 m). In Preslav sind es drei Anlagen: die vor dem Südtor der inneren Stadt (12,8 × 11,90 m), die an der Rumska reka (16,6 × 13,4 m) und das sog. Verwaltungsgebäude (18 × 14 m) in der inneren Stadt. Zu diesen fünf Bauten in den beiden Zentren kommen noch die Anlagen in der Flur Daul taš von Madara (21,4 × 14,5 m) und unweit davon die von KalugERICA (9 × 7,2 m). Neu hinzugetreten sind ein vollständig erfasster Bau in Kabjuk (26 × 17,60 m) und ein teilweise erfasster in Silistra (Details und Nachweise im folgenden Text).

¹⁰³ Aladžov 1985, S. 73 f. mit Abb. 3; Teofilov 1993; Teofilov 1995; Ovčarov 1997, S. 50–58 (erstmalig publiziert in: Vekove 12, 1983, 2, 56–62); Aladžov 1999, S. 9 f., 12–19 Abb. 11, 13–19; Dončeva 2005; Rašev 2008 a, S. 88 f., 95 f., 111–113, 124 f., 134 f., 138, 307, 486 Taf. 33,1, 491 Taf. 38,1, 499 f. Taf. 46–47, 505 f. Taf. 52–53; Čobanov 2008 b, S. 60–65, 194, 228 f. Abb. 37 u. 39–40, 210 Abb. 12, 217 f. Abb. 21–23, 231 Abb. 42b–c. – Čobanovs Herleitung von sasanidischen Feuertempeln auch referiert bei Aladžov 2010, S. 121, 123, 127. Brentjes (1971) und Vaklinov (1977, S. 111–114) haben diesen Interpretationsstrang schon vorher beschritten.

⁹² Vgl. Beševliev 1981, S. 289–291; Ziemann 2007 b, S. 333, 348.

⁹³ Dennoch findet sie sich kritiklos referiert z.B. bei Aladžov 2010, S. 118 und – etwas distanzierter, jedoch ohne Alternative – bei Ziemann 2007 b, S. 400.

⁹⁴ Rašev 2000, S. 94; Rašev 2008, S. 99, 473 Taf. 20,1, 493 Taf. 40,4–5. Aufgrund seiner Fundamentierung möchte er ihn mit der Holzbauphase und der Palastphase nach dem Brand von 811 parallelisieren.

⁹⁵ Canev 1998, S. 161–164.

⁹⁶ Georgiev 1993 a, S. 55 f. mit Abb. 43.

⁹⁷ Rašev u.a. 1995, S. 248 Nr. 766 bzw. Rašev, Dimitrov 1999, S. 73 Nr. 104; Michajlov 1955; Mijatev 1974, S. 70 f. mit Abb. 65A, 85 Abb. 81; Caneva-Dečevska 1984, S. 23–28 mit Abb. 8; Ovčarov, Dončeva 2004, S. 91–93 mit Abb. 1–2 (St. Bojadzievs Bauphasen); Fiedler 2008, S. 178–180 mit Abb. 6.

Kirche übereinander angetroffen worden. Die Fundamente hat man so restauriert, dass der Rechteckbau durch die Fundamente der Kirche überlagert wurde (Abb. 16). Wie Nachuntersuchungen von 1975/76 und 1982–1985 ergeben haben, ist aber wohl eine frühbyzantinische Kirche von dem Rechteckbau überlagert worden.¹⁰⁴ Zur gleichen Bauphase wie dieser gehören gemäß ihrer Ausrichtung auch einige Gebäude in der Umgebung, die als Klosteranlage gedeutet werden. In einem der Räume hat man 1926 eine christliche Bestattung mit goldener Gürtelgarnitur aufgedeckt, den sog. „ersten Goldschatz von Madara“. Die Riemenzunge ähnelt der aus der reichen Bestattung hinter der Großen Basilika in Pliska. Sie darf in das letzte Drittel des 9. Jahrhundert oder um 900 datiert werden.¹⁰⁵

Nur 3,5 km nordöstlich von Madara hat man 1935 und 1990 bei dem Ort KalugERICA ebenfalls eine Kirche des 5./6. Jahrhundert und einen diese überlagernden Rechteckbau untersucht.¹⁰⁶ Der Komplex um diese wird wie in Madara als Kloster angesprochen, das sogar als Rückzugsort von Boris/Michael angesprochen wurde.¹⁰⁷

Es gibt recht phantasievolle Rekonstruktionen dieser Bauten mit überdachten Umgängen.¹⁰⁸ Der Zwischenraum zwischen den beiden Rechtecken war aber in der Regel nicht überdeckt. Dies zeigen schon die teilweise geringeren Stärken der äußeren Mauern und die teilweise dezentrale Anordnung der inneren Rechtecke, beweiskräftig ist in dieser Hinsicht die Anlage der drei Apsiden der zweiten Bauphase der Preslaver Hofkirche (Abb. 14 auf Taf. 7).¹⁰⁹ Der nun sicher als christliche Kirche anzusprechende Bau beschränkte sich auf das innere Rechteck. Das äußere Rechteck steht für eine Ummauerung. Dieser Schutz und bzw. diese Abgrenzung der Rechteckbauten passt zu Sakralbauten, schließt aber eine profane Nutzung nicht aus.

In Pliska gibt es nur noch eine weitere Rechteckanlage (Abb. 15,2). Sie liegt an prominenter Stelle im Zentrum des inneren Palastbezirks und wird zeitlich mit der ersten Phase der Hofkirche und dem Thronpalast parallelisiert, weil sie erst nach der Zerstörung des sog. Krumpalastes errichtet worden sein kann. Zu ihr habe ich mich an anderer Stelle geäußert.¹¹⁰ Ich vermute hier eine zeitliche Abfolge von zwei Rechteckbauten, wobei der jüngere und größere eine Mittelstützenreihe aufwies. Damit würde dieser Bau aus der fraglichen Gruppe ausscheiden. Nachzutragen bleibt eine von Gergana Ilieva kürzlich neu analysierte christliche Ritzung auf einem der Fundamentblöcke des jüngeren Baus.¹¹¹

Merkwürdig ist, dass dieser angeblich heidnische Architekturtyp in Pliska weniger zahlreich belegt ist als in Preslav, das ja erst nach der Christianisierung Hauptstadt wurde. Die drei Anlagen in Preslav (Abb. 17) werden wegen ihres vorgeblich heidnischen Charakters als gewichtiges Argument bei der Rekonstruktion einer vorhauptstädtischen Siedlungsphase angeführt.¹¹² Aussondern möchte ich – wie auch andere Autoren – das sog. Verwaltungsgebäude im Zentrum von Preslav (Abb. 17,1). Sein Grundriss besteht nicht aus zwei konzentrischen Rechtecken, sondern weist vier Rechteckräume und einen U-förmigen Raum auf. Hier befand sich im Zentrum wahrscheinlich ein Hof. Der Name rührt daher, dass man bei seiner Freilegung 552 byzantinische Bleisiegel, 222 Bleikerne und vier Gussformen zur Herstellung letzterer gefunden hat.¹¹³ Meist wird damit argumentiert, dass erst in byzantinischer Zeit eine Umnutzung erfolgte, für die gut hundert Jahre zwischen der Christianisierung (864/65) und der byzantinischen Eroberung (971) wird aber keine adäquate Nutzung angeboten. Rašo Rašev hat den Bau kürzlich als architektonischen Mischtyp mit Bezug zu sakralen und profanen Bauten bezeichnet.¹¹⁴ Für mich war er von Beginn an ein profanes Gebäude.¹¹⁵

¹⁰⁴ Balabanov 1992 b, Fiedler 2008, S. 205 f. – Mineva 1996, S. 55 hat diese Nachuntersuchungen offensichtlich nicht zur Kenntnis genommen. Rašev 2008 a, S. 135 f. diskutiert alle Möglichkeiten, nimmt aber keine Position ein. Auf seiner Taf. 52,2 ist die Kirche der spätere Bau.

¹⁰⁵ Stanilov 2006, 206–219 mit Abb. 10–13; vgl. Schulze-Dörlamm 2006, S. 612 Abb. 7,3–4. – Zur Pliskaer Garnitur und ihrer Datierung vgl. Anm. 81.

¹⁰⁶ Vaklinov 1977, S. 120 f.; Balabanov 1992 a; Teofilov 1993, Abb. 3; Fiedler 2008, S. 206 mit Anm. 257; Rašev 2008 a, S.138, 506 Taf. 53,5. Weitere Literatur Anm. 108 u. 123.

¹⁰⁷ Jüngste Grabungen: Majstorski 2008.

¹⁰⁸ Dončeva 2005, S. 78 Abb. 7, 79 f. Abb. 9–12; Čobanov 2008 b, S. 217 f. Abb. 22b u. 23b, 231 Abb. 42c [v].

¹⁰⁹ Hierauf machte mich nach meinem Vortrag auch G. Faccani aus Zürich aufmerksam.

¹¹⁰ Fiedler 2008, S.183 f. mit Anm. 139 u. Abb. 8. – Rašev 2008 a, S. 96 u. 124, 486 Taf. 33,1 hat die Basen im äußeren Umgang als Wasserbecken umgedeutet.

¹¹¹ Ilieva 2009.

¹¹² Rašev 2002, S. 59 f.; Kirilov 2006, S. 142 (nur zwei Tempel).

¹¹³ Jordanov 1993; Michajlova 2004; Rašev 2008 a, S. 111 f. mit Abb. 44, 495 Taf. 42,1 (Nr. 6 u. 7), 496 Taf. 43,5, 499 Taf. 46,1; Čobanov 2008 b, S.106, 228 Abb. 37.

¹¹⁴ Rašev 2008 a, S. 111.

¹¹⁵ Nicht allzu fern stehen ihm die beiden Gebäude des kleinen Palasts in Pliska und der sog. Bojarenwohnsitz nördlich davon (Rašev u.a. 1995, S. 248 Nr. 768, 249, 251, 252 Nr. 786; Fiedler 2008, 182 Abb. 9).

Die beiden anderen Preslaver Anlagen¹¹⁶ gehören zu den kleineren, breitrechteckigen (oft auch als quadratisch bezeichneten) Bauten. Sie ähneln damit der Anlage in KalugERICA (und der im Zentrum des inneren Palastbezirks von Pliska). Der Bau vor dem Südtor der inneren Stadt nahe der Runden Kirche (Abb. 17,3–4) hat unstrittig als Kirche gedient, seine rekonstruierte ältere heidnische Bauphase lässt sich in dem von Rašev vorgelegten, originalen Ausgrabungsplan¹¹⁷ des Jahres 1910 von Jordan Gospodinov allerdings in dieser Form nicht nachvollziehen. Die zweite Anlage hat man 1981 im Nordosten der äußeren Stadt am Ufer der Rumska reka ergraben (Abb. 17,2), übrigens ca. 300 m östlich des oben behandelten Enkolpionfundes im Gelände eines christlichen Gräberfeldes. Neben der Anlage mit NW-SO-Ausrichtung hat man 2001 eine Kulturschicht des späten 9. und 10. Jahrhunderts und ein Grubenhaus freigelegt, letzteres wird von den Ausgräbern recht mutig in das frühe 9. Jahrhundert datiert.¹¹⁸ Nur 17,5 m östlich des Rechteckbaus wurde eine kleine Kreuzkuppelkirche des 10. Jahrhunderts nachgewiesen.¹¹⁹ Die Datierung des Fundamentrestes in heidnischer Zeit bleibt somit ohne verlässliche Absicherung.

Zwei Anlagen ohne Überbauung von einer älteren oder durch eine spätere Kirche sind 2007/08 hinzugekommen. Beide sind wie die Anlage der Preslaver Hofkirche orientiert. Der eine wurde in dem oben erwähnten frühen Zentrum von Kabijuk nahezu vollständig freigelegt (Abb. 18).¹²⁰ Hier maß das innere Rechteck 17,6 × 9,6 m und das äußere 26 × 17,6 m. Auch hier waren die 1 m breiten Mauerfundamente mit Pfählen bzw. Pflöcken ausgestattet, die einen runden oder rechteckigen Querschnitt mit einem Durchmesser von 7–8 cm aufwiesen und in fünf Reihen angetroffen wurden. Von dem aufgehenden Mauerwerk waren nur die Abdrücke der Steinblöcke (Läufer und Binder) verblieben. Einmalig ist der Umstand, dass sich hier ein hölzerner Vorgängerbau abzeichnete; an der Außenseite des inneren Rechtecks stellte man große Pfostengruben fest. Im Zentrum der Anlage deckte man acht christliche Bestattungen auf, die jedoch erst nach deren Zerstörung in die Schuttschicht eingegraben worden sind.

¹¹⁶ Totev, Bonev 1992; Rašev 2008 a, S. 112 f. mit Abb. 45, 499 f. Taf. 46,3–4; 47.

¹¹⁷ Rašev 2008 a, S. 500 Taf. 47 (vgl. Gospodinov 1916/18, Abb. 163).

¹¹⁸ Bonev, Rašev, Rusev 2004, S. 13 Abb. 6, 16 Abb. 9.

¹¹⁹ Rašev u.a. 1995, S. 182 Nr. 167; Totev 1999.

¹²⁰ Rašev, Ivanov, Tichov 2008; Ivanov, Tichov 2009, 575–577 mit Abb. 2; Ivanov, Tichov 2010.

Ähnliche Fundamentzüge mit etwas größerer Breite (außen 1,2 m bzw. innen 1,4–1,5 m) und der bekannten Fundamentierungstechnik¹²¹ hat man 2007 in Silistra in einem Bereich teilweise freigelegt (Abb. 19), in dem Funde aus heidnischer Zeit gänzlich fehlten. Überlagert wurden die Fundamente durch Gruben mit Funden des späten 10. und 11. Jahrhunderts. Die Ausgräber nehmen deshalb an, dass der mutmaßliche Tempel gleich nach der Christianisierung abgerissen worden sei und seine Mauerquader, deren Maße sich anhand der Abdrücke bestimmen ließen, bei der Errichtung der benachbarten christlichen Kirche Nr. 2 Verwendung gefunden hätten.¹²²

Meines Erachtens sprechen mehr Argumente für eine Ansprache dieser Rechteckbauten als Kirchen denn als heidnische Tempel. Allein zwei Vertreter der hier vorgestellten Gruppe von neun bzw. – nach Ausscheiden des Preslaver Verwaltungsgebäudes und des Baus im inneren Palastbezirk von Pliska – sieben Bauten sind bewusst über spätantike Kirchen gebaut worden, nämlich die in Madara und KalugERICA. Im letzteren Fall wurde der Rechteckbau noch von einer einfachen einschiffigen apsidenlose Kirche oder Kapelle überlagert, an deren Patron St. Cyricus noch die Bezeichnung „Kirika“ der Grabhöhle 100 m nordöstlich davon erinnert. Sie war von Gräbern des 12./13. Jahrhunderts umgeben.¹²³ Auch in Kabijuk hat man den Platz nach der Zerstörung nicht ohne Grund als christlichen Bestattungsort genutzt. Bei der Hofkirche von Pliska und, weniger zweifelsfrei bei der Preslaver Anlage vor dem Südtor der Inneren Stadt ist der ursprünglich einfache Rechteckraum nachträglich mit Apsiden versehen worden. Somit ist ein christlich-sakraler Kontext bei der Hälfte der Anlagen gegeben.

¹²¹ Hier deutlich differenziert: Die im anstehenden gelben Lössboden eingerammten jeweils sechs Reihen von Pflöcken mit rundem oder quadratischem Querschnitt (die mittleren 75–80 cm, die äußeren nur 38 cm lang) waren in ihren obersten 10 cm in rosa Mörtel gebettet. Darauf folgte eine Schicht mit weißem Mörtel, der mit kleinen Steinen und Bruchstücken antiker Ziegel durchsetzt war. Zwischen beiden Schichten fand sich eine nur wenige Millimeter starke, dunkelgraue Schlammschicht, die für eine kurzzeitige Bauunterbrechung spricht. Auf dem weißen Mörtel zeichneten sich die Abdrücke von regelmäßigen Quadern (98/100 × 50 cm) ab, die im Wechsel von Läufern und Bindern verlegt worden waren (Koleva, Kirilov 2007, S. 610 f.; Kirilov, Koleva 2008, S. 235, 245 Abb. 4–5).

¹²² Kirilov, Koleva 2008, S. 236. – Vgl. Fehér 1934, S. 115 ff. Abb. 142–145; 169.

¹²³ Balabanov 1992, S. 68, 71 f. – Vgl. Fehér 1934, S. 114 Abb. 140, 117–135; Rašev 2008 a, S. 506 Taf. 53,4.

Dagegen mag man einwenden, dass die Umnutzung von heidnischen Tempeln in christliche Kirchen an für sich nicht ungewöhnlich sei.¹²⁴ Außerdem ist eine Orientierung nicht nur christlichen Bauten eigen.¹²⁵ Das frühe Ende der Bauten in Kabjuk und Silistra ist gewiss auch ein gewichtiges Argument für die Anhänger der Tempelthese. Entscheidend ist aber die Frage der Datierung. Die bulgarische Monumentalarchitektur wird allgemein zu früh datiert. Eine gründliche Revision der Datierungsgrundlagen tut not. Auch ohne diese zeichnet sich ab, dass die Kontexte der Rechteckbauten immer wieder in christliche Zeit weisen, nicht aber in die Zeit vor 864/5. Deshalb stelle ich hier die Ansprache nicht aller, aber des größeren Teils der Rechteckbauten als spezifisch bulgarische Kirchenform der Missionszeit zur Diskussion.¹²⁶ Bei ihnen fand die byzantinische Bautechnik wohl Anwendung, auf die Anlage der üblichen Apsiden wurde jedoch verzichtet. Auch bei der mutmaßlichen Taufkapelle unter der Großen Basilika in Pliska kam man ohne Apsis aus, nahm aber eine Abrundung der Enden der Kreuzarme vor. Deshalb sollte das Fehlen der Apsiden nicht nur daran liegen, dass nicht genug qualifizierte Steinmetzen zur Herstellung von Quadern mit gleichmäßiger Kehlung zu Verfügung standen. Genauso wie die Ursachen für das lange Festhalten an der basilikalen Bauweise bleiben die Beweggründe für Wahl dieser einfachen Form von Quaderbauten vorerst noch ungeklärt.

Ausblick

Die Christianisierung bedeutete für die Bewohner des Bulgarenreiches sicherlich einen tief greifenden Einschnitt. Die Annahme der neuen Religion brachte auch eine weitere kulturelle Öffnung gegenüber Byzanz mit sich und schuf die Voraussetzung für eine Verschmelzung der verschiedenen Volksgruppen im Bulgarenreich.¹²⁷ Archäologisch lässt sich dies besonders deutlich anhand der Grabfunde demonstrieren. Auch die freigelegten Grundmauern der Kirchenbauten bieten Ansatzpunkte für eine chronologische Differenzierung. Die Ansprache des kreuzförmigen Baus unter der Großen Basilika in Pliska als ersten Taufort der Bulgaren und der Rechteckbauten als frühe Kirchen der

Missionszeit bedarf sicherlich noch einer Absicherung. Voraussetzung ist eine gründliche Revision der Datierungsgrundlagen der frühen bulgarischen Steinarchitektur. Vieles, was heute noch in die erste Hälfte des 9. Jahrhundert bzw. in die heidnische Zeit datiert wird, dürfte in Wirklichkeit erst in die Zeit nach der Christianisierung gehören. Dies gilt auch für einen Teil des Fundgutes. Eine Erforschung der Anfänge des Christentums in Bulgarien muss deshalb bei den mutmaßlichen Relikten aus heidnischer Zeit ansetzen.

Postscriptum

Die Publikation der Vierfachbestattung von Gledačevu bei Radnevo von Metodi Daskalov und Milena Tonkova (*Archeologija Sofija* 51, 2010, 3–4, S. 78–102) gelangte mir leider erst verspätet zur Kenntnis. In der Abb. 1 können nunmehr die beiden thrakischen Grabfunde von Zlatari und Gledačevu nachgetragen werden, die ich jedoch als Niederschlag von bulgarischen Kriegszügen und nicht als Nachweis von bulgarischen Siedlungsgemeinschaften gewertet wissen möchte. (Die Zuschreibung des Reitergrabes von Târgșor bleibt für mich ungewiss.)

Die Publikation des reichen Grabfundes von Kabjuk (vgl. Anm. 12), der inzwischen ohne Beachtung der Rechte mit dem größten Teil seiner Beigaben nochmals bildlich präsentiert wurde (B. Totev, O. Pelevina, *Archeologija Sofija* 51, 2010, 3–4, S. 64, Abb. 6), befindet sich mittlerweile im Druck: R. Rašev†, St. Stanilov, St. Sojčev, *Kabjuk. Rannosrednovekovni mogilen kompleks*, Sofija, 2012.

Bei der Behandlung der frühen Kirchenbauten ist mir die Monographie von Bistra Nikolova entgangen: *Pravoslavnite cърkvi prez bălgarskoto srednovekovie (IX–XIV v.)*, Sofija, 2002. Auch sie lehnt Georgievs Interpretation des kreuzförmigen Baus unter der Großen Basilika in Pliska als Martyrium ab [S. 64; 159 f.]. Im knappen Textteil geht es sonst in erster Linie um die liturgische Funktion der Bauteile, neue Ansätze zur Gruppierung und Datierung der Kirchenbauten findet man nicht darin. Den Kern ihrer Arbeit bildet ein Katalog, der sich auf eine Auswahl von 590 Kirchen beschränkt (Ravna fehlt leider). Bemerkenswert ist ihre Datierung der Kirche unter dem Felsen von Madara erst in das 12.–14. Jh. (S. 136; die von KalugERICA ist unter dem Ortsnamen Kaspičan auf S. 127 aufgeführt).

Auf der Tagung wurde ich in der Diskussion nach meinem Vortrag schon durch E. Ritzos auf

¹²⁴ Buchwald 1999, S. 2–9, Abb. 1–9.

¹²⁵ Stepanov 2010, S. 94 (“East has always been regarded as the most sacred direction of the world”).

¹²⁶ Es soll hier nicht verschwiegen werden, dass meine Deutung auf der Tagung (vgl. Anm. 1) bei byzantinischen Architekturforschern auf Unglauben stieß.

¹²⁷ Sullivan 1966, 67; Angelov 1980, 120–138.

einen in Oxford gehaltenen Gastvortrag aufmerksam gemacht, dessen Referent die Pliskaer Große Basilika in die Spätantike gewiesen habe. Es handelte sich dabei offensichtlich um Slobodan Ćurčić, der in einer opulenten Monographie (*Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven, London, 2010) diese wie auch die Ummauerung der Inneren Stadt von Pliska um 500 datiert, nach Einwanderung der Bulgaren sei sie zerstört worden (S. 230 f.; 280–283; 851 Anm. 130). Dies widerspricht aber der archäologischen Befundlage. Auch vor dem Gebrauch seiner unsinnigen Architekturabfolge im Zentrum von Pliska (S. 280–285) sei hier ausdrücklich gewarnt! Mehr Beachtung verdienen seine Ausführungen zu den späten basikalen Bauten (S. 284 f.; 288; 295 f.; 308–315), womit er ungewollt auch den Kontext der Großen Basilika von Pliska umreißt.

In der Wiener Dissertation von Galina Fingarova über die Sofioter Sophienkirche (*Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia, Spätantike-Frühes Christentum-Byzanz: Kunst im ersten Jahrtausend*, Reihe B, Bd. 33, Wiesbaden, 2011), die nunmehr als byzantinischer Bau der zweiten Hälfte des 8. Jh. angesprochen werden kann (S. 152–154; 269 f.), wird u.a. näher auf die Fundamentierung eingegangen (S. 52 f.; 136 f.), was aber keine Analogien zu den nur wenig späteren Fundamentierungen in Pliska bietet, doch könnte dies auch auf den erhöhten, trockenen Baugrund zurückgeführt werden. Man knüpfte in Sofia an einen ruinösen Sakralbau als geheiligten Ort an, ähnlich wie man ein Jahrhundert später im Bulgarenreich in Madara und KalugERICA sowie noch später in Ochrid verfuhr (S. 134).

LITERATURVERZEICHNIS

- Aladžov 1985 – Ž.T. Aladžov, *Die Religion der heidnischen Protobulgaren im Lichte einiger Denkmäler*, PZ 60, 1985, S. 70–92.
- Aladžov 1992 – Ž. Aladžov, *Beleški za vinoproizvodstvom v rannoto bŭlgarsko srednovekovje*, PP 5, 1992, S. 216–221.
- Aladžov 1999 – Ž. Aladžov, *Pametnici na prabŭlgarskoto ezičestvo*, Sofia, 1999.
- Aladžov 2010 – A. Aladžov [Aladžov], *The byzantine Empire and the establishment of early medieval city in Bulgaria*, in: F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.), *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter*, Teil 3: *Peripherie und Nachbarschaft*, Monographien des RGZM 84, 3, Mainz, 2010, S. 113–158.
- Aladžov 2011 – Ž. Aladžov, *Veliki Preslav: „Ulica južno ot Patriaršijata“*, AOR prez 2010, Sofia, 2011, S. 414 f.
- Angelov 1980 – D. Angelov, *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980.
- Angelova 2007 – St. Angelova, *Die Ausgrabungen in der Kirche Nr. 2 des Erzbischofsitzes von Drăstăr (1993–1999)*, in: J. Henning (Hrsg.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999), *Millenium-Studies* 5, 2, Berlin, New York, 2007, S. 625–642.
- Angelova, Prinzing 2000 – St. Angelova, G. Prinzing, *Das mutmaßliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Distr/Silistra*, in: *Srednovekovna christijanska Evropa: Iztok i zapad. Cennosti, tradicii, obštuvane / Medieval Christian Europe: East and West. Traditions, Values, Communications* (Konferenz Sofia 2000), Sofia, 2002, S. 726–730.
- Atanasov 2008 – G. Atanasov, *Episkop Nikolaj i formirano na Dorostolskata (Drăstărskata) eparchija prez 870 g.*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bŭlgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smărta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tărnovo, 2008, S. 104–119.
- Bakalov 2003 – G. Bakalov, *Christijanizacija na bŭlgarskoto obštество*, in: *Istorija na Bŭlgarite v osem toma*, Bd. 1: *Ot drevnostta do kraja na XVI vek*, hrsg. G. Balakov, Sofia, 2003, S. 225–267.
- Balabanov 1992 a – T. Balabanov, *Proučvane na starobŭlgarskija kompleks „Kirika“ kraj s. KalugERICA (predvaritelno sŭobštenie)*, Prinosi 1, 1992 (Gedenkschr. St. Vaklinov), S. 68–73.
- Balabanov 1992 b – T.P. Balabanov, *Razkopki v Madara prez 1982–1985g.*, in: *Madara*, Bd. 3, Šumen, 1992, S. 127–142.
- Beševliev 1963 – V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berliner Byzantinische Arbeiten 23, Berlin, 1963.
- Beševliev 1979 – V. Beševliev, *Značenito na pŕvobŭlgarskija znak IYI*, *Izvestija Varna* 15 (30), 1979, S. 17–24.
- Beševliev 1981 – V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981.
- Beševliev 1982 – V. Beševliev, *Grăcki nadpis s data ot starobŭlgarskija manastir pri Ravna*, *Izvestija Varna* 18 (33), 1982, 118, Taf. 1.
- Beševliev 1992 – V. Beševliev, *Pŕvobŭlgarski nadpisi*, Sofia, 1979, ²1992.
- Bojadžiev 1986 – St. Bojadžiev, *Mavzolej na pŕvite bŭlgarski chanove?* MPK 26, 1986, 2, S. 28–32.
- Bondoc 2009 – D. Bondoc, *The roman rule to the north of the Lower Danube during the Late Roman and Early Byzantine period*, National Museum of Romanian History, The Center for Roman Military Studies 4, Cluj-Napoca, 2009.
- Bonev, Rašev, Rusev 2004 – St. Bonev, R. Rašev, N. Rusev, *Selište okolo ezičeskija chram pri Rumska reka v Preslav*, Preslav 6, 2004, S. 7–23.
- Borrmann 1991 – M. Borrmann, *Pfahlgründungen in der römischen Antike und im Mittelalter*, in: A. Hoffmann u.a. (Hrsg.), *Bautechnik der Antike* (Koll. Berlin 1990), Diskussionen zur Archäologie und Bauforschung 5, Mainz, 1991, S. 22–28.
- Brentjes 1971 – B. Brentjes, *On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara*, East and West N.S. 21, 1971, 3–4, S. 213–216.
- Brudiu 2004 – M. Brudiu, *La Dobroudja Romaine hors de sa frontière naturelle*, in: *Thracians and Circumponic World 3, Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6–11 September 2004*, Chişinău, 2004, S. 61–70.
- Brüggemann 2007 – Th. Brüggemann, *Campus – sedes principalis – civitas regni. Pliska und das frühe Bulgarien*

- im Spiegel literarischer und archäologischer Zeugnisse (7.–9. Jahrhundert nach Christus), in: *Sbornik v pamet na Karel i Chermenegild Škorpi*, Jubilaeus 6, Sofija, 2007, S. 186–205.
- Brun 2004 – J.-P. Brun, *Archéologie du vin et de l'huile de la Préhistoire à l'époque hellénique*, Collection Hespérides, Paris, 2004.
- Buchwald 1999 – H. Buchwald, *Retrofit – Hallmark of Byzantine Architecture?* In: Ders., *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, Variorum Collected Studies Series 644, Brookfield, Singapore, Sydney, 1999, Nr. VIII.
- Canev 1998 – C. Canev, *Kām vāprosa za pokrāstvaneto na bālgarite*, PKŠ 3, 1998, S. 159–167.
- Čaneva-Dečevska 1968 – N. Čaneva-Dečevska, *Bazilikalnijat tip cārki v Bālgarija prez IX–XIV v.* Izvestija na Sekcijata za teorija i istorija na gradoustrojstvoto i arhitektura 21, 1968 (= Festschr. L. Tonev), S. 203–265.
- Čaneva-Dečevska 1980 – N. Čaneva-Dečevska, *Cārki i manastiri ot Veliki Preslav*, Sofija, 1980.
- Čaneva-Dečevska 1984 – N. Čaneva-Dečevska, *Cārkovnata arhitektura na Pārvata bālgarska dāržava*, Sofija, 1984.
- Čaneva-Dečevska 1993 – N. Čaneva-Dečevska, *Kām vāprosa za rannochristijanskata arhitektura ot IV–VI v. po bālgarskite zemi*, Prinosi 2, 1993 (Gedenkschr. K. Mijatev), S. 27–34.
- Čilingirov 1979 – A. Tschilingirov [Čilingirov], *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. 4. bis 18. Jahrhundert*, Berlin bzw. München, 1979.
- Čobanov 2008 a – T. Čobanov, *Za šaraptašite-žertvenici i roljata im v kultovite praktiki na prabālgarskoto ezičestvo*, ArcheologijaSofija 49, 2008, S. 160–171.
- Čobanov 2008 b – T. Čobanov, *Sveštenite dvorci na bālgarskite kanove*, Sofija, 2008.
- Croitoru 2000 – C. Croitoru, *Cāteva considerații cu privire la traseul și cronologia Brazdei lui Novac de Nord*, Istros 10, 2000, S. 313–324.
- Croitoru 2002 a – C. Croitoru, *Sudul Moldovei în cadrul sistemului defensiv roman. Contribuții la cunoașterea valurilor de pământ*, Acta Terrae Septemcastrensis 1, 2002, S. 107–120.
- Croitoru 2002 b – C. Croitoru, *Considerații generale asupra fortificațiilor liniare romane din stânga Dunării de Jos*, Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Arheologie-Istorie (Alba Iulia) 8, 2002, S. 59–65.
- Croitoru 2004/07 – C. Croitoru, *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos*, Bd. 1–2, Galați, 2004 u. 2007.
- Damian, Samson, Vasile 2009 – O. Damian, A. Samson, M. Vasile, *Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi la jumătate de secol de la descoperire*, Materiale S.N. 5, 2009, S. 117–158.
- Dimitrov, Marinov 1974 – D. Il. Dimitrov, G. Marinov, *Ranno-bālgarski masov grob pri grad Devnja*, IzvestijaVarna 10 (25), 1974, S. 109–143, Taf. 1–13.
- Dobrev 1995 – P. Dobrev, *Universum Protobulgaricum*, Bd. 1: *Inscriften und Alphabet der Urbulgaren*, Sofia, 1995.
- Dončeva 2002 – St. Dončeva, *Rolja na bazilikalnija tip chramove vāv vtorata bālgarska stolica*, PKŠ 6, 2002, S. 271–284.
- Dončeva 2005 – St. Dončeva, *Ezičeski chramove – opit za arhitekturno-semantičen analiz*, in: V. Jotov (Hrsg.), *Bālgarskite zemi prez srednoviekovieto (VII–XVIII v.) Meždunarodna konferencija v čest na 70-godišnata na prof. Aleksandār Kuzev*, Varna 2002, Acta Musei Varnaensis 3, Varna, 2, 2005, S. 73–94.
- Dončeva, Nikolov 2007 – St. Dončeva [Dončeva], N. Nikolov, *An early medieval amulet-seal from north-eastern Bulgaria*, ArchBulg 11, 2007, 2, S. 61–69.
- Dončeva-Pekova 2001 – L. Dončeva-Pekova, Pliska – *Heidnische und christliche Hauptstadt der Bulgaren*, Antike Welt 32, 2001, 4, S. 359–368.
- Dončeva-Pekova 2008 – L. Dončeva-Petkova, *Za datata i proizchoda na njakoi tipove krāstove-enkolpioni ot srednoviekovna Bālgarija*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednoviekovna Bālgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smārta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tārnovo, 2008, S. 278–288.
- Dončeva-Pekova 2011 – L. Dončeva-Petkova, *Srednoviekovni krāstove-enkolpioni ot Bālgarija (IX–XIV v.)*, Sofija, 2011.
- Fehér 1934 – G. Fecher [Fehér], *Razkopki v mēstnost'ta Kirika nad s. KalugERICA*, in: *Madara. Razkopki i proučvanija* 2, Sofija, 1936, S. 107–154.
- Fiedler 1986 – U. Fiedler, *Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau*, ArchKorr 16, 1986, S. 457–465.
- Fiedler 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, UPA 11, Bonn, 1992.
- Fiedler 2007 – U. Fiedler, *Eine Hauptstadt ohne Gräber? – Pliska und das heidnische Bulgarenreich an der unteren Donau im Lichte der Grabfunde*, in: J. Henning (Hrsg.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999), Millenium-Studies 5/2, Berlin, New York, 2007, S. 273–292.
- Fiedler 2008 – U. Fiedler, *Bulgars in the Lower Danube region – A survey of the archaeological evidence*, in: F. Curta (Hrsg.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, East Central and Eastern Europe Middle Ages 2, Leiden, Boston, 2008, S. 151–236.
- Georgiev 1985 – P. Georgiev, *Manastirskata cārka pri s. Ravna, Provadijsko*, IzvestijaVarna 21 (36), 1985, S. 71–98, Taf. 1–23.
- Georgiev 1993 a – P. Georgiev, *Martiriumāt v Pliska i načaloto na christijanstvoto v Bālgarija*, Sofija, 1993.
- Georgiev 1993 b – P. Georgiev, *Chronologičeski proučvanija vārchu datiranija nadpis ot Ravna*, in: V. Velkov u.a. (Hrsg.), *Sbornik v čest na akad. Dimitār Angelov*, Sofija, 1994, S. 273–280.
- Georgiev 1993 c – P. Georgiev, *Razkopki v Goljamata bazilika prez 1978 i 1979 g.*, PP 6, 1979, S. 49–68.
- Georgiev 1995 – P. Georgiev, *The Bronze Rosette From Pliska. On decoding the runic inscriptions in Bulgaria*, Byzantino-Slavica 56, 1995 (= Stephanos. *Studia byzantina ac slavica Vladimiro Varřinek*), S. 547–555.
- Georgiev 1998 – P. Georgiev, *Otgovor na edin opit za recenzija*, ArcheologijaSofia 39, 1998, 1–2, S. 81–84.
- Georgiev 1999 – P. Georgiev, *Olovni pečati s runopodobni znaci*, Numismatika i Sfrāristika 6, 1999, 1, S. 81–90.
- Georgiev 2001 – P. Georgiev, *Načaloto na krāstokupolnoto stroitelstvo v Bālgarija*, PKŠ 5, 2001 (= Festschr. T. Totev), S. 59–75.
- Georgiev 2002 – P. Georgiev, *Bazilikata „Gebe klise“ v vāprosāt za vrāzkite meždū Bālgarija i Rim v kraja na IX vek*, PKŠ 6, 2002, S. 44–57.
- Georgiev 2007 – P. Georgiev, *Periodisierung und Chronologie der Besiedlung und des Baugeschehens im Gebiet um die große Basilika von Pliska*, in: J. Henning (Hrsg.), *Post-*

- Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999), *Millenium-Studies* 5/2, Berlin, New York, 2007, S. 361–372.
- Georgiev, Vitljanov 2001 – P. Georgiev, St. Vitljanov, *Archi-episkopijata-manastir v Pliska*, Sofija, 2001.
- Gjuzelev 1999 – V. Gjuzelev, *Priobštavane na bŭlgarite kŭm kristijanstvoto: chan Boris I-Michail Pokrŭstiteľjat*, in: I. Božilov, V. Gjuzelev (Hrsg.), *Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII–XVII. Istorija na Bŭlgarija v tri toma*, Bd. I, Sofija, 1999, S. 169–195.
- Gospodinov 1916/18 – J.S. Gospodinov, *Razkopki v okolnost' ta na Prŭslav*, *Izvestija* BAD 6, 1916/18, S. 159–161.
- Granberg 2005 – A. Granberg, *On deciphering mediaeval runic scripts from the Balkans*, in: V. Gjuzelev u.a. (Hrsg.), *Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli i idei* (Konferenz Veliko Tŕrnovo zu Ehren von K. Popkonstantinov), Bd. III: *Znaci, tekstove, nositeli*, Sofija, 2005, S. 128–139.
- Grigorov 2007 – V. Grigorov, *Metalni nakiti ot srednovekovna Bŭlgarija*, Disertaci 1, Sofija, 2007.
- Gudea 2005 – N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westkŭste des Schwarzen Meeres. Limes et litus moesiae inferioris 86–275 n. Chr.*, *JRGZM* 52, 2005 (2006), S. 319–566.
- Henning, Eyub 2007 – J. Henning, E.F. Eyub, *Kabijuk another Pliska?*, in: J. Henning (Hrsg.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999), *Millenium-Studies* 5/2, Berlin, New York, 2007, S. 425–432, Taf. 32–34.
- Hopkins 2009 – J.L. Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation and State in Bulgaria*, *East European Monographs* 726, New York, 2009.
- Hrybanova 1996 – N. Hrybanova, *„Vtračene“ dŭzerelo pro archeolohični doslidžennja 1908–1914 rr.*, in: *Cerkva Bohorodyci Decjatylna v Kyŭvi. Do 1000-littja osvjačennja*, Kyŭv, 1996, S. 24–28.
- Ilieva 2009 – G. Ilieva, *Christijanska risunka v osnovite na ezičeski chram v Pliska*, *Prinosi* 5, 2009 (*Gedenkschr. Ź. Vŭžarova*), S. 148–154.
- Ivakin, Ioannisjan 2009 – G.Ju. Ivakin, O.M. Ioannisjan, *Desjatinnaja cerkov' v Kieve: «staryj vzgljad» v novom osveščennii (predvaritel'nye rezultaty raskopok 2005–2007 gg.)*, in: L. Beljaev (Hrsg.), *Archeologia Abrahamica. Issledovanija v oblasti archeologii i chudožestvennoj tradicii iudaizma, christianstva i islama*, Moskva, 2009, S. 179–202, Taf. 10–17 (nach S. 224).
- Ivakin, Ioannisjan, Ŗlšin 2010 – G.Ju. Ivakin, O.M. Ioannisjan, D.D. Ŗlšin, *Architekturno-archeologičeskie issledovanija Decjatinnoj cerkvi v Kieve v 2008–2009 godach*, in: *Architektura Vizantii i drevnej Rusi IX–XII vekov* (Seminar Sankt-Petersburg 2009), *Trudy Gosudarstvennogo Ŗrmitaža* 53, Sankt-Peterburg, 2010, S. 377–390, 485 f.
- Ivanov 2004 – St. Ivanov, *Gradež na preslavskite baziliki*, *Preslav* 6, 2004, S. 156–166.
- Ivanov 2008 – St. Ivanov, *Cŕrkovnite gradeži v Pliska (predvaritelni beležki)*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bŭlgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Źumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smŕta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tŕrnovo, 2008, 213–217.
- Ivanov, Tichov 2009 – St. Ivanov, T. Tichov, *Archeologičeski proučvanija na rannosrednovekovna sgrada v ukreplenie Kabijuk*, in: *AOR* prez 2008 g., Sofija, 2009, S. 575–577.
- Ivanov, Tichov 2010 – St. Ivanov, T. Tichov, *Rannosrednovekovna sgrada v zemlenoto ukreplenie pri Kabijuk*, in: *AOR* prez 2009 g., Sofija, 2010, S. 454–456.
- Jordanov 1993 – I. Jordanov, *Pečatite ot Strategijata v Preslav (971–1088)*, *Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia* 2, Sofija, 1993.
- Jordanov 2005 – I. Jordanov, *Unikalen starobŭlgarski sfragističen pametnik*, in: K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova (Hrsg.), *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bŭlgarska kultura* (Konferenz Veliko Tŕrnovo 2001), Veliko Tŕrnovo, 2005, S. 243–247.
- Jordanov 2007 – J. Al. Jordanov, *Antropologični dannii za izkustvena deformacija na čerepa ot nekropoli ot kraja na VII–IX v.*, in: *Problemi 4* (Tagung Varna 2004 = *Gedenkschr. D.I. Dimitrov*), Sofija, 2007, Bd. 2, S. 49–60.
- Kalojanov 1995 – A. Kalojanov, *Bŭlgarskoto šamanstvo*, Sofija, 1995.
- Kirilov 2006 – Tsch. [Č.] Kirilov, *Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archŕologische Befunde Mittel-europas im Vergleich zur ŕstlichen Balkanhalbinsel*, *Studien zur Archŕologie Europas* 3, Bonn, 2006.
- Kirilov, Koleva 2008 – Č. Kirilov, R. Koleva, *Durostorum-Drŕstŕr zwischen Antike und Mittelalter: einige Resultate der Rettungsgrabung 2007*, *CCDJ* 24, 2008, S. 231–240.
- Koleva, Kirilov 2008 – R. Koleva, Č. Kirilov, *Spasitelno archeologičesko proučvane na obekt UPI 1, kv. 69 NAAR „Durostorum-Drŕstŕr-Silitra“*, in: *AOR* prez 2007 g., Sofija, 2008, S. 607–612.
- Kostova 1998 – R. Kostova, *Topography of Three Medieval Monasteries in Bulgaria and the Reasons for their Foundation: a Case of Study*, *ArchBulg* 2, 1998, 3, S. 108–125.
- Kostova 2000 – R. Kostova, *Bulgarian monasteries ninth to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence*, *PP* 8, 2000, S. 190–201.
- Langŕ 2005 – P. Langŕ, *Archaeological Research on the conquering Hungarians: A review*, in: B.G. Mende (Hrsg.), *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*, *VariaArchHung* 18, Budapest, 2005, S. 175–340.
- Lilie 1977 – R.-J. Lilie, *„Thrakien“ und „Thraakesion“*. *Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts*, *Jahrbuch der Ŗsterreichischen Byzantinistik* 26, 1977, S. 7–47.
- Melamed 2007 – K. Melamed, *Kŕm tŕlkuvaneto na masovija grob ot nekropola Devnja-3. Za chan Rasate ili plen na tradicijata*, in: *Problemi 4* (Tagung Varna 2004 = *Gedenkschr. D.I. Dimitrov*), Sofija, 2007, Bd. 2, S. 147–152.
- Majstorski 2009 – G. Majstorski, *Obekt „srednovekoven manastirski kompleks“ v m. „Kirika“ NIAR „Madara“*, in: *AOR* prez 2008 g., Sofija, 2009, S. 456–458.
- Marasović 2008 – T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Rannosrednjovekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. Bd. 1: *Rasprava*, *Biblioteka knjiga mediterana* 52, Split, Zagreb, 2008.
- Michajlov 1955 – St. Michajlov, *Dvorcovata cŕrkva v Pliska*, *IzvestijaSofia* 20, 1955, S. 229–264.
- Michajlov 1963 – St. Michajlov, *Razkopki v Pliska prez 1959–1961 g.*, *IzvestijaSofia* 26, 1963, S. 5–46.
- Michajlov 1979 – St. Michajlov, *Kamenite Sarkofazi do Goljamata bazilika v Pliska*, *PP* 1, 1979, S. 44–59.

- Michajlov 1995 – St. Michajlov, *Ošte za krăstovidnata postrojka pod Goljamata bazilika v Pliska*, *Archeologija Sofia* 37, 1995, 4, S. 47–49.
- Michajlova 2004 – T. Michajlova, „Administrativnata” sgrada v prez vekovete, *Izvestija Šumen* 12, 2004, S. 114–123.
- Mijatev 1940/42 – K. Mijatev, *Dvorec i drugi novootkriti postrojki v Pliska*, *Izvestija Sofia* 14, 1940/42 (1943), S. 73–135.
- Mijatev 1974 – K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia, 1974.
- Milčev 1995 – A. Milčev, Rez. zu Georgiev 1993a. *Archeologija Sofia* 37, 1995, 2, 52 f.
- Minaeva 1996 – O. Minaeva, *From Paganism to Christianity. Formation of Medieval Bulgarian Art (681–972)*, Frankfurt a. M. u.a., 1996.
- Moskov 1983 – M. Moskov, *Prabălgarski runičeski nadpis (Razčitane i tălkuvane)*, *Palaeobulg.* 7, 1983, 1, S. 35–46.
- Moskov 1987 – M. Moskov, *Prabălgarski runičeski znak IYI zu teonima Tangra (Razčitane i tălkuvane)*, *Palaeobulg.* 11, 1987, 1, S. 15–22.
- Nejkova 2009 – R. Neykova [Nejkova], *Shamanhood and the Bulgars*, *Studia Thracica* 11, Sofia, 2009.
- Nikolaev 1950 – V. Nikolaev, *Une charte lapidaire bulgare du IXe siècle en langue latine*, *Izvestija Sofia* 17, 1950, S. 132–145.
- Nikolov 2005 – A. Nikolov, *Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1186–1396)*, *Annual of medieval studies at the Central European University (Budapest)* 11, 2005, S. 223–229.
- Oppermann 2007 – M. Oppermann, *Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres*, Zaberns Bildbände zur Archäologie, Mainz, 2007.
- Oppermann 2010 – M. Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschließenden Binnenland. Historische und archäologische Zeugnisse*, SZAKS 19, Langenweißbach, 2010.
- Ousterhout 1999 – R.G. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999.
- Ousterhout 2009 – R.G. Ousterhout, *The Byzantine Contribution to Early Russian Architecture*, in: L. Beljaev (Hrsg.), *Archeologia Abrahamica. Issledovanija v oblasti archeologii i chudožestvennoj tradicii iudaizma, christianstva i islama*, Moskva, 2009, S. 213–230.
- Ovčarov 1970 – D. Ovčarov, *Nabljudenija i archeologičeski razkopki na pograničnija val „Erkesijata” v južna Bălgarija*, *God. Sofijskija Univ., Filosofsko-Istor. Fak.* 63, 1970 (1971), 3 (Istorija), S. 443–462.
- Ovčarov 1997 – D. Ovčarov, *Prabălgarskata religija. Proizchod i săštnost* (Aufsatzslg.), Sofija, 1997.
- Ovčarov, St. Dončeva 2004 – D. Ovčarov, St. Dončeva, *Monumentalnite preslavske baziliki – genesis, arhitekturen tip, razvitie*, *Preslav* 6, 2004, S. 91–106.
- Petolescu 2010 – C.C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, București, 2010.
- Pitarakis 2006 – B. Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, *Bibliothèque des Cahiers Archéologiques* 16, Paris, 2006.
- Podskalsky 2000 – G. Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien. 865–1459*, München, 2000.
- Popkonstantinov 1986 – K. Popkonstantinov, *Knižoven i prosveten centăr ot IX–X vek*, *MPK* 26, 1986, 2, S. 46–50.
- Popkonstantinov 2005 – K. Popkonstantinov, *Ošte vednăž za t. n. martirium v Pliska*, in: K. Popkonstantinov, B. Borisov (Hrsg.), *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bălgarska kultura* (Konferenz V. Tărnovo 2001), Veliko Tărnovo, 2005, S. 24–32.
- Popkonstantinov, Kostova 2010 – K. Popkonstantinov, R. Kostova, *Architecture of conversion: Provincial monasteries in the 9th – 10th centuries, Bulgaria*, in: *Architektura Vizantii i drevnej Rusi IX–XII vekov* (Seminar Sankt-Petersburg 2009), *Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža* 53, Sankt-Peterburg, 2010, S. 118–131.
- Popović 1980 – V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans: La constitution des premières skalvinies macédoniennes vers al fin du VIe siècle*, *Comptes rendus des séances de la Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1980, S. 229–257.
- Rašev 1982 – R. Rašev, *Starobălgarski ukreplenija na Dolnija Dunav (VII–XI v.)*, Varna, 1982.
- Rašev 1992 a – R. Rašev, *Devtašlarite – megalitni pametnici na bălgarskata ezičeska kultura*, PP 5, 1992, S. 5–34.
- Rašev 1992 b – R. Rašev, *Za chronologijata i poizchoda na znaka "Ipsilon s dve chasti"*, *Prinosi* 1, 1992 (Gedenkschr. St. Vaklinov), S. 96–102.
- Rašev 1998 – R. Rašev, *Za dva olovni pečata s runoobrazni znaci*, *Numismatika i Sfraristika* 5, 1998, 2, S. 98–104.
- Rašev 2000 – R. Rašev, *Za Pliska po povod edna recenzija*, *Archeologija Sofia* 41, 2000, 3–4, S. 91–95.
- Rašev 2002 – R. Rašev, *Preslav v perioda do pokrăstvaneto*, in: Jubileen sbornik. Dokladni i naučni săobštenija ot petite muzejni četenija na regionalen istoričeski muzej Veliko Tărnovo posveteni na 70-godišninata na prof. Dimităr Ovčarov, 17 maj 2001 g., Veliko Tărnovo, 2002, S. 59–62.
- Rašev 2003 – R. Rašev, *Za načaloto na bălgarskata srednovekovna kultura*, PP 9, 2003, 145–167.
- Rašev 2006 – R. Rašev, *Rannosrednovekovni mogilen kompleks pri Kabijuk, obština Šumen*, in: AOR prez 2005 g., Sofija, 2006, S. 374 f.
- Rašev 2007 a – R. Rašev, *Rannosrednovekovni mogilen kompleks pri Kabijuk*, in: AOR prez 2006 g., Sofija, 2007, S. 571–573.
- Rašev 2007 b – R. Rašev, *Prabolgary na jugo-zapdnoj okرائine evrazijskoj stepi*, in: *Srednovekovnaja archeologija evrazijskich stepej* (Kongress Kazan’ 2007). *Archeologija Evrazijskich Stepej* 1, Kazan’, 2007, Bd. 1, S. 104–117.
- Rašev 2008 a – R. Rašev, *Bălgarskata ezičeska kultura VII–IX vek*, Sofija, 2008.
- Rašev 2008 b – R. Rašev, *Bălgarskite chanove i christijanstvoto*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bălgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smărta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tărnovo, 2008, S. 35–41.
- Rašev u.a. 1995 – R. Rašev u.a. (Hrsg.), *Materiali za kartata na srednovekovnata bălgarska dăržava (teritorijata na dnešna Severoiztočna Bălgarija)*, PP 7, 1995, S. 155–332, Beilage.
- Rašev, Dimitrov 1999 – R. Rašev, Ja. Dimitrov, *Pliska – 100 godini archeologičeski razkopki*, Šumen, 1999.
- Rašev, Ivanov, Tichov 2008 – R. Rašev, St. Ivanov, T. Tichov, *Rannosrednovekovna sgrada v zemlenoto ukreplenie pri mogilata Kabijuk, obština Šumen*, in: AOR prez 2007 g., Sofija, 2008, S. 606 f.
- Schäfer 1973/74 – H. Schäfer, *Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert*, *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, S. 197–224, Taf. 87–101.
- Schreiner 1987 – P. Schreiner, *Das Christentum in Bulgarien vor 864*, in: V. Gjuzelev, R. Pillinger (Hrsg.), *Das*

- Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im früheren Mittelalter* (Symposium Chaskovo 1986), *Miscellanea Bulgarica* 5, Wien, 1987, S. 51–57.
- Schulze-Dörrlamm 1988 – M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn der Landnahme im Karpatenbecken*, *JRGZM* 35, 1988, S. 373–478.
- Schulze-Dörrlamm 2006 – M. Schulze-Dörrlamm, *Taufkannen der Karolingerzeit*, *JRGZM* 53, 2006 (2007), 2, 605–629.
- Šejleva 2001 – G. Šejleva [Šejleva], *Archaeological study of the Late Antiquity and the Early Middle Ages*, in: *Maritsa-Iztok*, Bd. 5, Radnevo, 2001, S. 139–168.
- Squatriti 2005 – P. Squatriti, *Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria*, in: F. Curta (Hrsg.), *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, *Stud. Early Middle Ages* 12, Turnhout, 2005, S. 59–90.
- Stančev 1991 – D. Stančev, *Za interpretacijata na krägovija grob ot Devnja*, *Problemi* 2 (Tagung Šumen 1990), Sofija, 1991, S. 82–86.
- Stanilov 2006 – St. Stanilov, *Chudožestvenijat metal na bălgarskoto chanstvo na Dunav (7–9 vek) / Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.)*, Sofija / Sofia, 2006.
- Stateva 2005 – E. Stateva, *Kăm vāprosa za semantikata na znaka IYI*, in: V. Gjuzelev u.a. (Hrsg.), *Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simboli i idei* (Konferenz Veliko Tärnovo zu Ehren von K. Popkonstantinov), Bd. 3: *Znaci, tekstove, nositeli*, Sofija, 2005, S. 167–174.
- Stepanov 2010 – Ts. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, 450–1450, Bd. 8, Leiden, Boston, 2010.
- Stojanova 2005 – Ch. Stojanova, *Kamenni blokove-žertvenici ot Pliska i okolnostta*, in: K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova (Hrsg.), *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bălgarska kultura* (Konferenz Veliko Tärnovo 2001), Veliko Tärnovo, 2005, S. 163–170.
- Stojanova 2006 – Ch. Stojanova, *Ošte vednāž za proizchoda i razprostranienieto na rannosrednovekovnite kamenni žertvenici*, *IzvestijaŠumen* 13, 2006, S. 71–76.
- Sullivan 1966 – R.E. Sullivan, *Khan Boris and the Conversion of Bulgaria: A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 3, 1966, S. 53–139 (wiederabgedruckt in: ders., *Christian Missionary Activity in the Early Middle Ages. Variorum Collected Studies* 431 [1994] Nr. IV).
- Täpkova-Zaimova 2008 – V. Täpkova-Zaimova, *Trima papi i dvama patriarsi v cärkkovnata politika na Boris I (prez pogleda na njakoi bălgarski istorici)*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bălgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smārta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tärnovo, 2008, S. 13–22.
- Teofilov 1993 – T. Teofilov, *Ot kapište kăm cärkva*, *Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija* 19, 1993, S. 73–92, Abb. 1–12.
- Teofilov 1995 – T. Teofilov, *Nov opit za vnikvane v sāšnosta i funkciite na prabălgarskite ezičeski chramove*, in: T. Totev (Hrsg.), *1100 godini Veliki Preslav* (Konferenz Preslav 1993), Šumen, 1995, Bd. 1, S. 298–308.
- Todorov 2008 – G. Todorov, *Sv. Knjaz Boris i mitāt za mnimoto „izbivane na 52 bojarski roda“*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bălgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smārta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tärnovo, 2008, S. 93–103.
- Toivanen 2007 – H.-R. Toivanen, *The influence of Constantinople on Middle Byzantine Architecture (843–1204). A typological and morphological approach at the provincial level*, *Publications of the Finnish Society of Church History* 202, Helsinki, 2007.
- Totev 1972 – T. Totev, *Proučvanija v grobništata na Preslav prez 1963 i 1964*, *IzvestijaŠumen* 5, 1972, S. 41–56.
- Totev 1984 – T. Totev, *Krāstovidna cärkva pod osnovite na Goljamata bazilika v Pliska (865–866)*, in: V. Gjuzelev u.a. (Hrsg.), *Sbornik v pamet na prof. Stančo Vaklinov*, Sofija, 1984, S. 160–169.
- Totev 1991 – T. Totev, *Za edna grupa bronzovi amuleti s flankiran s vertikalni chasti ipsilon IYI ot severoiztočna Bălgarija*, *Problemi* 2, 1991 (Tagung Šumen 1990), S. 5–15.
- Totev 1999 – T. Totev, *Cärkva kraj Rumska reka vāv Vāšnija grad na Preslav*, *PKŠ* 4, 1999, S. 136–143.
- Totev, Bonev 1992 – T. Totev, St. Bonev, *Novorazkrit prabălgarski chram v Preslav*, PP 5, 1992, S. 222–230.
- Tryjarski 1985 – E. Tryjarski, *Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska*, in: K. Röhrborn, W. Veenker (Hrsg.), *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 19, Wiesbaden, 1985, S. 53–80.
- Tryjarski 1996 – E. Tryjarski, *Kritische Bemerkungen über die neuen Versuche der Entzifferung der protobulgarischen Inschriften*, in: R.E. Emmerick, W. Sundermann, I. Warnke, P. Zieme (Hrsg.), *Turfan, Khotan und Dunhuang* (Tagung Berlin 1994), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, *Berichte und Abhandlungen, Sonderband* 1, Berlin, 1996, S. 343–352.
- Vaklinov 1977 – St. Vaklinov, *Formirane na staro-blălgarskata kultura VI–XI vek*, Sofija, 1977.
- Vaklinov, Štereva 1993 – St. Vaklinov, I. Štereva, *Proučvanija na Goljamata bazilika v Pliska prez 1971–1973 g.*, PP 6, 1993, S. 33–48.
- Vaklinova, Štereva 2008 – M. Vaklinova, I. Štereva, *Knjaz Boris I i vladetelskata cärkva na Veliki Preslav*, in: P. Georgiev u.a. (Hrsg.), *Christijanskata kultura v srednovekovna Bălgarija. Materiali ot nacionalna naučna konferencija Šumen 2–4 Maj 2007 godina po slučaj 1100 godini ot smārta na Sv. knjaz Boris-Michail (ok. 835–907 g.)*, Veliko Tärnovo, 2008, S. 185–194.
- Vasileva 1975 – D. Vasileva, *Osnovite na monumentalnite pametnici ot Pärvata bălgarska dāržava*, in: G. Kožucharov (Hrsg.), *Architekturata na Pärvata i Vtorata bălgarska dāržava*, Sofija, 1975, S. 283–311, 410–419.
- Vāžarova 1976 – Ž. Vāžarova, *Slavjani i Prabălgari (po dannii na nekropolite ot VI–XI v. na teritorijata na Bălgarija)*, Sofija, 1976.
- Vāžarova 1979 – Ž. Vāžarova, *Nekropolāt do Goljamata bazilika v Pliska*, PP 1, 1979, S. 69–80.
- Venelinova 2005 – S. Venelinova, *Dunavsko-balkanskata pismena grupa i runičeskite pametnici ot Bregalniško i Južnite Rodopi*, in: K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova (Hrsg.), *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bălgarska kultura* (Konferenz Veliko Tärnovo 2001), Veliko Tärnovo, 2005, S. 152–158.
- Weber 2009 – U. Weber, *Eine spätbyzantinische Ölprese im Apollonheiligtum von Didyma*, *Istanbul Mitteilungen* 59, 2009, S. 383–406.

Wendel 2005 – M. Wendel, *Kasura 3: Die Verkehrsanbindung in frühbyzantinischer Zeit (4.–8. Jh. n. Chr.)*, SZAKS 6, Langenweißbach, 2005.

Žekova 2004 – Ž. Žekova, *Nachodki na vizantijski moneti ot severoiztočna Bălgarija (VIII – pŕvata polovina na IX v.)*, in: Problemi 4 (Tagung Varna 2004 = Gedenkschr. D.I. Dimitrov), Sofija, 2007, Bd. II, S. 237–246.

Ziemann 2007 a – D. Ziemann, *The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865–866)*, in: J. Henning (Hrsg.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Tagung Bad Mŭnster am Stein-Ebernburg 1999), Millenium-Studies, 5/2, Berlin, New York, 2007, S. 613–624.

Ziemann 2007 b – D. Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frŭhen Mittelalter*, Kŏln u. a., 2007.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

- Fig. 1. Valurile bulgărești din spațiul danubian și necropolele cu descoperiri funerare ale (proto-) bulgarilor (după Fiedler 2008, p. 155, fig. 1 și p. 163, fig. 2).
- Fig. 2. Pliska (fostul jud. Šumen). Plan general (după St. Michajlov, *IzvestijaSofia* 20, 1955, p. 50, fig. 1).
- Fig. 3. Centrele de putere bulgare timpurii cu circumvalații din Bulgaria de nord (A Pliska; B Kabijuk; C Novi Pazar; D Stan) și răspândirea așa-numitelor Devtašlar (pietre de suflet; numerotarea după Karel Škorpil, completarea cu grupele 46–49) (după Rašev 1992 a, p. 5, fig. 1).
- Fig. 4. Răspândirea așa-numitelor inscripții protobulgare. Dimensiunea cercului și a legendei după numărul de inscripții: una, două sau trei inscripții (în cazul Madaras trei sau cinci), mare șase (Preslav) și 42 (Pliska) inscripții (transpunere grafică după Beševliev 1992).
- Fig. 5. Semne „IYI”. 1 pandantiv de bronz de la Rjachovo (fostul jud. Ruse) cu cruce dublă pe cealaltă parte (L: 2,1 cm; l: 1,8 cm); 2 inel de bronz de la Dălgopol (fostul jud. Varna) (după Rašev 2008 a, p. 544, pl. 91,9 și 535, pl. 82,11 [fără notă]; nr. 1 prima dată publicat de Ž. Aladžov, *Numizmatika* 15, 1981, 3, p. 28–31). Fără scară.
- Fig. 6. Balčik (fostul jud. Dobrič), cimitirul 3, mormântul de incinerare în groapă nr. 120 din anul 1995 (după L. Dončeva-Petkova, *ArheologijaSofia* 50, 2009, 1–2, p. 76, fig. 1).
- Fig. 7. Devnja (fostul jud. Varna), cimitirul 3, plan general (după Fiedler 1992, p. 497, fig. 133).
- Fig. 8. Devnja (fostul jud. Varna), cimitirul 3, mormântul circular. a profile. b planul nivelului superior (după Aladžov 1985, p. 90, fig. 20).
- Fig. 9. Kjulevča (fostul jud. Šumen) mormântul de copil nr. 78. 1 planul mormântului (L. gropii funerare 90 cm); 2a–c fragmente de la patru inele de tâmplă din bronz; 3a–c mărgelile de sticlă (rotunde și albe și mărgelile cu folie de aur); 4 filacteriu din sticlă de culoare albastru închis; 5 pandantiv cruciform din tablă de argint cu caboșoane de sticlă sau de piatră (după Văžarova 1976, p. 126, fig. 75,4–7; Fiedler 1992, pl. 78,7). Fără scară.
- Fig. 10. Preslav (fostul jud. Šumen), Cimitirul 1, mormântul 15. 1 „fotografie din timpul săpăturii”; 2 „urnă” (H: 4,5 cm; D. pântec: 8 cm); 3 „vas depus” (H: 11,5 cm; D. pântec: 7,7 cm); 4 engolpion de bronz (H: 3,3 cm; l: 2,3 cm) (după Văžarova 1976, p. 255, fig. 160). Fără scară.
- Fig. 11. Ravna (fostul jud. Varna). Planul cercetărilor arheologice de la biserica mănăstirii (după Georgiev 1985, pl. 7).
- Fig. 12. Pliska (fostul jud. Šumen), orașul exterior. Bazilica Mare cu construcția cruciformă anterioară (după Georgiev 1993 a, p. 42, fig. 32 sus).
- Fig. 13. Pliska (fostul jud. Šumen), orașul exterior. Fundațiile construcției cruciforme de sub intersecția transeptului Bazilicii Mari (după Totev 1984, p. 165, fig. 5).
- Fig. 14. Pliska (fostul jud. Šumen), orașul interior. Biserica palatului respectiv a curții (după Michajlov 1955, p. 235, fig. 4; respectiv Fiedler 2008, p. 179, fig. 6).
- Fig. 15. Planuri de presupuse edificii păgâne de temple după repertoriul din anul 1983 al lui Dimităr Ovčarov (toate localitățile în fostul jud. Šumen). 1 Preslav, orașul exterior, faza de construcție veche a bisericii din fața porții de sud a orașului interior. 2 Pliska, zona interioară a palatului. 3 Preslav, orașul exterior pe malul râului Rumska. 4 Madara, lunca Daul taș. 5 Pliska, prima fază de construcție a bisericii curții (toate planurile cu multe inexactități; după Aladžov 1999, p. 12, fig. 11).
- Fig. 16. Madara (fostul jud. Šumen). Lunca Daul taș, construcție dreptunghiulară sau plan de biserică antică tardivă după reconstituire (după M. Stantcheva [Stančeva], *Bulgarie. Trois capitales anciennes: Pliska – Preslav – Tirnovo*, Paris, 1981, p. 29, fig. 23).
- Fig. 17. Preslav (fostul jud. Šumen). Presupuse construcții de temple păgâne. 1 așa-numita construcție administrativă („Administrativna sragda”); 2 construcție dreptunghiulară pe malul râului Rumska; 3 construcție dreptunghiulară în fața porții de sud a orașului interior; 4 aceeași construcție după transformarea sa într-o biserică regulată (după Rašev 2008 a, p. 499, pl. 46).
- Fig. 18. Kabijuk (fostul jud. Šumen). Construcție dreptunghiulară. Fotografie din perioada cercetărilor arheologice din anul 2008 (după Ivanov, Tichov 2009, p. 576, fig. 2).
- Fig. 19. Silistra (fostul jud. Silistra). Construcție dreptunghiulară în carourile 16–18 O–P. Fotografie din perioada cercetărilor arheologice din anul 2007 (după Koleva, Kirilov 2008, p. 610, fig. 3).

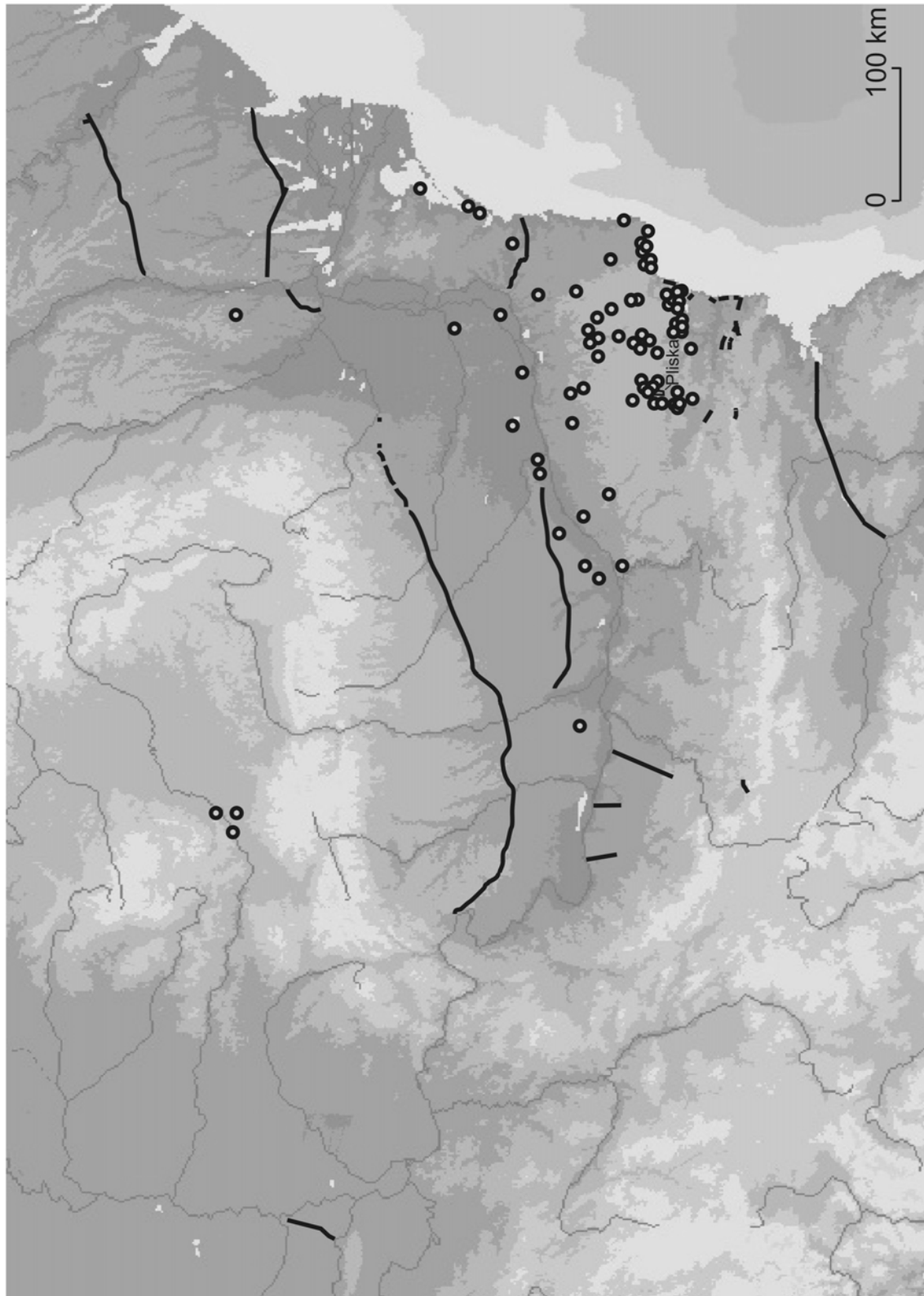
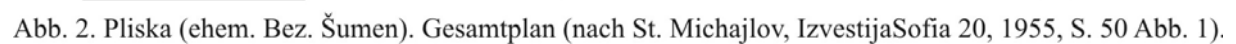

Abb. 1. Die bulgarischen Langwälle im Donauraum sowie die Grabfelder und mutmaßlichen Grabfunde der (Proto-)Bulgaren
(nach Fiedler 2008, S. 155 Abb. 1 u. 163 Abb. 2).

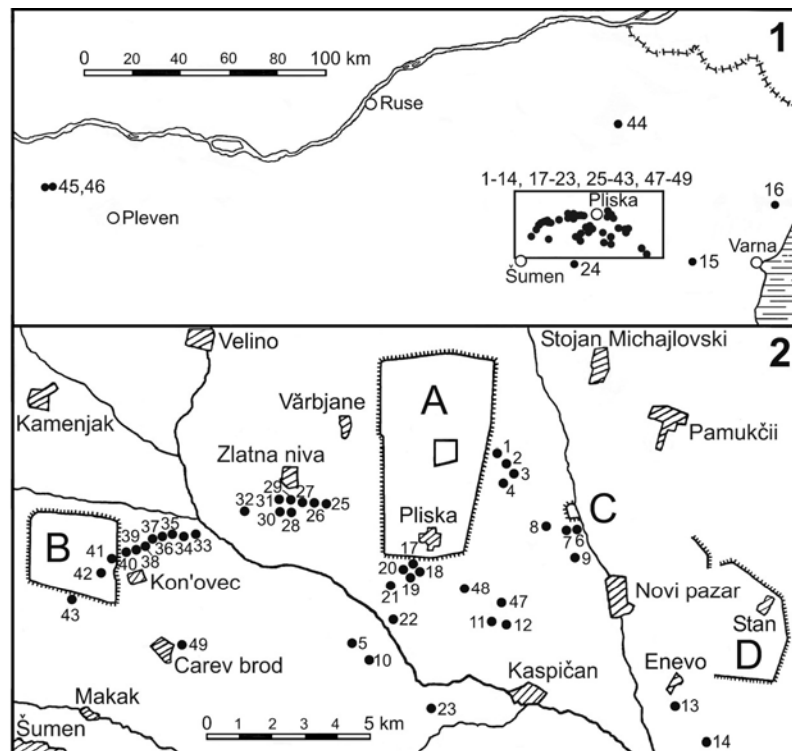

Abb. 3. Die frühen umwallten bulgarischen Herrschaftszentren in Nordostbulgarien (A Pliska; B Kabujuk; C Novi pazar; D Stan) und die Verbreitung der sog. Devtaşlar (Seelensteine; mit Nummerierung nach Karel Škorpil, ergänzt um die Gruppen 46-49) (nach Rašev 1992 a, S. 5 Abb. 1).

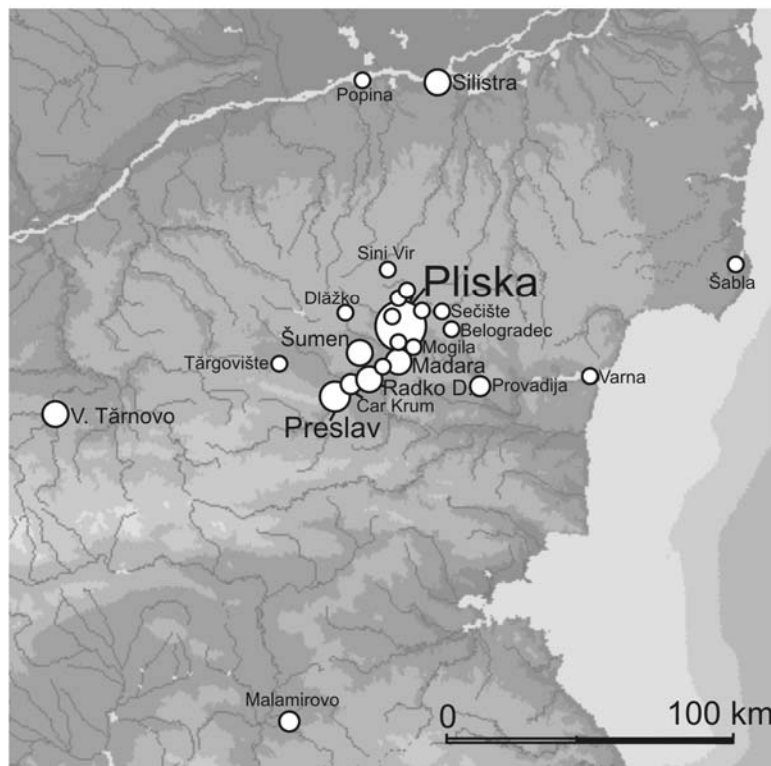

Abb. 4. Verbreitung der sog. protobulgarischen Inschriften. Größe der Kreise und der Beschriftungen nach Anzahl der Inschriften: eine, zwei oder drei Inschriften (im Falle Madaras drei oder fünf), groß sechs (Preslav) und 42 (Pliska) Inschriften (zeichnerische Umsetzung nach Beševliev 1992).

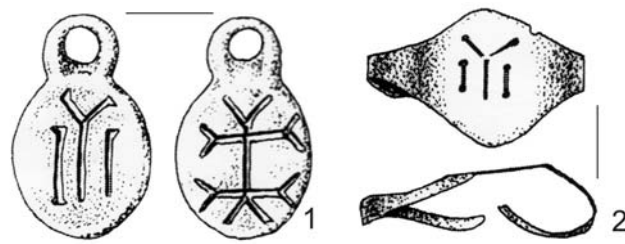

Abb. 5. IYI-Zeichen. 1 bronzener Anhänger aus Rjachovo (ehem. Bez. Ruse) mit Doppelkreuz auf der anderen Seite (L. 2,1 cm; Br. 1,8 cm); 2 bronzener Fingerring aus Dälgopol (ehem. Bez. Varna) (nach Rašev 2008 a, S. 544 Taf. 91,9 u. 535 Taf. 82,11 [ohne Nachweise]; Nr. 1 erstmals publiziert von Ž. Aladžov, Numizmatika 15, 1981, 3, S. 28-31). Ohne M.

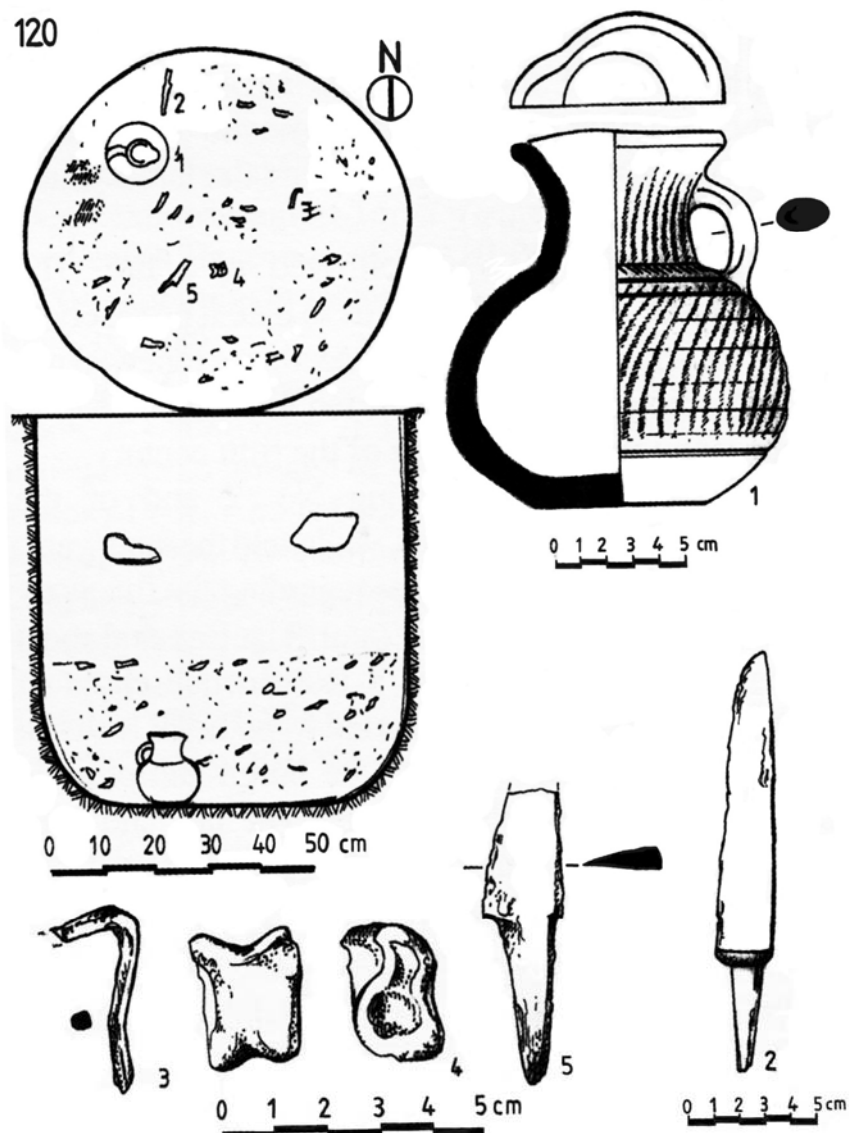

Abb. 6. Balčik (ehem. Bez. Dobrič), Gräberfeld 3, Brandgrubengrab 120 von 1995 (nach L. Dončeva-Petkova, ArcheologijaSofia 50, 2009, 1-2, S. 76 Abb. 1).

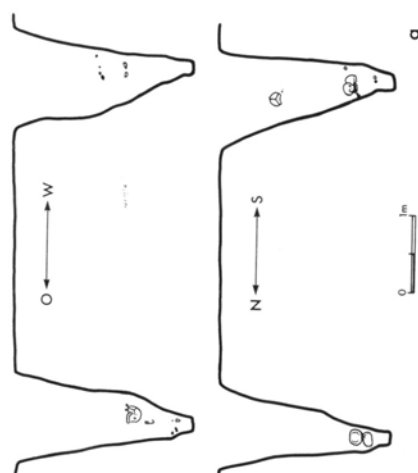

Abb. 8. Devnja (ehem. Bez. Varna), Gräberfeld 3, Kreisgrab. a Schnitte.
b Plan des obersten Niveaus (nach Aladžov 1985, S. 90 Abb. 20).

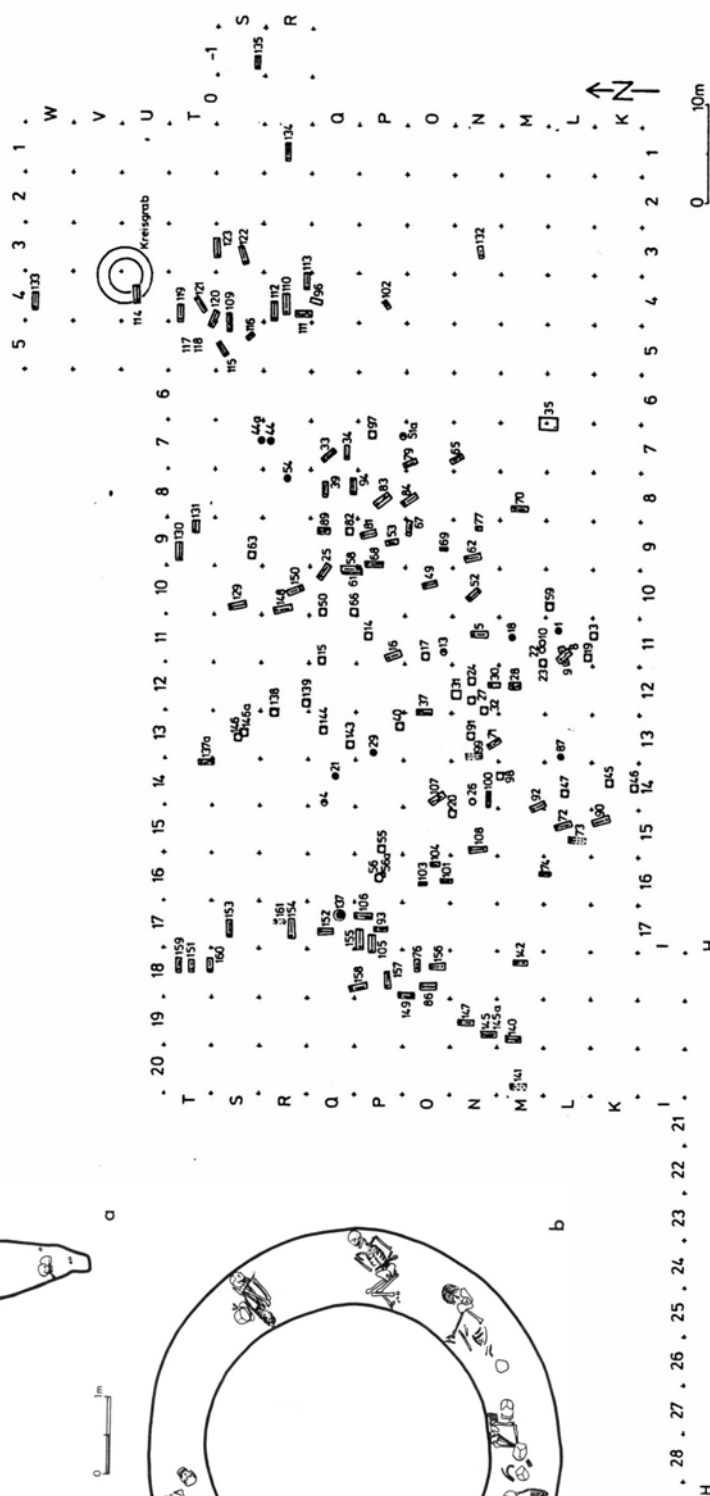
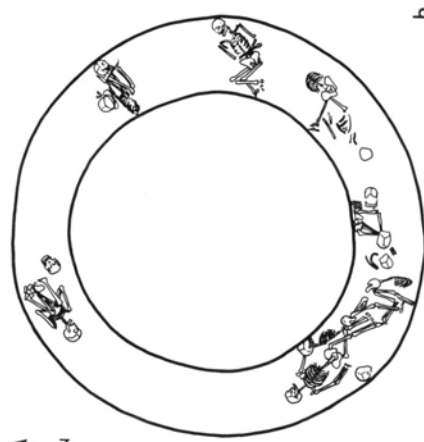

Abb. 7. Devnja (ehem. Bez. Varna), Gräberfeld 3, Gesamtplan
(nach Fiedler 1992, S. 497 Abb. 133).

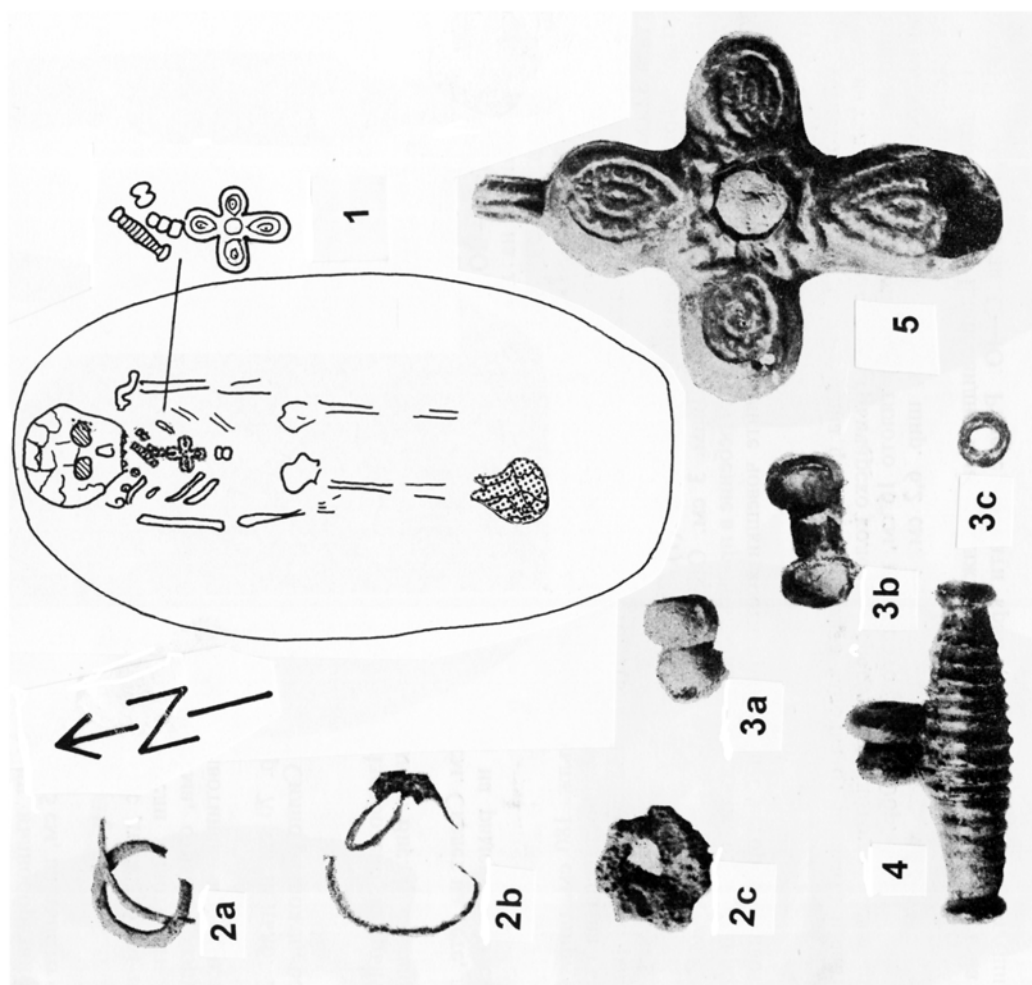

Abb. 9. Kulevča (ehem. Bez. Šumen) Kindergrab 78. 1 Grabplan (L. der Grabgrube 90 cm); 2a-c Reste von 4 bronzenen Kopfschmuckringen; 3a-c Glasperlen (rund und weiß sowie Mehrfachüberfangperlen mit Goldfolie); 4 Phylakterion aus dunkelblauem Glas; 5 Kreuzanhänger aus Silberblech mit Glas- oder Steineinlage (nach Văzarova 1976, S. 126 Abb. 75,4-7; Fiedler 1992, Taf. 78,7). Ohne M.

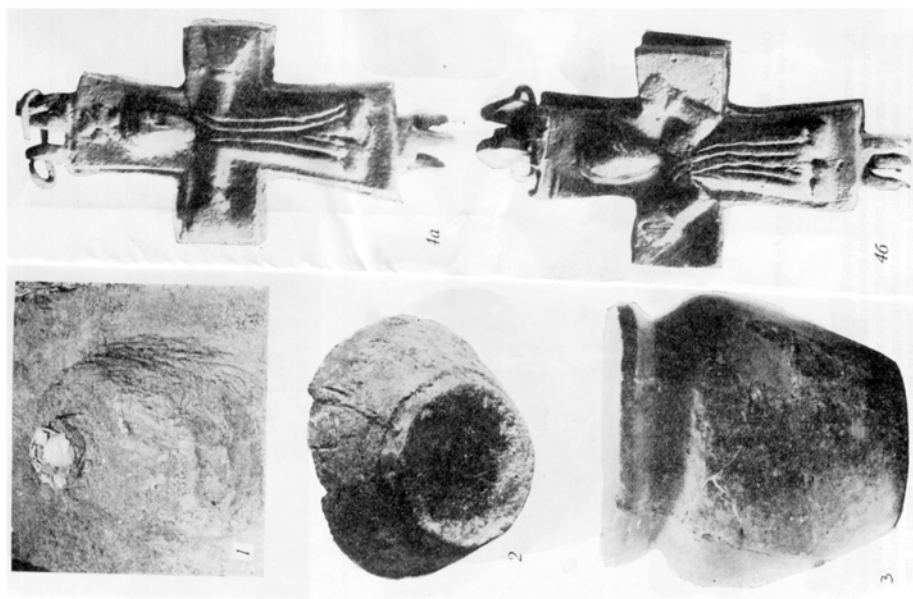

Abb. 10. Preslav (ehem. Bez. Šumen), Gräberfeld 1, Grab 15.1 „Grabfoto“; 2 „Urne“ (H. 4,5 cm; B.-Dm. 8 cm); 3 „Beigefäß“ (H. 11,5 cm; B.-Dm. 7,7 cm); 4 bronzenes Enkolpion (H. 3,3 cm; Br. 2,3 cm) (nach Văzarova 1976, S. 255 Abb. 160). Ohne M.

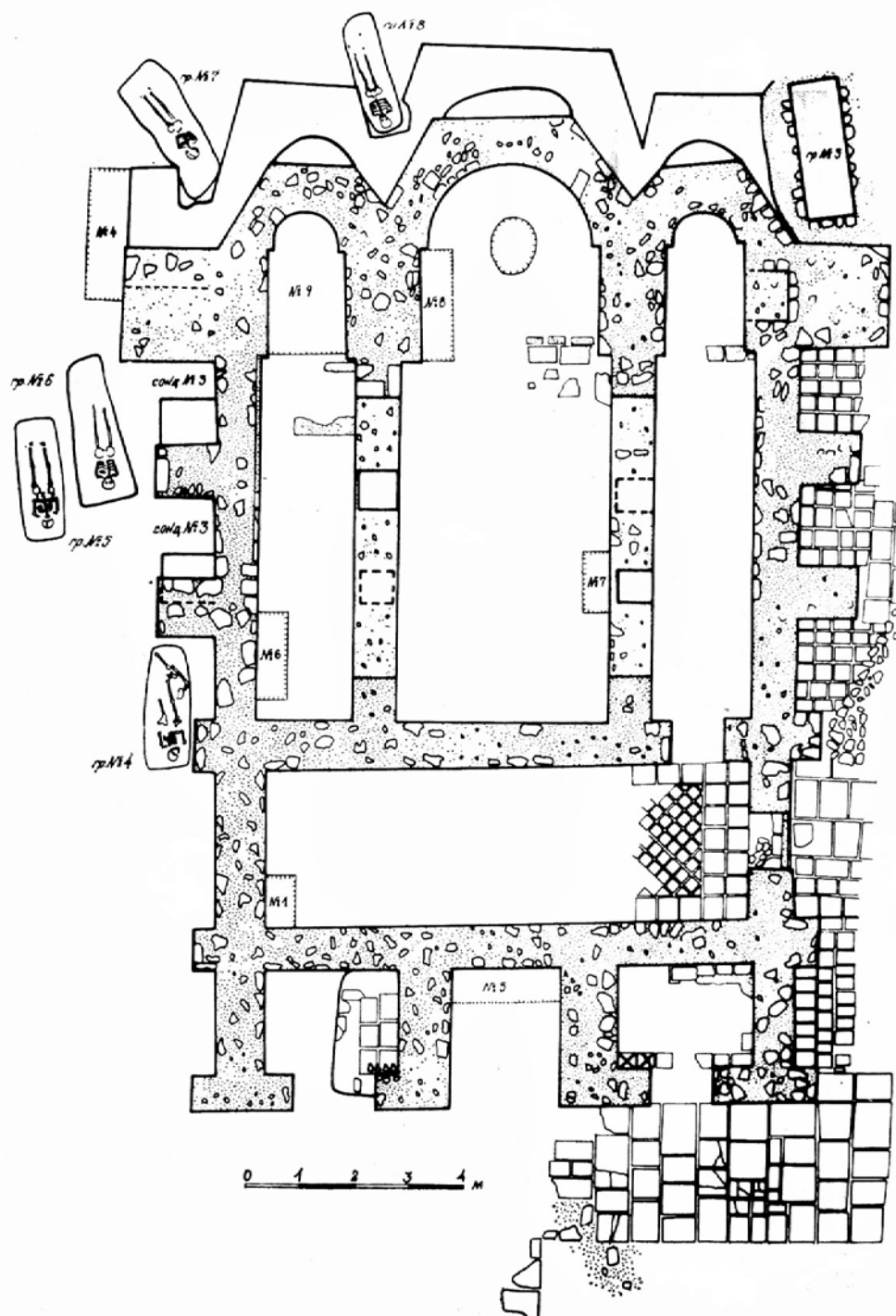

Abb. 11. Ravna (ehem. Bez. Varna). Ausgrabungsplan der Klosterkirche (nach Georgiev 1985, Taf. 7).

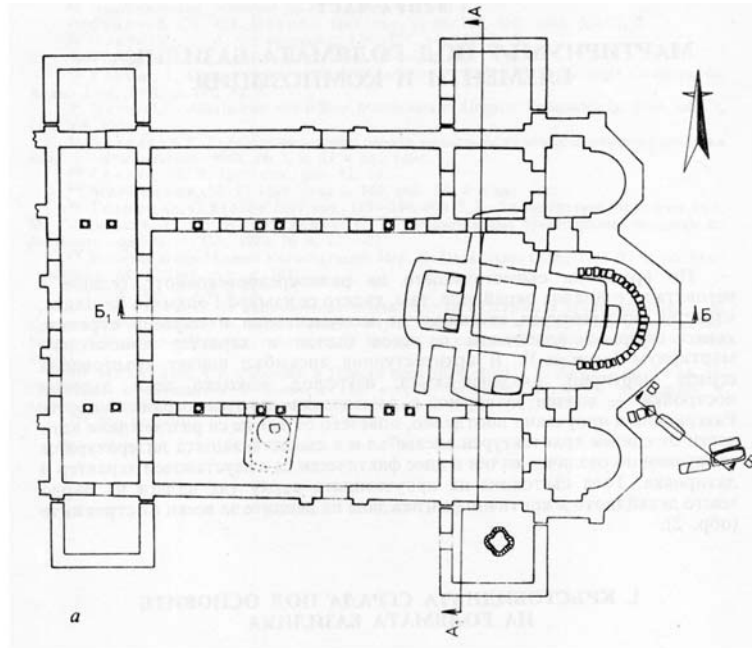

Abb. 12. Pliska (chem. Bez. Šumen), äußere Stadt. Große Basilika mit dem kreuzförmigen Vorgängerbau (nach Georgiev 1993 a, 42 Abb. 32 oben).

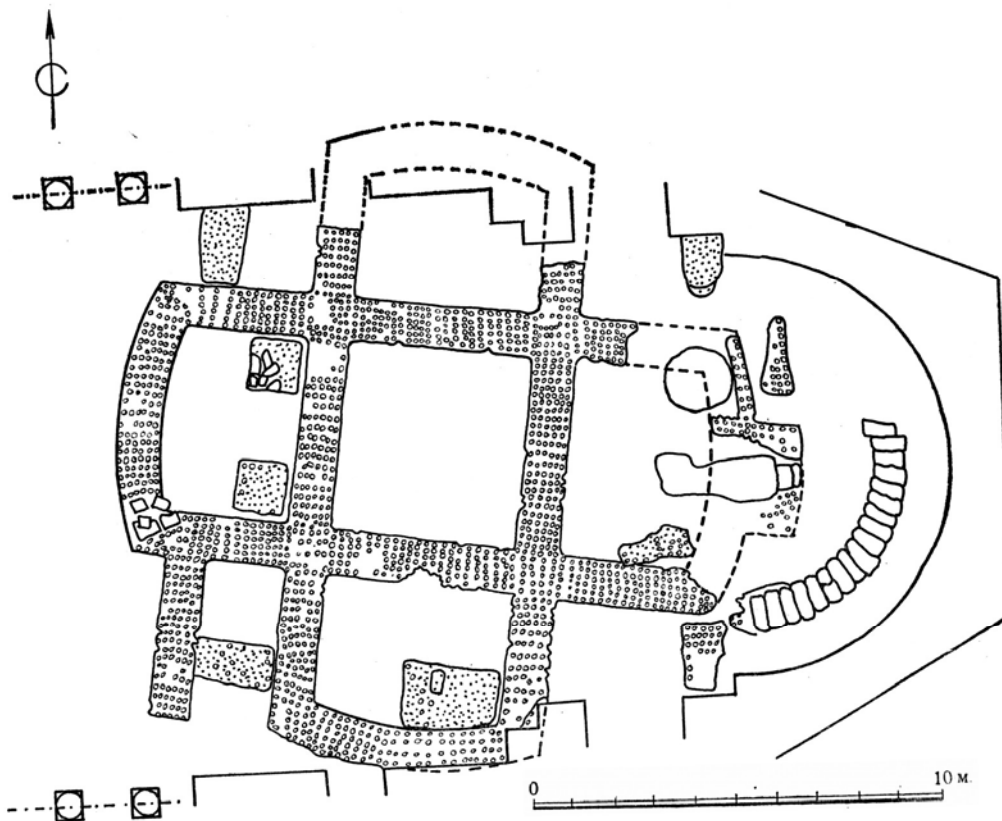

Abb. 13. Pliska (chem. Bez. Šumen), äußere Stadt. Fundamente des kreuzförmigen Baus unter der Vierung der Großen Basilika (nach Totev 1984, S. 165 Abb. 5).

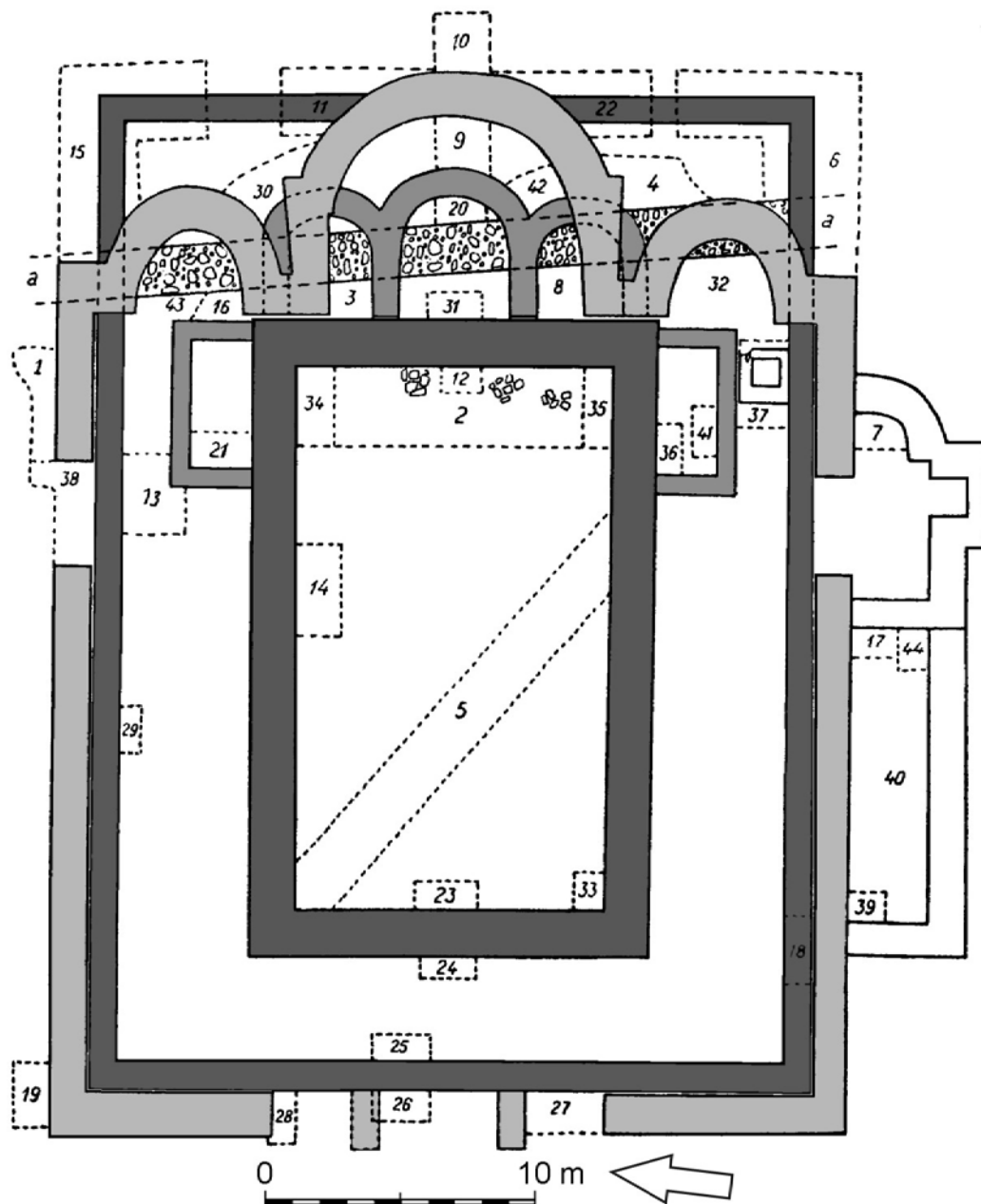

Abb. 14. Pliska (ehem. Bez. Šumen), innere Stadt. Palast- bzw. Hofkirche (nach Michajlov 1955, S. 235 Abb. 4 bzw. Fiedler 2008, S. 179 Abb. 6).

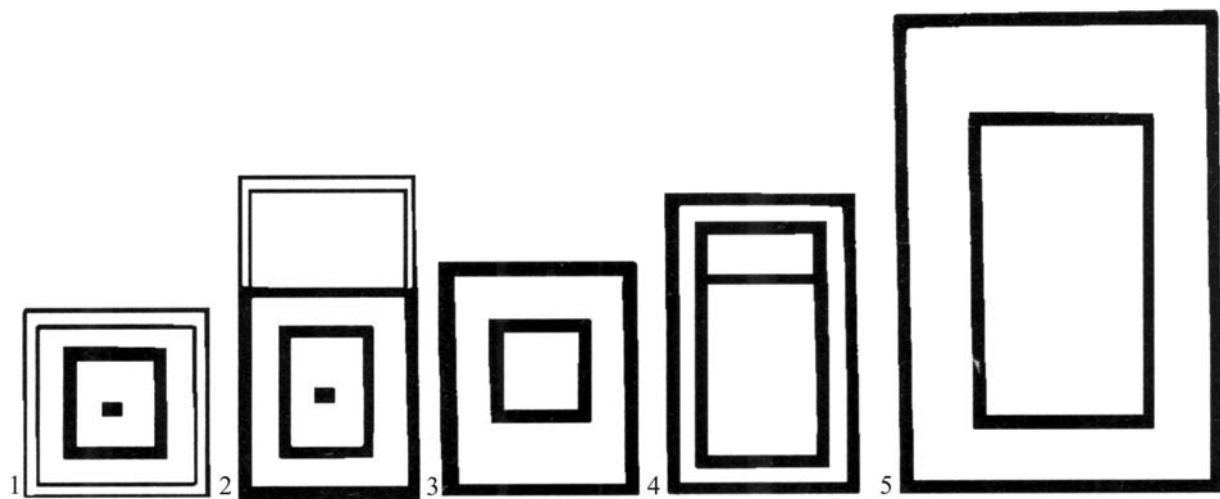

Abb. 15. Grundrisse von angeblichen heidnischen Tempelbauten gemäß der 1983 publizierte Zusammenstellung von Dimităr Ovčarov (Orte alle im ehem. Bez. Šumen). 1 Preslav, äußere Stadt, ältere Bauphase der Kirche vor dem Südtor der inneren Stadt. 2 Pliska, innerer Palastbezirk. 3 Preslav, äußere Stadt am Ufer der Rumska reka. 4 Madara, Flur Daul taš. 5 Pliska, erste Bauphase der Hofkirche (alle Pläne mit vielen Ungenauigkeiten!; nach Aladžov 1999, S. 12 Abb. 11).

Abb. 16. Madara (ehem. Bez. Šumen). Flur Daul taš, Rechteckbau und spätantiker Kirchengrundriss nach der Rekonstruktion (nach M. Stantcheva [Stančeva], *Bulgarie. Trois capitales anciennes: Pliska – Preslav – Tîrnovo*, Paris, 1981, S. 29 Abb. 23).

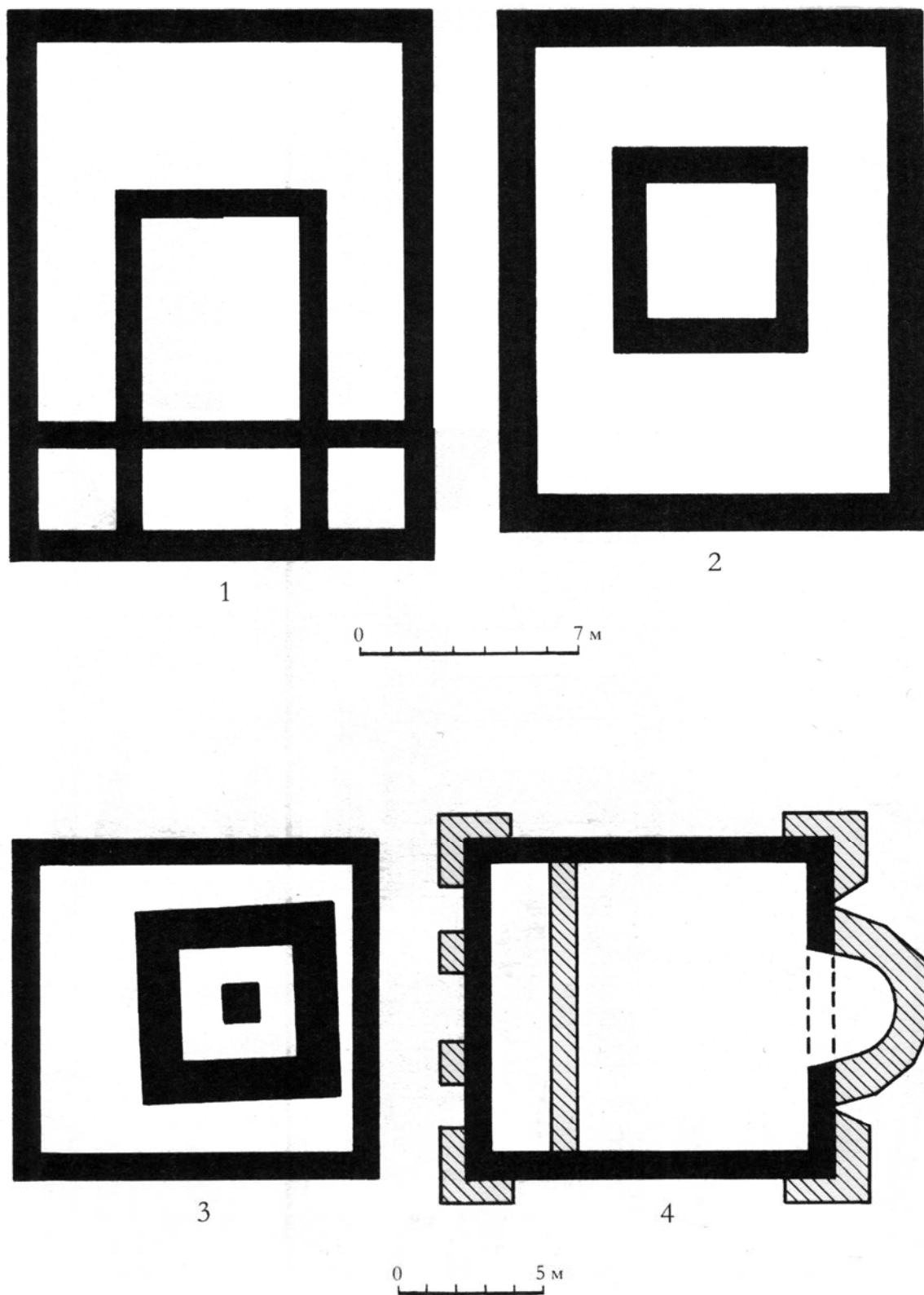

Abb. 17. Preslav (ehem. Bez. Šumen). Angebliche heidnische Tempelbauten. 1 sog. Verwaltungsgebäude („Administrativna sragda“); 2 Rechteckbau an der Rumska reka; 3 Rechteckbau vor dem Südtor der inneren Stadt; 4 selbiger Bau nach Umbau in eine reguläre Kirche (nach Rašev 2008 a, S. 499 Taf. 46).

Abb. 18. Kabujuk (chem. Bez. Šumen). Rechteckbau. Grabungsfoto von 2008
(nach Ivanov, Tichov 2009, S. 576 Abb. 2).

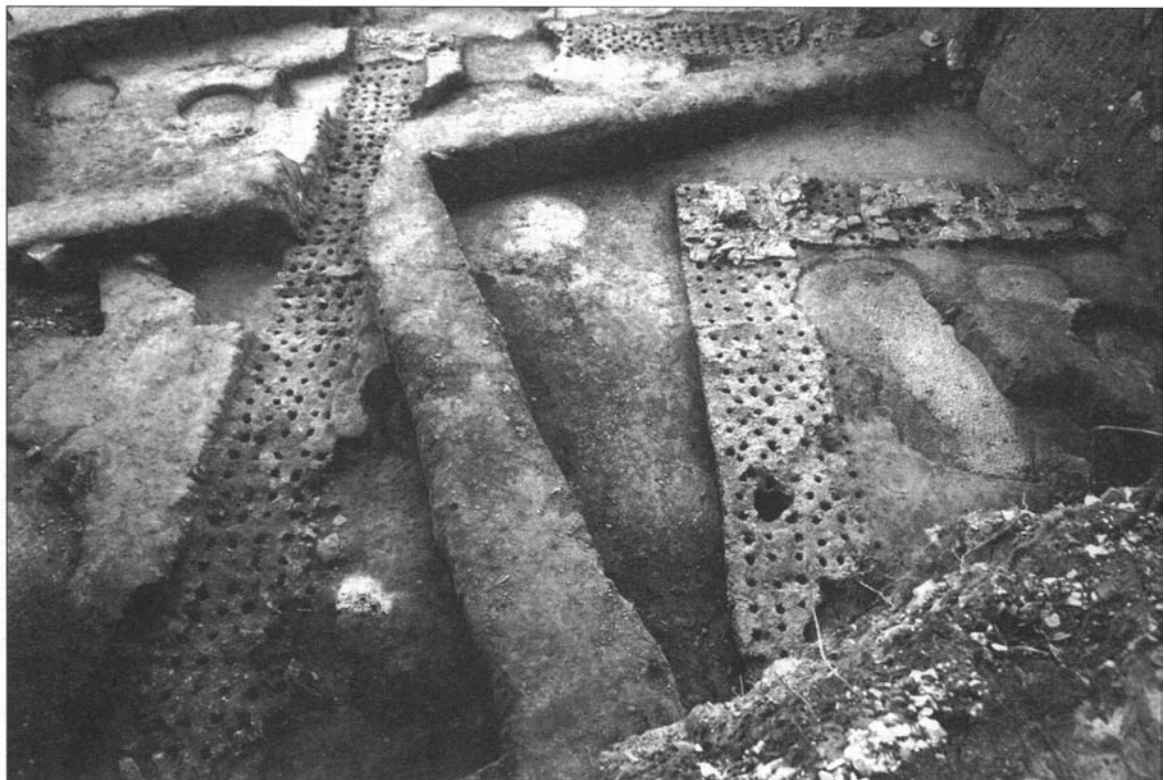

Abb. 19. Silistra (chem. Bez. Silistra). Rechteckbau in den Quadraten 16-18O-P. Grabungsfoto von 2007
(nach Koleva, Kirilov 2008, S. 610 Abb. 3).

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kă m bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova

ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDĂ, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU,
VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA*

Keywords: Ploiești, tumulus, inhumation graves, turanian nomads.

Abstract: In 2011 the Museum for History and Archaeology of Prahova County conducted a series of rescue archaeological works in the area surrounding the city of Ploiești. As a result, six tumuli (detected prior to this excavation at Ariceștii-Rahtivani (2), Păulești (3) and Strejnicu (1)) were investigated. Inhumation graves were uncovered (both principal and secondary ones) with the individuals lying crouched on dorsal or lateral decubitus positions, having their legs constricted, fallen or lying laterally. Few grave goods were present. The burials were dated to the Bronze Age, probably the Jamnaja funerary horizon. Two other funerary complexes discovered at Păulești and Strejnicu were attributed to horsemen populations from the beginning of the IInd millennium AD. The grave from Păulești contained, alongside the human remains remains, parts of a horse skeleton. The human skeleton was lying on the back, head towards the west, arms along the body, legs stretched. The horse parts comprised the skull and the extremities of the legs, found together with a horse bit, two arrowheads, a ring and an iron object (whose functionality could not be determined because of its precarious state of conservation). The tomb from Strejnicu (probably a cenotaph) contained only the skull and leg extremities from a horse, together with a horse bit, an arrowhead and another iron object whose functionality could not be determined for the same reason as above.

Cuvinte-cheie: Ploiești, tumuli, morminte inhumație, nomazi turanici.

Rezumat: În anul 2011, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova a efectuat o serie de cercetări arheologice preventive într-un areal concentrat în jurul orașului Ploiești. Au fost abordați șase tumuli reperați anterior pe raza localităților Ariceștii-Rahtivani (2), Păulești (3) și Strejnicu (1). Au fost descoperite morminte de inhumație (principale și secundare), cu defuncți așezați chiruit în decubit dorsal sau lateral, cu picioarele strânse căzute sau așezate lateral. Inventarele erau sărăcăcioase. Mormintele pot fi atribuite epocii bronzului, respectiv orizontului înmormântărilor Jamnaja. Alături de aceste morminte au fost identificate și două complexe funerare, descoperite la Păulești și Strejnicu, ce pot fi atribuite

populațiilor de călăreți datând de la începutul mileniului II d. Hr. Mormântul de la Păulești, alături de decedatul depus în decubit dorsal cu capul la V, cu brațele pe lângă corp și picioarele întinse, conținea părți din scheletul unui cal (craniul și extremitățile picioarelor), o zăbală, două vârfuri de săgeți, o verigă, precum și un obiect de fier a cărui funcționalitate nu poate fi precizată din cauza stării de conservare. Mormântul de la Strejnicu (probabil un cenotaf) conținea doar craniul și extremitățile picioarelor unui cal, o zăbală, un vârf de săgeată și un obiect de fier a cărui funcționalitate nu poate fi precizată din cauza stării de conservare.

Introducere

În anul 2011, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova a efectuat o serie de cercetări arheologice preventive într-un areal concentrat în jurul orașului Ploiești. Au fost abordați șase tumuli reperați anterior pe raza localităților Ariceștii-Rahtivani (2), Păulești (com. Păulești) (3) și Strejnicu (com. Târgșoru Vechi) (1). Cercetările au fost generate de lucrări de investiții ce urmau să afecteze aceste obiective arheologice. Au fost descoperite morminte de inhumație, cu defuncți așezați chiruit în decubit dorsal sau lateral, picioarele strânse căzute sau așezate lateral. Inventarele erau sărăcăcioase. Deși au fost descoperite 12 morminte (17 schelete), numai în două au fost identificate piese de inventar (din cupru, os, caolin). În câteva morminte se afla o cruce roșie depusă în apropierea craniilor. Mormintele pot fi atribuite epocii bronzului, respectiv orizontului înmormântărilor Jamnaja.

Alături de aceste morminte, au fost identificate și două complexe funerare ce pot fi atribuite populațiilor de călăreți datând de la începutul mileniului al II-lea d. Hr.

*Alin Frînculeasa, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, alinfranculeasa@yahoo.com; Bianca Predă, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, predabiancaelena@yahoo.com; Octav Negrea, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, octavnegrea@yahoo.com; Andrei Dorian Soficaru, Institutul de Antropologie „Fr. Rainer”, asoficaru@yahoo.com; Valentin Dumitrașcu, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, validumitrascu@yahoo.com; Mădălina Frînculeasa, Universitatea Valahia din Târgoviște, madalina_chitescu@yahoo.com

În rândurile de mai jos, ne-am propus introducerea în circuitul științific a acestor ultime complexe, ce se încadrează cronologic unei perioade relativ puțin prezente în documentația arheologică în acest areal geografic. Sunt cunoscute descoperirile monetare de la Bucov – monede de billon: 16 exemplare Ioan II Comnenul (1118–1143), 15 exemplare Manuel I Comnenul (1143–1180); Fântânele – monedă de bronz Manuel I Comnenul; Gornet – monedă de bronz Ioan II Comnenul; Ologeni (com. Poenarii Burchii) – monedă de bronz Manuel I Comnenul; Vărbilău – 2 monede de bronz: 1 Manuel I Comnenul, 1 bizantină neprecizată. Tot în județul Prahova, dar în condiții necunoscute s-au descoperit următoarele monede: monedă de aur Vasile II-Constantin VIII (976–1028), monedă de *electrum* Manuel I Comnenul, monedă de bronz Mihail VII Ducas (1071–1078), monedă tăiată de aur Ioan III Vatatzes (1222–1254), monedă de argint Constantin Tich (1257–1277). Din „regiunea Ploiești” există un tezaur de monede de bronz compus din 119 piese din perioada sec. XII–XIII d. Hr.¹

Alături de aceste descoperiri monetare, au mai fost identificate alte materiale specifice la: Popu – depozit conținând un cazan de cupru, monede bizantine din sec. XI, topor, componente metalice de la o căruță², Târgșoru Vechi – complexe cu căldări din lut³, două cataramă de bronz în formă de liră⁴, Cireșanu – două morminte, între care unul cu inventar⁵, iar recent mormintele de inhumație de la Independența⁶, între care unul cu o cataramă de bronz în formă de liră⁷.

În județul Prahova au fost cercetați tumuli la Ploiești-Triaj *Movila I* și *Movila II*⁸, Blejoi *Mobel Auto*⁹, Ariceștii-Rahtivani *Crângu lui Bot*¹⁰, Ariceștii-Rahtivani *Balastiera General Construct*, Ariceștii-Rahtivani *Allianso*, Păulești *DE 60*, Păulești *Lizieră Pădure*, Păulești *Metro*, Strejnicu. Singurii tumuli în care au fost descoperite morminte secundare, ce se încadrează temei abordate în acest studiu, sunt cei de la Păulești *Lizieră Pădure* și Strejnicu *Balastieră Don*.

Repere fizico-geografice

Complexele puse în discuție au fost descoperite în tumuli cercetați în localitățile Păulești și Strejnicu ce sunt plasate în interfluviul Prahova-Teleajen. Suprafețele cercetate arheologic se înscriu câmpiei piemontane Ploiești ce se află în prelungirea terasei II a Prahovei (Câmpina). Altitudinea medie este de 150 m. Aceasta este rezultatul suprapunerii și îmbinării aluviunilor din Pleistocenul superior, care acoperă o structură cutată supusă unor mișcări locale de subsidență. Depozitele cuverturii sedimentare cuaternare sunt reprezentate prin argile, nisipuri argiloase, pietrișuri fluviale cu intercalații de nisipuri groșiere, depozite loessoide. Grosimea aluviunilor variază, reducându-se dinspre nord spre sud (70–5 m). Suprafața câmpiei are o înclinare redusă. Râurile au cursuri meandrice, iar la periferia conului de dejecție își schimbă direcția spre sud-est urmând panta generală a câmpiei. Tipurile de soluri care se dezvoltă sunt în concordanță cu particularitățile litologice și morfologice, astfel: soluri hidromorfe (confluența Teleajen-Prahova și Cricov-Ialomița), soluri neevolute (lunci), soluri brune eu-mezobazice (Prahova și Cricov), molisoluri (cernoziomuri Teleajen și Prahova, cambice rendzinice și renzinice formate pe pietrișurile calcaroase).

***

Tumulii au fost identificați prin cercetări de suprafață și aveau aspectul unor movile cu înălțimea de aproximativ 1,2 m și diametrul de 35 m (Păulești), respectiv 45 m (Strejnicu). Tumulul de la Păulești *Lizieră Pădure* (tumul B) era amplasat pe malul drept al râului Dâmbu la circa 1,5 Km de acesta, la nord-est de drumul E 60, la sud-vest de liziera pădurii Păulești și la nord-vest de DJ 155. Cel de la Strejnicu se afla la sud de sat, pe partea stângă a râului Leaota la aproximativ 2,7 Km de cursul apei, la vest de drumul comunal 140, care leagă localitățile Strejnicu și Negoiești. În apropierea acestor tumuli au fost cartate numeroase astfel de obiective (Pl. 2/1; 4/2).

Metodologie

Au fost păstrați doi martori stratigrafici, ce s-au intersectat în zona punctului altimetric cel mai înalt. Aceștia au fost orientați nord-sud (martor stratigrafic I) și est-vest (martor stratigrafic II). Au fost caroiți din 2 în 2 m cu cifre romane (martorul stratigrafic I), respectiv cu cifre arabe (martorul stratigrafic II). Au avut grosimea de 1 m, lungimea de 40–50 m. Prin trasarea martorilor stratigrafici în cruce au fost obținute patru suprafețe denumite în

¹ Pentru catalogul descoperirilor din această perioadă în județul Prahova, vezi Ioniță 2005.

² Ioniță, Ciupercă 2003.

³ Păunescu 1975; 1976; sunt autori care consideră că aceste complexe nu se încadrează epocii: A. Ioniță 2005, p. 97.

⁴ Harhoiu 1972.

⁵ Teodorescu *et al.* 1993, p. 389, nota 2.

⁶ Lichiardopol *et al.* 2008; 2009.

⁷ Lichiardopol *et al.* 2009, p. 312.

⁸ Nestor 1943; 1944.

⁹ Paveleț 2007.

¹⁰ Frînculeasa 2007.

funcție de poziționarea acestora astfel: 1 – suprafața sud-estică; 2 – suprafața sud-vestică; 3 – suprafața nord-estică; 4 – suprafața nord-vestică. Având în vedere tipul de obiectiv, pentru determinarea adâncimilor a fost amplasat un punct zero de la care au fost raportate descoperirile cu ajutorul unei nivele topografice.

Etaple următoare ale cercetării au fost:

- lucrări mecanizate prin care s-au excavat cele patru suprafețe, începând de la nivelul superior în plan orizontal, în *pași altimetrici*; demontarea suprafețelor s-a făcut alternativ, în planuri opuse pentru a permite conservarea maritorilor stratigrafici, după cum urmează: I. suprafața sud-estică (2); II. suprafața nord-estică (1); III. suprafața sud-vestică (3); IV. suprafața nord-vestică (4);

- lucrări manuale de detaliu: taluzări, răzuiri succesive necesare înregistrărilor și corelărilor stratigrafice, operațiuni manuale de demontare a complexelor arheologice;

- chiar dacă nu intră în cadrul acestei discuții, evidențiem că perioada în care s-au desfășurat cercetările, respectiv septembrie pentru Păulești și noiembrie la Strejnicu, a determinat și calitatea imaginilor obținute (arhivate); dacă lumina în cazul cercetărilor de la Păulești a fost una ce a permis realizarea unor fotografii foarte bune, luna noiembrie a fost una în care a dominat ceața, situație ce a generat o luminozitate specifică și o calitate mai slabă a fotografiilor realizate în timpul cercetărilor.

Stratigrafie

În cazul ambelor obiective, mormântul principal (inițial) se afla dispus în zona centrală, la baza movilei de pământ. Groapa funerară perfora depozitul natural de pietriș ce apărea la aproximativ –0,30 m față de nivelul actual de călcare. Avea formă rectangulară cu colțurile rotunjite, adâncimea de maximum 0,50 m. Pietrișul excavat era depus pe una din laturile gropii și forma o mică movilă alungită cu înălțimea de 0,15–0,25 m. După acoperirea mormântului principal cu pământ, a fost ridicată mantaua din același tip de sol, peste care am identificat un alt strat ce era mai subțire în partea centrală, mai gros spre poalele tumulului și care în partea superioară, era afectat de arătura modernă. Pentru construirea movilei nu a fost utilizat pietriș sau alte materiale.

Complexele funerare secundare au fost identificate aproximativ în zona centrală a celor doi tumuli. Având în vedere că cele două complexe funerare analizate în acest text sunt secundare, descrierea amănunțită a stratigrafiei și a etapelor de construcție a tumulilor nu prezintă un interes deosebit asupra discuției.

Despre complexe

La Păulești *Lizieră Pădure* (tumul B) au fost identificate trei schelete umane și resturi de la un al patrulea, atribuite celor trei morminte, respectiv M.1, M.2 (doi indivizi), M.3 (Pl. 7/3). Două complexe, respectiv M.2 și M.3, pot fi încadrate epocii bronzului, numai M.1 prezentând interes pentru acest studiu.

Mormântul 1 (M.1) – mormânt de inhumație descoperit în suprafața de sud-vest, la –0,40 m adâncime, intra în malul de nord al maritorului stratigrafic E–V (Pl. 5). Nu a fost identificată groapa mormântului. Scheletul era orientat vest-est, așezat în decubit dorsal, cu capul la vest, cu privirea spre sud (în dreapta), brațele pe lângă corp, picioarele întinse (Pl. 7). Pe același nivel cu scheletul uman se aflau depuse ritual părți dintr-un cal, respectiv craniul și picioarele de la genunchi în jos. Craniul de cal era depus în continuarea craniului uman (acesta din urmă părea să se sprijine pe cel de cal), cu botul orientat către vest (Pl. 5/4), iar membrele inferioare și antebrațul stâng al decedatului suprapuneau parțial oasele picioarelor de cal (numai metapodiile). Acestea erau orientate după cum urmează: unul avea copita către sud, altul către vest, două către est, dintre care unul se afla sub brațul stâng. Două picioare, unul orientat către vest, altul către est, se intersectau în dreptul labei piciorului stâng (Pl. 6; 7/2). Inventarul era format dintr-o zăbală de fier dintr-o singură bară, cu două verigi mobile, descoperită între oasele maxilarului calului, două vârfuri de săgeată de fier cu peduncul de fixare, o verigă de fier, o piesă de fier (indeterminabilă) (Pl. 8; 12/1–2, 4–5, 7, 9).

În tumulul de la Strejnicu au fost descoperite trei complexe funerare (Pl. 10/2), respectiv Cpl. 1/M.1 (complex cu schelet de cal), M.2 și M.3. Mormântul 3 aparține orizontului de înmormântări Jamnaja; mai dificilă este încadrarea crono-culturală a M.2, conservat parțial și lipsit de inventar.

Cpl. 1/M.1 – complexul constă în resturi de schelet de cal asociate cu piese realizate din metal, respectiv fier (Pl. 9/1–4; 10/1). A fost identificat la adâncimea de –0,38 m, iar baza la –0,50 m. Groapa complexului nu a fost identificată; suprapunea (parțial pe latura de sud) direct movila din pietriș rezultat al excavării pentru realizarea mormântului principal (M.3). Resturile de schelet de cal constau în: craniu și metapodiile celor patru membre, fără copite (Pl. 9/1; 10/1). Dispunerea oaselor de cal era aproximativ ENE–VSV. Craniul de cal era așezat pe fragmentele de la două membre (Pl. 9/2). Celelalte două erau la o distanță de aproximativ 0,60 m

înspre ENE, dispuse paralel (Pl. 9/1). Inventarul era format din piese de fier: zăbală monobară cu verigi mobile circulare (Pl. 11/1, 5; 12/3), un vârf de săgeată cu peduncul de fixare, pătrată în secțiune (Pl. 11/4; 12/6)¹¹, o piesă căreia nu îi putem determina forma din cauza stării precare de conservare (Pl. 11/6). Lipsa oaselor umane poate sugera un cenotaf. Zăbala era așezată între oasele maxilarului calului (Pl. 9/4), vârful de săgeată era dispus pe unul dintre oasele dispuse lângă craniu. Piesa indeterminabilă era plasată la baza craniului, direct pe pământ.

La sud de schelet, în imediata sa apropiere, au fost identificate mici fragmente de oase umane (Pl. 10/1), ce par să aparțină unui mormânt deranjat (posibil M.2) (Pl. 9/5), aflat la nord de resturile scheletului de cal (Pl. 10/2–3). Precizăm că M.2, aflat într-o stare de conservare precară, a fost identificat la adâncimea de –0,30–0,40 m, situat la aproximativ 0,60 m nord de Cpl. 1; avea o orientare diferită raportat la axul Cpl. 1/M.1 (Pl. 10/3). Orientarea M.2 era V–E, cu capul (ce nu s-a conservat) la vest. Fără să fie exclusă o întretăiere de complexe, deranjarea M.2 putea fi făcută inclusiv de animale, un indiciu fiind prezența unui molar uman în zona membrelor inferioare¹². Remarcăm și pământul compact ce apare uniform deasupra oaselor Cpl. 1 și a M.2, consistență generată poate de „locuirea/circulația” unor animale în vizuină.

Determinări antropologice

Păulești, M.1 – scheletul foarte bine reprezentat, dar cu unele distrugerii din sol ale suprafeței oaselor. Craniul s-a păstrat în mare parte și se identifică fragmente de la toate segmentele: frontalul cu glabella și marginile supraorbitare, parietalele cu porțiuni de suturi, temporalul dreapta este complet și cel stâng are lipsuri pe squamă, zigomaticile (cel stâng păstrat pe jumătate). Mandibula și maxilarul sunt întregi, fiind prezenți toți dinții. Coastele sunt slab reprezentate și doar la nivel de corpuri; coloana vertebrală s-a păstrat în întregime, dar corpurile prezintă erodări din sol ale suprafețelor anterioare. Ambele clavicule au extremitățile rupte și de la omoplați se observă cavitățile glenoide, marginile laterale și porțiuni din corpuri. La humerusuri lipsesc epifizele, cubitusul stâng nu are treimea distală și radiusurile sunt păstrate la nivel de diafize. Coxalele au lipsuri doar la nivelul

simfizei pubice, iar mare parte din sacrum este prezent. De la oasele membrelor inferioare sunt prezente: femurele (stângul cu lipsuri în partea distală a diafizei, iar cel drept întreg), rotula stângă, tibiile (stânga cu lipsuri în partea distală și erodări pe epifiza proximală) și peroneele (diafizele sunt întregi, dar epifizele sunt erodate). Se identifică ambele talusuri și calcanele. *Sexul* a fost dificil de determinat din cauza vârstei, dar funcțiile discriminante aplicate pe caracterele craniene și caracteristicile coxalelor au permis opțiunea pentru cel masculin. *Vârsta* la deces poate fi încadrată în intervalul de 20–22 de ani, pe baza gradului de sutură a epifizelor distale de la oasele lungi. *Statura*: 162,9 cm (lungimea maximă a femurului stâng).

Strejnicu – scheletul M.2, aflat la aproximativ 0,60 m nord de cel de cal, este slab conservat și reprezentat, se păstrează în majoritate fragmente de diafize; din craniu se identifică doar un molar 3 maxilar dreapta (în poziție secundară); de la oasele lungi sunt prezente două fragmente de epifize și circa 50 de diafize de la oasele lungi; lungimea maximă a unui fragment este de 61 mm. Sexul nu a putut fi determinat din cauza fragmentării excesive, estimarea vârstei este a unui adult, iar statura nu se poate calcula.

Determinări arheozoologice

În cazul ambilor tumuli, caii depuși în morminte sunt reprezentați prin cranii și prin partea distală a membrelor (Fig. 1). Membrele au fost separate de corp la nivelul oaselor carpiene, respectiv tarsiene. Pentru niciunul dintre cai nu au fost identificate urme de tranșare la nivelul craniului sau al membrelor, cu atât mai mult cu cât lizibilitatea suprafețelor corticale este extrem de redusă din cauza proceselor tafonomice distructive.

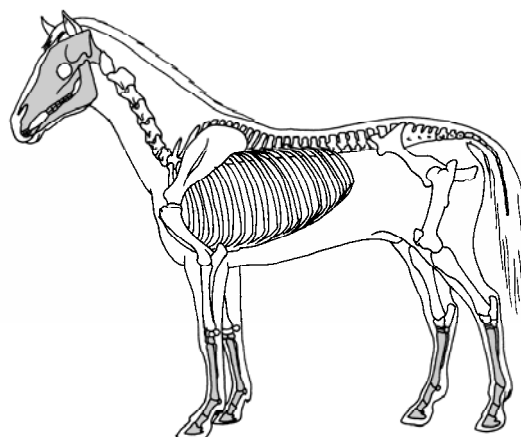

Fig. 1. Reprezentarea scheletică a cailor din cele două morminte (cu gri sunt ilustrate elementele prezente).

¹¹ În teren, piesa mai păstra din vârf, de aceea am încadrat-o în categoria vârfurilor de săgeată, deși ceea ce s-a conservat din ea sugerează mai curând prezența un mic cuțit.

¹² Multe din complexele funerare descoperite în tumuli, cercetate în anul 2011, au fost deranjate de vizuini și ganguri de animale.

Păulești: cu excepția craniului, celelalte oase sunt destul de bine păstrate. Individul este un mascul adult, de peste 11 ani, cu o înălțime la greabăn¹³ de 138,4 cm după metacarp și de 138,6 cm conform metatarsului, deci un cal de mărime mijlocie. La nivelul metacarpianului stâng sunt vizibile exostoze în zona dorso-proximală, în regiunea de inserție a tendonului. De asemenea, de metacarpianul drept a fuzionat parțial metacarpianul IV, semn al vârstei înaintate a animalului.

Strejnic: starea de conservare a oaselor este foarte precară, probabil și pentru că individul era relativ tânăr. Cu toate că unele elemente au fost identificate și fotografiate în timpul cercetării, acestea nu au putut fi restaurate. Doar dentiția, metapodiile și trei falange sunt suficient de bine păstrate pentru a permite unele măsurători. Conform dentiției, calul este un mascul tânăr, de aproximativ patru ani. Dinții sunt puțin uzați, iar rădăcinile sunt deschise. După metacarp, înălțimea la greabăn este de 138,4 cm, iar după metatars, aceasta este de 136,7 cm, indicând de asemenea un cal de mărime mijlocie.

Biometrie: măsurătorile au fost efectuate conform normelor publicate de von den Driesch¹⁴ și sunt prezentate în milimetri. Numerele și abrevierile din prima coloană desemnează notațiile originale ale autorului. Diferențele biometrice dintre diverse elemente simetrice pot fi puse atât pe seama unor diferențe morfologice între partea stângă și cea dreaptă, cât mai ales pe seama conservării deficitare (Anexa 2).

Despre inventar

Piese descoperite în cele două complexe funerare sunt tipice pentru orizontul cronologic căruia îi pot fi atribuite. Fiind din fier și descoperite la mici adâncimi, starea de conservare este una precară. Cu excepția zăbalelor, celelalte piese nu au putut fi conservate și restaurate decât parțial.

Zăbala. Este una din cele mai frecvente piese întâlnite în inventarul mormintelor atribuite nomazilor turanici. În general este asociată craniului de cal, găsindu-se între maxilarele acestuia. Cea descoperită la Păulești era formată dintr-o singură bară, prevăzută cu inele mobile la capete, era pătrată în secțiune, avea 139,2 mm lungime, grosimea de 8 mm, verigile aveau diametrul de 36 mm (Pl. 8/1–3, 12/1, 2). Cea din mormântul de la Strejnicu avea 126 mm lungime, grosimea de 3 mm (Pl. 11/1, 5; 12/3). În Muntenia, zăbale monobare cu verigi

mobile au mai fost descoperite la Ciulnița, Curcani, Dridu *Snagov*, Jilava, Lișcoteanca, Movilița, Oltenița, Râmnicelu, Știubei, Tangăru, Ulmeni, Vitănești și Ziduri¹⁵, iar în Moldova, la Bârlad *Dealul Țuguieța*¹⁶ și *Moara lui Chicoș*, Grivița, Umbrărești¹⁷ și Matca¹⁸. Zăbale formate din două segmente au fost descoperite la București *Lacul Tei*¹⁹, iar în Moldova, la Grozești, Moscu și Pogonești²⁰.

Vârf de săgeată. La Păulești au fost descoperite două vârfuri de săgeată (Pl. 8/6, 7; 12/4, 5), unul dintre ele fiind plasat în dreptul palmei stângi (Pl. 5/2), spre interior. Acestea pot fi încadrate, conform tipologiei realizate de A. Ioniță²¹ în tipul I.3 – foliforme-elipsoidale în secțiune (Pl. 12/4), și tipul I.4 – romboidale (Pl. 12/5). La Strejnicu vârful de săgeată (Pl. 11/4) era așezat în partea stângă a craniului de cal, pe unul dintre membrele animalului (Pl. 9/2, 3; 12/6), poate fi încadrat tot în tipul I.3 (pl. 12/6). În Muntenia, astfel de piese au mai fost identificate la Cireșanu²², Curcani, Lișcoteanca, Movilița, Ulmeni, Vitănești²³. Locurile de depunere sunt variate: între picioarele de cal (Curcani), în dreptul bazinului (Lișcoteanca, Movilița), pe partea stângă a cutiei toracice (Vitănești). O descoperire aparte este cea de la Ulmeni, unde vârful de săgeată era înfipt între tibia și peroneul piciorului stâng al călărețului, la jumătatea gambei²⁴. În Moldova, vârfuri de săgeată au fost descoperite la Banca, Grozești, Holboca, Probota²⁵, Roma²⁶ și Matca²⁷.

Verigă. La Păulești a fost descoperită o verigă din fier (Pl. 8/4; 12/9), poziționată lângă genunchiul drept, pe partea interioară a acestuia (Pl. 5/3), cu analogii la Cireșanu și Movilița, iar în Moldova, la Probota²⁸.

Alte piese. S-au descoperit piese a căror formă și funcționalitate nu a putut fi determinată din cauza stării puternice de oxidare și a fragmentării (Pl. 8/5; 11/6; 12/7, 8). La Păulești o astfel de piesă era situată lângă palma stângă, spre exterior, iar la Strejnicu era situată pe pământ, la baza craniului de

¹⁵ Ioniță 2004, p. 469–477.

¹⁶ Ursachi, Onel, Bâgu 2005, p. 255.

¹⁷ Spinei 1985.

¹⁸ Brudiu 2003, p. 75.

¹⁹ Morintz, Rosetti 1959, p. 34, pl. 33/4.

²⁰ Spinei 1985.

²¹ Ioniță 2005, p. 94–95.

²² Ioniță 2005, p. 123, fig. 24/3.

²³ Leahu, Trohani 1979.

²⁴ Constantinescu 1994, p. 168.

²⁵ Spinei 1985.

²⁶ Buzdugan, Alexoae 1989, p. 106.

²⁷ Brudiu 2003, p. 75.

²⁸ Spinei 1985.

¹³ Kiesewalter 1888.

¹⁴ Driesch 1976.

cal. Piese sunt aproape identice. O piesă indeteminabilă a fost descoperită la Ciulnița, aflată lângă genunchiul stâng în exterior, iar alta în dreapta bazinului. De asemenea, fragmente din piese de fier puternic oxidate, greu de determinat, aflate în zona bazinului uman, s-au găsit la Lișcoteanca și Oltenița, iar la Râmnicelu lângă picioarele calului.

Alte obiecte de inventar descoperite în morminte atribuite populațiilor turanice sunt: vârfuri de lance, scări de șa, săbii, topoare, cuțite, amnare, obiecte de podoabă (cercei, pandantive, mărgelile), vase²⁹ etc. În Moldova regăsim principalele tipuri de piese de inventar, dar sesizăm și câteva diferențe. Dispar topoarele, foarfecile și apar aplicile, verigile de buclă, vasele metalice, dar și căldări de lemn³⁰ (Anexa 1).

Concluzii

Între Carpații Meridionali și Dunărea de Jos erau cunoscute 21 de descoperiri certe, alte patru situații fiind considerate incerte (Pl. 13)³¹, în care elementul comun îl constituie prezența oaselor de cal asociate cu materiale specifice sec. X–XIII d. Hr. În Muntenia sunt cunoscute astfel de înmormântări la București *Lacul Tei*, Jilava, Movilița, Adâncata, Ciulnița, Platonești, Oltenița, Curcani, Lișcoteanca, Râmnicelu, Însurăței, Tangâru, Vitănești, Ulmeni, Știubei, Ziduri. Elementul comun îl constituie prezența în morminte a oaselor de cal Majoritatea sunt descoperite în morminte tumulare și reprezintă înmormântări secundare, folosind movile deja existente sau alte formațiuni cu aspect de movilă (tell-uri neolitice, popine sau dâmburi)³². Numai descoperirile de la Movilița³³ și Platonești³⁴ sunt atribuite unor morminte plane.

Ritul funerar este exclusiv reprezentat de inhumatie. Defuncții erau orientați în general V–E (în unele cazuri există și mici deviații, orientarea fiind SV–NE, VNV–ESE), mai rar E–V (la Platonești). Scheletele au fost descoperite așezate în decubit dorsal cu picioarele întinse, doar într-o singură situație la Însurăței defunctul a fost așezat în poziție chircită. Cele mai multe aveau brațele întinse pe lângă corp, dar există și cazuri când unul din brațe era așezat pe bazin (la Ciulnița, Lișcoteanca, Vitănești brațul drept; la Lișcoteanca, Oltenița,

Râmnicelu brațul stâng)³⁵, doar la Tangâru ambele brațe erau așezate pe bazin³⁶.

În 13 morminte erau depuse craniul și părțile inferioare ale picioarelor calului, elemente ce nu sunt dintre cele mai comestibile, restul servind probabil consumului în timpul unor ritualuri specifice. Există două moduri de depunere a resturilor de cal, respectiv la același nivel cu defunctul sau mai sus pe o treaptă de pământ cruțată sau aranjată, care poate să suprapună parțial scheletul uman (Vitănești). Craniul de cal poate fi plasat în stânga, în dreapta sau în continuarea craniului uman, în general cu botul spre vest. La Păulești, craniul de cal, suprapus parțial de cel uman, are botul dispus spre vest pe aceeași direcție a orientării scheletului uman. Unul dintre picioarele calului era așezat sub membrul superior stâng, celelalte trei erau îndoit și așezate sub membrele inferioare umane. Acest mod de aranjare a oaselor animalului este oarecum atipic, în general acestea sunt așezate în dreapta (Lișcoteanca) sau în stânga decedatului (Ciulnița, Curcani, Lișcoteanca, Oltenița, Platonești, Râmnicelu, Ulmeni, Vitănești), foarte rar între picioarele acestuia (Râmnicelu – două picioare, Lișcoteanca o – copită între labele picioarelor), niciodată sub el³⁷.

La răsărit de Carpați, la Probota, a fost descoperit un mormânt de călăreț care avea craniul de cal depus pe un pat de pământ, 15 cm deasupra coapselor scheletului omenesc³⁸.

Situația se prezintă diferit la Strejnicu, unde se pare că ne aflăm în prezența unui cenotaf. Aceasta poate fi demonstrată atât prin analogii cu alte complexe identificate, cât și prin comparația cu cel de la Păulești. Poate fi remarcată prezența pieselor de metal (cu excepția zăbalei și a pieselor componente-verigile) depuse, în cazul complexului de la Păulești pe oasele umane, iar în cazul celui de la Strejnicu încât lipsa cadavrului uman pe oasele de cal.

În Muntenia, cenotafuri au fost identificate la Jilava și Ulmeni. La Ulmeni (M.8) craniul de cal era așezat pe un strat de pământ, sprijinit de peretele de vest al gropii, cu botul în sus și occipitalul spre fundul gropii. În dreapta lui se afla un os de picior, iar la o distanță de 0,40–0,60 m spre est, pe fundul gropii alte oase de la picioare. Între dinții animalului s-a găsit o zăbală monobară cu verigi circulare. Nu s-a găsit altă piesă de inventar³⁹. La

²⁹ Ioniță 2004.

³⁰ Spinei 1985, p. 110–118.

³¹ Ioniță 2004, p. 461–462.

³² Ioniță 2004, p. 462.

³³ Diaconu, Diaconu 1967, p. 138.

³⁴ Matei 1998, p. 57–58.

³⁵ Ioniță 2004.

³⁶ Berciu 1959, p. 152.

³⁷ Ioniță 2004.

³⁸ Zaharia, Zaharia 1962, p. 603–605.

³⁹ Constantinescu 1994, p. 166.

Jilava s-a descoperit un mormânt conținând: un craniu de cal, o jumătate de schelet de cal?, o zăbală monobară cu inele la capete și un vârf de lance⁴⁰.

Mormintele, prin prezența pieselor din fier și a resturilor de schelet de cal, sunt legate de orizontul cronologic de la începutul mileniului II d. Hr. (sec. XI–XIII). Acestea au fost atribuite populațiilor de nomazi pecenegi și cumani ce sunt prezente la nordul Dunării în intervalul cronologic menționat.

Există câteva caracteristici acceptate ca general valabile atunci când se discută de înmormântările turanicilor. Ele apar în general în zona de câmpie și de-a lungul unor râuri, populațiile de acest gen evitând zonele împădurite sau cele înalte, situație ce reflectă lipsa acestora în zona dealurilor subcarpatice. Explicația este una de ordin economic, zonele joase, de câmpie, fiind mult mai potrivite pentru economia acestor triburi care era una de tip pastoral⁴¹.

Stadiul cercetării acestui tip de complexe are ca și consecință directă nivelul redus al cunoașterii acestor fenomene culturale în Muntenia. Acesta pare să marcheze mai curând un nivel subiectiv al cunoașterii, decât o imagine obiectivă asupra acestor manifestări culturale ce au la începutul mileniului II d. Hr. o ocurență teritorială foarte mare.

BIBLIOGRAFIE

- Berciu 1959 – D. Berciu, *Săpăturile arheologice de la Tangăru (r. Giurgiu, reg. București)*, MCA 5, 1959, p. 143–154.
- Brudiu 2003 – M. Brudiu, *Lumea de sub tumulii din sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanicii târzii*, București, 2003.
- Buzdugan, Alexoiaie 1989 – C. Buzdugan, I. Alexoiaie, *Săpături arheologice într-un tumul din comuna Roma (jud. Botoșani)*, Hierasus 7–8, 1989, p. 105–115.
- Constantinescu 1994 – E. M. Constantinescu, *Morminte de călăreți nomazi de la cumpăna mileniilor descoperite în județul Buzău*, Mousaios 4, 1994, 1, p. 165–177.
- Diaconu, Diaconu 1967 – Gh. Diaconu, P. Diaconu, *Un mormânt de călăreț nomad din secolele XI–XII descoperit la Movilița (r. Urziceni, reg. București)*, SCIV(A) 18, 1967, 1, p. 135–140.
- Driesch 1976 – A. von den Driesch, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Peabody Museum, 1, Harvard University, 1976.
- Frînculeasa 2007 – A. Frînculeasa, *Contribuții privind mormintele Jamnaja în Muntenia. Cercetări arheologice la Aricești-Rahativani*, Tyrageia S.N. I (16), 2007, 1, p. 181–193.
- Harhoiu 1972 – R. Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Târgșor*, SCIVA 23, 1972, 3 p. 417–425.
- Ioniță 2004 – A. Ioniță, *Morminte de călăreți la nordul Dunării de Jos în sec. X–XIII*, în: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani, (ed. I. Căndeș, V. Sîrbu, M. Neagu), Brăila, 2004, p. 461–488.
- Ioniță 2005 – A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, București, 2005.
- Ioniță, Ciupercă 2003 – A. Ioniță, B. Ciupercă, *Depozitul de la Plopu*, în: In memoriam RADU POPA. Temeiuri ale civilizației românești în context european (coord. D. Marcu Istrate, A. Istrate, C. Gaiu), Bistrița-Năsăud, 2003, p. 177–184.
- Kiesewalter 1888 – L. Kiesewalter, *Skelettmessungen an Pferden*, teză de doctorat inedită, Universitatea din Leipzig, 1888 (citat în Von den Driesch, 1976).
- Leahu, Trohani 1979 – V. Leahu, G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Vitănești, jud. Teleorman*, Cercetări Arheologice 3, 1979, p. 127–141.
- Lichiardopol et al. 2008 – D. Lichiardopol, A. Frînculeasa, B. Ciupercă, Cl. Dumitrescu, A. Ghieorghievici, B. Voicu, *Independența, com. Gherghița, jud. Prahova*, CCA 2007, Iași, 14–17 mai, 2008, p. 155–157.
- Lichiardopol et al. 2009 – D. Lichiardopol, B. Ciupercă, A. Frînculeasa, N. Șerban, *Independența, com. Gherghița, jud. Prahova*, CCA 2008, Târgoviște, 27–30 mai 2009, p. 311–312.
- Matei 1998 – Gh. Matei, *Platonești, jud. Ialomița*, CCA 1997, Călărași, 20–24 mai 1998, p. 57–58.
- Morintz, Rosetti 1959 – S. Morintz, D. V. Rosetti, *Din cele mai vechi timpuri și până la formarea Bucureștilor*, în: Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice (sub redacția prof. I. Ionașcu), București, 1959, p. 11–47.
- Nestor 1943 – I. Nestor, *Raport asupra cercetărilor și săpăturilor arheologice de la Ploiești-Triaj și de la Sărata Monteoru-Buzău*, A.C.M.I., 1942 (1943), p. 160–161.
- Nestor 1944 – I. Nestor, *Raport asupra cercetărilor și săpăturilor de salvare făcute la Ploiești-Triaj și Brazi, între 21 octombrie și 7 noiembrie 1942*, Rapoarte M.N.A., 1944, p. 29–31.
- Paveleț 2007 – E. Paveleț, *Cercetările arheologice preventive întreprinse în tumulul situat pe raza localității Blejoi, jud. Prahova*, Mousaios 12, 2007, p. 107–122.
- Păunescu 1975 – A. Păunescu, *Șantierul arheologic Târgșoru Vechi*, Cercetări Arheologice 1, 1975, p. 231–244.
- Păunescu 1976 – A. Păunescu, *Căldări din lut cu torți interioare descoperite la Tîrgșor, județul Prahova*, Cercetări Arheologice 2, 1976, p. 305–310.
- Spinei 1985 – V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII*, Români și turanici, Iași, 1985.
- Teodorescu et al. 1993 – V. Teodorescu, D. Lichiardopol, M. Peneș, V. Sandu, *Așezarea daco-romană din sec. IV–V e.n. de la Cireșanu, jud. Prahova*, MCA (Ploiești 1983), 1993, p. 389–416.
- Ursachi, Onel, Băgu 2005 – L. Ursachi, C. Onel, F. Băgu, *Mormânt dublu tumular descoperit pe „Dealul Țuguieța”, Bârlad, județul Vaslui, aparținând nomazilor turanici*, Istros 12, 2005, p. 255–258.
- Zaharia, Zaharia 1962 – Em. Zaharia, N. Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota*, MCA 8, 1962, p. 599–608.

⁴⁰ Morintz, Rosetti 1959, p. 34.

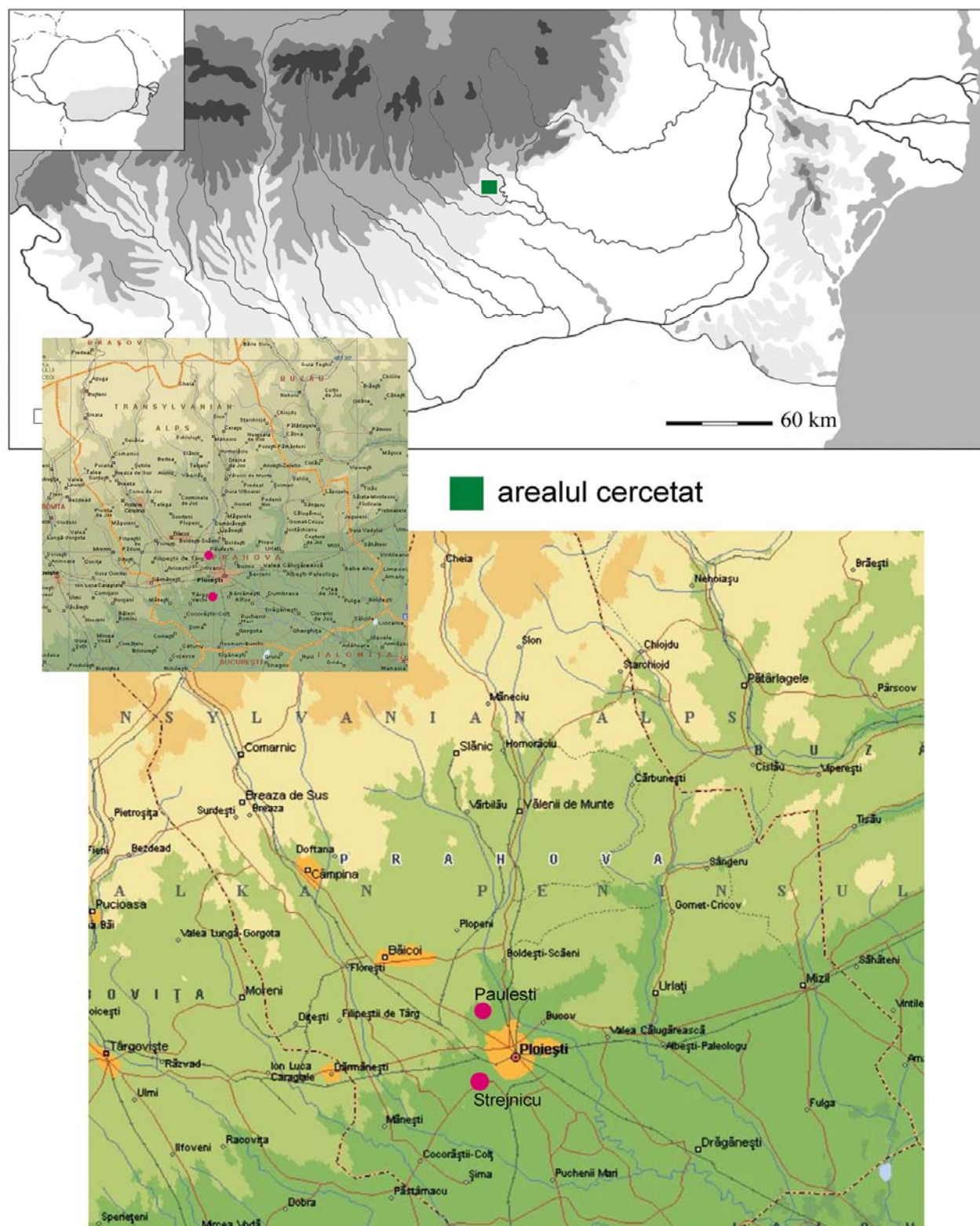
⁴¹ Spinei 1985, p. 124.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Pl. 1. Prahova County - location of the horsemen graves excavated in 2011.
- Pl. 2. Păuleşti – location of the excavated tumuli (1), details of the positioning of the tumuli (2, 3).
- Pl. 3. Păuleşti – location of the excavated area.
- Pl. 4. Strejnicu – location of the excavated tumulus (1) on the plan of Târgşoru Vechi (2).
- Pl. 5. Păuleşti - grave 1 (1), detail with the horse skull and the positioning of the human skeleton (4), *in situ* iron artifacts: arrowhead (2), ring (3), horse bit (5).
- Pl. 6. Păuleşti - grave 1, detail of the horse remains.
- Pl. 7. Păuleşti - grave 1 (1), detail of the horse skeleton in grave 1 (2), general plan of the excavated graves.
- Pl. 8. Păuleşti – grave goods from grave 1: horse bit (1, 2); details: horse bit rings (3); iron ring (4); iron piece (5); arrowheads (6–7).
- Pl. 9. Strejnicu - complex 1/grave 1 (1), detail of the horse skull (2), *in situ* arrowhead detail (3), *in situ* horse bit (4), grave 2 (5).
- Pl. 10. Strejnicu - complex 1/grave 1 (1), grave 2 (2), general plan with the positioning of complex 1/grave 1 and grave 2.
- Pl. 11. Strejnicu – grave goods from complex 1/grave 1: horse bit (1, 5), horse bit rings (2, 3), arrowhead (4), iron piece (6).
- Pl. 12. Iron pieces discovered in the funerary complexes from Păuleşti (1, 2, 7, 4, 5, 9) and Strejnicu (3, 6, 8).
- Pl. 13. Wallachia, map of horsemen graves from the X–XIII century AD (adapted after A. Ioniţă 2005, Fig. 1: 1. Păuleşti; 2. Strejnicu).

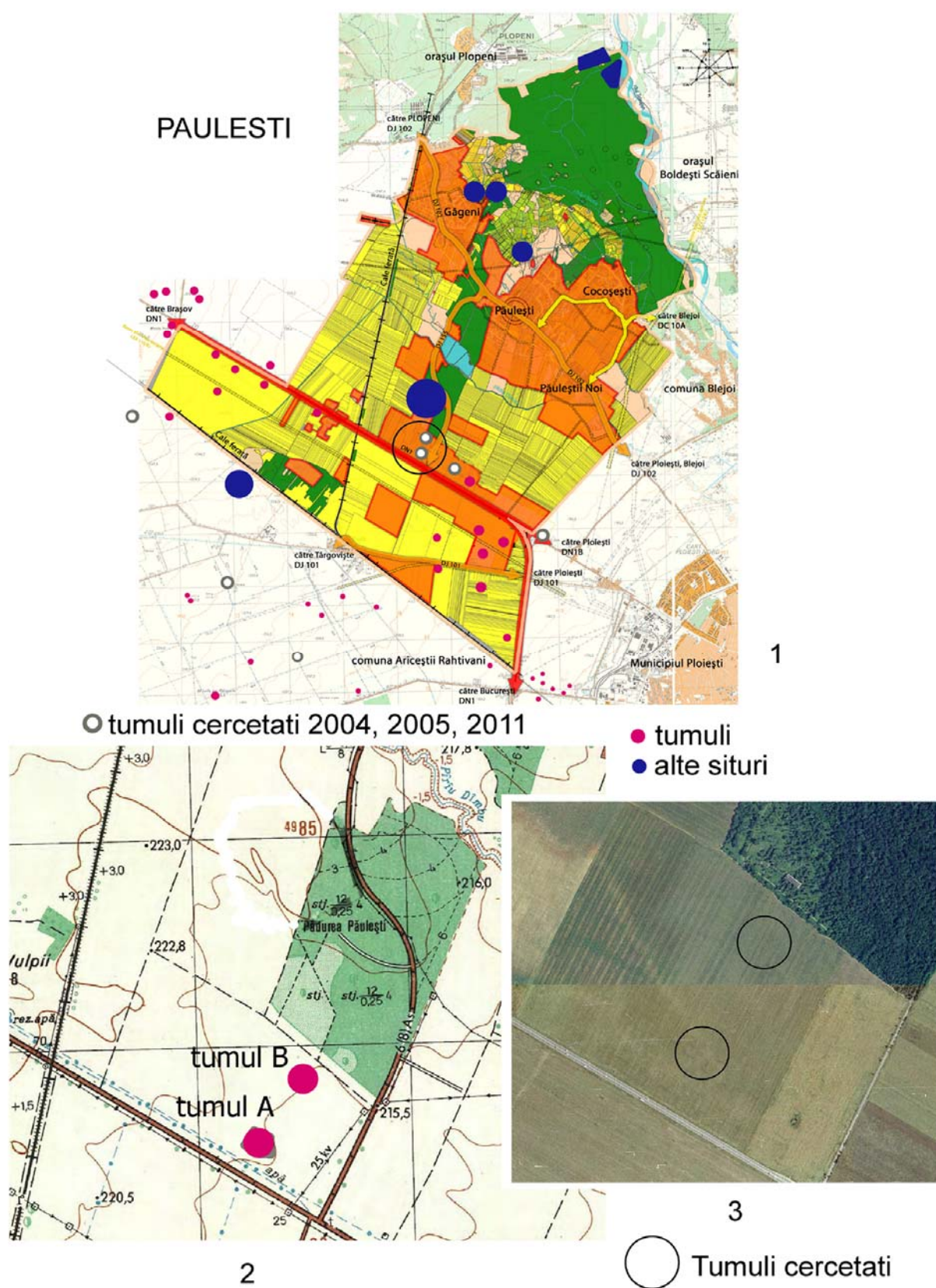
LISTA ILUSTRAȚIILOR:

- Pl. 1. Județul Prahova, amplasamentul mormintelor de călăreți cercetate în anul 2011.
- Pl. 2. Păuleşti, poziționarea tumuli cercetați (1), detalii cu amplasamentul tumulilor (2, 3).
- Pl. 3. Păuleşti, amplasament cu zona cercetată.
- Pl. 4. Strejnicu, poziționarea tumulului cercetat (1) pe planul comunei Târgşoru Vechi (2).
- Pl. 5. Păuleşti, M.1 (1), detaliu cu craniul de cal și poziționarea scheletului uman (4), piese de fier *in situ*: vârf de săgeată (2), verigă (3), zăbală (5).
- Pl. 6. Păuleşti, M.1, detaliu cu resturile scheletului de cal.
- Pl. 7. Păuleşti, M.1 (1), detaliu cu scheletul de cal descoperit în M.1 (2), planul general al mormintelor cercetate.
- Pl. 8. Păuleşti, inventarul M.1: zăbală de fier (1, 2); detaliu verigi zăbală (3); verigă de fier (4); piesă de fier (5); vârfuri de săgeată (6–7).
- Pl. 9. Strejnicu, Cpl. 1/M.1 (1), craniu de cal (2), vârful de săgeată *in situ* (3), zăbală de fier *in situ* (4), M.2 (5).
- Pl. 10. Strejnicu, Cpl. 1/M.1 (1), M.2 (2), plan general cu poziționarea Cpl. 1/M.1 și M.2.
- Pl. 11. Strejnicu, piese din inventarul Cpl. 1/M.1: zăbală de fier (1, 5), verigi de la zăbală (2, 3), vârf de săgeată (4), piesă de fier (6).
- Pl. 12. Piese de fier descoperite în complexele funerare de la Păuleşti (1, 2, 4, 5, 7, 9) și Strejnicu (3, 6, 8).
- Pl. 13. Muntenia, harta descoperirilor de morminte de călăreți din sec. X–XIII d. Hr. (după A. Ioniţă 2005, fig. 1, cu completări: 1. Păuleşti; 2. Strejnicu).

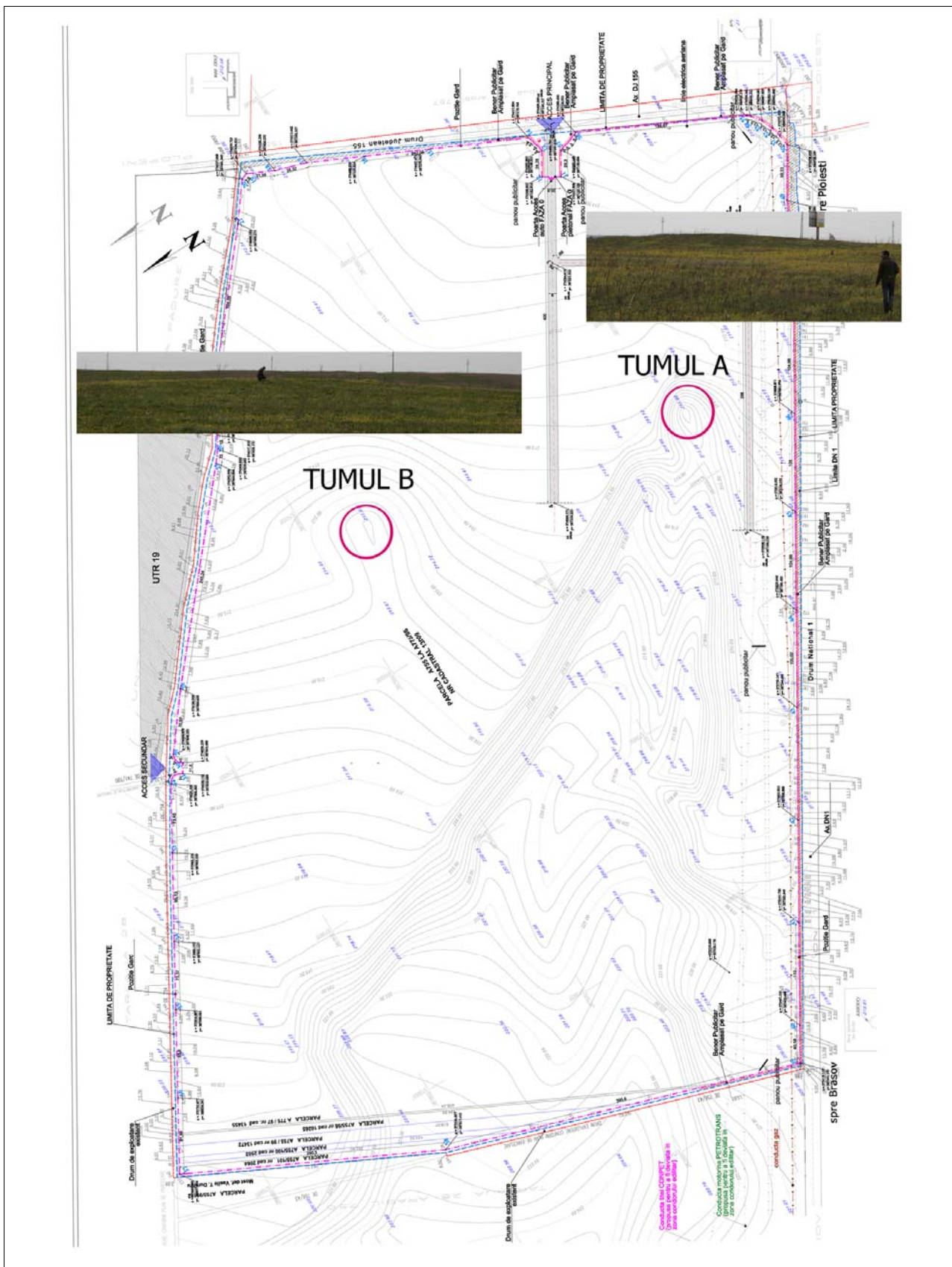

Pl. 1. Județul Prahova, amplasamentul mormintelor de călăreți cercetate în anul 2011.

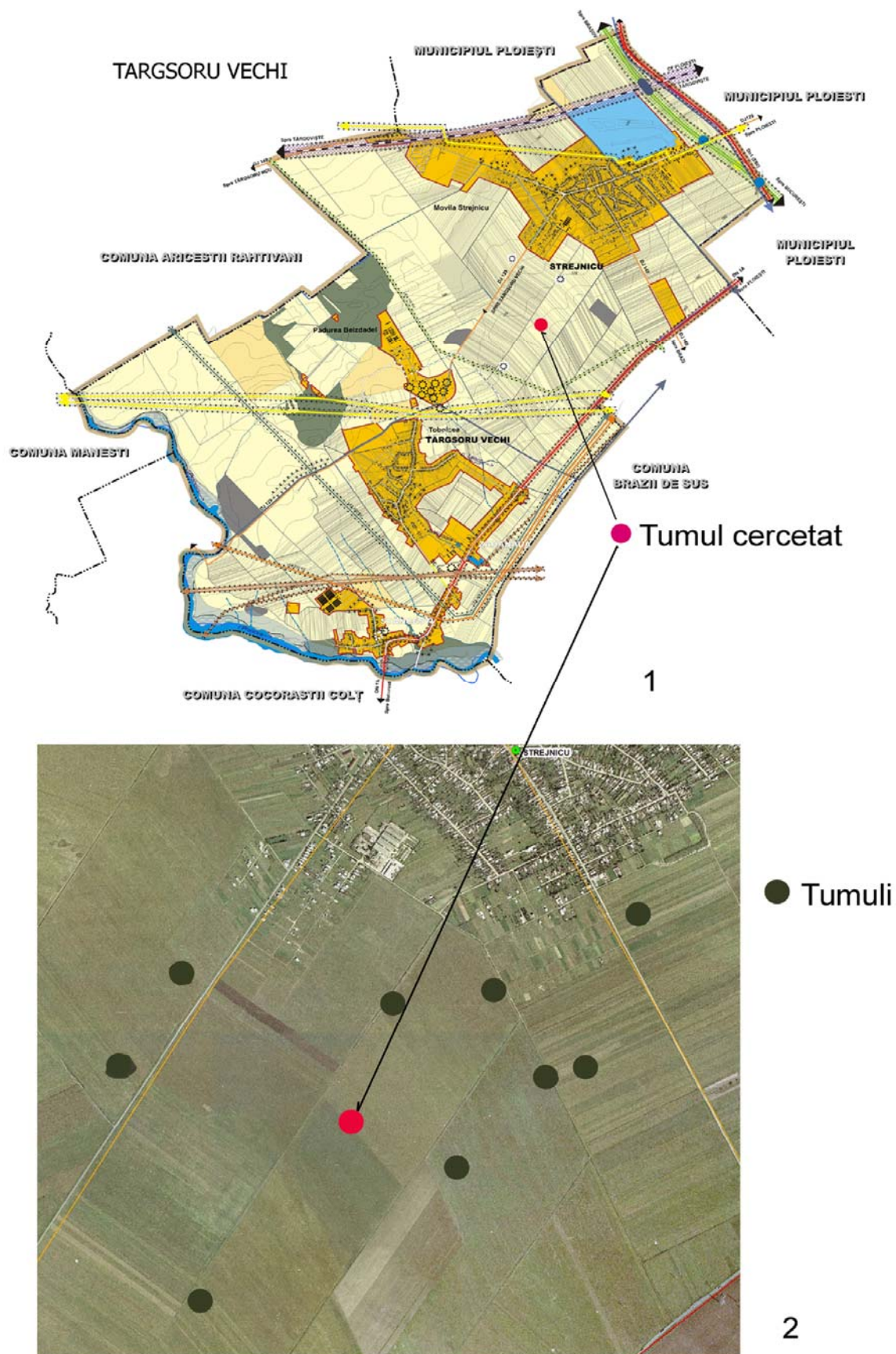

Pl. 2. Păulești, poziționarea tumuli cercetați (1), detalii cu amplasamentul tumulilor (2, 3).

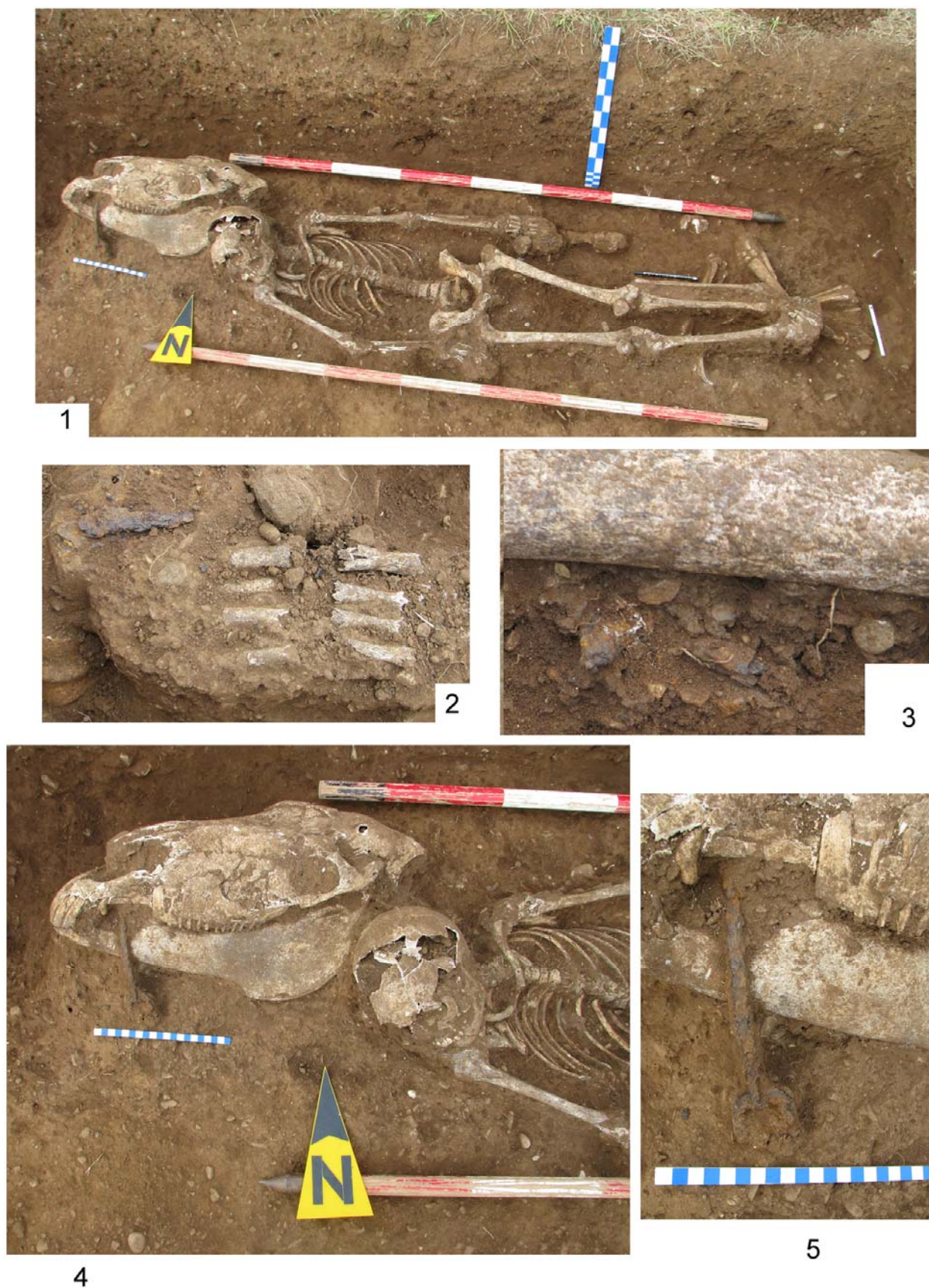
Pl. 3. Păulești, amplasament cu zona cercetată.

Pl. 4. Strejnicu, poziționarea tumulului cercetat (1) pe planul comunei Târgșoru Vechi (2).

Pl. 5. Păulești, M.1 (1), detaliu cu craniul de cal și poziționarea scheletului uman (4),
piese de fier *in situ*: vârf de săgeată (2), verigă (3), zăbală (5).

1

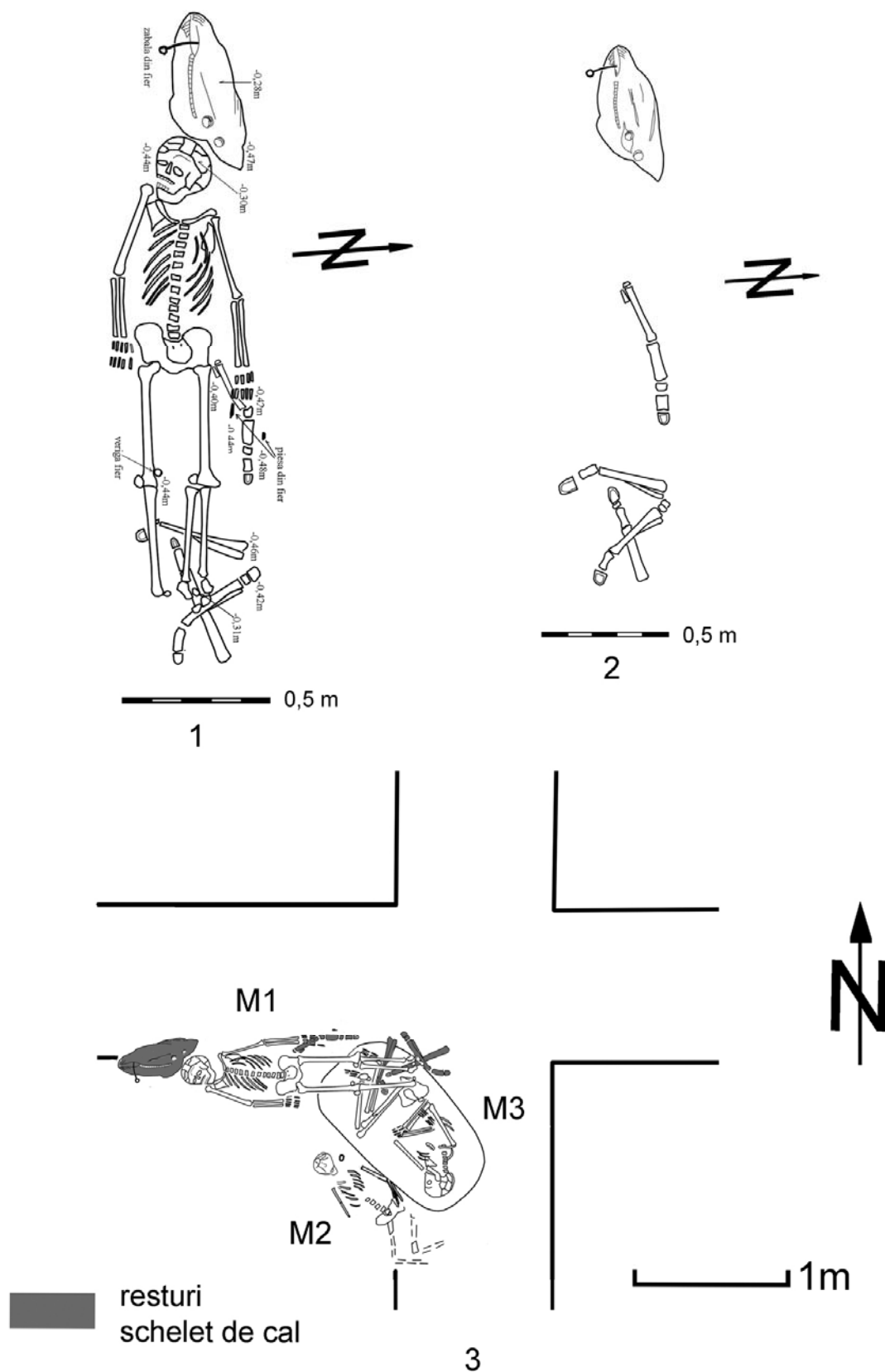

2

3

Pl. 6. Păuleşti, M.1, detaliu cu resturile scheletului de cal.

Pl. 7. Păulești, M.1 (1), detaliu cu scheletul de cal descoperit în M.1 (2), planul general al mormintelor cercetate.

Pl. 8. Păulești, inventarul M.1: zăbală de fier (1, 2); detaliu verigi zăbală (3); verigă de fier (4); piesă de fier (5); vârfuri de săgeată (6–7).

1

○ vârf de sageata

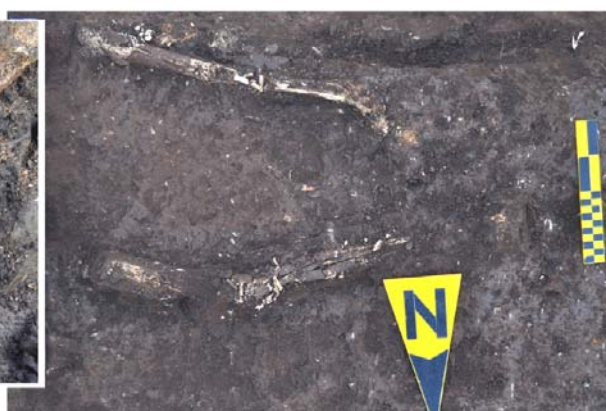
2

3

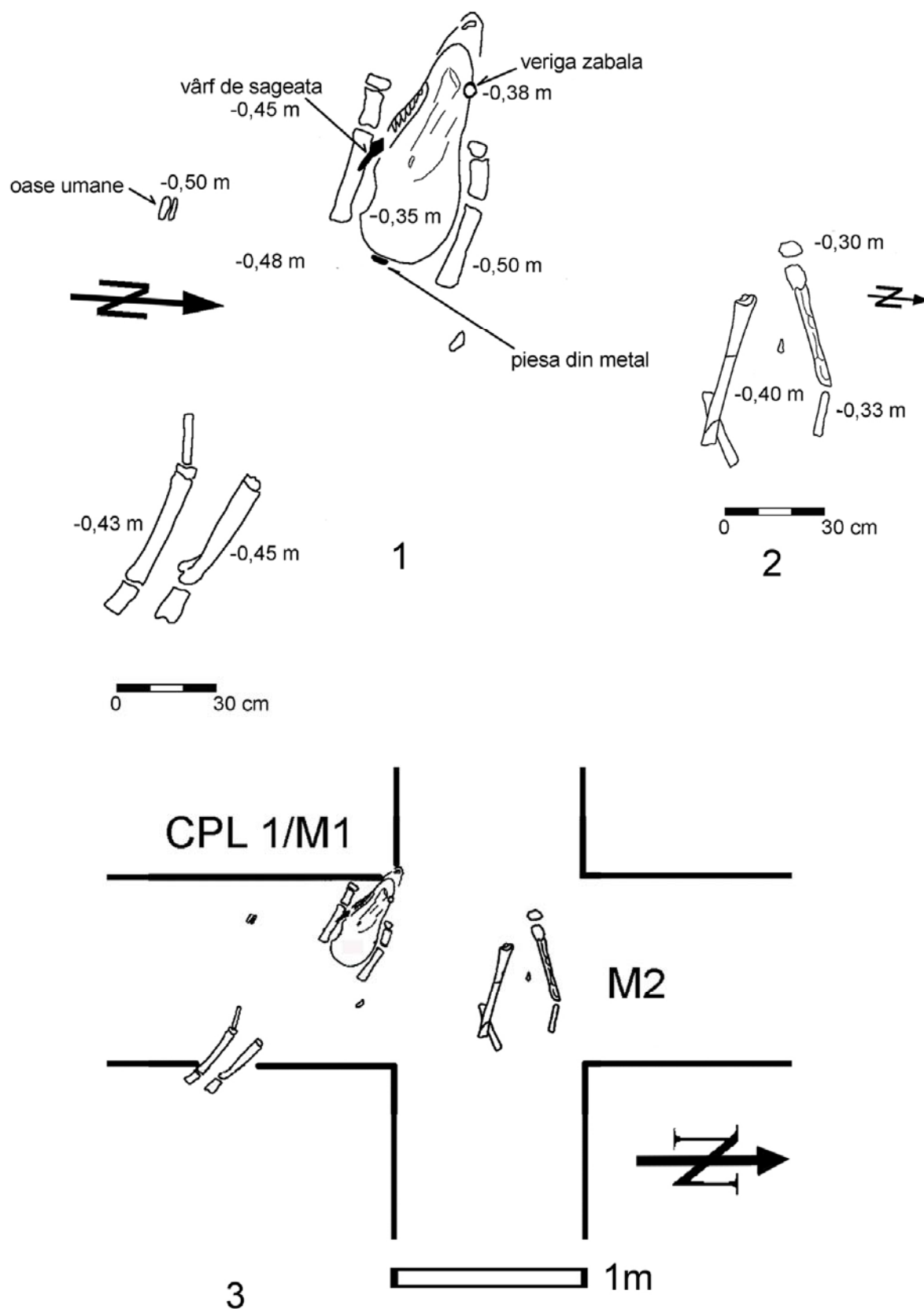

4

5

Pl. 9. Strejnicu, Cpl. 1/M.1 (1), craniu de cal (2), vârful de săgeată *in situ* (3), zăbală de fier *in situ* (4), M.2 (5).

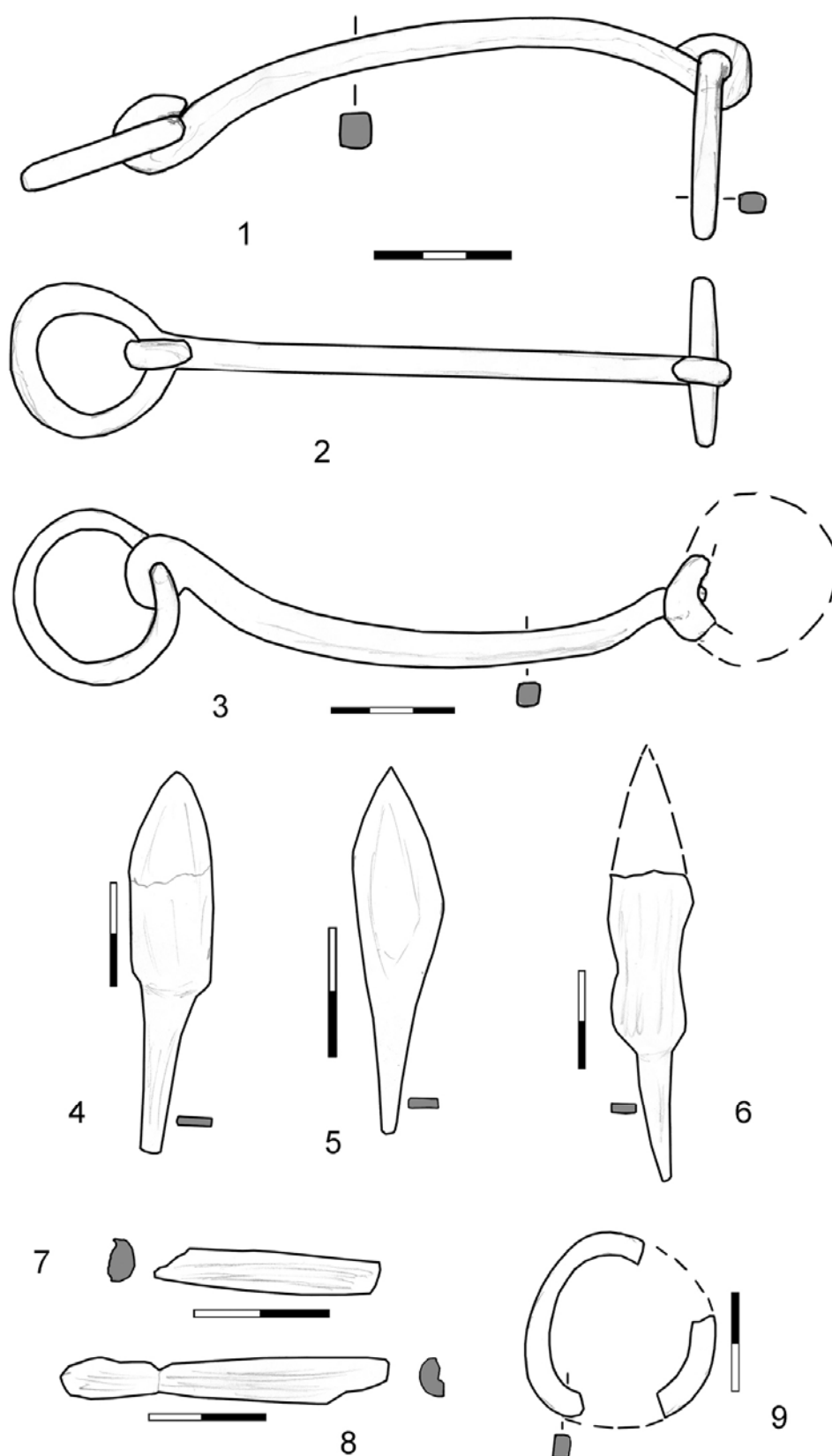

Pl. 10. Strejnicu, Cpl. 1/M.1 (1), M.2 (2), plan general cu poziționarea Cpl. 1/M.1 și M.2.

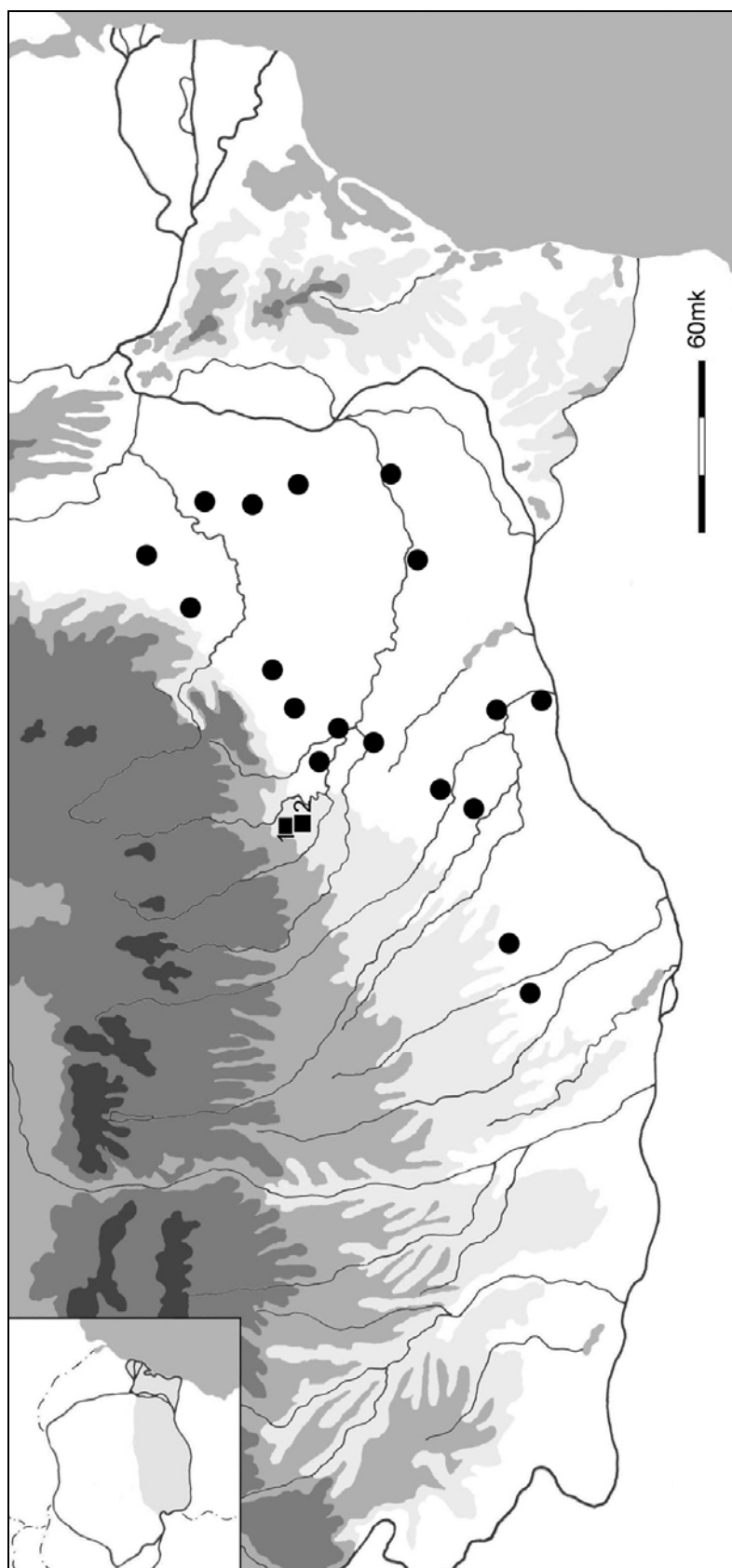

Pl. 11. Strejnicu, piese din inventarul Cpl. 1/M.1: zăbală de fier (1, 5), verigi de la zăbală (2, 3), vârf de săgeată (4), piesă de fier (6).

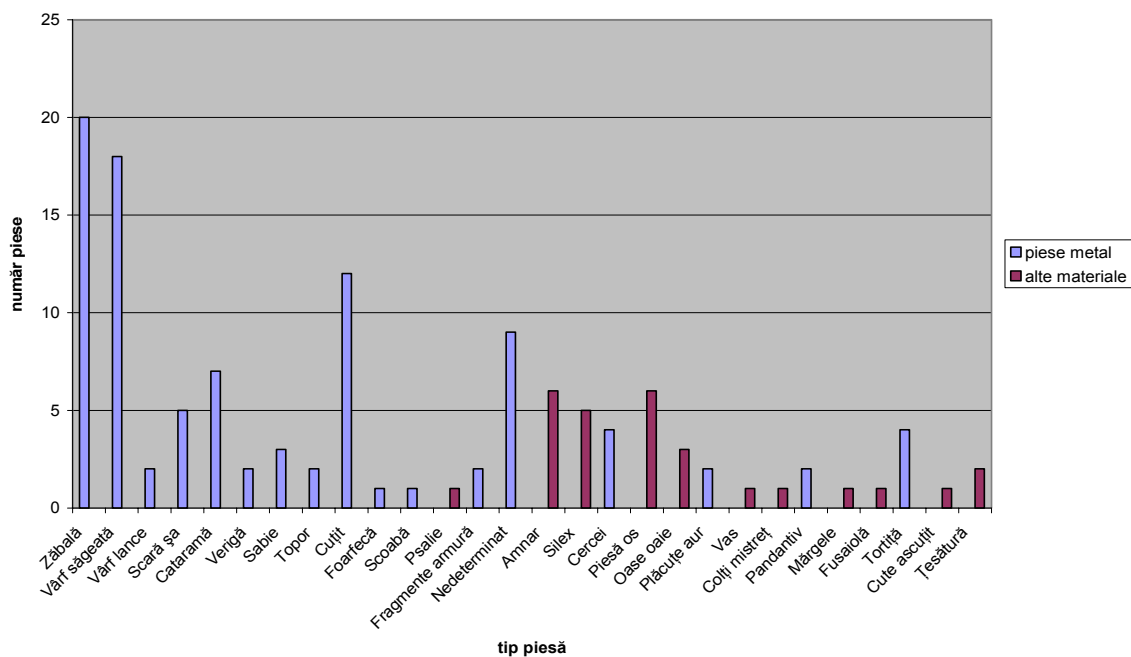
Pl. 12. Piese de fier descoperite în complexele funerare de la Păulești (1, 2, 4, 5, 7, 9) și Strejnicu (3, 6, 8).

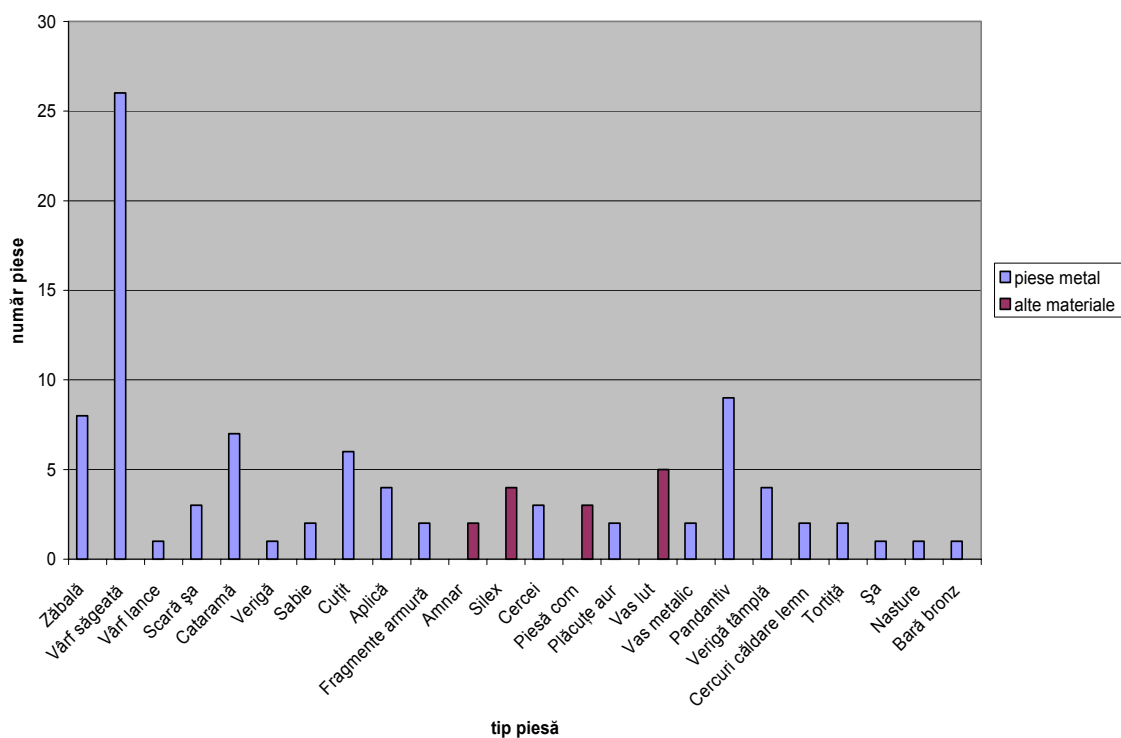
Pl. 13. Muntenia, harta descoperirilor de morminte de călăreți din sec. X-XIII d. Hr. (după A. Ioniță 2005, fig. 1, cu completări: 1. Păulești; 2. Strejnicu).

Anexa 1

Grafice privind inventarul complexelor funerare din Muntenia și Moldova

Grafic 1. Piese din inventarul complexelor funerare identificate în Muntenia.

Grafic 2. Piese din inventarul complexelor funerare identificate în Moldova.

Anexa 2

Date biometrice.

A. Tumul Păulești

Maxilar	
22. Lungimea arcului dentar, măsurată de-a lungul alveolelor	164,07
22a. Lungimea arcului dentar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	160,66
23. Lungimea arcului molar, măsurată de-a lungul alveolelor, pe partea bucală	77,74
23a. Lungimea arcului molar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	75,74
24. Lungimea arcului premolar, măsurată de-a lungul alveolelor, pe partea bucală	87,35
24a. Lungimea arcului premolar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	86,12
25. Lungimea lui P2, aproape de suprafața ocluzală	35,25
25. Lățimea lui P2, aproape de suprafața ocluzală	23,36
26. Lungimea lui P3, aproape de suprafața ocluzală	26,68
26. Lățimea lui P3, aproape de suprafața ocluzală	26,36
27. Lungimea lui P4, aproape de suprafața ocluzală	25,52
27. Lățimea lui P4, aproape de suprafața ocluzală	26,72
28. Lungimea lui M1, aproape de suprafața ocluzală	23,23
28. Lățimea lui M1, aproape de suprafața ocluzală	25,39
29. Lungimea lui M2, aproape de suprafața ocluzală	24,69
29. Lățimea lui M2, aproape de suprafața ocluzală	24,87
30. Lungimea lui M3, aproape de suprafața ocluzală	28,68
30. Lățimea lui M3, aproape de suprafața ocluzală	22,72
48. Lățimea palatală maximă, de-a lungul marginilor externe ale alveolelor	124,75

Mandibula	
3. Lungime: Gonion caudale - marginea aborală a alveolei M3	138,81
5. Lungime: Gonion caudale - marginea orală a alveolei P2	305,97
6. Lungimea arcului dentar, măsurată de-a lungul alveolelor, pe partea bucală	165,96
6a. Lungimea arcului dentar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	159,46
7. Lungimea arcului molar, măsurată de-a lungul alveolelor, pe partea bucală	79,58
7a. Lungimea arcului molar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	76,50
8. Lungimea arcului premolar, măsurată de-a lungul alveolelor, pe partea bucală	85,56
8a. Lungimea arcului premolar, măsurată aproape de suprafața ocluzală	82,65
9. Lungimea lui P2, aproape de suprafața ocluzală	31,79
9. Lățimea lui P2, aproape de suprafața ocluzală	13,80
10. Lungimea lui P3, aproape de suprafața ocluzală	26,01
10. Lățimea lui P3, aproape de suprafața ocluzală	16,82
11. Lungimea lui P4, aproape de suprafața ocluzală	25,83
11. Lățimea lui P4, aproape de suprafața ocluzală	16,27
12. Lungimea lui M1, aproape de suprafața ocluzală	24,48
12. Lățimea lui M1, aproape de suprafața ocluzală	14,87
13. Lungimea lui M2, aproape de suprafața ocluzală	24,05
13. Lățimea lui M2, aproape de suprafața ocluzală	14,60
14. Lungimea lui M3, aproape de suprafața ocluzală	30,82
14. Lățimea lui M3, aproape de suprafața ocluzală	14,20
18. Lățimea minimă a celor două jumătăți, în regiunea diastemei	41,44
19. Înălțimea aborală a ramului vertical: Gonion ventrale - cel mai înalt punct al procesului condilar	226,41
20. Înălțimea mijlocie a ramului vertical: Gonion ventrale - punctul inferior al incizurii sigmoidiene	210,30
21. Înălțimea anterioară a ramului vertical: Gonion ventrale - Coronion	263,25
22a. Înălțimea mandibulei în spatele lui M3, în dreptul celui mai aboral punct al alveolei	100,66
22b. Înălțimea mandibulei în fața lui M1	76,90
22c. Înălțimea mandibulei în fața lui P2	56,24

Carpene	Os carpale 3 dex.	Os carpale 3 sin.
GB - Lățimea maximă	40,65	41,08

Tarsiene	Os tarsale 3 dex.	Os tarsale 3 sin.	Os tarsi centrale dex.	Os tarsi centrale sin.
GB - Lățimea maximă	45,36	44,73	48,53	48,5

Metapodii	Metacarpus III dex.	Metacarpus III sin.	Metatarsus III dex.	Metatarsus III sin.
GL - Lungimea maximă	224,21	224,27	267,94	269,25
GLl - Lungimea maximă a părții laterale	221,17	221,55	264,13	265,87
Ll - Lungimea laterală a părții externe	215,31	215,97	260,00	260,94
Bp - Lățimea maximă a capătului proximal	47,68	48,46	47,68	46,78
Dp - Grosimea maximă a capătului proximal	31,62	33,00	39,04	39,09
SD - Lățimea minimă a diafizei	34,90	35,72	33,77	33,48
CD - Circumferința minimă a diafizei	98,00	100,00	101,50	103,00
DD - Grosimea minimă a diafizei	19,98	20,13	24,74	24,86
Bd - Lățimea maximă a capătului distal	47,90	48,10	47,37	47,44
Dd - Grosimea maximă a capătului distal	33,97	35,35	34,70	34,59

Phalanx I	Phalanx I ant. dex.	Phalanx I ant. sin.	Phalanx I post. dex.	Phalanx I post. sin.
GL - Lungimea maximă	83,56	82,61	79,50	80,31
Bp - Lățimea maximă a capătului proximal	54,82	55,53	54,69	55,26
BFp - Lățimea feței articulare proximale	48,15	48,40	46,04	48,53
Dp - Grosimea maximă a capătului proximal	36,80	36,98	38,17	38,50
SD - Lățimea minimă a diafizei	37,35	37,87	34,35	34,76
Bd - Lățimea maximă a capătului distal	49,72	49,70	45,20	44,96
BFd - Lățimea feței articulare distale	44,17	44,60	41,87	41,93

Phalanx II	Phalanx II ant. dex.	Phalanx II ant. sin.	Phalanx II post. dex.	Phalanx II post. sin.
GL - Lungimea maximă	41,30	40,99	41,02	42,76
Bp - Lățimea maximă a capătului proximal	50,71	50,31	51,39	49,85
BFp - Lățimea feței articulare proximale	44,06	45,74	44,55	42,97
Dp - Grosimea maximă a capătului proximal	30,21	30,43	32,20	30,80
SD - Lățimea minimă a diafizei	46,09	45,45	42,20	40,33
Bd - Lățimea maximă a capătului distal	50,00	49,86	46,89	44,69

Phalanx III	Phalanx III ant. dex.	Phalanx III ant. sin.	Phalanx III post. dex.	Phalanx III post. sin.
GL - Lungimea maximă	61,66			
GB - Lățimea maximă			72,27	
LF - Lungimea feței articulare	27,29	25,25	25,63	22,55
BF - Lățimea feței articulare	50,50	49,48	45,90	45,40
Ld - Lungimea suprafeței dorsale	51,47			
HP - Înălțimea în zona procesului extensor	39,73		39,02	

B. Tumul Strejnicu

Dinți superiori	
25. Lungimea P2, aproape de suprafața ocluzală	40,16
25. Lățimea P2, aproape de suprafața ocluzală	29,13
26. Lungimea P3, aproape de suprafața ocluzală	32,60
26. Lățimea P3, aproape de suprafața ocluzală	27,89
27. Lungimea P4, aproape de suprafața ocluzală	29,35
27. Lățimea P4, aproape de suprafața ocluzală	25,97
28. Lungimea M1, aproape de suprafața ocluzală	27,24
28. Lățimea M1, aproape de suprafața ocluzală	27,32
29. Lungimea M2, aproape de suprafața ocluzală	28,46
29. Lățimea M2, aproape de suprafața ocluzală	25,05
30. Lungimea M3, aproape de suprafața ocluzală	26,82
30. Lățimea M3, aproape de suprafața ocluzală	19,59

Metapodii	Metacarpus III dex.	Metacarpus III sin.	Metatarsus III dex.	Metatarsus III sin.
GL - Lungimea maximă	223,92	224,01	264,10	263,04
GLl - Lungimea maximă a părții laterale	222,02	220,60	260,37	259,87
Ll - Lungimea laterală a părții externe	215,66	215,87	256,40	256,20
Bp - Lățimea maximă a capătului proximal	50,09	49,09	48,22	45,48
Dp - Grosimea maximă a capătului proximal	32,50	30,73	39,55	36,33
SD - Lățimea minimă a diafizei	33,62	35,46	32,78	32,01
CD - Circumferința minimă a diafizei	98,50	99,00	99,50	99,00
DD - Grosimea minimă a diafizei	22,13	21,93	25,53	24,74
Bd - Lățimea maximă a capătului distal	46,91	46,81		
Dd - Grosimea maximă a capătului distal	33,15	35,83		

Phalanx I	Phalanx I ant. dex.	Phalanx I post. dex.	Phalanx I post. sin.
GL - Lungimea maximă	84,33	80,13	79,46
Bp - Lățimea maximă a capătului proximal	48,77	49,34	50,21
BFp - Lățimea feței articulare proximale	45,99	47,20	47,34
Dp - Grosimea maximă a capătului proximal	34,53	34,16	36,67
SD - Lățimea minimă a diafizei	35,55	33,16	33,15
Bd - Lățimea maximă a capătului distal	44,54	43,39	41,57
BFd - Lățimea feței articulare distale	42,01	41,71	39,07

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S. - Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsaw
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsaw
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsaw
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kă m bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica XVIIb</i> (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)

ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL

Keywords: Transylvania, Gilău, cemetery, 12th century, habitat.

Abstract: Six graves from the Gilău cemetery - part of larger churchyard - were the subject of a small-sized excavation. They were located next to the highway, on the left side of the access road to the medieval castle. The grave goods (lockrings, opened finger-rings, coins of the *Huszár nr. 73* or *CNH nr. 103* type) were dated to the 12th century and thus confirm the presence of a human settlement long before 1241, probably also in the 12th century. The cemetery adds important data to our knowledge on the medieval settlements from the Cluj county.

Cuvinte-cheie: Transilvania, Gilău, necropolă, secolul XII, habitat.

Rezumat: Cele șase morminte de la Gilău, situate în stânga drumului de acces la castelul medieval de lângă șoseaua națională, cercetate printr-o mică săpătură, aparțin unui cimitir care se întindea pe o suprafață mult mai mare. Inventarul mormintelor („*inele de buclă*”, inel digital deschis și mai ales moneda de tip *Huszár nr. 73* sau *CNH nr. 103*) datează în secolul XII și confirmă existența unei localități mult înainte de 1241, probabil din secolul XII. Cimitirul completează cunoștințele noastre despre habitatul medieval al comitatului Cluj.

Introducere

Localitatea Gilău, așezată la poalele Munților Gilăului, respectiv la confluența Someșului Mic cu pârâul Căpușu, este înconjurată din trei părți de dealuri înalte. În mijlocul comunei, aflată la 18 km de Cluj-Napoca, pe dealul de pe partea de sud a drumului național spre Oradea se ridică impozantul castel al principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczy I (1630–1648), respectiv al familiei Bánffy. Aici, în parcul castelului, a fost localizat un cimitir medieval (Fig. 1–2).

La inițiativa și cu sprijinul logistic asigurat de Nicolae Gudea, președintele comitetului de organizare al celui de al XVII-lea Congres al Frontierelor Romane (Zalău, septembrie 1997), în primăvara anului 1996, sub conducerea lui Dan Isac, responsabilul șantierului Gilău, au fost efectuate lucrări complexe de amenajare și restaurare în castrul roman din localitate. În iarna anului 1996, ca urmare a săpării unui bazin de deversare a apei menajere, lângă fostul „*Disco Club*”, situat la baza promontoriului pe care este amplasat castelul Rákóczy–Bánffy și unde a fost identificat și castrul roman¹, au fost descoperite trei schelete și un cercel de bronz (foarte probabil un inel de buclă), care nu au mai putut fi recuperate².

În aceeași zonă, dar în dreptul intrării principale în parcul castelului Bánffy, au fost semnalate schelete umane încă din anii '60 ai secolului trecut. Asemenea schelete, dintr-o perioadă neprecizată, au fost identificate chiar sub șoseaua europeană Cluj – Oradea (cu prilejul unor lucrări de amenajare), precum și în grădinile locuitorilor din vecinătatea șoselei. Coroborarea tuturor acestor informații au întărit bănuiala celor care efectuaseră săpături sistematice în castrul roman (între 1976–1985, colectiv condus de Dan Isac), cu privire la posibila existență în acest punct a unui cimitir roman, probabil al castrului. Drept urmare, s-a hotărât executarea unui sondaj în locul unde au ieșit la iveală scheletele în iarna anului 1996. Pentru supravegherea lucrărilor a fost desemnată Adriana Isac, muzeograf la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj.

---

¹ Isac 1997.

² Isac 1997.

*Autorii mulțumesc și pe această cale profesorului Dan Isac, responsabilul șantierului arheologic Gilău, pentru cedarea materialului și a informațiilor legate de această descoperire, în vederea publicării.

**Adriana Isac: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj; Erwin Gáll, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; Szilárd Gál, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș (szilank2001@yahoo.com).

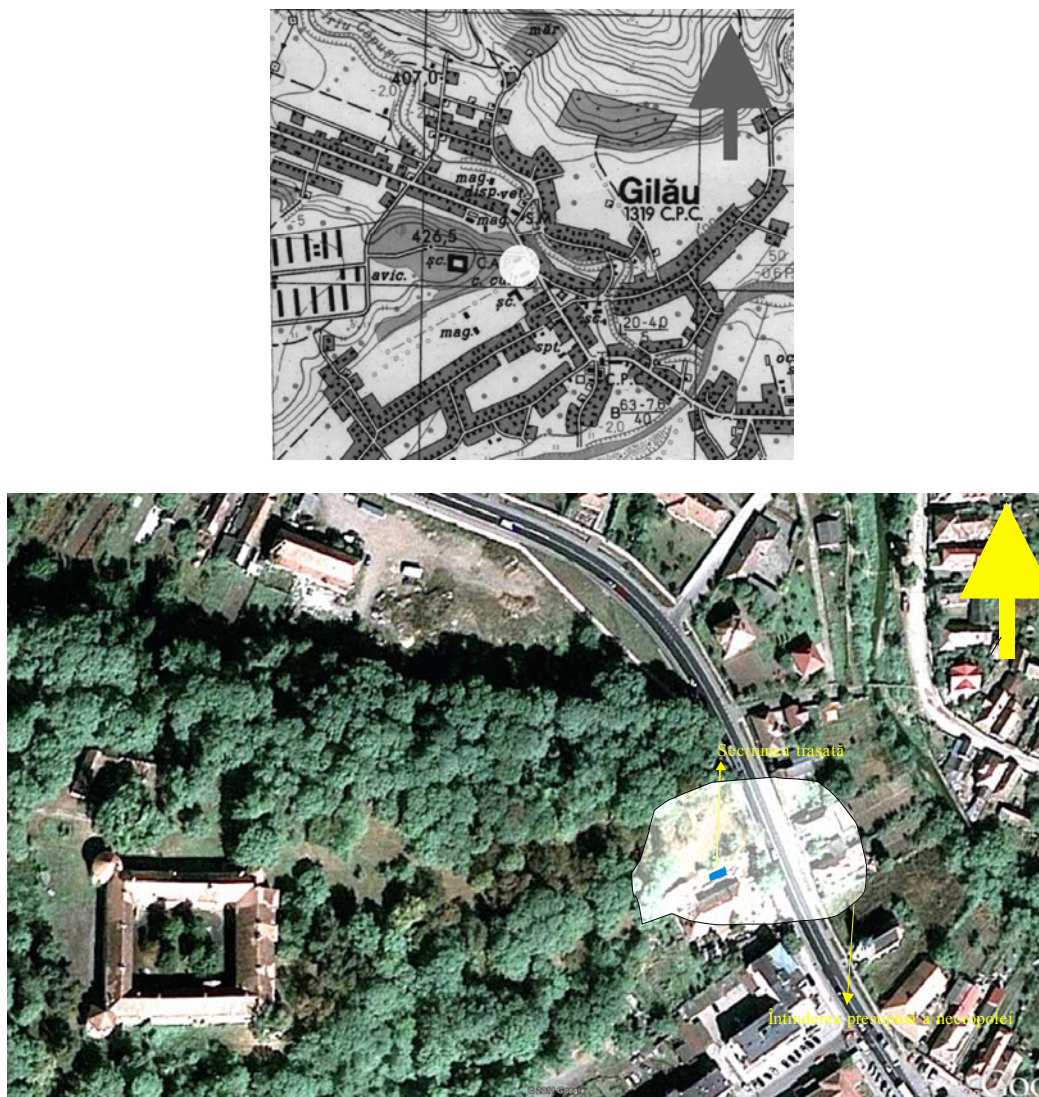

Fig. 1–2. Poziția topografică a cimitirului de la Gilău. Fotografie aeriană și locul cimitirului (Google map).

Sondajul a constatat dintr-o secțiune de $6 \times 1,50$ m, orientată ENE–VSV, la aproximativ 1 m de bazinul săpat în decembrie 1996 și la 3 m de zidul clădirii unde a funcționat discoteca (clădire de secol XVIII) (Fig. 2). Până la $-1,40$ – $-1,50$ m, sondajul a evidențiat un pământ amestecat, rezultat din răvășiri medievale și moderne, în care au apărut fragmente ceramice medievale, romane și câteva preistorice, de tip *Tiszapolgár*, bolovani gălbui de carieră și fragmente de cuie și obiecte de fier atipice. În poziție secundară a apărut și un fragment dintr-un *mortarium* roman din piatră. Numeroase fragmente de oase umane deranjate au ieșit la iveală începând cu adâncimea de $1,60$ – $1,70$ m, prefigurând existența unor schelete, care se aflau în jurul adâncimii de $-1,90$ m. Din documentația sumară mai reiese că în secțiune au fost descoperite câteva cuie apărute în apropierea scheletelor.

I. Descrierea mormintelor³:

M.1: inumație, schelet în decubit dorsal. *Vârsta:* maturus–senilis (peste 50 de ani). *Starea scheletului:* dantura puternic uzată (molarul 3 este uzat până la dentină), molarii 1 și 2 au căzut *ante mortem*, iar alveolele s-au resorbit. Defunctul arată caracteristicile unui individ maturus–senilis, zonele de inserții musculare nu sunt accentuate, oasele lungi sunt gracile, diametrul capului humeral drept pare să fie sub 45 mm. Scheletul poate fi determinat ca feminin (?). Craniul este în mare măsură distrus. Brațul drept era îndoit în unghi de 45° și așezat pe bazin, iar brațul stâng era probabil

³ Scheletele din mormintele săpate nu se mai păstrează. Observațiile antropologice au fost făcute pe baza fotografiilor avute la dispoziție. Inventarul mormintelor se păstrează la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Neinventariat.

întins pe lângă corp. *Orientare*: VSV–ENE. *Ad.*: cca 1,90 m. De la bazin în jos scheletul intra în profilul de est al sondajului (Pl. 1). Fără inventar.

M.2 (se afla în capătul nordic al sondajului): inhumatie, schelet în decubit dorsal. *Vârsta*: adult (35–45 de ani). *Starea scheletului*: dantura arată destul de bine, lipsește incisivul frontal I1 (3) din mandibulă (probabil a căzut post mortem), lăţimea şi înălţimea mandibulei par să indice caracteristici masculine. Braţul drept era întins pe lângă corp, în timp ce braţul stâng nu a fost documentat. *Orientare*: VSV–ENE. *Ad.*: cca 1,90 m. De la bazin în jos scheletul intra în profilul de est al sondajului (Pl. 1). *Inventar*: 1. *inel de buclă din bronz, cu capătul în formă de S*, pe tâmpla stângă a craniului. D: 1,7 cm; H: 1,9 cm; l. capătului în S: 0,2 cm; D verigii: 0,1 cm; G.: 0,46 gr (Pl. 3. 3.); 2. *inel de buclă din bronz, cu capătul în formă de S*. D: 5,1 cm; H: 5,0 cm; l. capătului fragmentar în S: 0,45 cm; grosimea verigii: 0,2 cm; G: 3,77 gr (Pl. 3. 1.); 3. *inel de buclă din argint, cu capătul în formă de „S”, decorat cu creştături excizate*. Capătul în formă de „S”, rupt într-o parte. D: 1,9 cm; H: 2,1 cm; l. capătului în S: 0,4 cm; D verigii: 0,15 cm; G: 1,12 gr (Pl. 3. 1.); 4. *fragmente ale unui inel de buclă din bronz*. D verigii: 0,12 cm; G: 0,30 gr (Pl. 3.4.); 5. *inel de bronz dintr-o bandă cu capetele nesudate, cu chaton realizat prin lăţirea benzii; decorat prin trei şiruri de puncte ştanţate*. D: 2,2 cm; l. chatonului: 1,7 cm; l. verigii: 0,4 cm; G: 2,92 gr (Pl. 3. 5.).

M.3: inhumatie, schelet în decubit dorsal, cu braţele întinse pe lângă corp. *Vârsta*: juvenis (17–21 ani). *Starea scheletului*: epifizele nu sunt osificate (sinostoza epifizelor nu s-a terminat), această anomalie observându-se pe partea inferioară a femurului. Individul a decedat la o vârstă fragedă. *Aspecte ale ritualului funerar*: se remarcă amplasarea craniului pe un fel de pat de bolovani mici de râu şi pietriş. *Adâncime*: cca 1,90 m. *Orientare*: VSV–ENE. Tibiile şi labele picioarelor intrau în profilul de est (Pl. 2). Fără inventar.

M.4: inhumatie, schelet în decubit dorsal. *Vârsta*: schelet de adult–matur (?). Deranjat. Membrile inferioare ale defunctului intra parţial în profilul de est. Fără inventar.

M.5: Schelet de adult–matur (?). Braţul stâng întins pe lângă corp, iar din cel drept se vede doar antebraţul. Membrile inferioare ale defunctului intra parţial în profilul de est. *Orientare*: VSV–ENE (Pl. 2). *Inventar*: 1. *Inel de buclă din argint, cu capătul în formă de „S”*, descoperit pe tâmpla stângă. D: 2,4 cm; H: 2,4 cm; l. capătului în S: 0,25 cm;

D verigii: 0,2 cm; G: 1,42 gr (Pl. 3. 2.); 2. *inel de buclă din bronz, cu capătul în formă de „S”*, descoperit pe tâmpla stângă. D: 2,1 cm; H: 2,6 cm; l. capătului în S: 0,5 cm; D verigii: 0,1 cm; G: 0,91 gr (Pl. 3. 1.); 3. *inel digital din bronz cu cabochon cu o piatră albastră, păstrat fragmentar*; D chatonului: 1,3 cm; D lăcaşului: 0,7 cm; l. verigii: 1 cm; G: 1,60 gr (Pl. 3. 3; Fig. 3); 4. *monedă de bronz* din groapa scheletului. D: 2,2 cm; G: 1,09 gr; Huszár nr. 73⁴ (Pl. 3. 4.); Secolul XII.

Fig. 3. Inel digital cu cabochon.

M.6: inhumatie, schelet în decubit dorsal, cu braţele întinse pe lângă corp. *Vârsta*: individ adult. *Starea scheletului*: la prima vedere pare să fie un individ de sex masculin, judecând după aspectul robust al femurului (capul femurului). *Orientare*: VSV–ENE. Membrile inferioare ale defunctului intra parţial în profilul de est. Fără inventar (Pl. 2).

Cele şase schelete au vârste variate, de la juvenis la maturus–senilis. Privind sexul biologic al indivizilor am putut face observaţii foarte relative şi numai pe baza fotografiilor, doar în cazul M.2 şi M.6. Observaţia potrivit căreia M.2 aparţine unui bărbat adult trebuie tratată cu foarte multe prudenţă, deoarece componenţa inventarului indică *genul cultural clasic feminin*, adică există o contradicţie între elementele caracteristice modei şi *aspectul antropologic* al scheletului⁵. În cazul individului fără inventar din M.6, după aspectul robust al femurului, probabil avem de-a face cu un bărbat.

⁴ Huszár 1979. Identificare L. Kovacs, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

⁵ Portul mai multor inele de buclă cu capătul în formă de S, după observaţiile arheologice şi antropologice, este o caracteristică tipic feminină şi nu de puţine ori apare în morminte *infans* I şi II. În acest sens, Szőke, Vándor 1987, p. 54–59.

II. Considerații privind ritualurile funerare și caracterul cimitirului⁶

Ritualurile funerare oglindesc diverse atitudini, sentimente și emoții resimțite în sânul unei comunități la moartea unui membru al ei. Decesul unui membru al comunității determină o reacție instituționalizată a celor rămași în viață, care în perioada de care ne ocupăm a dobândit trăsături dominate și determinate de instituția bisericii⁷.

Decedații comunității de la Gilău au fost înhumați întinși pe spate, cu brațele așezate pe lângă corp, poziție caracteristică în general scheletelor din necropolele arpadiene (secolele XI–XIII)⁸.

Dacă a fost corect și bine observată, prezența bolovanilor de pietre în M.3 de la Gilău relevă un ritual cunoscut și în alte necropole din secolul XII din Bazinul Transilvaniei de nord. Cele mai relevante exemple sunt: Cluj Napoca – Piața Centrală (germ. Klausenburg, mgh. Kolozsvár)⁹, Dăbâca (mgh. Doboka) – incinta IV¹⁰, – Grădina lui Tamaș și Boldăgă¹¹, și Jucu – Tetarom III¹². Situația de la Gilău seamănă izbitor cu ritualul de la Cluj – Piața Centrală M.1–14. Având în vedere distanța neînsemnată dintre cele două localități (14 km), fără vreo barieră naturală între ele, acest ritual poate fi interpretat ca o caracteristică a înmormântărilor din zona Clujului din secolul XII și poate să indice relații umane, microcomunitare în regiunea din jurul centrului comitatului.

Având în vedere întinderea mică a săpăturii, putem formula doar ipoteze privind caracterul cimitirului. Observațiile privind numeroase fragmente de oase umane deranjate, care au ieșit la iveală începând cu adâncimea de 1,60–1,70 m, ne demonstrează că avem de-a face cu mai multe niveluri de înmormântare, specifice necropolelor denumite în literatura de specialitate „din jurul bisericii”¹³. În mormântările în mai multe niveluri, așa cum

putem observa și în cazul altor situri, mai bine cercetate (Dăbâca – incinta IV, Sighișoara – Dealul Viilor), formând o concentrare rar văzută în necropolele altor perioade¹⁴, par să indice faptul că sondajul a fost probabil trasat în centrul necropolei, iar urmele bisericii trebuie să fi fost în apropiere.

III. Analiza materialului arheologic

Cele câteva „inele de buclă”, împreună cu cele două inele digitale și moneda, reprezintă tot inventarul mormintelor și au fost descoperite numai în două morminte (M.2, M.5).

Funcția inelelor de buclă rămâne de multe ori sub semnul întrebării, mai ales din cauza poziției lor în mormânt: puteau să fi fost folosite ca *inele de buclă*, dar în unele cazuri nu poate fi exclusă nici funcția lor ca *cercel*¹⁵.

În M.2 de la Gilău au fost identificate patru inele de buclă, a căror poziții reflectă foarte clar și funcționalitatea acestora. Situația descrisă pare a sugera că piesele au fost montate pe o *bandă textilă care se purta pe cap*. Trebuie să remarcăm și varietatea dimensiunilor acestor bijuterii, care apar împreună în același mormânt (cea mai mare 5 × 5,1 cm, cel mai mic 1,7 × 1,9 cm).

O funcție asemănătoare se poate presupune și în cazul celor două exemplare din M.5, descoperite pe temporalul stâng. Putem concluziona că termenul de *inel de buclă* în aceste cazuri (și nu numai) pare a fi folosit greșit. Având în vedere poziția lor, dar și varietatea dimensiunilor pieselor, funcționalitatea lor în cazul M.2 de la Gilău pare a fi cea de *decor a benzii textile*. Răspândirea acestor bijuterii, denumite în literatura de specialitate cu *capătul în formă de S*, reflectă o nouă modă a portului părului, dar acest lucru nu a împiedicat o utilizare a lor și în alte moduri.

Trebuie să specificăm că utilizarea bijuteriilor nu este (numai) o chestiune *practică sau mecanică*, ci și una *social-psihologică*. Avem în vedere faptul că dimensiunea socială a utilizării acestor bijuterii putea să difere semnificativ în cadrul fiecărei societăți, chiar și în cadrul fiecărei microcomunități, respectiv de la individ la individ¹⁶.

Un inel de buclă cu un diametru mare a fost documentat în M.2. Asemenea exemplare nu sunt cunoscute din contextele pe care le putem data

⁶ Informația potrivit căreia „câteva cuie apărute în apropierea scheletelor par a proveni de la sicrie” nu poate fi în niciun fel interpretată. Pentru utilizarea de sicrie în secolul XII, vezi: Gáll ș.a. 2011, p. 44.

⁷ Szuromi 2002.

⁸ Despre poziția brațelor în necropolele epocii arpadiene din nordul Transilvaniei, vezi: Gáll ș. a. 2010, p. 46–50, fig. 15–17; Gáll 2011, p. 21–27.

⁹ Méri 1986. Publicarea întregului sit: Gáll ș. a. 2010, p. 165–169, Pl. 57–59.

¹⁰ Gáll 2011, p. 20–21, pl. 48.

¹¹ Necropolele nu sunt publicate. Documentația și piesele din inventarul mormintelor se află la M. N. I. T. Planul necropolei și schița unei părți a inventarului necropolei din Grădina lui Tamaș: Gáll 2011, pl. 67–68.

¹² Informație Ioan Stanciu.

¹³ Vezi lista și bibliografia necropolelor din jurul bisericii din Bazinul Transilvaniei din secolele XI–XIII: Gáll 2011, pl. 64; Gáll 2012, s.t.

¹⁴ Spre exemplu, pe o suprafață de 10 m lungime și 3 m lățime la Dăbâca – incinta IV au fost înregistrate 106 înmormântări succesive. Gáll 2011, p. 57–59.

¹⁵ În legătură cu aceasta, cu mai multe exemple: Gáll 2008, vol. I. p. 143–144.

¹⁶ O analiză în acest sens vezi în cazul necropolei de la Dăbâca – incinta IV: Gáll 2011, p. 36–39, fig. 21–26.

sigur în secolul XI, dar portul lor a rămas marginal și în perioada următoare, dispărând în secolul XIII. Asemenea bijuterii de păr din Bazinul Transilvaniei sunt cunoscute într-un număr foarte redus, piese similare fiind descoperite la Dăbâca – incinta IV M.114, M.176, M.212 și M.267¹⁷, Ulieș (mgh. Kányád) M.43¹⁸, Peteni (mgh. Petőfalva) M.79 și M.193¹⁹, respectiv Zăbala (mgh. Zabola) M.54, M.74, M.117, M.168, M.184²⁰. Poziția lor în morminte ne reflectă faptul că aceste piese cu diametre mari nu au o funcționalitate specială. Diametrul lor considerabil se apropie însă de verigile mari, care la rândul lor au aparținut categoriei de podoabă de cap²¹.

Formele inelelor de buclă descoperite în Bazinul Transilvaniei databile în secolele X–XIII sunt atestate în procente importante în necropolele epocii din Europa Estică și Centrală. Folosirea în port a acestor podoabe a fost foarte variată²², reflectând nivelul de civilizație est-europeană al epocii, în acest caz *portul diferit al părului*²³.

Inelul digital deschis are șatonul ornamentat cu trei șiruri de puncte ștanțate. O tehnică de ștanțare asemănătoare, dar reproducând decoruri diferite, apare pe mai multe inele digitale din necropola de la Cluj-Mănăstur, provenite din M.41 și M.75²⁴. Numărul destul de mare al inelelor digitale de aici ne face să ne punem întrebarea dacă nu cumva aceste exemplare sunt o producție locală.

Inelul cu cabochon din M.5 pune mai multe probleme. Nu avem detalii privind poziția lui din mormânt și nici nu cunoaștem exemplare asemănătoare din cultura materială a secolelor XI–XIII. Forma lui seamănă însă izbitor cu cea a inelelor din epoca romană. În aceste condiții s-ar putea să avem de-a face cu o piesă romană, reutilizată în epoca

medievală²⁵. Merită amintit faptul că inelele digitale cu cabochon caracteristice secolelor XII–XIII prezintă forme mult deosebite față de exemplarul nostru²⁶.

Moneda de tip *Huszár nr. 73* sau *CNH nr. 103*²⁷ datează necropola în secolul XII. Piesa în discuție provine însă din groapa M.5, deci nu este exclus să aparțină unui alt mormânt distrus de către acesta. Tipul de monedă *Huszár nr. 73* este cunoscut extrem de rar din alte descoperiri funerare din Bazinul Transilvaniei; un exemplar izolat a fost descoperit întâmplător nu departe de Gilău, la Cluj – Institutul de Agronomie²⁸.

Considerații arheologice privind necropola de la Gilău

Fără posibilitatea de a analiza scheletele, nu putem face decât observații superficiale privind comunitatea de la Gilău. Pe baza monedei anonime *Huszár nr. 73*, dar și a inelului de buclă de dimensiuni foarte mari, caracteristic secolelor XII–XIII, se poate presupune că această parte a necropolei a fost folosită în secolul XII și/sau la începutul secolului XIII.

Din izvoare narative cunoaștem faptul că localitatea era în proprietatea episcopului Transilvaniei. Dezvelirea unei părți a necropolei databilă în secolul XII și la începutul secolului XIII pune și problema caracterului localității de la Gilău din secolul XII. În acest sens, interesantă ar fi fost analiza antropologică amănunțită privind starea scheletelor, semnele patologice de pe acestea, pe baza cărora am putea eventual alcătui o imagine mai fidelă privind modul și condițiile de viață ale comunității, ocupațiile femeilor, respectiv ale bărbaților. Au fost acestea diferite sau nu?

Date fiind numărul redus de morminte, inexistența semnelor exterioare ale acestora, precum și lipsa altor date arheologice din secolele XII–XIII din apropiere, nu se poate analiza statutul membrilor

¹⁷ Gáll 2011, p. 40, 74, 85, 92, 101, pl. 38/12, 39/8, 40/15.

¹⁸ Derzsi, Sófalvi 2008, p. 269, 275, fig. 11/5.

¹⁹ Székely 1990, fig. 12/4, 13/13.

²⁰ Székely 1993–94, p. 284, fig. 4/2, 4–8.

²¹ Kulcsár 1992–95, p. 249–275.

²² În Polonia Mare și Polonia Mică, inelele de buclă simple apar într-un număr foarte mic și într-un procentaj mult mai mare inelele de tâmplă cu capătul în formă de „S”. Situația este foarte apropiată și în zona moraviană și în zonele nordice ale Slovaciei actuale. În necropolele descoperite în bazinul Dunării de Jos, inelele de tâmplă apar într-un procentaj mult mai mic. Fiedler 1992, p. 171–172, fig. 14/10, 79/10, 87/13–15, 95/12; Jażdżewski 1949, p. 91–191; Marciniak 1960, p. 141–186; Kaszewscy, Kaszewscy 1971, p. 365–434; Rashev 2008, pl. LXXVIII/1–86, 88–89.

²³ Bálint 2006, p. 322.

²⁴ Gáll ș. a 2010, p. 147, 153, pl. 49/3, 57/4; Iambor, Matei 1979, pl. VIII M.41; Iambor ș. a. 1981, p. 140, pl. V M.75/4.

²⁵ Pentru elucidarea problemei, ne-am consultat atât cu colegii specialiști în cultura materială a epocii romane (Péter Prohászka – Departamentul de Arheologie al Universității de Știință „József Attila”, Szeged), cât și cu cei care se ocupă într-un mod prioritar cu arheologia bizantină (Ádám Bollók, Péter Langó – Institutul de Arheologie al Academiei Maghiare de Știință). Ideea exprimată de către colegi, independent unul de altul, este că inelul digital aflat în discuție este cel mai probabil o piesă romană refolosită ori antrenată în stratul de cultură medieval.

²⁶ Parádi 1975, p. 119–161.

²⁷ Réthy 1899, p. 17–20, pl. 6, Nr. 103. Réthy László a identificat aceste monede ca emisiuni ale lui Ștefan al IV-lea (1162–1163).

²⁸ Nerepublicat. M. N. I. T. C. N., Nr. de inv.: 12896.

comunității. Coroborând însă datele analizei arheologice de informațiile narrative privind statutul special al localității Gilău (proprietate episcopală), stratificarea socială în cazul acestei așezări trebuia să fi fost mult mai complexă decât în alte localități rurale din Transilvania secolelor XII–XIII²⁹.

Localitatea Gilău a fost amintită în documente prima oară în anul 1246, adică la cinci ani după marea invazie mongolă³⁰. Din informația scrisă reiese că episcopul Transilvaniei, *Gallus*, avea mai multe posesiuni³¹, printre care și Gilăul, ai cărui locuitori nu aparțineau jurisdicției voievodului, așezarea fiind proprietatea episcopiei Transilvaniei până în secolul XVI. Despre prima biserică, respectiv despre preotul acesteia, avem informații din anul 1304, iar în anul 1345, episcopul *Andreas Szécsi* de aici emitea o diplomă, pe baza căreia putem presupune existența cel puțin a unei locuințe demne de rangul său. *Castrum*-ul este amintit abia în anul 1428³². În acest sens, ar trebui pusă problema identificării în viitor a unor construcții conforme cu statutul social al episcopului. Prin alte cuvinte, Gilăul poate fi interpretat și ca unul dintre centrele de putere episcopală.

În cele din urmă, importanța arheologiei, între multe altele, rezidă și în datele cronologice oferite de această mică săpătură: cele șase morminte din necropola cercetată confirmă existența unei așezări mult înainte de anul tragic 1241, adică cel puțin din secolul XII. Ar rămâne în sarcina cercetărilor viitoare obținerea unor noi date privind cimitirul, respectiv identificarea urmelor așezării/așezărilor. Din datele avute la dispoziție reiese destul de clar că cimitirul se întindea pe o suprafață mult mai mare (Fig. 2).

Deși microregiunea Clujului este slab cercetată, studiul chorologic, atât cât se poate face, indică destul de clar existența în secolul XII a unui sistem de așezări dense în jurul centrului de comitat. În acest sens vorbesc descoperirile funerare de la Vulcani (mgh.: Magyarvalkó), Gilău, Jucu (mgh.: Nemeszúk), Sic (mgh.: Szék), precum și bisericile din secolul XIV, care au de cele mai multe ori faze anterioare, cum sunt cele de la Luna de Sus (mgh.:

Magyarlónya) și Nima (mgh.: Néma) (unde pe o biserică de epocă arpadiană se pot observa elemente arhitecturale mai târzii) (Pl. 4). Începuturile acestui centru pot fi datate mult mai timpuriu, în mod sigur în secolul XI, așa cum ne demonstrează necropola de la Mănăstur³³, respectiv descoperirile monetare în stratul de cultură din parcul de la Cluj-Napoca – Magazinul Central (monedă emisă de Solomon [1063–1074])³⁴. Moneda izolată perforată anonimă de tip *Huszár nr. 73* din secolul XII descoperită la Cluj – Institutul de Agronomie, în apropiere de cetate (la cca 400 m)³⁵, respectiv materialul ceramic provenit și el din oraș, mai precis din strada Govora și datat în secolele XII–XIII³⁶ subliniază posibilitatea existenței unor noi așezări și/sau a unui nou cimitir.

În concluzie, informațiile pe care le aveam de mai multă vreme cu privire la existența unei necropole la Gilău în secolul XII, în stânga drumului de acces la castelul medieval, lângă șoseaua națională, s-au adeverit. Aceasta nu datează însă din epocă romană, ci din perioada medievală. Cimitirul respectiv aduce o contribuție, este drept mică, dar importantă, la cunoștințele noastre despre habitatul medieval al comitatului Cluj.

ABREVIERI ȘI PRESCURTĂRI

D – diametru; G – greutate; germ. – germană; H – înălțime; l. – lățime; L – lungime; mgh. – maghiară.

BIBLIOGRAFIE

- Bálint 2006 – Cs. Bálint, *Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, Századok 140/2, 2006, p. 277–347.
- Derzsi, Sófalvi 2008 – Cs. Derzsi, A. Sófalvi, *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006]*, Acta Siculica 2008, p. 267–285.
- Fiedler 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jhs. an der unteren Donau*. UPA 11, Bonn, 1992.
- Gáll 2008 – E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványtelepek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban (The analysis of the tenth and eleventh centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin)*. Doktori disszertáció, Budapest, Vol. I–III (Vol. I.: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gall/diss.pdf>)

²⁹ Primul izvor despre mănăstirea de la Tihany (1055) menționează în jur de 139 de persoane care slujeau mănăstirea și pe călugări (de exemplu, 60 de slugi [*mansio, mansus*], 20 de scutieri, 10 pescari etc.). ÍF 1050–1116, p. 22–23.

³⁰ Invazia tătară din 1241 nu a crușat nici zonele Clujului. Vezi: Lupescu 2005, p. 43, cu întreaga bibliografie a problemei anului 1241 din zona Clujului.

³¹ Despre proprietățile episcopului Transilvaniei: Jakó 2001, p. 98–115.

³² Jakó 2001, p. 99, nota 25.

³³ Gáll ș.a. 2010, p. 115–124, 140–171.

³⁴ Inedit. Mulțumim colegului Balázs Gergely pentru aceste informații.

³⁵ Vezi nota 27.

³⁶ Din păcate, nu avem nicio informație privind caracterul complexului/complexelor din care provine acest material. M. N. I. T. F. 26.748–F. 26.770. Depozitul medieval. Cutia XXXIII.

- Gáll 2011 – E. Gáll, *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2011.
- Gáll 2012 – E. Gáll, *Krisztianizáció és régészet. A Erdélyi-medencei 11–13. századi templomkörüli temetők kutatásának stádiuma/Christianity and Archaeology. The Stage of Research of the Churchyards (11th – 13th centuries) in Transylvania*, în: *A hadak útján XX*, Budapest, 2012, sub tipar.
- Gáll ș. a. 2010 – E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca, 2010.
- Huszár 1979 – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Battenberg, 1979.
- Iambor, Matei 1979 – P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX–XIV.)*, ActaMN XVI, p. 599–620.
- Iambor ș. a. 1981 – P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Noi cercetări arheologice de la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, ActaMN XVIII, p. 131–146.
- ÍF 1050–1116 2006 – *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. (Coord.: F. Makk, G. Thoroczkay), Szeged, 2006.
- Isac 1997 – D. Isac, *Die Kohorten und-Alenkastelle von Gilău*, Zaláu, 1997.
- Jakó 2001 – Zs. Jakó, *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* = Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2001, p. 98–115.
- Jazdżewski 1949 – K. Jazdżewski, *Cmentarzysko wczesno-średniowieczne w Lutemiersko pod Łodzią w Świątlu* *Badan z.r. 1949*, MW 1, 1949, p. 91–191.
- Kaszewscy, Kaszewscy 1971 – E. Kaszewscy, Z. Kaszewscy, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim*, pow. Włocławek, MSW 1, 1971, p. 365–434.
- Kulcsár 1992–95 – M. Kulcsár, *Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpús záródású karikák*, Savaria 22 (1992–95), p. 249–275.
- Lupescu 2005 – R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, EM 67/3–4, 2005, p. 25–77.
- Marciniak 1960 – J. Marciniak, *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach wielkich pow. Będzin*, MW 5, 1960, p. 141–186.
- Méri 1986 – I. Méri, *Ásatás a kolozsvári Fő téren*, Budapest, 1986.
- Parádi 1975 – N. Parádi, *Pénzekkel kezelt XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet*, FolArch XXVI, p. 119–161.
- Rashev 2008 – R. Rashev, *Bălgarskata eziceska kultura VII–IX vek (The Bulgarian Pagan Culture 7th – 9th Century)*, Sofia, 2008.
- Réthy 1899 – L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae – Egyetemes Magyar Éremtár. I. Kötet*, Budapest, 1899.
- Székely 1990 – Z. Székely, *Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna*, SCIVA 41, 1990, p. 87–110.
- Székely 1993–94 – Z. Székely, *A zabolai (Zăbala – România) kora-középkori temető*, VMMK 19–20, 1993–94, p. 277–305.
- Szőke, Vándor 1987 – B. Szőke, M. L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*, Fontes Archeologici Hungariae, Budapest, 1987.
- Szuromi 2002 – Sz. Szuromi, *A temetésre vonatkozó egyház-fegyelem a XII–XIII. században*. Bibliotheca Instituti Post-gradualis Iuris Canonici Universitatis, Budapest, 2002.

LIST OF FIGURES AND PLATES

- Fig. 1. The topographical position of the Gilău cemetery.
- Fig. 2. Aerial photograph and location of the cemetery (Google map).
- Fig. 3. Finger-ring with a *cabochon*.
- Pl. 1. Graves 1, 2, 3 and 5.
- Pl. 2. Graves 3, 5 and 6.
- Plate 3. Grave goods from the graves 2 and 5.
- Pl. 4. The Arpadian Church from Nima (photo: Emese Apai).

Mormintele 2, 3 și 5

Mormântul 1

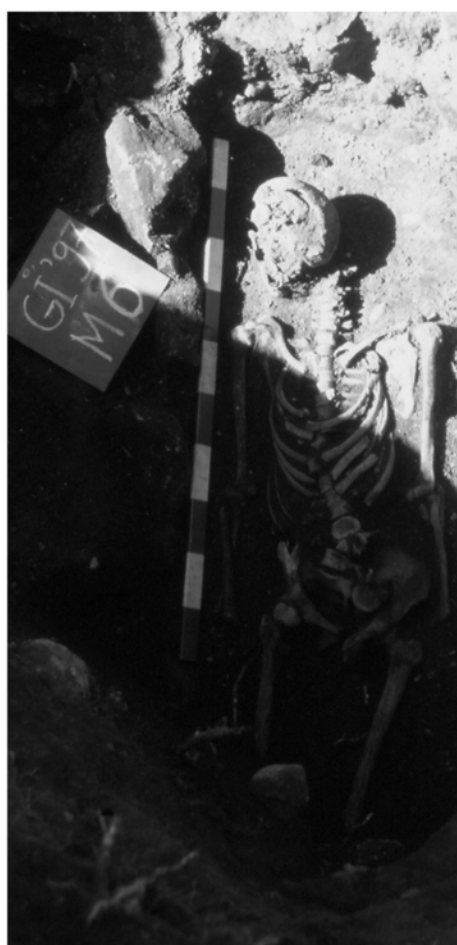

Mormântul 2

Pl. 1. Mormintele 1, 2, 3 și 5.

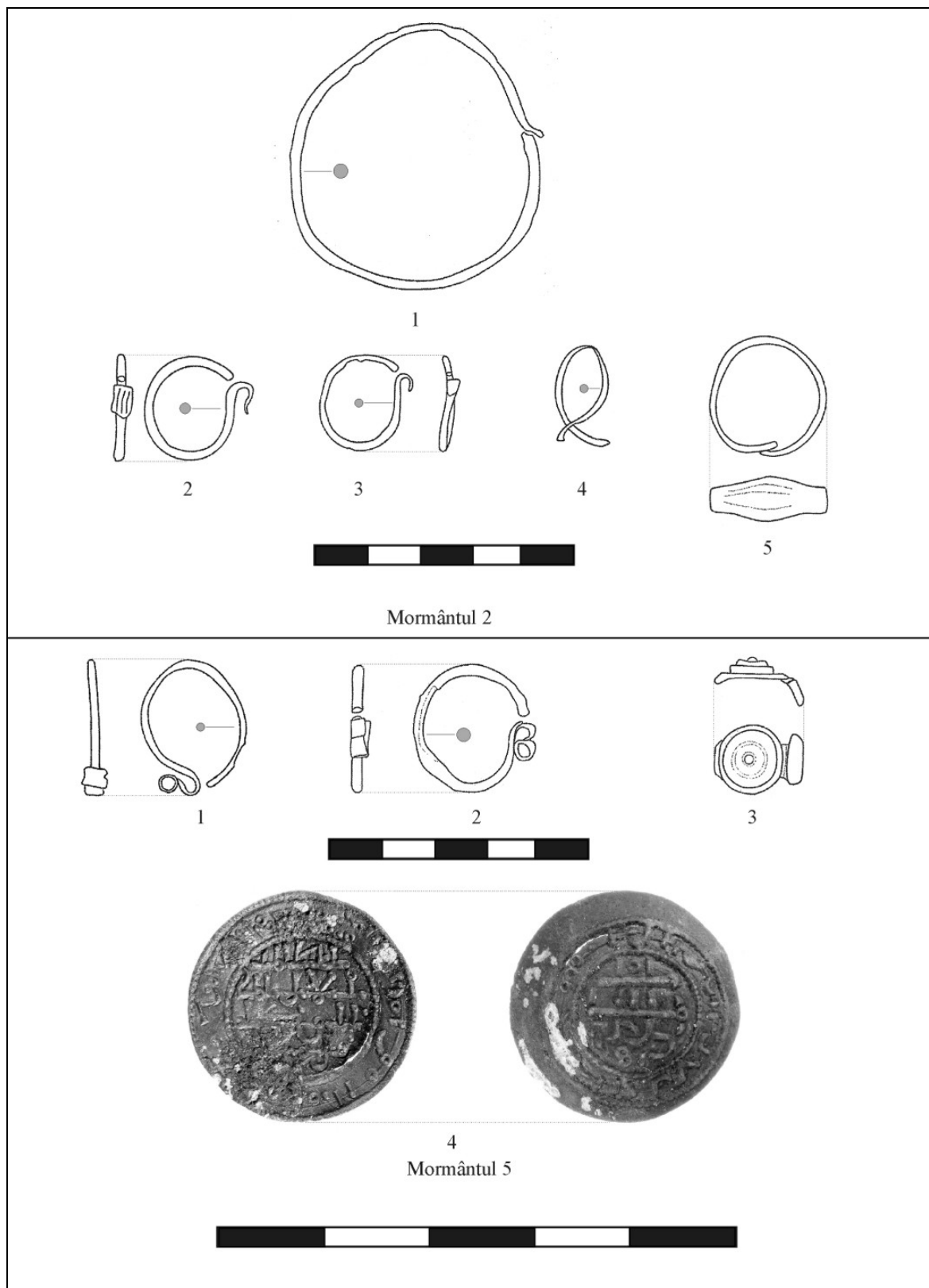

Mormintele 3 și 5

Mormântul 6

Pl. 2. Mormintele 3, 5 și 6.

Pl. 3. Inventarul din mormintele 2 și 5.

Pl. 4. Biserica arpadiană de la Nima (foto: Emese Apai).

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic,
Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytnie Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE
ȘI
CERCETĂRI
ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
VIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2012

Colegiul de redacție

PROF. DR. ALEXANDRU BARNEA (Universitatea București), **DR. SANDA BĂLESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS), **PROF. DR. CLIVE BONSALE** (University of Edinburgh), **DR. GH. I. CANTACUZINO** (Institutul de „Arheologie Vasile Pârvan” București), **DR. UWE FIEDLER** (Berlin), **DR. RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București), **DR. ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), **PROF. DR. ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), **PROF. DR. ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire).

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor-șef

ADRIAN IONIȚĂ – redactor-șef adjunt

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

LILIANA ZAHARIA – secretar de redacție

Redactor Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE**

Tehnoredactor Editura Academiei Române: **DOINA STOIA**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

Orice corespondență se va trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62. și redactie_iab@yahoo.com

Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă sunt în general aceleași ca în celelalte publicații ale Institutului de Arheologie. În măsura în care vom elabora alte norme, ne obligăm să le publicăm în numărul următor.

© 2012, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Cercetări arheologice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), campaniile 2002–2010	11
CARMEN OLENIUC, Studiul comparativ privind prelucrarea materiei dure de origine animală în situl arheologic Fetești, punctul La Schit, jud. Suceava.....	59
DANIEL SPÂNU, Probleme ale genezei și restaurării cupelor de tip <i>kantharos</i> de la Sâncrăieni.....	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II).....	177

NOTE, RECENZII, DISCUȚII

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl., (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>).....	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . Varia Archaeologica Hungarica XVIIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>)	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>)	227
Norme de redactare	229
Abrevieri	231

SOMMAIRE

ADRIAN DOBOȘ, ERIK TRINKAUS, A new AMS radiocarbon date for Middle Paleolithic Layer 4 of Ripiceni-Izvor, Romania	7
ALIN FRÎNCULEASA, RADIAN ANDREESCU, OCTAV NEGREA, LOREDANA NIȚĂ, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, ELEK POPA, BIANCA PREDA, Archaeological excavations in the Eneolithic site of Mălăieștii de Jos (jud. Prahova).....	11
CARMEN OLENIUC, A comparative study for the manufacturing of bone and antler tools from the archaeological site of Fetești - "La schit", Suceava county.....	59
DANIEL SPÂNU, Research issues regarding the genesis and restoration of the Sâncrăieni <i>kantharos</i> -cups	69
GABRIEL IZDRĂILĂ, CRISTIAN FLORESCU, Roman stones used in Medieval constructions in the site from Alba Iulia.....	87
LIANA OȚA, ALEXANDRA COMȘA, A Sarmatian grave found in Călărași	97
UWE FIEDLER, Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donau-bulgarischen Reiches (864/5).....	107
ALIN FRÎNCULEASA, BIANCA PREDA, OCTAV NEGREA, ANDREI SOFICARU, VALENTIN DUMITRAȘCU, MĂDĂLINA FRÎNCULEASA, Funerary complexes from the beginning of the II nd millennium recently uncovered in Prahova County	139
ADRIANA ISAC, ERWIN GÁLL, SZILÁRD GÁL, A XII century cemetery from Gilău (German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County).....	165
OANA DAMIAN, MIHAI VASILE, ANDRA SAMSON, DANIEL ENE, AUREL STĂNICĂ, Recherches archéologiques préventives à Nufăru, dép. de Tulcea (II)....	177

NOTES, COMPTES-RENDUS, DISCUSSIONS

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, <i>The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)</i> , Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p. (<i>Alain Tuffreau</i>)	209
Mihai Gligor, <i>Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări</i> , Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 264 pp., 217 plates, (<i>Adina Boroneanț</i>)	210
Ion Motzoi-Chicideanu, <i>Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl. (<i>Nikolaus Boroffka</i>).....	210
Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), <i>Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.</i> , Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>)	214

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, <i>Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig. (<i>Ion Motzoi-Chicideanu</i>).....	216
Zdravko Dimitrov, <i>Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)</i> (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig. (<i>Adriana Panaite</i>).....	220
Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, <i>Barbari la Dunăre</i> , seria „Istorie Documente Mărturii”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig. (<i>Andrei Măgureanu</i>)...	223
Csanád Bálint, <i>Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe</i> . Anhang: Pál Sümegi, <i>Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort</i> . <i>Varia Archaeologica Hungarica</i> XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text (<i>Radu Harhoiu</i>).....	225
Gheorghe I. Cantacuzino, <i>Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung</i> , Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe) (<i>Adrian Ioniță</i>).....	227
Normes de redaction	229
Abbreviations	231

Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II)

OANA DAMIAN*, MIHAI VASILE**, ANDRA SAMSON***,
DANIEL ENE****, AUREL STĂNICĂ*****

Mots clé: site archéologique; évacuation des eaux ménagères; rue; époque byzantine; forteresse; mur d'enceinte; habitation; fosse ménagère; tombe; céramique.

Résumé: Les auteurs présentent les résultats des fouilles pratiquées pendant les années 2008–2011 dans un site archéologique situé dans le Nord de la Dobroudja, entièrement recouvert par un village contemporain. La recherche est le résultat d'un projet d'aménagement du système de l'évacuation des eaux ménagères. Après un aperçu sur les données archéologiques enregistrées (une forteresse bâtie dans le dernier quart du Xe siècle, après la reconquête de la région du Bas Danube par l'Empire Byzantin, des structures d'habitat, des nécropoles, des matériaux archéologiques essentiellement de la période comprise entre le Xe siècle et le milieu du XIIIe siècle), l'article présente les éléments découverts dans les rues du village. Ceux-ci concernent: l'âge du fer (un niveau d'habitations, des tessons céramiques), l'époque romano byzantine (des tombes d'inhumation), l'époque byzantine (des tronçons de la courtine sur les côtés nord et sud, des habitations, des fosses ménagères, des tombes), l'époque moderne (des complexes funéraires). La recherche des années 2008–2011 a confirmé et a enrichi les données déjà acquises en ce qui concerne le trajet des remparts d'époque byzantine, la stratigraphie, la topographie et la chronologie du site. L'image plus précise obtenue par les archéologues sur le potentiel du site a offert aussi une base meilleure pour l'adaptation du projet constructif en vue de la protection des vestiges.

Cuvinte-cheie: sit arheologic, canalizare, stradă, epoca bizantină, fortificație, zid de incintă, locuință, groapă menajeră, mormânt, ceramică.

Rezumat: Autorii prezintă rezultatele cercetărilor desfășurate în campaniile 2008–2011 într-un sit arheologic din nordul Dobrogei, integral suprapus de o localitate contemporană. Cercetarea este rezultatul desfășurării unui proiect de amenajare a sistemului de canalizare a localității. După o trecere în revistă a datelor arheologice cunoscute (o cetate, construită în ultimul

sfert al secolului al X-lea, după recucerirea regiunii Dunării de Jos de către Imperiul Bizantin, adăpostind niveluri de locuire, necropole, materiale arheologice databile în perioada cuprinsă între secolul al X-lea și mijlocul secolului al XIII-lea), articolul prezintă noile descoperiri făcute pe rețeaua stradală a localității. Au fost cercetate structuri arheologice aparținând epocilor fierului (elemente de locuire), romano-bizantină (morminte de inhumatie), medio-bizantină (tronsoane din curtea de nord și de sud a zidului de incintă bizantin, elemente de viață și funerare) și modernă (două zone cimiteriale). Cercetările arheologice preventive desfășurate în perioada 2008–2011 au confirmat și completat achizițiile științifice anterioare, referitor la traseul zidului de incintă bizantin, stratigrafia, topografia și cronologia așezărilor și necropolelor. Imaginea mai completă și mai nuanțată obținută asupra potențialului arheologic al sitului a oferit și posibilitatea adaptării proiectelor constructive în vederea protejării vestigiilor.

Investigațiile arheologice desfășurate în teritoriul intravilan al localității Nufăru¹ au pus în evidență un important centru de tip urban din sec. X–XIV, constând dintr-o fortificație ridicată *a fundamentis* de către Imperiul bizantin în ultimul sfert al secolului al X-lea, odată cu recucerirea de către acesta a regiunii Dunării de Jos, transformată în cursul secolului al XI-lea în așezare de tip urban cu structuri de locuire și complexe funerare înregistrate stratigrafic până la mijlocul secolului al XIII-lea. Distrusă probabil în vremea invaziei tătară, așezarea se reface mai târziu, după cum o sugerează unele materiale ceramice și numismatice aparținând

¹ Cod RAN 161062.09, poziția TL-I-s-A-05864 în Lista Monumentelor Istorice/2004, actualizată în 2010.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, oanadamian63@gmail.com.

** Muzeul Național de Istorie a României, vasilemihaigabriel@gmail.com.

*** Muzeul Național de Istorie a României, andrasamson@gmail.com.

**** Muzeul Național de Istorie a României, daniel_lucian_ene@yahoo.com.

***** Institutul de Cercetări Eco Muzeale Tulcea, aurelstanica@gmail.com

veacurilor XIII–XIV². Combinarea campaniilor pro-gramate cu intervențiile preventive a dezvăluit un sit important pentru istoria centrelor urbane din epoca bizantină de pe malul drept al Dunării, suprapus în totalitate de așezarea contemporană, permițând totodată colectivului de cercetare a sitului³ conturarea unei imagini asupra viețuirii pre-și protoistorice, antice, medievale și moderne de la Nufăru.

Rezultat al continuării unor ample lucrări de cercetare arheologică preventivă desfășurate la Nufăru, actuala contribuție⁴ se bazează pe descoperirile campaniilor 2008–2011, determinate de realizarea investiției *Sistem de canalizare și stație de epurare în localitatea Nufăru, comuna Nufăru, jud. Tulcea*.

Istoricul cercetării

Având în vedere faptul că se desfășoară într-un sit arheologic integral suprapus de așezarea contemporană în intravilanul căreia se află⁵, cercetarea s-a desfășurat de-a lungul anilor într-o serie de zone⁶ (fig. 1), după cum urmează:

1. *Bloc/DJ 222 C = Str. Domnița Maria*, campaniile 1977, 1980, locuire, sec. X–XIII, materiale arheologice aparținând epocii romano-bizantine;

² Pentru o informare generală privind situația arheologică din intravilanul localității Nufăru, vezi Damian *et alii* 2007, cu bibliografia anterioară; pentru sinteze asupra fortificațiilor, vezi Damian *et alii* 2010, iar asupra descoperirilor funerare, vezi Damian *et alii* 2007–2008, cu precizarea că, dintr-o regretabilă eroare redacțională, ultima contribuție amintită conține o serie de inadvertențe, pe care vom încerca să le corectăm în prezentul articol.

³ Vezi Damian *et alii* 2007, p. 108, n. 5.

⁴ Continuă prezentarea lucrărilor de cercetare arheologică preventivă determinate de proiecte de infrastructură desfășurate în situl din intravilanul localității Nufăru, prezentare începută prin campania 2006, prilejuită de lucrările de modernizare și extindere a sistemului public de alimentare cu apă a localității (vezi Damian *et alii* 2007).

⁵ Reamintim că satul Nufăru este situat pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, la 12 km aval de municipiul Tulcea, pe DJ 222 C = str. Domnița Maria, care face legătura cu localitatea Murighiol.

⁶ Enumerarea zonelor constituie o completare a celei deja publicate – Damian *et alii* 2007, p. 108–109, fig. 2 – cu punctele cercetate arheologic în perioada de după campania 2006. Reamintim faptul că punctele cercetate arheologic au fost numite fie după aspectul topografic, fie în funcție de obiectivul cel mai apropiat, fie după proprietarul terenului respectiv, fie după monumentul studiat, fiind enumerate în ordinea cronologică a desfășurării campaniilor și efectuându-se corelarea numelor punctelor în care s-au efectuat săpături arheologice cu amplasamentul lor pe străzile care au primit denumiri între timp.

2. *Piatră*, campaniile 1978–1979, 1983, 1985–1988, 1998, locuire, sec. XIII, necropolă, sec. XI–XII, locuire, sec. X–XI, o construcție de piatră, o locuință și material ceramic aparținând epocii romano-bizantine;

3. *Râpă/Str. Turnului*, campaniile 1978–1981, 1983, 1988, 1998, 2009, „zid-baraj”, sec. XI, materiale ceramice aparținând epocilor bizantină și romano-bizantină;

4. *Proprietatea Nicolae Drăgan/Str. Bisericii*, campania 1980, morminte, sec. XII–XIII, depozit de vase sferoconice;

5. *Căminul cultural/Str. Bisericii*, campaniile 1980, 2009, morminte, sec. XVIII–XIX, locuire, sec. XI–XIII, materiale ceramice aparținând epocii fierului (sec. IV–III a. Chr.);

6. *Fortificație Cămin/Str. Bisericii*, campaniile 1981, 2006, morminte, sec. XVIII–XIX și XI–XII, zid de incintă sudic, sec. X, monedă, locuire aparținând epocii fierului (sec. IV–III a. Chr. și Hallstatt timpuriu);

7. *Zona de vest a așezării*, campania 1981, cuptoare de olărie, sec. X–XII, morminte, sec. X–XI;

8. *Zona de sud a așezării*, intersecția străzilor Bisericii și Oituz, campania 1981, cuptor de olărie, sec. X–XI;

9. *La sud față de punctul Râpă*, campania 1981, morminte, sec. X–XI;

10. *Școală/Str. Turnului*, campania 1982, necropolă, sec. XVIII–XIX, locuire, sec. XI–XIII;

11. *Dispensar/Str. Turnului*, campaniile 1983, 1988–1989, 1992–1993, 1995, 2000, ziduri, sec. XI–XIII, locuire, sec. X–XIII, zid de incintă estic cu turn, sec. X;

12. *Proprietatea Ștefan Ene/DJ 222 C = Str. Domnița Maria*, campaniile 1990–1991, locuire sec. XI–XIII, zid de incintă vestic cu turn, sec. X;

13. *Bufet/DJ 222 C = Str. Domnița Maria*, campaniile 1992–1997, locuire, sec. XI–XIII, locuire aparținând epocii fierului (sec. I a. Chr. – I p. Chr., IV–III a. Chr.);

14. *Proprietatea Vasile și Mircea Lucian Dumitrescu/Str. Arheologiei*, campaniile 1993–1995, 1998, 2002, locuire, sec. XI–XIII, ziduri, sec. XI, XIII, locuire aparținând epocii romano-bizantine și epocii fierului (sec. IV–III a. Chr.);

15. *DS 96 = Str. Cetății*, campaniile 1995, 2006, 2009, locuire aparținând epocii moderne și din sec. XII–XIII, mormânt, sec. X–XI; turn bastion, sec. X;

16. *DS 67 = Str. Portului*, campania 1995, zid de incintă nordic, sec. X;

17. Proprietatea Dumitru Ene-Strutinschi/Str. Bisericii, campania 1997, locuire, sec. XI–XIII, material ceramic aparținând epocii fierului (sec. IV–III a. Chr.);

18. Proprietatea Aurel Halciuc/Str. Ulmului, 1998, locuire, sec. XI–XIII;

19. Proprietatea Valentin Donciu/Str. Ulmului, campania 1998, locuire, sec. XII;

20. Proprietatea Mihai Pârvu/Str. Cetății, campania 1999, locuire, sec. X–XII, zid de incintă nordic, eventual cu turn interior, sec. X;

21. Proprietatea Ioan Butuza/Str. Cetății, campania 1999, locuire sec. XI–XIII, construcție aparținând epocii romano-bizantine;

22. Proprietatea Enache Șinghi = punctul *Trecere bac*/Str. Arheologiei, campaniile 1999–2002, 2004–2011, locuire, sec. XIII, necropolă de înhumare, sec. XI–XIII, instalație portuară, zid de incintă nordic, sec. X;

23. Proprietatea Adrian Petre/Str. Portului, campaniile 2000–2003, locuire, sec. X–XIII;

24. Proprietatea Ilie Rubanschi/Str. Dunării, campania 2002, situată *extra muros*, pe latura vestică a fortificației, locuire, sec. X–XIII;

25. Proprietatea Teodora Enache/Str. Rapsodiei, campania 2003, situată *extra muros*, pe latura sudică a fortificației, gropi menajere, sec. XI–XIII;

26. Proprietatea Marian Florea/Str. Lacului, campania 2003, situată *extra muros*, pe latura estică a fortificației, locuire, sec. XII–XIII;

27. Proprietatea Dumitru Ducica/Str. C-tin. Dobrogeanu Gherea, campania 2005, situată *extra muros*, pe latura estică a fortificației, morminte, locuire, sec. XII–XIII;

28. Proprietatea Oana Cristina Popa/Str. Turnului, campania 2005, situată *extra muros*, pe latura estică a fortificației, locuire, sec. XII–XIII, mormânt, sec. X–XI;

29. Proprietatea Spiridon Ene/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, campania 2005, situată *extra muros*, pe latura vestică a fortificației, materiale arheologice răzlețe și amestecate, sec. X–XIII;

30. Proprietatea Daniel Paraschiv/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, campaniile, 2005, 2011, situată *extra muros*, pe latura vestică a fortificației, morminte de înhumare, materiale arheologice răzlețe și amestecate, sec. X–XIII;

31. Proprietatea Radu Alexandru Hanganu/Str. Eternității, campania 2005, situată *extra muros*, pe latura vestică a fortificației, materiale arheologice răzlețe și amestecate, sec. XI–XIII;

32. Proprietatea Ministerului Culturii și Cultelor, Baza arheologică I/Str. Bisericii, campaniile 2005–2006, locuire, sec. XI–XIII;

33. Proprietatea Adrian Husein/Str. Bisericii, campaniile 2005, 2007, situată *extra muros*, pe latura sudică a fortificației, viețuire modernă, morminte de înhumare, unul aparținând probabil sec. XVIII–XIX, celălalt epocii romano-bizantine;

34. Proprietatea Luminița Iacob /Str. Turnului, campaniile 2008–2009, situată pe latura estică a fortificației, locuire, sec. XII–XIII, mormânt, sec. X–XI, zid de incintă estic, sec. X, locuire, sec. IV–III a. Chr.;

35. Proprietatea Adrian Bădulescu/Str. Portului, campania 2008, locuire sec. XI–XIII, zid de incintă vestic cu turn, sec. X;

36. Proprietatea Sașa Ivanov/Str. Portului, campania 2008, locuire sec. XII–XIII, biserică și necropolă sec. XI–XII, turn de colț, sec. X.

37. Proprietatea Mugurel Barbu/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, campania 2009, morminte sec. XVIII–XIX, locuire sec. XI–XIII, locuire aparținând epocii fierului (sec. IV–III a. Chr.);

38. Proprietatea Ionela Aron/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, campania 2009, situată *extra muros*, pe latura estică a fortificației, materiale arheologice răzlețe și amestecate, sec. XI–XIII;

39. Proprietatea Valentin Berechet/Str. Panait Cerna, campania 2009, morminte, sec. XVIII–XIX;

40. Str. Ulmului, campania 2010, locuire, sec. XI–XIII, zid de incintă nordic, sec. X.

Acestor puncte li se adaugă descoperirile arheologice determinate de supravegherea și cercetarea arheologică preventivă desfășurate în intravilanul localității Nufăru cu ocazia amplelor lucrări determinate de realizarea investițiilor *Modernizarea și extinderea sistemului public de alimentare cu apă, comuna Nufăru, jud. Tulcea* (2006) și *Sistem de canalizare și stație de epurare în localitatea Nufăru, comuna Nufăru, jud. Tulcea* (2008–2011), investiții a căror autoritate contractantă a fost Consiliul local al comunei Nufăru. Aceste proiecte au ridicat probleme importante de natură arheologică prin străbaterea de către rețelele de conducte, în lungime totală de peste 11000 m, respectiv de peste 12000 m, a tuturor străzilor din localitate, deci ca atare a întregului sit arheologic, suprapus integral de așezarea contemporană, prin îngroparea rețelei de la adâncimea minimă de 0,90 m până la adâncimi cuprinse între 2 și 6 m, în condițiile în care nivelul arheologic în sit începe de la circa 0,50 m adâncime față de actualul nivel de călcare, precum și prin amenajarea căminelor, stațiilor de pompare și de epurare, toate acestea afectând într-o măsură considerabilă patrimoniul arheologic din zonă.

Așadar, în localitatea Nufăru s-au desfășurat **cercetări programate** în zonele libere de construcții, cu statut de domeniu public, inclusiv pe străzile

localității⁷, și **cercetări preventive** prilejuite fie de investiții publice, determinate de proiecte de mici dimensiuni ale comunității⁸ sau ținând de infrastructură – lucrările de alimentare cu apă (1981, 2006) și canalizare (2008–2011) a localității, derulate pe rețeaua stradală la inițiativa Consiliului local Nufăru, fie de investiții private, reprezentate de proiecte de arhitectură civilă⁹, cercetări desfășurate până în prezent, în proporții variabile, pe 25 de proprietăți particulare¹⁰, în condițiile existenței documentațiilor de urbanism și aplicării, din 2000, cu actualizare în 2010, a unui Plan Urbanistic General care include mai multe zone de protecție, în conformitate cu patrimoniul arheologic cercetat sau doar reperat.

În afara cetății bizantine, situl cel mai important și mai extins de pe teritoriul localității Nufăru, au mai fost documentate urme aparținând perioadei eneolitice, epocii fierului, sugerând existența unei așezări din sec. IV–III a. Chr., vestigii încădrabile epocii romano-bizantine – locuire, două mici fortificații și morminte (sec. IV–VII), precum și două nuclee cimiteriale din sec. XVIII–XIX (fig. 2).

Actuala contribuție se bazează pe descoperirile campaniilor 2008–2011¹¹, care au prilejuit colectivului de cercetare a sitului arheologic din intravilanul localității Nufăru continuarea unor ample lucrări de cercetare arheologică preventivă,

determinate de realizarea investiției *Sistem de canalizare și stație de epurare în localitatea Nufăru, comuna Nufăru, jud. Tulcea*¹² (fig. 3).

Prin diagnosticul pus la dispoziția proiectantului și a realizatorului sistemului public de canalizare a localității Nufăru, precum și prin realizarea propriu-zisă a supravegherii și a cercetării arheologice preventive, bazate în mare măsură pe rezultatele campaniei din 2006, legate de proiectul alimentării cu apă a localității¹³, s-a urmărit conturarea unei imagini cât mai complete și mai nuanțate a situației arheologice din teren, menite a constitui baza alegerii celor mai potrivite soluții tehnice pentru punerea în operă a proiectului investițional ce a afectat întregul perimetru al localității.

Date cunoscute asupra fortificațiilor, locuirii și aspectelor funerare. Topografia și cronologia așezărilor și zonelor cimiteriale

Prezentarea propriu-zisă a descoperirilor prilejuite de proiectul de canalizare a localității va fi precedată de un stadiu al cercetării în intravilanul localității Nufăru, înainte și în afara acestui proiect, început în 2008.

¹² Asistența arheologică a fost asigurată de colectivul de cercetare a sitului arheologic de la Nufăru, responsabil științific de șantier Oana Damian (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), pe baza unui contract încheiat între Consiliul local al comunei Nufăru și Muzeul Național de Istorie a României, iar pentru ultima parte a anului 2010 și perioada derulării lucrărilor în 2011, între S.C. Iridex S.A., constructorul proiectului, și aceeași instituție muzeală. La cercetări au participat arheologii Oana Damian (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), Mihai Vasile, Andra Samson, Daniel Ene, Adela Băltăc, Decebal Vleja, Irina Ene (Muzeul Național de Istorie a României), Aurel Stănică (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea), arhitecții Monica Mărgineanu Cârstoiu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”) și Virgil Apostol (Muzeul Național de Istorie a României). Celor menționați li se adaugă, pentru prelucrarea materialului arheologic descoperit, antropologul Gabriel Vasile (Muzeul Național de Istorie a României), arheozoologul Valentin Dumitrașcu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), numismații Gheorghe Mănușu-Adameșteanu (Muzeul Municipiului București) și Aurel Vâlcu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”). Ridicare topografică: ing. Dana Dumitrașcu, Maria Duțescu, Mihai Florea, Mihai Vasile. În privința actualei contribuții, precizăm că prelucrarea ilustrației a fost realizată de Mihai Vasile și Andra Samson.

¹³ Reamintim că proiectul *Modernizarea și extinderea sistemului public de alimentare cu apă a localității Nufăru*, desfășurat în perioada august–decembrie 2006, a reprezentat o lucrare totalizând 11400 m liniari, realizată cu mijloace mecanice și manuale, prin trasarea de șanțuri pentru instalarea conductelor de alimentare cu apă, paralel cu axul străzii, cu lățimi cuprinse între 0,40 și 0,80 m, cu adâncimi de minimum 1,10 m, cu înregistrarea descriptivă și grafică a situațiilor și complexelor arheologice întâlnite pe traseu și cercetarea prin extinderea suprafeței de lucru în cazul complexelor funerare și al elementelor de fortificație (vezi Damian *et alii* 2007, p. 112–151).

⁷ Punctele: *Piatră, Râpă*/Str. Turnului, *Căminul cultural*/Str. Bisericii, *Școală*/Str. Turnului, *Dispensar*/Str. Turnului, *Buget*/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, str. Cetății, str. Portului, *Trecere bac*/str. Arheologiei.

⁸ Punctele *Bloc, Căminul cultural*.

⁹ Locuințe familiale, pensiuni, magazine, amenajări gospodărești și sanitare etc.

¹⁰ Proprietățile: Nicolae Drăgan/Str. Bisericii, Ștefan Ene/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, Vasile și Mircea Lucian Dumitrescu/Str. Arheologiei, Dumitru Ene-Strutinschi/Str. Bisericii, Aurel Halciuc/Str. Ulmului, Valentin Donciu/Str. Ulmului, Mihai Pârvu/Str. Cetății, Ioan Butuza/Str. Cetății, Enache Șinghi = punctul *Trecere bac*/Str. Arheologiei, Adrian Petre/Str. Portului, Ilie Rubanschi/Str. Dunării, Teodora Enache/ Str. Rapsodiei, Marian Florea/Str. Lacului, Dumitru Ducica/ Str. C-tin. Dobrogeanu Gherea, Oana Cristina Popa/Str. Turnului, Spiridon Ene/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, Daniel Paraschiv/DJ 222 C = Str. Domnița Maria, Radu Alexandru Hanganu/Str. Eternității, proprietatea Ministerului Culturii și Patrimoniului Național, Baza arheologică I/Str. Bisericii 91, Adrian Husein/Str. Bisericii 96, Luminița Iacob/Str. Turnului, Adrian Bădulescu/Str. Portului, Sașa Ivanov/Str. Portului, Mugurel Barbu/DJ 222 C = Str. Domnița Maria.

¹¹ Proiectul a presupus introducerea unei rețele totalizând 12338 m liniari, realizată cu mijloace mecanice și manuale, prin trasarea de șanțuri pentru instalarea conductelor de canalizare și refulare, paralel cu axul străzii, cu lățimi cuprinse între 0,50 și 0,80 m, cu adâncimi cuprinse între 1,25 și 3 m, cămine de vizitare, stații de pompare și o stație de epurare. Lucrările de teren s-au desfășurat în perioada iulie–noiembrie 2008, mai–decembrie 2009, martie–decembrie 2010, mai–iunie 2011.

Epocile pre- și protoistorică

Prin cercetările arheologice desfășurate în intravilanul localității Nufăru, s-a putut stabili faptul că cele mai vechi urme de locuire cunoscute în acest moment aparțin perioadei eneolitice, fiind documentate pe promontoriul Romula, situat în dreptul bornei kilometrice fluviale 103, aproape de limita estică a satului Nufăru¹⁴.

Prezențe hallstattiene au fost surprinse stratigrafic în punctul *Căminul cultural*¹⁵; un complex a fost cercetat în 2006 pe str. Bisericii, în zona zidului de incintă bizantin¹⁶. Al treilea moment de viațuire se plasează în cea de-a doua epocă a fierului, fapt înregistrat în punctele *Căminul cultural*¹⁷ și *Bufet*¹⁸ și pe *proprietățile Dumitrescu*¹⁹, *Iacob*²⁰ și *Barbu*²¹. Materiale ceramice izolate, fără a putea fi atribuite unui nivel sau complex, aparținând secolelor IV–III a. Chr., au fost recuperate de pe str. Trandafirilor (din zona de sud a așezării actuale), de pe str. Eternității (în apropierea limitei vestice a așezării bizantine) și de pe str. Bisericii, mult mai la sud față de zidul de incintă sudic²². Tot pe str. Bisericii a fost reperat un mormânt de incinerare, aparținând epocii elenistice²³. Toate acestea confirmă existența unor prezențe getice în zona zidului de incintă bizantin sudic și sugerează existența în sudul așezării, în orice caz la sud de zidul amintit, a unei necropole aparținând epocii fierului (pe baza materialului ceramic identificat pe străzile Bisericii, Eternității și Independenței și a complexului funerar de incinerare de pe str. Bisericii), corespunzând unei eventuale așezări din sec. IV–III a. Chr., ale cărei vestigii au fost surprinse în câteva puncte din partea de nord a așezării contemporane²⁴.

Epoca romană/romano-bizantină

În ceea ce privește vestigiile aparținând epocilor romană și romano-bizantină²⁵, acestea au fost identificate, în măsuri diferite și în asociere cu situații și materiale arheologice provenind din alte epoci istorice, în 12 dintre punctele cercetate pe teritoriul satului Nufăru, fiind ilustrate prin mai

multe categorii de descoperiri²⁶, dintre care remarcăm: construcțiile din punctul *Piatră* și de pe fosta *proprietate Butuza*²⁷, neasociate însă unui zid de incintă susceptibil de a fi datat în epoca antică și considerate turnuri ridicate pentru supravegherea liniei fluviului²⁸; rarele complexe aparținând locuirii atribuibile epocii romane²⁹; cele 12 complexe funerare de inhumație³⁰, înregistrate pe str. Bisericii, aparținând probabil necropolei așezării romano-bizantine, așezare identificată în capătul nordic cel mai înalt al promontoriului, în zona km fluvial 104; materialele arheologice antice ce apar antrenate în pământul unor complexe arheologice ulterioare, răspândite pe teritoriul satului, dar fără a documenta o prezență arheologică *in situ*. Ipoteza avansată privind existența a două nuclee de prezență romană, unul situat spre capătul nordic al promontoriului, documentat prin descoperiri arheologice *in situ* și descoperiri monetare asimilabile, celălalt sugerat deocamdată de câteva indicii amplasate la sud de zidul de incintă bizantin, pe străzile Rapsodiei și Bisericii³¹, nu a fost confirmată de descoperiri suplimentare făcute cu ocazia cercetărilor din perioada 2008–2011.

Epoca medio-bizantină

Începând cu sec. al X-lea, când este ridicată *a fundamentis* cetatea de către Imperiul bizantin sub conducerea împăratului Ioan I Tzimiskes³², s-a locuit intens pe toată suprafața promontoriului. Epoca medio-bizantină este documentată prin elemente de fortificație, elemente de locuire, situate atât în interiorul așezării fortificate, cât și în afara acesteia, precum și prin complexe funerare.

Din punct de vedere stratigrafic, s-a înregistrat prezența a două mari straturi, de pământ cenușiu prăfos și de pământ cenușiu gălbui, definind nivelul arheologic medieval, raportat la perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al X-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. Prezența nivelului medieval a fost constatată sub forma straturilor continue suprapuse, în zona adăpostită de zidurile de incintă bizantine, și a complexelor succesive, din categoria locuințelor adâncite, a gropilor menajere și a mormintelor de inhumație, în

¹⁴ Damian *et alii* 2007, p. 109 și n. 7.

¹⁵ Damian *et alii* 2007, p. 109, n. 8.

¹⁶ Damian *et alii* 2007, p. 114, 116, fig. 7/d.

¹⁷ Damian *et alii* 2007, p. 109, n. 9; cercetări inedite 2009.

¹⁸ Damian *et alii* 2007, p. 109, n. 10.

¹⁹ Damian *et alii* 2007, p. 109, n. 11.

²⁰ Cercetări inedite 2008–2009.

²¹ Cercetări inedite 2009.

²² Damian *et alii* 2007, p. 114.

²³ Damian *et alii* 2007, p. 114.

²⁴ Damian *et alii* 2007, p. 118–119.

²⁵ Mănușu-Adameșteanu *et alii* 2007, p. 375–398.

²⁶ Mănușu-Adameșteanu *et alii* 2007, p. 376–378.

²⁷ Mănușu-Adameșteanu 2007 *et alii*, p. 377.

²⁸ Mănușu-Adameșteanu 2007 *et alii*, p. 377 cu bibliografia anterioară.

²⁹ Mănușu-Adameșteanu *et alii* 2007, p. 378 și n. 18–19; Damian *et alii* 2007, p. 109–110, 119, fig. 11–12/cpl. 51.

³⁰ Damian *et alii* 2007, p. 114–115, 119, fig. 6/a–b; Damian *et alii* 2007–2008, p. 308–309, fig. 4–6, unde sunt menționate în mod eronat 10 complexe.

³¹ Mănușu-Adameșteanu *et alii* 2007, p. 379.

³² Damian *et alii* 2007, p. 110, n. 18.

spațiul situat în afara incintei fortificate. Se poate susține, din punct de vedere spațial și stratigrafic, încadrarea cronologică a așezării în sec. XI–XIII, în limitele fortificației ridicate în ultimul sfert al secolului al X-lea, neînregistrându-se elemente ale unei viețuiri medievale mai târzii.

Viața în așezarea medievală de la Nufăru se derula în spațiul delimitat de zidul de incintă bizantin³³, ridicat în ultimul sfert al secolului al X-lea, identificat sub forma unor tronsoane, reperate pe laturile promontoriului nufărean, al cărui contur îl urmărea, descriind o formă poligonală neregulată ce închide o suprafață de circa 6 ha³⁴. Curtina bizantină a fost cercetată pe laturile de vest (str. Portului, proprietățile Ștefan Ene³⁵, Adrian Bădulescu³⁶ și Sașa Ivanov³⁷), nord (străzile Portului, inclusiv proprietatea Sașa Ivanov, Cetății, inclusiv proprietatea Pârveu, Arheologiei, inclusiv punctul *Trecere bac*)³⁸, est (str. Turnului, punctul *Dispensar*)³⁹ și pe proprietatea Luminița Iacob⁴⁰), și sud (punctul *Fortificație Cămin*/str. Bisericii)⁴¹. Traseul presupus al curții sugerează adaptarea constructorilor la configurația terenului, utilizarea la maximum a condițiilor de apărare naturală oferite de promontoriul stâncos, cu precădere în partea sa nordică⁴². Zidul de incintă, cercetat pe lungimi cuprinse între 1,50 și 15 m, se păstrează pe înălțimi ce ating 3 m și are lățimea de 2,60–2,70 m. Tehnica de construcție utilizată este cea cu paramente aspectuoase, din blocuri de calcar fasonate, legate cu mortar alb-gălbui, rosturile fiind umplute cu mortar hidrofug

roz, aplicat de multe ori sub forma unei tencuieli, și emplecton, reprezentat de piatră brută „îneată” în mortar obișnuit. Zidul prezintă plinte late de până la 0,25 m și înalte de până la 0,40 m în zona în care fundația (compusă din pietre nefasonate, cu înălțimea de 0,80–1 m) se delimitează de elevație sau socluri/crepide chiar la baza fundației. Fundația se adâncește în sedimentul argilos, în cazul curții nordice putându-se înregistra fundarea direct pe stâncă pe o anumită porțiune. A putut fi sesizată prezența, la nivelul plintelor sau chiar al crepidelor fundației, a unei șape de mortar, păstrată pe lungimi ce ating 4 m, reprezentând nivelul de călcare al constructorilor cetății. S-a constatat și prezența în cadrul elevației a elementelor de lemn, sub forma tiranților⁴³.

Au putut fi cercetate parțial patru turnuri ale fortificației bizantine, unul în colțul nord-vestic al cetății (proprietatea Ivanov⁴⁴), două făcând corp comun cu zidul de incintă vestic (proprietățile Ștefan Ene⁴⁵ și Adrian Bădulescu⁴⁶), unul aparținând zidului de incintă estic (punctul *Dispensar*)⁴⁷. Modelul de turn exterior este oferit de descoperirea de pe proprietatea Șt. Ene – o încăpăre rectangulară, cu dimensiunile de 10 × 7 m, cu ziduri late de 1,50 m, ce fac corp comun cu zidul de incintă, accesul din și spre cetate realizându-se prin culoare practicate în grosimea masivului de zidărie, late de 4,20 m⁴⁸. În ceea ce privește turnul din colțul nord-vestic al cetății, cu accesul din și spre cetate, se păstrează la nivelul unei platforme de mortar, cu latura înregistrată de 5,50 m pe axul V–E⁴⁹. În plus, în zona nordică a așezării, la sud de barul Șf. Gheorghe, foarte aproape de punctul de traversare a Dunării cu bacul spre deltă, pe proprietatea Șinghi = punctul *Trecere bac*, este în curs de cercetare instalația portuară a cetății, un complex fortificat rezultat din combinarea elementului natural cu cel construit, constând dintr-un sistem de platforme care coboară spre Dunăre, utilizând desfășurarea stâncii native, amenajate în patru trepte, mărginite spre nord de un pavaj înclinat, spre est realizându-se racordul cu zidul de incintă

³³ Damian et alii 2007, p. 110; Damian et alii 2010, p. 29–33.

³⁴ Damian et alii 2010, p. 31 și n. 12.

³⁵ Damian et alii 2007, p. 110, n. 22; Damian et alii 2010, p. 31.

³⁶ Damian et alii 2010, p. 31.

³⁷ Damian et alii 2010, p. 31.

³⁸ Pentru cercetările din 1995 de pe str. Portului, vezi Damian et alii 2007, p. 110, n. 23; pentru cercetările din 2008 de pe proprietatea Ivanov, vezi Damian, Samson, Bălci 2011, p. 45–46, fig. 2–4; pentru cercetările din 2006 de pe Str. Cetății, în dreptul casei cu nr. 265, vezi Damian et alii 2007, p. 115, n. 74), pentru cercetările din 1999 de pe proprietatea Pârveu, vezi Damian et alii 2007, p. 110, n. 23); pentru cercetările de pe Str. Arheologiei din 2006, vezi Damian et alii 2007, p. 115, pentru cercetările din punctul *Trecere bac*, vezi Damian et alii 2011, p. 84–85).

³⁹ Damian et alii 2007, p. 110, n. 21.

⁴⁰ Damian et alii 2010, p. 31.

⁴¹ Pentru studierea fortificației au fost efectuate cercetări pe str. Bisericii în două puncte, în 1981, în dreptul proprietății de la nr. 169 – Damian et alii 2007, p. 110 și n. 20 – și în 2006, în dreptul proprietății de la nr. 93 – Damian et alii 2007, p. 115–116, n. 77–78, fig. 7/c–f, 8/a, c–d, 10. Vezi și Damian et alii 2010, p. 31 și n. 15.

⁴² Damian et alii 2010, p. 31.

⁴³ Pentru descrierea fortificației de la Nufăru, vezi Damian et alii 2010, p. 31–32.

⁴⁴ Damian et alii 2010, p. 32.

⁴⁵ Damian et alii 2007, p. 110, n. 22.

⁴⁶ Damian et alii 2010, p. 32.

⁴⁷ Damian et alii 2007, p. 110, n. 21.

⁴⁸ Damian et alii 2010, p. 32.

⁴⁹ Damian et alii 2010, p. 30–32, fig. 8; Damian, Samson, Bălci 2011, p. 44–45, fig. 2, 4.

nordic, cu care formează un ansamblu⁵⁰. În marginea râpei din partea de sud-est a satului, cercetările au documentat existența resturilor unui zid de piatră, urmărit pe o lungime de aproape 70 m, considerat un „zid-baraj”⁵¹.

Datele despre habitatul din sec. X–XIII, înregistrat în interiorul spațiului fortificat (punctele *Bloc*, *Căminul cultural*, *Dispensar*, *Bufet*, *Baza arheologică I*, *proprietățile Ștefan Ene*, *Dumitrescu*, *Dumitru Ene-Strutinschi*, *Donciu*, *Pârvu*, *Butuza*, *Șinghi*, *Petre*⁵², *Bădulescu*⁵³, pe străzile Bisericii, Ulmului, Cetății și Arheologiei⁵⁴) sau în afara lui, pe laturile promontoriului nufărean: nordică (punctul *Piatră*⁵⁵), estică (*proprietățile Florea*, *Ducica*, *Popa*⁵⁶, *Iacob*⁵⁷), vestică (*proprietatea Rubanschi* și complexul de cuptoare din sec. X–XI)⁵⁸ și sudică (un alt cuptor ceramic, din sec. XI–XII, precum și complexe de locuire observate, cu prilejul lucrărilor de alimentare cu apă a satului, într-un perimetru delimitat de străzile Bisericii și Rapsodiei⁵⁹), sugerează o extindere a orașului medieval dincolo de zidul de incintă sudic, până în dreptul fortificației de la *Râpă*, probabil sub forma unui *suburbium*⁶⁰.

La nord de limita înregistrată a fortificației bizantine, în apropierea colțului nord-vestic al cetății, pe proprietatea Ivanov⁶¹, a fost cercetată parțial în 2008 o bisericuță, databilă în sec. XI–XII⁶².

Habitatul medieval din cetatea de la Nufăru este reprezentat și printr-un material arheologic foarte variat, întâlnit și în alte cetăți-orașe din Dobrogea bizantină, constând în primul rând din ceramică, confecționată local și provenind din centrele bizantine balcanice sau nord-pontice, unelte, obiecte de uz casnic, arme, piese de harnașament, obiecte de podoabă, de port și de cult, o mare cantitate de monede și o serie de sigilii⁶³.

Tabloul descoperirilor este completat prin identificarea sau cercetarea parțială ori încă în curs de derulare a unor morminte izolate și necropole amplasate *extra muros*, pe toate laturile fortificației bizantine, aparținând locuitorilor așezării de tip urban, care se interferează pe alocuri cu morminte aparținând epocii romano-bizantine ori moderne⁶⁴, conturându-se mai multe nuclee cimiteriale. Studiul complexelor funerare a fost realizat în contextul cercetării fortificației bizantine, mormintele suprapunând sau aflându-se în proximitatea elementelor ei – cazul turnului romano-bizantin din zona *Piatră*, al zidului de incintă sudic cercetat pe str. Bisericii, al ansamblului de ziduri din curtea dispensarului uman, al instalației portuare și al curtinei nordice din punctul *Trecere bac*, al turnului de colț de pe proprietatea Ivanov sau al intervențiilor arheologice legate de amenajări (lucrările, efectuate pe rețeaua stradală, de alimentare cu apă – 1981 și 2006 – sau de canalizare a localității – 2008–2011, ori amenajări gospodărești pe proprietăți private) ori derulate în urma intemperiilor care au afectat starea drumurilor satești⁶⁵. Zona cea mai bogată din punctul de vedere al descoperirilor funerare, zonă oarecum protejată, aflată într-un regim de cercetare programată, este reprezentată de capătul nordic al promontoriului nufărean, cu cele două puncte cercetate, *Piatră*⁶⁶ și *Trecere bac*⁶⁷, însumând deocamdată 395 de morminte, la care se adaugă porțiunea de necropolă cercetată pe proprietatea Ivanov (19 complexe), legată de edificiul de cult descoperit aici⁶⁸. În afara acestor descoperiri, până la începerea proiectului de canalizare, în intravilanul localității au mai fost înregistrate 38 de complexe funerare aparținând epocii medio-bizantine (sec. X–XIII)⁶⁹.

⁵⁰ Damian et alii 2007, p. 110, n. 25–26; Damian et alii 2010, 33, fig. 12/1; Damian et alii 2011, p. 84–85.

⁵¹ Damian et alii 2007, p. 110, n. 24; Damian et alii 2010, p. 33.

⁵² Damian et alii 2007, p. 110 și n. 27–37.

⁵³ Cercetări inedite 2008.

⁵⁴ Damian et alii 2007, p. 116–117.

⁵⁵ Damian et alii 2010, p. 110, n. 38.

⁵⁶ Damian et alii 2007, p. 110 și n. 39.

⁵⁷ Cercetări inedite 2008–2009.

⁵⁸ Damian et alii 2007, p. 110 și n. 40–41.

⁵⁹ Damian et alii 2007, p. 110–111 și n. 42, 116–117, 119.

⁶⁰ Damian et alii 2007, p. 111 și n. 43, 119.

⁶¹ Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 44–87.

⁶² Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 47–52, 58–63, 81–82, fig. 4–10.

⁶³ Damian et alii 2007, p. 111, 117–118.

⁶⁴ Damian et alii 2007–2008.

⁶⁵ Damian et alii 2007–2008, p. 307–308.

⁶⁶ 88 de morminte – Damian et alii 2007–2008, p. 309 și n. 18.

⁶⁷ 246 de morminte cercetate până în 2010 inclusiv (Damian et alii 2011, p. 85 și n. 3), la care se adaugă cele 61 de complexe funerare descoperite în campania 2011.

⁶⁸ Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 53–55, 78–82, fig. 2, 25.

⁶⁹ Damian et alii 2007, p. 118; Damian et alii 2007–2008, p. 308–317, unde sunt amintite 54 de complexe, cifra corectă fiind de fapt 37. Acestor descoperiri li se adaugă un mormânt de înhumăție, aparținând unui copil, încadrabil în sec. al XI-lea, descoperit în 2008 pe proprietatea Iacob (cercetări inedite), asimilabil altor descoperiri făcute anterior pe str. Turnului, în curtea dispensarului uman și pe proprietatea Popa (Damian et alii 2007–2008, p. 310, n. 25–26).

Epoca modernă (sec. XVIII–XIX)

Este documentată printr-o serie de complexe funerare⁷⁰, sugerând existența mai multor nuclee de înmormântare. Unul dintre ele, probabil cel mai important, a putut fi delimitat în zona Căminului cultural, identificat în 1980 chiar în curtea căminului cultural⁷¹, informația putând fi completată cu aceea oferită de mormintele cercetate la est de clădirea și curtea Căminului cultural, în casele practice în șanțul pentru alimentarea cu apă a localității trasat în 2006 pe str. Bisericii, conturându-se o necropolă ce se extinde atât la nord, cât și la sud de Căminul cultural, până în zona actualei biserici⁷². Așadar, epoca modernă a fost documentată până la începerea proiectului de canalizare prin 117 complexe funerare, sugerând existența mai multor nuclee de înmormântare, situate la sud și est față de zidul de incintă bizantin, unul în perimetrul delimitat de străzile Bisericii, Rapsodiei, C-tin Dobrogeanu-Gherea și Turnului, cu centrul de greutate în zona căminului cultural, celălalt într-un perimetru jalonat de străzile Trandafirilor, Miron Costin, Zimbrului și Aurel Vlaicu⁷³. În ceea ce privește viețuirea corespunzătoare epocii moderne există o serie de indicii pe străzile Turnului și Portului, constând în depuneri groase de arsură, cu material ceramic smălțuit, ca și anumite amenajări constructive amplasate în extremitățile nordice ale străzilor Bisericii și Rapsodiei, pe străzile Portului, Cetății, Domnița Maria, pe proprietățile Petre, Ivanov, Barbu, ce sugerează o grupare a complexelor de locuire spre Dunăre și

circa 200 m S față de DJ 222 C, partea sudică a actualului sat fiind rezervată cimitirelor⁷⁴.

Cercetările din 2008–2011

Obiective

Realizarea supravegherii și cercetării arheologice preventive prilejuite de străbaterea localității de șanțuri pentru introducerea sistemului de canalizare a urmărit înregistrarea situațiilor arheologice întâlnite, în vederea completării imaginii asupra cetății bizantine, a evoluției spațiale și temporale a așezărilor și necropolelor de pe teritoriul satului Nufăru, a stratigrafiei din interiorul fortificației bizantine, cât și din zona exterioară acesteia, a depunerilor arheologice anterioare și posterioare vestigiilor aparținând epocii bizantine.

Descrierea metodologiei de cercetare și a tipurilor de descoperiri

Lucrările s-au desfășurat, ca și în cazul lucrărilor pentru alimentarea cu apă a localității din 2006, pe direcția V–E, dinspre extremitatea localității Nufăru situată spre satul Malcoci în direcția satului Victoria, și S–N, adică dinspre marginea satului spre Dunăre, respectiv dinspre zonele cu potențial arheologic spre situl arheologic propriu-zis.

Asistența arheologică a fost asigurată în vederea instalării pe străzile localității Nufăru a rețelei de canalizare pentru apele menajere, în lungime totală de 12338 m, cu cele 330 de cămine de vizitare și intersecție, stații de pompare și de epurare și a racordării unei părți a proprietăților private.

Potrivit diagnosticului arheologic documentar realizat pe baza cercetărilor arheologice desfășurate în perioada 1977–2007, perimetrul afectat de proiectul de realizare a sistemului de canalizare și stație de epurare în localitatea Nufăru conține, din punctul de vedere al patrimoniului arheologic, trei categorii de zone:

A. zona aflată în interiorul fortificației bizantine (*intra muros*), delimitată în linii generale, la V de DS 372, la N de malul Dunării, la E de DS 248, la S de DS 555, conținând patrimoniu arheologic cunoscut și cercetat din categoria zidurilor de incintă, a elementelor de fortificație (turnuri, instalația portuară), a nivelurilor ocupaționale cu grosimi cuprinse între 3 și 6 m, cu structuri de locuire foarte dense, în care se impune o atenție specială în ceea ce privește cercetarea și conservarea structurilor de piatră, fiind necesară găsirea unor soluții pentru instalarea conductelor sub nivelul de fundație a zidurilor și înregistrarea structurilor perisabile;

⁷⁰ Damian *et alii* 2007, p. 118–119; Damian *et alii* 2007–2008, p. 308, 317–321, fig. 18–27, unde sunt amintite 98 de complexe, cifra corectă fiind de fapt 113.

⁷¹ Damian *et alii* 2007–2008, p. 317. Complexelor cercetate în 1980 li se adaugă încă patru descoperite în proximitatea clădirii căminului cultural în 2009 (cercetări inedite).

⁷² La nord de Căminul cultural au fost identificate mai multe morminte, cu ocazia realizării alimentării cu apă, pe str. Bisericii, în zona zidului de incintă sudic, în dreptul proprietăților de la nr. 169 și 93, precum și în zona intersecției străzii Bisericii cu DJ 222 C = str. Domnița Maria. La sud de căminul cultural, descoperirile au fost prilejuite fie de intervenții umane întâmplătoare (proprietatea Dobrin, str. Bisericii 94), fie de intervenții de salvare (morminte deranjate de apa pluvială, înregistrate în 1999), fie de cercetări preventive, desfășurate pe proprietăți particulare afectate de proiecte constructive (str. Bisericii nr. 98, proprietatea A. Husein, în 2005 și 2007) ori prilejuite de alimentarea cu apă, ori de canalizarea localității (str. Bisericii, zona cuprinsă între proprietățile cu nr. 94 și 105 (Damian *et alii* 2007–2008, p. 317–318). Se pot adăuga și cele două morminte descoperite în 2009 pe proprietatea Barbu, situată la S de DJ 222 C (cercetări inedite), asimilabile celor descoperite în 2006 în capătul nordic al str. Bisericii în apropiere de intersecția cu DJ 222 C.

⁷³ Damian *et alii* 2007, p. 114, 118–119; Damian *et alii* 2007–2008, p. 317–321, fig. 18–27.

⁷⁴ Damian *et alii* 2007, p. 118.

B. zona aflată în afara perimetrului fortificat (*extra muros*), delimitată în linii generale la V de DS 417, la N de DS 555, la E de DS 147 și 201, la S de fortificația din punctul *Râpă*, reprezentând o zonă cu patrimoniu arheologic reperat, conținând structuri de locuire (locuințe, gropi menajere, cuptoare) mai puțin dense și mai dispersate decât în interiorul cetății și, mai ales, structuri funerare (morminte izolate și necropole), care trebuie cercetate și înregistrate;

C. zona înconjurătoare a sitului, de la V, S și E, în care pot apărea indicii ale unei locuiri rurale, gravitând în zona așezării bizantine fortificate de tip urban, sau vestigii aparținând altor epoci istorice, încă neidentificate.

Lucrările legate de introducerea sistemului de canalizare a localității Nufăru au presupus un grad mult mai mare de dificultate decât cele legate de punerea în operă a proiectului de alimentare cu apă, impunând o mai bună sincronizare a eforturilor arheologilor și constructorilor. Dificultățile suplimentare față de proiectul alimentării cu apă au fost determinate de câteva aspecte obiective: terasamentele pentru introducerea conductelor pentru canalizare-refulare aveau lățimea de până la 1 m și adâncimea cuprinsă între 2 și 5 m, afectând deci în mai mare măsură depunerile arheologice față de lucrările precedente de alimentare cu apă; noile șanțuri trebuiau trasate în partea centrală a străzilor localității, având în vedere că limitele carosabilului erau ocupate deja de conducte funcționale, ceea ce implica imposibilitatea circulației vehiculelor pe străzile în lucru, deci obligativitatea semnalizării lucrărilor și a interdicției accesului pe durata desfășurării lucrărilor; necesitatea instalării conductelor de canalizare-refulare pe cinci dintre străzile localității, ca și pe ambele laturi ale șoselei Tulcea–Murighiol (= DJ 222 C = Str. Domnița Maria), presupunea intersectarea în opt cazuri a zidului de incintă bizantin de sistemul de canalizare (pe latura de nord, pe DS 67/Str. Portului, DS 85/Str. Ulmului, DS 96/Str. Cetății, DS 120/Str. Arheologiei, pe cea de sud, pe DS 137/Str. Turnului, pe cea de vest și de est, la nord și la sud de DJ 222 C), adică supra și subtraversarea fortificației, cu obligația conservării monumentelor în starea din momentul descoperirii lor.

Modalitățile concrete de abordare a proiectului, direcțiile, prioritățile în alegerea traseelor, realizarea, cu mijloace mecanice sau manuale ori combinate a săpăturii pentru introducerea conductelor, precum și modalitatea traversării zidului de incintă, cu elementele de fortificație aferente, au fost stabilite printr-o colaborare constantă, cu inerentele

dificultăți determinate de prelungirea lucrărilor pe durata a patru ani, între colectivul de cercetare a sitului arheologic Nufăru, autoritatea contractantă, proiectant și constructori, operându-se în acest sens o serie de modificări ale proiectului inițial.

Cu mijloace mecanice, completate de intervenții manuale, rețeaua de conducte de canalizare a fost introdusă în șanțuri trasate pe tramele stradale existente, pe centrul carosabilului, cu lățimi cuprinse între 0,40 și 0,80 m, până la adâncimea cerută de proiect, variind între 1–3 m. Pentru rețeaua de conducte de refulare, s-au folosit șanțurile de pe străzile Ulmului, Arheologiei și de la sud de DJ 222 C, cu amenajarea stațiilor de pompare aferente. Au fost de asemenea săpate casete, cu laturile de 1,50/2,50 m, pentru amenajarea căminelor de vizitare și de intersecție și a stațiilor de pompare, în care s-a coborât, ca și în șanțuri, până la adâncimea cerută de proiect, cuprinsă între 1 și 5 m. Investigația arheologică s-a desfășurat în limitele șanțurilor trasate pentru introducerea conductelor de canalizare și a casetelor pentru cămine și stații de pompare, cu extinderea ariei investigate în cazul complexelor funerare și al elementelor fortificate. În acest sens, cercetarea străzii Bisericii, tronsonul cuprins între intersecția cu str. Oituz și intersecția cu str. C. Dobrogeanu Gherea, a fost efectuată printr-o secțiune lată de 1,50–2 m, săpată în cea mai mare parte manual, având în vedere densitatea ocupațională, atât în privința locuirii cât și a aspectelor funerare, cunoscută din campaniile anterioare, 1981 și 2006, prilejuate de alimentarea cu apă a localității Nufăru. Au mai fost deschise două casete pe str. Turnului, una la N de DJ 222 C, în dreptul primăriei, cealaltă la S de DJ 222 C, în dreptul proprietății Popa, pentru verificarea unor zone cu potențial de fortificare, precum și secțiuni cu dimensiuni stabilite exclusiv pe criterii de cercetare arheologică pe străzile Turnului, Ulmului, Cetății și Arheologiei, pentru cercetarea zidului de incintă.

S-a procedat la înregistrarea descriptivă⁷⁵, grafică⁷⁶ și topografică a descoperirilor arheologice pe măsura derulării lucrărilor de canalizare pe tronsoane cuprinse între cămine. Eforturile arheologilor s-au axat pe înregistrarea descriptivă și grafică a situațiilor aflate *extra muros*, într-o zonă mai puțin cunoscută din punct de vedere arheo-

⁷⁵ Prin însemnările efectuate la fața locului și alcătuirea unei baze de date a complexelor investigate, fiind realizate totodată cataloage pentru complexe arheologice de locuire și funerare înregistrate pe străzile localității, ce vor fi valorificate în studii viitoare.

⁷⁶ Prin realizarea de planuri și profile la scara 1/10, 1/20 și de fotografii în format digital.

logic. În cazul perimetrului incintei bizantine, delimitat de actualele străzi Portului și Turnului, pentru care există cercetări arheologice consistente de tip programat, din cauza momentului calendaristic întârziat al începerii lucrărilor la N de DJ 222 C, ca și a imposibilității extinderii cercetării pe lățimea permisă de străzi înguste, s-a optat pentru un minimum de afectare a patrimoniului arheologic, strict în limitele șanțurilor pentru canalizare-refulare și o înregistrare descriptivă, studierea extinsă, inclusiv înregistrarea grafică, fiind posibile doar în cazul monumentelor de zidărie și a complexelor de locuire adosate. S-a efectuat ridicarea topografică pentru amplasarea complexelor arheologice și delimitarea zonelor arheologice pe planul cadastral al localității actuale, care suprapune în totalitate situl arheologic. Cercetarea de teren a fost completată cu conservarea, restaurarea, înregistrarea și studierea materialului arheologic, permițând observații preliminare asupra materialului arheologic.

Descrierea situației arheologice prin raportare la străzile localității permite observația că în zona de sud a satului – zona C de interes arheologic – adică zona înconjurătoare a sitului reprezentat de cetatea bizantină, incluzând străzile Trandafirilor, Dorobanțului, Independenței, Teiului, Mărăști, Mărășești, Ion Neculce, Unirii, Griviței, Solidarității, Eternității, Miron Costin, a fost înregistrată o depunere de argilă siltică, fiind reperate la suprafață câteva fragmente ceramice încadrabile în epoca modernă (sec. al XIX-lea) și antică (fragmente de amfore), precum și complexe funerare de înhumatie, cu orientarea V–E, aparținând epocii moderne. Pentru zonele B și A, situații, complexe și materiale arheologice au fost reperate pe străzile localității, situate, în raport cu zidul de incintă aparținând epocii bizantine, unele atât *extra*, cât și *intra muros* (str. Bisericii – tronsonul cuprins între intersecțiile cu străzile Trandafirilor și C. Dobrogeanu Gherea și tronsonul cuprins între intersecția cu DJ 222 C și alea dintre bazele arheologice I și III, amplasată la nord de intersecția cu str. C. Dobrogeanu Gherea – str. Turnului), altele doar *extra muros* (la N de DJ 222 C – str. Lacului, la S de DJ 222 C – străzile Oituz, Eternității, C. Dobrogeanu Gherea, Rapsodiei, Științei, Miron Costin, Zimbrului, E. Racoviță) ori doar *intra muros* (la N de DJ 222 C – străzile Portului, Ulmului, Cetății, Arheologiei).

A fost cercetată cortina bizantină, pe laturile sudică și nordică, identificată pe laturile vestică și estică, în vederea sub- sau supratraversării, înregistrându-se locuire *intra* și *extra muros* aparținând epocii medio-bizantine, ca și morminte de înhumatie aparținând epocilor romano-bizantină, medio-bizantină și modernă.

Referitor la **fortificații** (fig. 4–7), în cazul tronsoanelor reperate (cortina nordică – pe străzile Ulmului, Cetății și Arheologiei, cea vestică, la S de DJ 222 C, vis-à-vis de fostul local Prislav, în apropierea intersecției cu str. Eternității, cea estică, tot la S de DJ 222 C, în dreptul construcției de protecție de la est de clădirea dispensarului uman, în apropierea intersecției cu str. Turnului, „zidul-baraj” din punctul *Râpă*), s-a optat pentru cercetarea lor prin extinderea săpăturii dincolo de limitele trasate ale șanțurilor pentru canalizare, în cadrul unor suprafețe trasate după criteriile arheologice, prin secțiuni perpendiculare pe zid, în limita maximă permisă de lățimea străzilor pe care au fost amplasate, și după o cercetare până la solul steril din punct de vedere arheologic, pentru zidurile de pe străzile Cetății, Arheologiei și Turnului și o cercetare parțială în celelalte cazuri (pe str. Ulmului și în cele două puncte de la S de DJ 222 C, în dreptul intersecției cu str. Eternității, respectiv cu str. Turnului), s-a realizat înregistrarea complexelor și protejarea monumentelor de zid *in situ* și, în funcție de situația concretă din teren, s-a procedat la subtraversarea acestora (cazul „zidului-baraj” de pe str. Turnului/punctul *Râpă* sau al cortinei nordice de pe str. Arheologiei) sau la supratraversarea lor (cazul cortinelor vestică și estică la S de DJ 222 C), de conducta de canalizare sau de refulare, cu menținerea integralității monumentului. Pentru evitarea subtraversării cortinelor vestică și estică de conducta de canalizare, s-a procedat la introducerea rețelei doar parțial la nord și la sud de str. Domnița Maria, optându-se pentru subtraversarea în două puncte a drumului județean, în dreptul intersecției cu str. Arheologiei, respectiv cu str. Portului. În raport cu zidul de incintă, au fost amenajate cămine la sud de „zidul-baraj” din punctul *Râpă*, de turnul bastion de pe str. Cetății și de cortina nordică de pe str. Arheologiei, precum și două stații de pompare, la sud de cortina nordică de pe str. Ulmului și la nord de cortina nordică de pe str. Arheologiei. Nivelul foarte ridicat al apelor Dunării nu a permis subtraversarea zidului pe str. Ulmului. Deși s-a propus supratraversarea zidului de conducta de canalizare și supraînălțarea nivelului străzii pentru evitarea înghețului, constructorul a optat pentru amenajarea unei stații de pompare la S de zid, urmând ca gospodăriile riverane să poată fi racordate printr-un sistem aparte. În cazul str. Cetății s-a renunțat la subtraversarea masivului de zidărie, optându-se doar pentru un cămin de vizitare la S de zid, preferându-se soluții locale de rezolvare a problemelor canalizării pentru gospodăriile din zonă.

Locuirea (fig. 8–13) a fost documentată prin complexe databile în sec. XI–XIII, amplasate atât în interiorul fortificației, cercetate pe străzile Portului, Ulmului, Cetății, Arheologiei, Bisericii, cât și în afara ei, identificate pe străzile Științei, Turnului, Bisericii, C. Dobrogeanu Gherea, Rapsodiei, Eternității, optându-se pentru cercetarea integrală, în limitele secțiunilor trasate pe străzile Bisericii, Cetății și Arheologiei, și pentru cea parțială, realizându-se doar înregistrări ale complexelor surprinse stratigrafic pe malurile șanțurilor pentru canalizare-refulare, în restul tramei stradale.

Referitor la **aspectele funerare** (fig. 14–15) înregistrate în intravilanul localității Nufăru⁷⁷, se impune precizarea că săparea șanțurilor a prilejuit identificarea a numeroase morminte de înhumăție pe străzile Bisericii, C. Dobrogeanu-Gherea, Rapsodiei, Zimbrului, Miron Costin, Aurel Vlaicu, Panait Cerna, Lacului, Științei, Portului, Cetății și Arheologiei. Din punct de vedere cronologic, descoperirile aparțin epocilor romano-bizantină (sec. IV–VII), medio-bizantină (sec. XI–XIII) și modernă (sec. XVIII–XIX)⁷⁸. În funcție de gradul de recuperare a informației legate de complexele funerare, acestea au fost: cercetate complet, în cadrul secțiunii deschise pe str. Bisericii, prin analizarea din punct de vedere arheologic și antropologic; cercetate parțial, prin înregistrarea pe malurile șanțurilor și extragerea doar a unor părți accesibile de schelet, ceea ce a permis puține observații legate de ritualul funerar sau de ordin antropologic; recuperate din cupa excavatorului sau din pământul săpat mecanic, fiind posibile doar o serie de observații antropologice.

Principalele descoperiri

Cercetările au prilejuit aprecieri asupra fortificației bizantine, au permis cunoașterea nivelurilor de locuire din interiorul și din afara perimetrului fortificat al cetății bizantine, a necropolelor aparținând așezărilor epocilor romano-bizantină, bizantină și modernă, nuanțarea unor probleme de topografie și cronologie a așezărilor și zonelor cimiteriale.

Stratigrafia

Supravegherea și cercetarea arheologică preventivă desfășurate pe teritoriul localității Nufăru

au confirmat achizițiile anterioare privind existența marilor niveluri ocupaționale, s-a înregistrat prezența celor două mari straturi, de pământ cenușiu prăfos și de pământ cenușiu gălbui, definind nivelul arheologic bizantin, raportat la perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al X-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. S-a putut observa din nou diferențierea, deja înregistrată, între situația din interiorul și cea din afara perimetrului fortificat al așezării, prezența nivelului medieval fiind constatată sub forma straturilor continue suprapuse, în zona adăpostită de zidurile de incintă bizantine, și sub forma complexelor succesive, din categoria locuințelor adâncite, a gropilor menajere și a mormintelor de înhumăție, în spațiul situat în afara incintei fortificate.

În zona *intra muros*, unde depunerile arheologice continue înregistrează în general grosimi cuprinse între 3 și 6 m, s-a constatat că, după amenajarea străzii, sub care apare o depunere de pământ brun cenușiu gras, adăpostind un nivel de înmormântări atribuibil secolelor XVIII–XIX, se înregistrează nivelul cu pământ cenușiu prăfos, definind nivelul ocupațional al secolului al XII-lea – prima jumătate a secolului al XIII-lea, ale cărui complexe se adâncesc în nivelul cu pământ cenușiu gălbui, marcând nivelul ocupațional al secolului al XI-lea, suprapunând o depunere de pământ brun, echivalând cu nivelul pre- și protoistoric, care succede nivelului steril din punct de vedere arheologic, reprezentat de un pământ galben nisipos, căpătând culoarea verzuie, cu aspect de depunere aluvionară, în apropierea Dunării. Cât privește epoca bizantină, lucrările au afectat în cea mai mare măsură depunerile nivelului ocupațional databil în sec. XII–XIII, ale cărui complexe se adâncesc în nivelul corespunzător secolului al XI-lea. Pentru zona *extra muros*, după intervențiile moderne, legate de amenajarea tramei stradale, care suprapun depunerile ocupaționale aparținând epocii moderne, constând în zone menajere sau cimiteriale, se înregistrează complexe izolate care aparțin fie nivelului cu pământ cenușiu prăfos, definind nivelul ocupațional al secolului al XII-lea – prima jumătate a secolului al XIII-lea, fie celui cu pământ cenușiu gălbui, marcând nivelul ocupațional al secolului al XI-lea, fie secolelor IV–VI, complexe care se adâncesc în pământul galben nisipos, steril din punct de vedere arheologic. Rareori se înregistrează suprapuneri ale complexelor de locuire încadrabile în sec. XI–XIII, fiind înregistrate doar suprapunerile lor de nivelul de înmormântare modern sau faptul că suprapun morminte aparținând epocii romano-bizantine.

⁷⁷ Vor constitui subiectul unui studiu separat, incluzând deopotrivă analiza arheologică și antropologică. Acest tip de demers s-a practicat deja pentru descoperirile funerare prilejuite de alimentarea cu apă a localității din 2006 (vezi Damian *et alii* 2007–2008).

⁷⁸ Precizăm că în campaniile 2008–2011, legate de canalizarea localității, nu au mai fost identificate complexe funerare databile în sec. IV–III a. Chr.

Fortificații, locuire, aspecte funerare. Probleme de topografie și cronologie a așezărilor și zonelor cimiteriale

Au fost descoperite complexe arheologice definind nivelurile ocupaționale cunoscute deja în intravilanul localității Nufăru, cu precizarea că acest lucru a fost realizat și în alte puncte decât cele deja cunoscute. Au fost identificate 367 de complexe de locuire (aparținând cinci epocii moderne, 361 epocii medio-bizantine și unul epocii getice) și 103 complexe funerare (aparținând nouă epocii romano-bizantine, șase epocii medio-bizantine și 88 epocii moderne).

Un nivel corespunzător **epocilor pre și proto-istorică**, conținând materiale ceramice locale și amforice de import (sec. IV–III a. Chr.), dar fără complexe, a fost identificat în 2010 doar la sud de DJ 222 C, în apropierea dispensarului uman.

Epoca romano-bizantină a fost documentată prin descoperiri efectuate în 2008 pe str. Bisericii, în zona proprietăților Husein și Vasiliev (casele cu nr. 98 și 98 bis), constând dintr-un grup de nouă morminte de înhumatie, orientate V–E, o parte dintre ele cu scheletul așezat pe o parte, cu antebrațul drept întins pe lângă corp, iar stângul, sprijinit pe bazin, fără inventar (fig. 14/M.8–9). Prin suprapunerea lor de către complexe menajere aparținând epocii medio-bizantine, amplasarea în pământul galben nisipos, elemente de ritual specifice – așezarea pe o parte a defuncțiilor – și analogii cu situații documentate în necropolele de la *Noviodunum*-Isaccea, *Beroe*-Ostrov, *Enisala* – *La Peșteră*, *Histria*, *Tomis*-Constanța, *Callatis*-Mangalia⁷⁹, și, mai ales, prin similitudine cu situația înregistrată în aceeași zonă în 2006, mormintele pot fi încadrate în sec. IV–VI, putându-se reafirma ideea că ne aflăm în fața unui segment al necropolei așezării romano-bizantine documentate în capătul nordic cel mai înalt al promontoriului, în zona km fluvial 104⁸⁰. În ceea ce privește locuirea aparținând epocii romano-bizantine, un indiciu este furnizat de descoperirea într-un punct de pe str. Bisericii a unui abundent material tegular și a câtorva fragmente ceramice aparținând acestei perioade, dar fără a putea contura prezența unui complex⁸¹.

⁷⁹ Vezi Damian *et alii* 2007, p. 115 și n. 69–73; Damian *et alii* 2007–2008, p. 309.

⁸⁰ Vezi Damian *et alii* 2007, p. 115; Damian *et alii* 2007–2008, p. 309, n. 11–16.

⁸¹ Extinderea, în 2008, a cercetării în zona construcției înregistrate pe str. Bisericii, în dreptul casei cu nr. 96, documentate, în 2006, prin foarte mult material tegular pe o lungime de 2,40–3 m și o lățime în șanț de 0,60 m (Damian *et*

Epoca medio-bizantină este documentată prin elemente de fortificație, elemente de locuire, situate atât în interiorul așezării fortificate, cât și în afara acesteia, precum și prin complexe funerare.

În ceea ce privește cetatea bizantină, zidul de incintă, cu elemente de fortificație, a fost identificat și cercetat în câteva puncte, situate la N de DJ 222 C, pe străzile Turnului, Portului, Ulmului, Cetății, Arheologiei, precum și la S de DJ 222 C, în zona intersecțiilor cu străzile Eternității și Turnului.

În privința **fortificației bizantine**, a fost cercetată curtea pe laturile sudică (Str. Turnului) și nordică (străzile Ulmului, Cetății, Arheologiei) și identificată pe laturile vestică și estică (la sud de DJ 222 C), în vederea sub- sau supratraversării de rețeaua conductelor de canalizare-refulare. Zidul de incintă nordic a mai fost cercetat în alte trei puncte, două deja cunoscute, pe străzile Cetății și Arheologiei, la care se adaugă punctul de pe str. Ulmului. În situațiile menționate, după cercetarea până la solul steril din punct de vedere arheologic (în cazul fortificațiilor cercetate pe străzile Turnului, Cetății și Arheologiei, în cazul celei de pe str. Ulmului acest lucru nefiind posibil din cauza nivelului foarte ridicat al pânzei freatice), s-a realizat înregistrarea complexelor și protejarea monumentelor *in situ* în vederea subtraversării lor de conducta de canalizare. Subtraversarea a fost realizată doar în cadrul fortificațiilor de pe străzile Turnului și Arheologiei, dublată de amenajarea de cămine de vizitare și stații de pompare.

Astfel, au fost identificate în teren, la S de DJ 222 C, curtea de vest, respectiv de est, în apropierea intersecției cu str. Eternității, respectiv cu str. Turnului (fig. 4/a), fiind supratraversate de conducta de refulare⁸². La sud de DJ 222 C, la est de intersecția cu str. Eternității, în campania 2008 a fost identificat, la adâncimea de 0,70 m, zidul de incintă vestic, cu lățimea de 2,70 m, vizibil pe o înălțime de doar 0,30 m, iar la est de clădirea dispensarului uman, în campania 2010 a fost identificat zidul de incintă estic cu turn, la adâncimea de 0,70–0,95 m de la actualul nivel de

alii 2007, p. 115, fig. 11–12/cpl. 51), nu a confirmat prezența unui complex aparținând epocii romano-bizantine, ci doar reutilizarea materialului în cauză în epoca medio-bizantină.

⁸² Pe baza diagnosticului arheologic pus la dispoziția constructorilor, s-a optat pentru subtraversarea drumului județean în vederea evitării subtraversării zidului de incintă pe laturile de est și vest ale promontoriului nufărean. O atitudine asemănătoare a existat și în privința zidului de incintă de pe str. Bisericii, a cărui subtraversare de către conducta de canalizare a putut fi evitată prin proiectul elaborat și în conformitate cu cel legat de alimentarea cu apă.

călcare; curtea de est cu zidul turnului are lăţimea de 4,50 m pe latura sudică şi de 4,60 m pe latura nordică; partea din zid vizibilă este alcătuită din blocuri mari de piatră, legate cu mortar alb, fără urme de tencuială cu mortar hidrofug pe paramentele degajate pe o înălţime mică, de 0,25 m pe latura estică şi de 0,50 m pe latura vestică.

Au fost cercetate mai multe tronsoane, trei dintre ele aparţinând curtinei nordice, unul „zidului-baraj” din punctul *Râpă*. În privinţa curtinei nordice, aceasta a fost cercetată în campaniile 2009–2010, pe străzile Ulmului, Cetăţii şi Arheologiei.

Săpăturile de pe str. Ulmului⁸³, campania 2010, au dezvăluit un tronson din zidul de incintă nordic, cu orientarea SV–NE, cercetat pe lungimea de 3,80 m, având o lăţime de 2,70 m, vizibil pe o înălţime de 1–1,30 m⁸⁴ (fig. 5/a). La sud de acest zid a fost amenajată o staţie de pompare.

Săpăturile de pe str. Arheologiei⁸⁵ au evidenţiat existenţa unui tronson al curtinei nordice⁸⁶, reprezentând continuarea spre E a zidului aşezat pe stâncă descoperit în punctul *Trecere bac*⁸⁷, cu orientarea V–E, pe o lungime cercetată de 4,90 m, având lăţimea de 4,60 m. Acest masiv de zidărie este constituit de zidul de incintă propriu-zis, căruia i-a fost adosat spre sud un alt zid, ridicat pentru amenajarea unui acces care făcea legătura între cetate şi instalaţia portuară. Zidul de incintă are

orientarea V–E, a fost cercetat pe o lungime de 3,80–4,90 m, are lăţimea de 2,60 m, înălţimea paramentului este de 2,75 m, fiind compus din elevaţie din blocuri de calcar legate cu mortar, dintr-o plintă, cu lăţimea de 0,13–0,17 m şi înălţimea de 0,21–0,24–0,32 m, ce suprapune o fundaţie, din pietre nefasonate legate cu pământ. A fost identificată o şapă de mortar, din dreptul crepidei fundaţiei, cercetată pe o lungime de 3,80 m, cu grosimea de 0,03–0,24 m, reprezentând placa de mortar a constructorilor cetăţii. Zidul adosat spre sud are tot orientarea V–E, lungimea cercetată cuprinsă între 3 şi 4 m, lăţimea de 2 m şi înălţimea paramentului de 2,10 m (fig. 5/b–c). Masivul de zidărie a fost subtraversat de conducta de canalizare şi supratraversat de conducta de refulare, amenajându-se un cămin de vizitare la S de zid şi o staţie de pompare la N de acesta.

Masivul de zidărie aparţinând curtinei nordice descoperit în 2006 pe str. Cetăţii⁸⁸, în dreptul casei de la nr. 265, despre care estimasem atunci că ar reprezenta eventual frontul unui turn⁸⁹, a constituit obiectul unei investigaţii complete cu ocazia realizării sistemului de canalizare a localităţii. Cercetările au dus la descoperirea unui turn de tip bastion, cu front rotunjit spre est, cu dimensiuni de 5,70/6,30 m pe axa N–S şi de 3 m pe axa V–E, cu înălţimea păstrată a paramentului de 2,60–2,80 m, prezentând o crepidă de fundaţie înaltă de 0,40–0,45 m şi lată de 0,18–0,25 m. Placa de mortar reprezentând nivelul de călcare al constructorilor cetăţii a fost identificată la sud de zidul turnului, într-o suprafaţă cu dimensiunile de 2,30 m (N–S) × 4,20 m (V–E). La est de turn, apărea un zid adosat la nivelul fundaţiei acestuia, cu înălţimea păstrată de 1,05 m, cu aspect de platformă a unui acces, cu dimensiuni de 3,20 m pe axa N–S şi de 1,60 m pe axa V–E (fig. 5/d). Monumentul, ce nu a putut fi cercetat decât în limitele frontului de lucru deschis pe str. Cetăţii, poate reprezenta fie un turn de schimbare a direcţiei curtinei nordice, fie un turn flancând limita vestică a unui acces în aşezare, doar cercetări practicate la est de zona cercetată, pe o proprietate

⁸³ Str. Ulmului este perpendiculară pe DJ 222 C şi situată la N de acesta, spre plaja fluvială, paralelă spre est cu străzile Cetăţii şi Arheologiei şi spre vest cu str. Portului. Pe această stradă zidul de incintă a fost cercetat parţial în 2010 în cadrul unei secţiuni de 10 × 4 m.

⁸⁴ Damian *et alii* 2010, p. 33.

⁸⁵ Str. Arheologiei este perpendiculară pe DJ 222 C şi situată la N de acesta, spre plaja fluvială, paralelă cu str. Cetăţii şi mărginind spre E punctul *Trecere bac*. Pe această stradă zidul de incintă a fost cercetat prin intermediul a trei secţiuni, S. 1–3 Zid incintă nord, parţial în 2008 şi complet în anii 2006 şi 2010. Secţiunea cercetată în 2010 a fost de 14 × 4 m.

⁸⁶ Damian *et alii* 2010, p. 33.

⁸⁷ Damian *et alii* 2011, p. 84–85: un tronson din curtea nordică, adosat spre est masivului stâncos, având lungimea de 7,30 m şi lăţimea de 2,60 m, în care a fost practicat spre sud un acces, menit a asigura legătura dintre cetate şi instalaţia portuară. Deocamdată a fost cercetat doar zidul de vest al accesului, cu lungimea de 1,90 m şi lăţimea de 1,80 m, limita estică a acestuia reprezentând un obiectiv al cercetării viitoare. Accesul are lungimea de 4,60 m, lăţimea cuprinsă între 1,90 şi 2,40 m şi înălţimea păstrată a zidurilor între 0,22 şi 0,80 m. De amenajarea sa sunt, probabil, legate două ziduri adosate curtinei nordice, unul spre nord, în genul unui contrafort, cu lungimea de 2,25 m, lăţimea de 0,95 m şi înălţimea păstrată de 1,20 m, celălalt spre sud, cercetat pe lungimea de 4 m, cu lăţimea de 2 m şi înălţimea conservată de 2,10 m.

⁸⁸ Str. Cetăţii este perpendiculară pe DJ 222 C, situată *intra muros*, în vecinătatea săpăturii din punctul *Bufet* şi a fost cercetată în 1995 în regim programat, prin intermediul a 11 casete, pe lungimea totală de 30 m, în 2006 cu ocazia alimentării cu apă a localităţii Nufăru (Damian *et alii* 2007, p. 115) şi în 2009 pentru introducerea regimului de canalizare, printr-o suprafaţă de 15 × 5 m.

⁸⁹ Damian *et alii* 2007, p. 115.

învicinată, putând clarifica situația⁹⁰. Atât la N, cât și la S de acest turn, au fost descoperite complexe de locuire adosate, reprezentate de locuințe cu bază de piatră și de gropi menajere. Deși din punct de vedere arheologic au fost create condițiile subtraversării turnului de conducta de canalizare, opțiunea constructorului a fost aceea de a executa doar un cămin de vizitare la S de zid, urmând ca proprietățile de la nord de zid să se racordeze la sistemul de canalizare prin intermediul unor proiecte aparte.

Zidul cercetat încă din primele campanii de săpături în marginea râpei din partea de sud-est a satului Nufăru, aproape de intersecția străzilor Turnului și Aurel Vlaicu⁹¹ și care marchează și limita de sud a viețuirii *extra muros*, a mai putut fi sondat încă o dată în 2009, cu ocazia lucrărilor efectuate pe str. Turnului în vederea introducerii conductelor de canalizare și a amenajării unui cămin⁹². A fost documentată cu această ocazie existența resturilor unui zid de piatră, cu orientarea NE–SV, identificat pe o lungime de 5,30 m, având lățimea de 2 m, păstrat pe înălțimea de 3,20 m. S-a putut constata că zidul este construit în pământ galben, având parament doar pe fața sa sudică, cea nordică, din blocuri nefasonate legate cu mortar, fiind adosată dealului de loess, a cărui terasare probabil o asigura. Paramentul exterior prezintă un decroș, lat de 0,35 m, pe lungimea de 1,15 m, necesar probabil pentru a realiza adaptarea traseului zidului la curbura terenului. Considerat un „zid-baraj”, marcând fortificarea unei zone în care pătrundeau în vechime apele Dunării, ar putea reprezenta și o modalitate de suplimentare a unei protecții oferite deja de malul înalt de pământ la baza căruia a fost amenajat⁹³ (fig. 4/b–c). Zidul a fost subtraversat de conducta de canalizare, amenajându-se totodată un cămin de vizitare la S de zid.

Locuirea aparținând epocii bizantine (fig. 8–13) a fost documentată descriptiv și grafic sau doar descriptiv prin 361 de complexe de locuire din cele 367 identificate. În ceea ce privește repartitia spațială a complexelor de locuire, 153 sunt amplasate *intra muros* și 208 *extra muros*, fiind înregistrate: 144 de locuințe, fie adâncite, fie cu bază de piatră, cu vetre simple sau cuptoare,

202 gropi menajere, 11 zone menajere⁹⁴ și cinci amenajări de tip constructiv⁹⁵. Descoperirile sunt semnalate la adăpostul zidurilor cetății (pe străzile Bisericii, Portului, Ulmului, Cetății și Arheologiei) și în afara acestora (în perimetrul delimitat de străzile Eternității și Științei, cu o concentrare mai mare în zona străzilor Bisericii și Rapsodiei, la sud de curtea bizantină). Cu ocazia cercetărilor determinate de proiectul alimentării cu apă, au fost descoperite 42 de locuințe, 86 de gropi și 15 zone menajere⁹⁶, această diferență explicându-se atât prin extinderea spațială mai mare a rețelei de canalizare, inclusiv prin intermediul casetelor pentru cămine de vizitare și stații de pompare, cât, mai ales, prin adâncimile mai mari presupuse de proiect, care au determinat afectarea într-un grad sporit a depunerilor arheologice.

Prin raportare la limitele fortificației bizantine, dintre cele 144 de locuințe, 116 sunt amplasate *intra muros* și 28 *extra muros*. Dintre cele 201 gropi menajere identificate, 36 se găsesc în zona *intra muros* și 165 în cea *extra muros*, iar în ceea ce privește cele 11 zone menajere, doar una a fost depistată în interiorul cetății. Ceea ce am considerat amenajări constructive se înregistrează doar în afara perimetrului fortificat. Se remarcă densa locuire adosată curții nordice, cercetată pe străzile Cetății și Arheologiei, ca și consistenta locuire *extra muros* consemnată pe str. Bisericii.

În ceea ce privește repartitia cronologică a complexelor de locuire, făcută pe baza stratigrafiei și a materialelor ceramice conținute de acestea, dintre cele 367 identificate, 361 aparțin epocii medio-bizantine, fiind reprezentate de 144 locuințe, 201 gropi menajere, 11 zone menajere și cinci amenajări constructive. Pe baza stratigrafiei și a materialelor ceramice conținute de acestea, dintre cele 361 de complexe medio-bizantine, 68 aparțin nivelului secolului al XI-lea și 293 nivelului secolelor XII–XIII. Dintre cele 144 de locuințe

⁹⁴ Reamintim că prin zone menajere înțelegem acele complexe cu dimensiuni prea mari pentru a putea fi considerate gropi, dar lipsite de elementele care ar pleda pentru încadrarea lor în categoria locuințelor. Nu excludem posibilitatea să fie vorba de locuințe dezafectate, transformate în spații de depozitare a resturilor menajere (vezi și Damian *et alii* 2007, p. 116, n. 79).

⁹⁵ Prin amenajări constructive înțelegem aglomerări de materiale fragmentare ceramice bizantine și tegulare romano-bizantine, înglobate în pământ tasat, formând un fel de niveluri de călcare. Poziția stratigrafică a acestor amenajări indică reutilizarea materialelor arheologice amintite.

⁹⁶ Damian *et alii* 2007, p. 116–117.

⁹⁰ Damian *et alii* 2010, p. 32–33.

⁹¹ Damian *et alii* 2007, p. 110, n. 24; Damian *et alii* 2010, p. 33–34.

⁹² În cadrul unei secțiuni cu dimensiunile de 10 × 2 m.

⁹³ Damian *et alii* 2010, p. 34.

identificate, 30 pot fi încadrate în sec. al XI-lea și 114 aparțin nivelului secolelor XII–XIII. Referitor la complexele menajere, dintre cele 201 gropi și 11 zone menajere, au fost identificate 36 de gropi și o zonă menajeră atribuibile secolului al XI-lea, 165 de gropi și zece zone menajere ce aparțin nivelului secolelor XII–XIII.

Dintre cele 144 de locuințe identificate, 116 sunt amplasate *intra muros* și 28 *extra muros*; dintre cele 116 locuințe *intra muros*, 17 pot fi atribuite nivelului secolului al XI-lea și 99 nivelului secolelor XII–XIII; dintre cele 28 de locuințe *extra muros*, 13 pot fi atribuite nivelului secolului al XI-lea și 15 nivelului secolelor XII–XIII. Dintre cele 201 gropi menajere, 36 sunt amplasate *intra muros* și 165 *extra muros*; dintre cele 36 de gropi menajere *intra muros*, una poate fi atribuită nivelului secolului al XI-lea și 35 nivelului secolelor XII–XIII; dintre cele 165 de gropi menajere *extra muros*, 87 pot fi încadrate în sec. al XI-lea și 78 aparțin nivelului secolelor XII–XIII.

Locuințele au fost identificate pe teren prin: gropile cu adâncimi cuprinse între 0,50–1,50 m și laturile, vizibile pe malurile șanțurilor, cu dimensiuni cuprinse între 1 și 4,60 m, putând atinge și 8 m, aglomerările de chirpici, urmele structurilor de lemn carbonizat – bârne și pari –, resturile de podele, instalațiile de încălzit-gătit – vetre și cuptoare de piatră –, aliniamentele de pietre sugerând fundații de case. Gropile menajere de formă în general circulară, identificate pe malurile secțiunilor, au dimensiuni ce se înscriu între 1 și 3 m și adâncimi cuprinse între 1 și 2 m, putând ajunge până la 2,50–3 m. În cazul zonelor menajere, dimensiunile lor pot atinge 7 m, adâncimea fiind însă de circa 1,50 m. Atragem atenția asupra faptului că toate datele luate în discuție nu au decât o valoare extrem de relativă, în condițiile unor sondeaje cu o extensie destul de mică.

În umplutura complexelor, locuințe, gropi și zone menajere, în afara pământului foarte pigmentat cu cărbune și chirpici, se găsesc oase de animale, oase și solzi de pește, cărămizi romano-bizantine, refolosite probabil la amenajarea instalațiilor de foc.

Din punct de vedere cronologic, numărul locuințelor este în favoarea nivelului secolelor XII–XIII, fapt explicabil prin afectarea în mare măsură a acestuia prin adâncimile cerute de proiectul canalizării, dar și prin evoluția însăși a sitului, în care complexele de locuire aparținând secolelor XII–XIII afectează în proporție covârșitoare nivelul secolului al XI-lea.

Se impune o precizare legată de repartiția pe teren a complexelor arheologice. În zona *intra muros*, complexele se suprapun, în timp ce în cea *extra muros* se succed, adâncindu-se în pământul steril din punct de vedere arheologic, de culoare galbenă, nisipos, identificându-se foarte rare cazuri de suprapuneri (morminte de înhumatie moderne ce suprapun gropi menajere medievale sau gropi menajere suprapuse aparținând ambelor niveluri medievale). Pe măsura apropierii de zidurile de incintă, complexele devin mai numeroase și depunerile lor prezintă grosimi mai mari.

Materialul arheologic este reprezentat în principal de ceramică, fragmentară, predominând ceramica uzuală nisipoasă cu decor incizat, constând din linii orizontale și în val trasate cu pieptenul ori realizat cu roțița, compusă din: oale borcan, vase din pastă roșie, mai ales urcioare și oale cu toarte, cu decor lustruit, vase acoperite cu angobă aurie, vase sferoconice, căldări, vase de provizii, amfore bizantine, aparținând celor trei categorii cunoscute în această zonă: sferoidale, piriforme cu guler și piriforme cu toartele supra-înălțate, ceramică smălțuită⁹⁷. În afara ceramicii, complexele mai conțin fragmente de vase și brățări de sticlă, fusaiole de lut, zgură și obiecte în formă de fier și de bronz, precum și câteva monede de bronz și două sigilii de plumb⁹⁸.

Datele despre complexele de locuire și materialul arheologic pe care îl conțin completează atât imaginea asupra sitului aflat în apropierea deltei, cât și cea asupra arealului Dunării de Jos în sec. XI–XIII⁹⁹, areal căruia îi sunt specifice. Cercetările din campaniile 2008–2011 au confirmat, din punct de vedere spațial și stratigrafic, încadrarea cronologică a așezării în sec. XI–XIII, în limitele fortificației ridicate în ultimul sfert al secolului al X-lea, neînregistrându-se încăieri elemente ale unei viețuiri medievale mai târzii. Totodată, au demonstrat încă o dată existența unei locuiri *extra muros* mai consistente în partea de sud a așezării, reprezentată de complexe concentrate pe străzile Bisericii, Rapsodiei și C. Dobrogeanu Ghinea, constatându-se o îndesire a complexelor pe măsura apropierii de fortificație. Cât privește o posibilă viețuire *extra muros* pe laturile estică și respectiv vestică ale fortificației bizantine, aceasta a fost confirmată prin identificarea de complexe mai ales pe str. Științei, dar și pe str. Eternității.

⁹⁷ Vezi și Damian *et alii* 2007, p. 117–118, n. 82–87.

⁹⁸ Damian *et alii* 2007, p. 118.

⁹⁹ Damian *et alii* 2007, p. 117 și n. 81), aceasta totalizând până în prezent 311 complexe.

Morminte încadrabile epocii medio-bizantine au fost cercetate pe străzile Turnului (un complex), Cetății (un complex) și Arheologiei (patru complexe)¹⁰⁰, identificate în apropierea elementelor de fortificație. Mormintele, conținând schelete în decubit dorsal, cu orientarea V-E, cu antebrățele dispuse în poziții diferite, se adaugă celor 452 de complexe funerare cercetate până acum la Nufăru.

Epoca modernă este definită prin 88 de complexe funerare cercetate, recuperate și identificate (fig. 14–15), din totalul de 103, stabilit cu ocazia lucrărilor din campaniile 2008–2011. Se confirmă astfel existența celor două zone cimiteriale deja conturate, una înglobând străzile Bisericii (44 de complexe gravitând în zona Căminului cultural, cercetate în 2008), Rapsodiei (șapte complexe, cercetate în 2009), C. Dobrogeanu Gherea (trei complexe, cercetate în 2008), Științei (un complex, cercetate în 2009), Zimbrului (12 complexe, cercetate în 2009), cealaltă incluzând străzile Miron Costin (trei complexe, cercetate în 2008), Aurel Vlaicu – Unirii (șase complexe, cercetate în 2008–2010), Panait Cerna (trei complexe, cercetate în 2008), Ion Neculce (un complex, cercetat în 2008), aparținând probabil aceleiași perioade¹⁰¹, la care se adaugă descoperiri funerare izolate la nord de DJ 222 C (un complex cercetat în 2009), pe străzile Independenței (un complex cercetat în 2008), Lacului (două complexe, cercetate în 2008), Arheologiei (un complex, cercetat în 2010) și Portului (trei complexe, cercetate în 2008). Mormintele, conținând schelete în decubit dorsal, cu orientarea V-E, cu antebrățele dispuse în poziții diferite – pe abdomen ori pe bazin, se adaugă complexelor funerare cercetate până acum la Nufăru și încadrate în epoca modernă pe baza inventarului funerar (obiecte de port – paftale de bronz, ac de păr, mărgelile – ori monede de argint otomane – emisiuni Ahmed III (1703–1730), Imperiul otoman, sec. al XVIII-lea, emisiuni Mahmud II (1809/1810, 1824/1825), descoperite în campaniile 1980 și 2006¹⁰²). Cercetările din anii 2008–2011 nu au dus la identificarea niciunui element suplimentar în favoarea acestei datări, putându-se avansa această încadrare cronologică doar prin analogie.

¹⁰⁰ Mormintele de pe str. Arheologiei se integrează necropolei cercetate în regim programat în punctul *Trecere bac* (Damian *et alii* 2011, p. 85 și n. 3), aceasta totalizând până în prezent 311 complexe.

¹⁰¹ Damian *et alii* 2007, p. 119; Damian *et alii* 2007–2008, p. 317–318, n. 119–132.

¹⁰² Damian *et alii* 2007, p. 119 și n. 95, Damian *et alii* 2007–2008, p. 317–318, n. 121, 128.

În ceea ce privește viețuirea corespunzătoare epocii moderne, există o serie de indicii pe străzile Turnului, Arheologiei și Portului, constând în depuneri groase de arsură, cu material ceramic smălțuit, ca și anumite amenajări constructive amplasate în extremitățile nordice ale străzilor Bisericii și Rapsodiei, ce sugerează o grupare a complexelor de locuire spre Dunăre și circa 200 m S față de DJ 222 C, partea sudică a actualului sat fiind rezervată cimitirelor.

Necropolele moderne identificate pe teritoriul satului Nufăru își găsesc analogii în Dobrogea în descoperirile din diverse puncte de pe teritoriul orașului Tulcea, în cele de la Enisala – punctele *La Bucluc* și *La Biserică*, Isaccea – cimitirul din jurul bisericii Sf. Gheorghe, Niculițel – biserica Sf. Athanasie, Luncavița – punctul *Cetățuia*, Sabangia, Sarichioi, toate în jud. Tulcea, Ester-Târgușor, jud. Constanța, datate în sec. XVIII–XIX¹⁰³.

Concluzii

Acțiunile de supraveghere și cercetare arheologică preventivă desfășurate la Nufăru în campaniile 2008–2011 au confirmat și aprofundat achizițiile științifice anterioare privind situl arheologic aflat în intravilanul localității, contribuind la:

- verificarea și obținerea de date noi privind traseul zidului de incintă bizantin, în special traseul presupus al curții de pe latura nordică a promontoriului, identificat prin tronsoanele de pe străzile Portului, Ulmului, Cetății și Arheologiei, cu identificarea unor noi elemente de fortificație, precum turnul bastion, confirmându-se din punct de vedere topografic delimitarea propusă pentru cetatea bizantină, în sensul continuității unor trasee de ziduri de incintă;

- confirmarea datelor stratigrafice cunoscute privind locuirea, existența celor două niveluri ocupaționale medievale, raportate la perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al X-lea și mijlocul secolului al XIII-lea, a caracteristicilor viețuirii la adăpostul zidurilor cetății, precum și a limitelor extinderii locuirii în zona *extra muros*; confirmarea unei locuiri *extra muros* mai consistente în partea de sud a așezării, precum și, pe baze spațiale și stratigrafice, a încadrării cronologice a așezării în sec. XI–XIII, între zidurile ridicate în ultimul sfert al secolului al X-lea, ca și în afara lor, neînregistrându-se elemente ale unei viețuirii medievale mai târzii; îmbogățirea datelor cunoscute despre necropolele aparținând epocilor romano-bizantină

¹⁰³ Damian *et alii* 2007–2008, p. 319, n. 132–139.

(sec. IV–VII), medio-bizantină (sec. X–XIII) și modernă (sec. XVIII–XIX); referitor la necropolele sau măcar la mormintele ce ar putea fi atribuite epocii bizantine, lucrările din campaniile 2008–2011 legate de canalizarea localității au adus un plus de elemente prin identificarea câtorva complexe izolate semnalate în apropierea elementelor de fortificație de pe străzile Cetății și Turnului, ipotezele exprimate anterior privind cronologia și extinderea spațială a zonelor cimiteriale rămânând însă valabile¹⁰⁴.

Totodată, lucrările au confirmat importanța activităților de cercetare arheologică preventivă care dublează investițiile moderne în cazul siturilor arheologice suprapuse pentru: asigurarea adoptării celor mai potrivite soluții constructive pentru executarea lucrărilor proiectului, astfel încât să poată fi înregistrate structurile perisabile (complexe de locuire și funerare) și să fie conservate, după cercetare, vestigiile de zid, prin subtraversarea cortinei de conductele de canalizare, supratraversarea cortinei de conductele de refulare și amenajarea căminelor și a stațiilor de pompare la distanțe convenabile); o mai bună delimitare a siturilor, posibilitatea actualizării Planului Urbanistic General al localității respective, contribuind la extinderea zonelor protejate și la o mai bună informare a autorităților locale și a cetățenilor privind potențialul arheologic al zonelor în care locuiesc; oferirea unui exemplu pozitiv privind colaborarea dintre arheologi și constructori în cazul proiectelor investiționale de mare amploare.

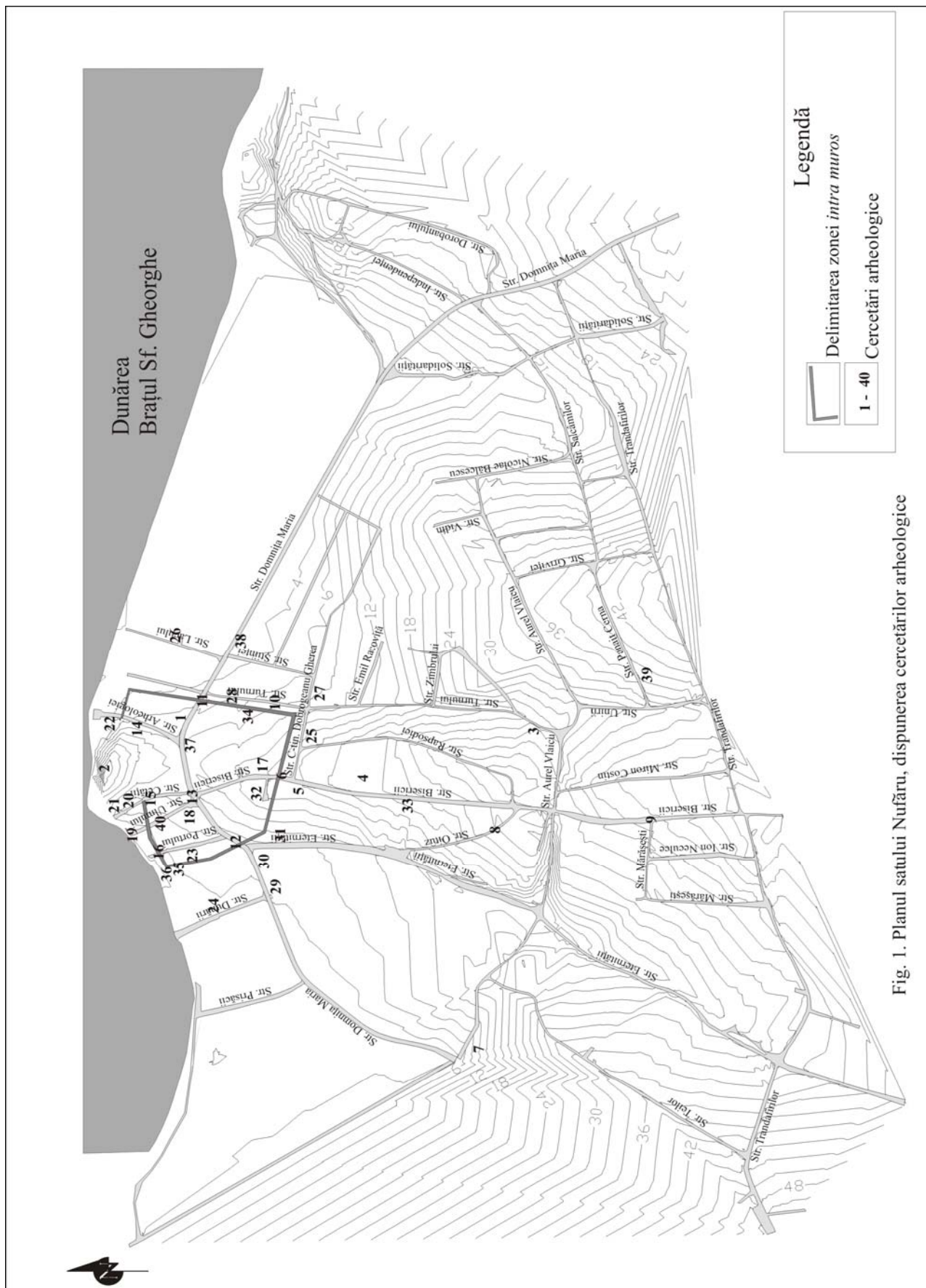
BIBLIOGRAFIE

- Damian, Samson, Bălici 2011 – O. Damian, A. Samson, Șt. Bălici, *O biserică bizantină descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, SCIVA 62, 2011, 1–2, p. 45–87.
- Damian et alii 2007 – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, MCA S.N. 3, 2007, p. 107–151.
- Damian et alii 2007–2008 – O. Damian, Gh. Mănucu-Adameșteanu, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, G. Vasile, *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea*, CA 14–15, 2007–2008, p. 305–392.
- Damian et alii 2010 – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, D. Ene, *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, Buletinul MMN, 7–8, 2010, p. 28–35 și pl. color.
- Damian et alii 2011 – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Samson, D. Ene, *Nufăru, jud. Tulcea*, în CCA, *campaniile 2009-2010*, Sibiu, 2011, p. 84–85.
- Mănucu-Adameșteanu et alii 2007 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, O. Damian, D. Moisil, M. Iacob, E. Petac, *Descoperiri romane și romano-bizantine la Nufăru*, Peuce S.N. 3–4, 2007, p. 375–398.
- Fig. 1. Le plan du village Nufăru: la répartition des fouilles archéologiques.
- Fig. 2. Le site archéologique de Nufăru, la répartition des découvertes.
- Fig. 3. Le déroulement du projet d'évacuation des eaux ménagères dans les rues du village Nufăru.
- Fig. 4. Fortifications dans les rues du village Nufăru. Mur d'enceinte sur la côté est fouillé dans la rue Domnița Maria (a); mur-barrage sur la côté sud (b-c).
- Fig. 5. Mur d'enceinte sur la côté nord fouillé dans la rue Portului (a) et Arheologiei (b-c); la tour découverte dans la rue Cetății (d).
- Fig. 6. Mur d'enceinte sur la côté nord fouillé dans les rues Cetății, le profil ouest (a) et Arheologiei, le profil ouest (b).
- Fig. 7. Protection du mur d'enceinte par rapport au projet d'évacuation des eaux ménagères. Le mur-barrage fouillé dans la rue Turnului (a-b); le mur d'enceinte sur la côté nord fouillé dans les rues Cetății (c) et Arheologiei (d).
- Fig. 8. Complexes d'habitation découverts dans les rues Bisericii (a), Arheologiei (b) et Cetății (c-d).
- Fig. 9. Complexes d'habitation découverts dans la rue Bisericii.
- Fig. 10. Complexes d'habitation découverts dans les rues Arheologiei (a) et Domnița Maria (b).
- Fig. 11. Complexes d'habitation enregistrés dans les rues Arheologiei et Domnița Maria.
- Fig. 12. Complexes d'habitation enregistrés dans la rue Domnița Maria.
- Fig. 13. Complexes d'habitation enregistrés dans la rue Bisericii.
- Fig. 14. Complexes funéraires découverts dans la rue Bisericii.
- Fig. 15. Complexes funéraires découverts dans les rues Aurel Vlaicu et Panait Cerna.

¹⁰⁴ Damian et alii 2007–2008, p. 320–321.

Legendă

	Intervenție modernă		Pământ cu conținut de chirpici și pigmenți de cărbune
	Pământ cenușiu prăfos		Pământ cu conținut de chirpici
	Pământ cenușiu gălbui		Lutuială
	Pământ brun		Amenajare cu pământ galben
	Pământ galben nisipos (steril arheologic)		Vatră
	Depunere aluvionară		Pământ ars
	Pământ cenușiu prăfos pigmentat		Nivel, pelicule de arsură
	Pământ cenușiu prăfos cu mult pigment de cărbune		Cărămidă
	Zone cu cenușă și pigmenți de cărbune		Pietre
	Zone cu cenușă de culoare gri albicios		Pietre fundație zid de incintă
	Pământ brun afănat		Pietre elevație zid de incintă
	Pământ brun afănat pigmentat		Umplutură de groapă cu conținut mare de oase animale
	Pământ galben nisipos cu pigmenți de cărbune		Oase animale
	Pământ cenușiu cu piatră măruntă		Oase umane
	Nivel demantelare (în cenușiu prăfos)		Ceramică
	Nivel demantelare (în cenușiu gălbui)		Oase de pește
	Pământ cu conținut mare de mortar		Bârnă de lemn
	Chirpici		Pământ cenușiu gălbui cu pigmenți de cărbune

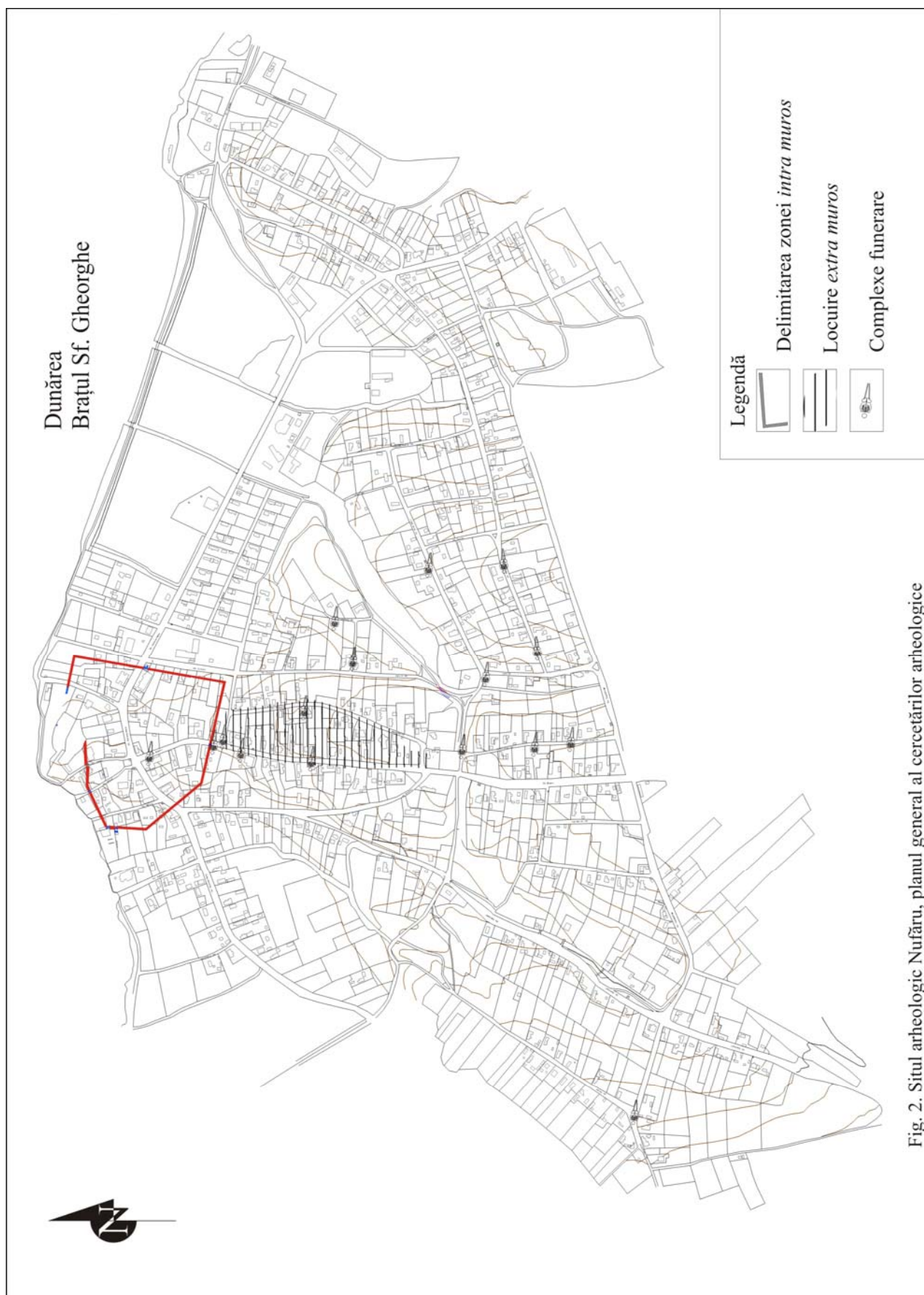

Fig. 3. Aspecte din timpul desfășurării lucrărilor de canalizare pe străzile localității Nufăru

a

b

c

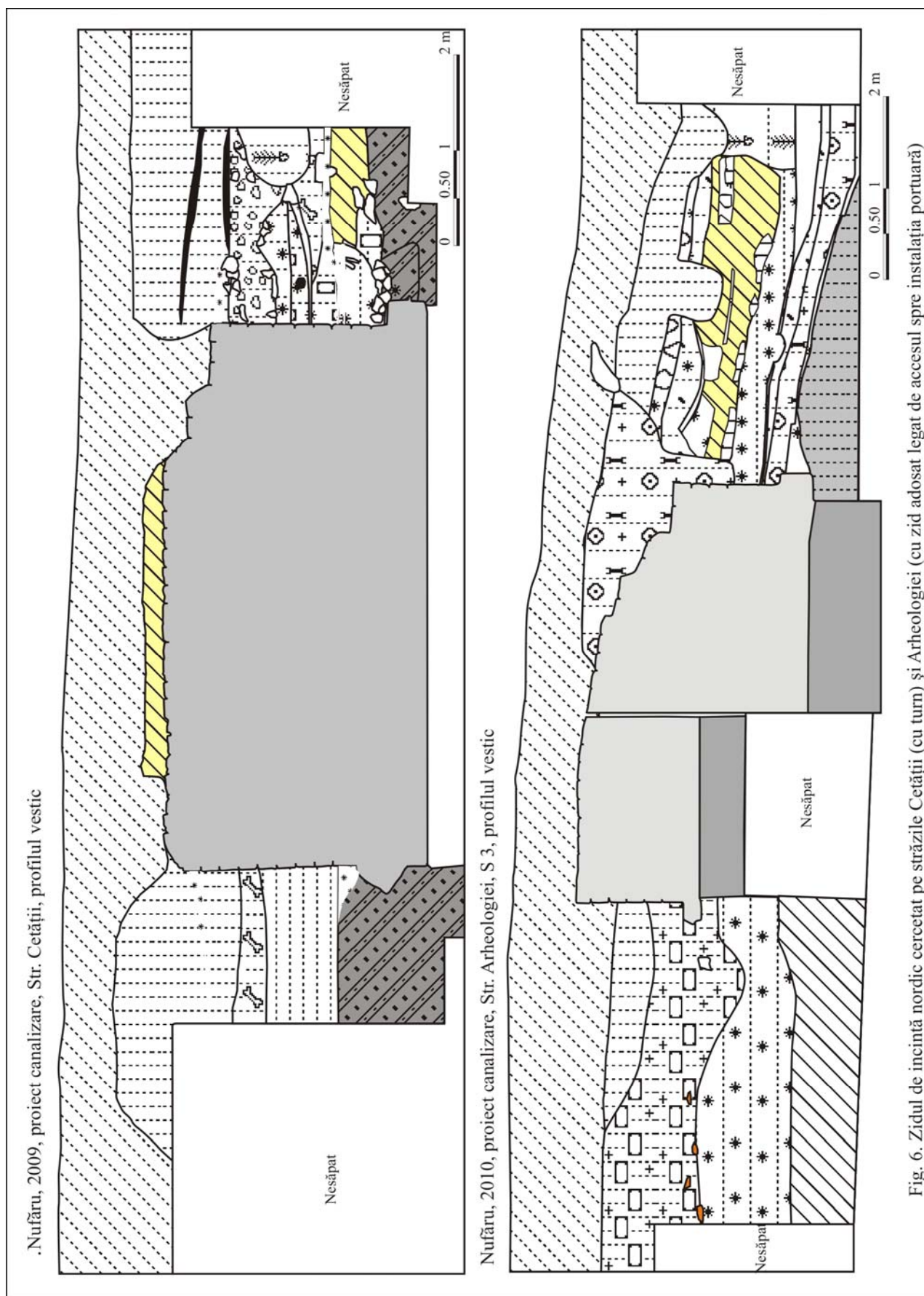

Fig. 4. Fortificații identificate pe străzile localității Nufăru. Zidul de incintă estic cu turn localizat pe str. Domnița Maria (a); zidul-baraj cercetat pe str. Turnului, punctul *Râpă* (b-c)

Fig. 5. Fortificații identificate pe străzile localității Nufăru. Zidul de incintă nordic cercetat pe străzile Ulmului (a) și Arheologiei (b-c); turn pe traseul curții nordice cercetat pe str. Cetății (d)

a

b

c

d

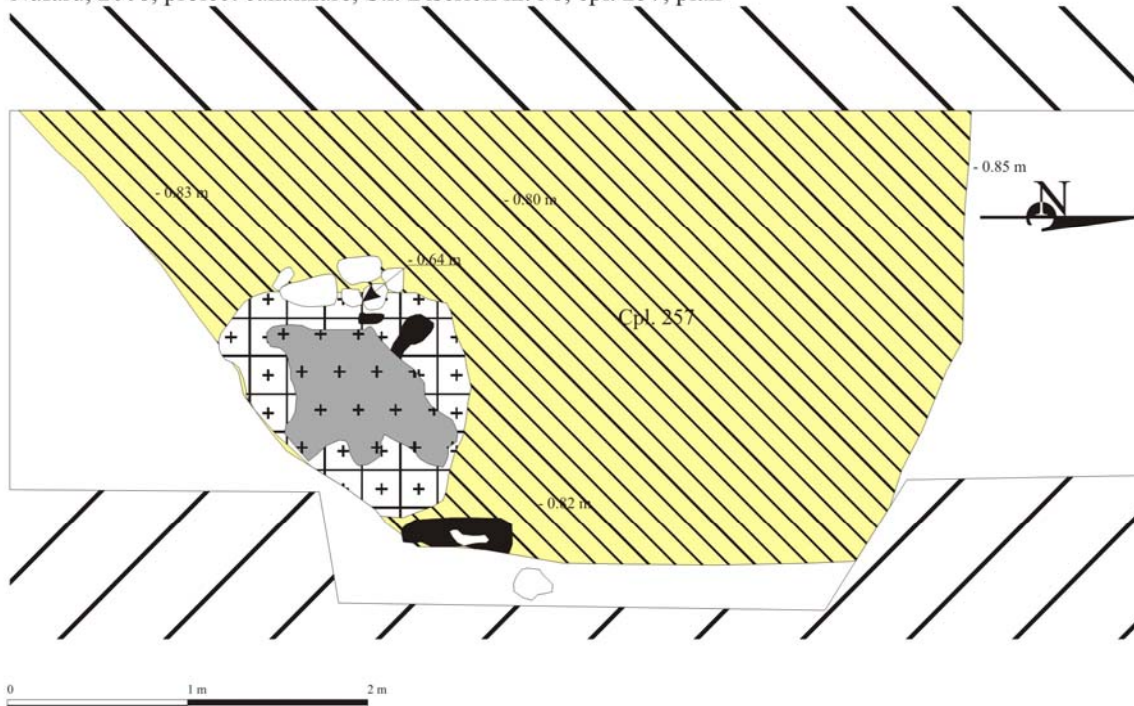
Fig. 7. Zidul de incintă protejat în raport cu lucrările de canalizare pe străzile Turnului (a), Ulmului (b), Cetății (c) și Arheologiei (d)

Fig. 8. Komplexe de locuire cercetate pe str. Bisericii (a), adosate zidului de incintă nordic pe str. Arheologiei (b), turnului curții nordice pe str. Cetății (c-d)

Nufăru, 2008, proiect canalizare, Str. Bisericii nr. 98, cpl. 257, plan

Nufăru, 2008, proiect canalizare, Str. Bisericii, zona Căminului cultural, cpl. 300, plan

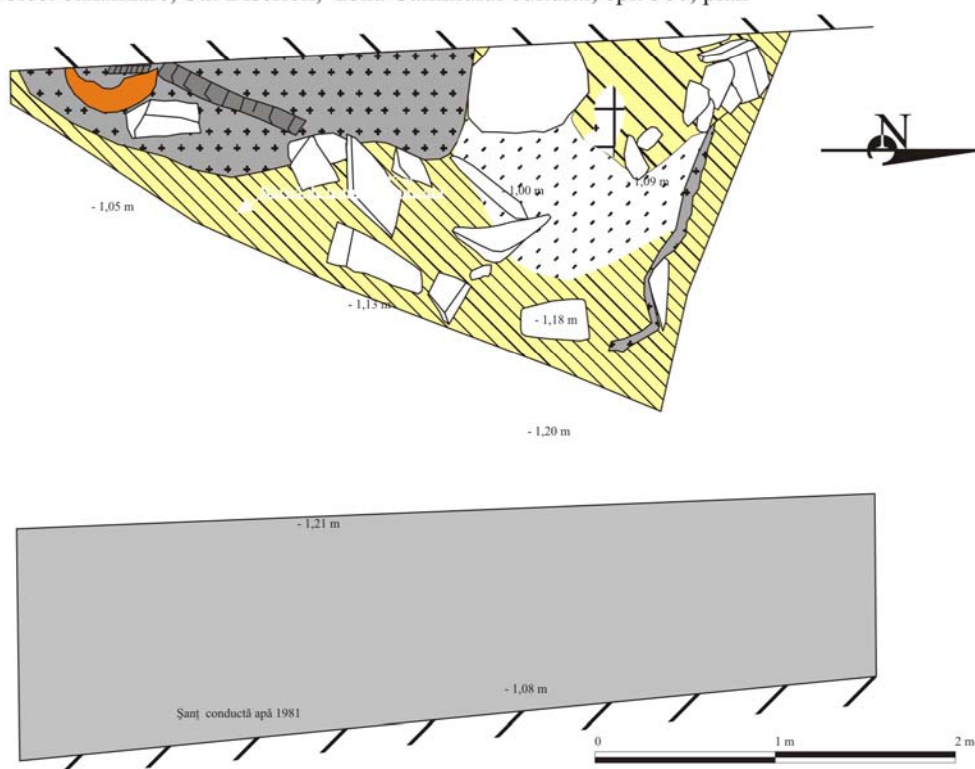

Fig. 9. Komplexe de locuire cercetate pe str. Bisericii

Nufăru, 2008, proiect canalizare, Str. Bisericii nr. 96, cpl. 270-274, M. 26-28, 36-37, 39-40, plan

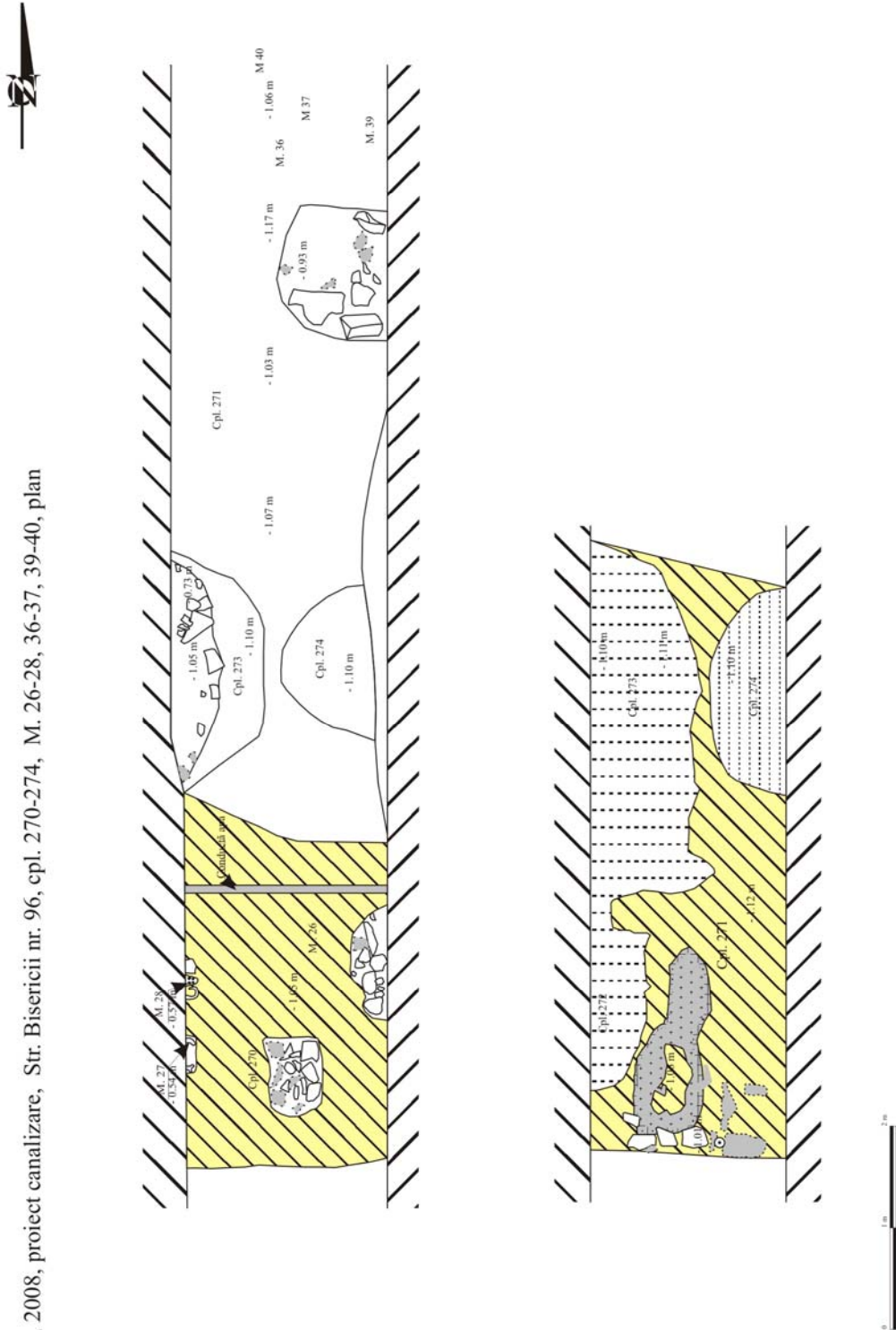
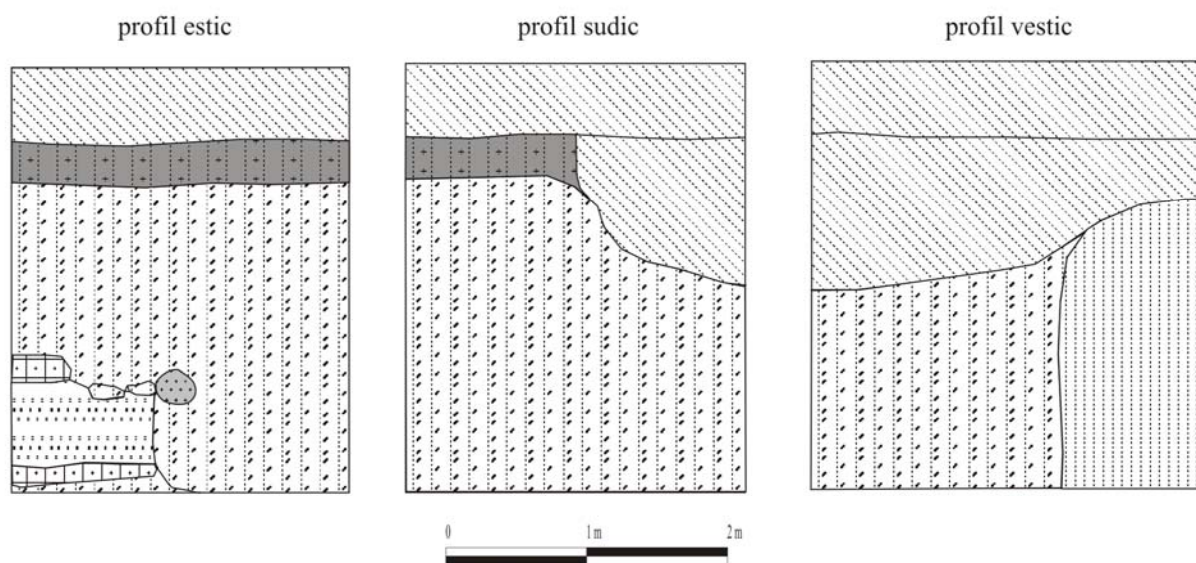

Fig. 10. Complex de locuire cercetate pe str. Bisericii

Nufăru, 2010, proiect canalizare, str. Arheologiei, casetă cămin pentru canalizare, la N de poarta proprietății 262

Nufăru, 2009, proiect canalizare, la N de DJ 222 C = str. Domnița Maria, casetă cămin pentru canalizare, zona intersecției cu str. Cetății

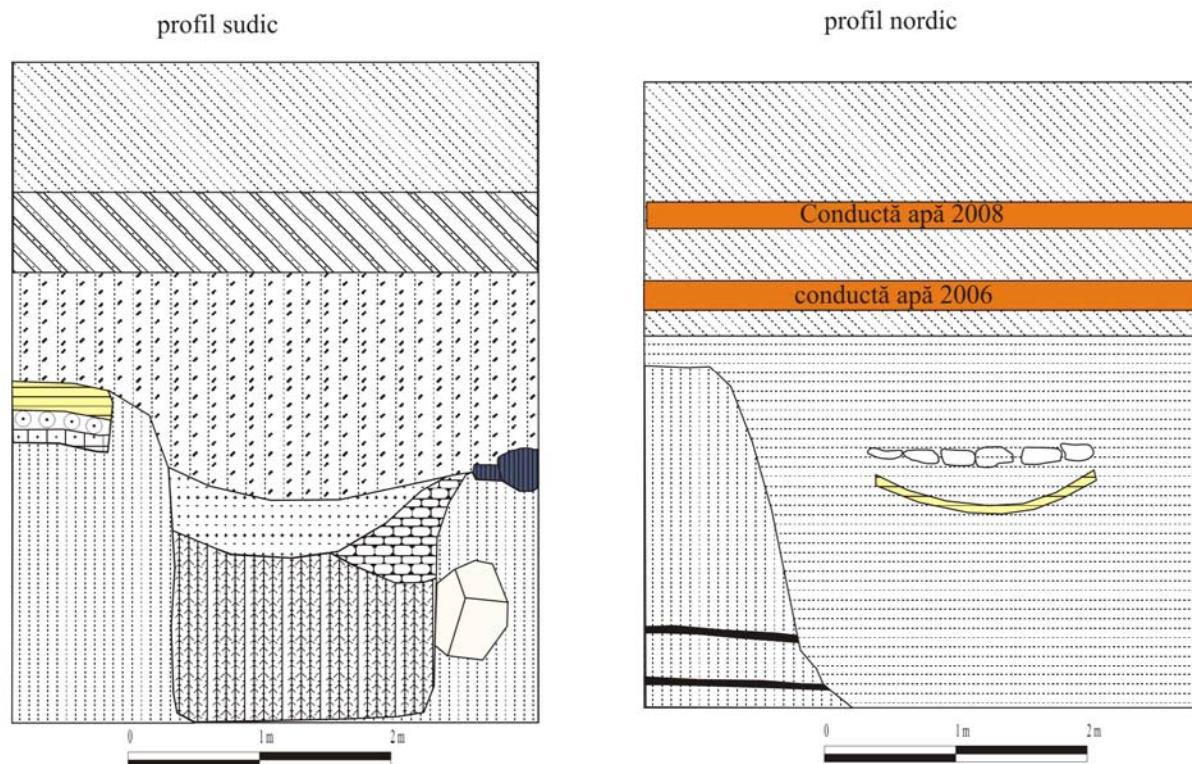
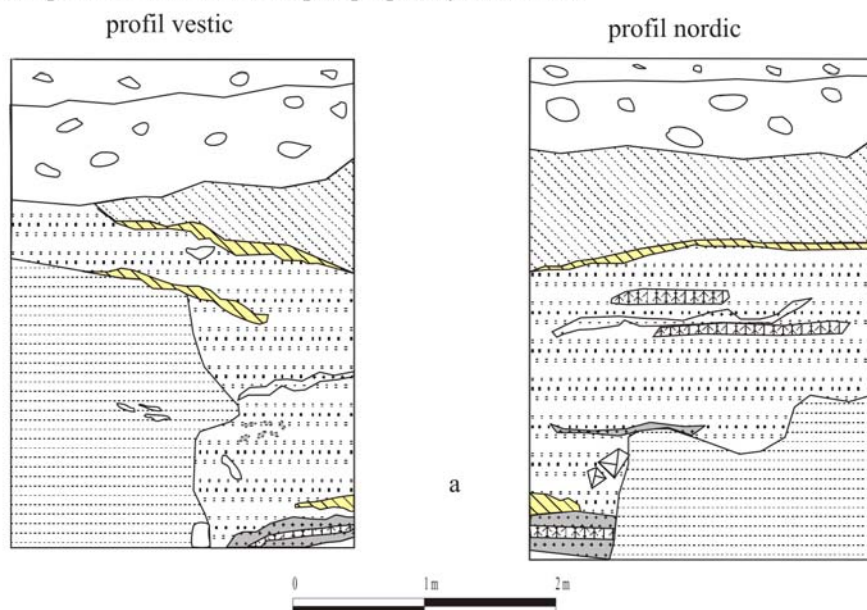

Fig. 11. Komplexe de locuire cercetate pe străzile Arheologiei și Domnița Maria

Nufăru, 2009, proiect canalizare, la N de DJ 222 C,
casetă cămin pentru canalizare, în dreptul proprietății cu nr. 272

Nufăru, 2010, proiect canalizare, la S de DJ 222 C,
casetă cămin pentru stație de pompare, la E de intrarea în dispensar

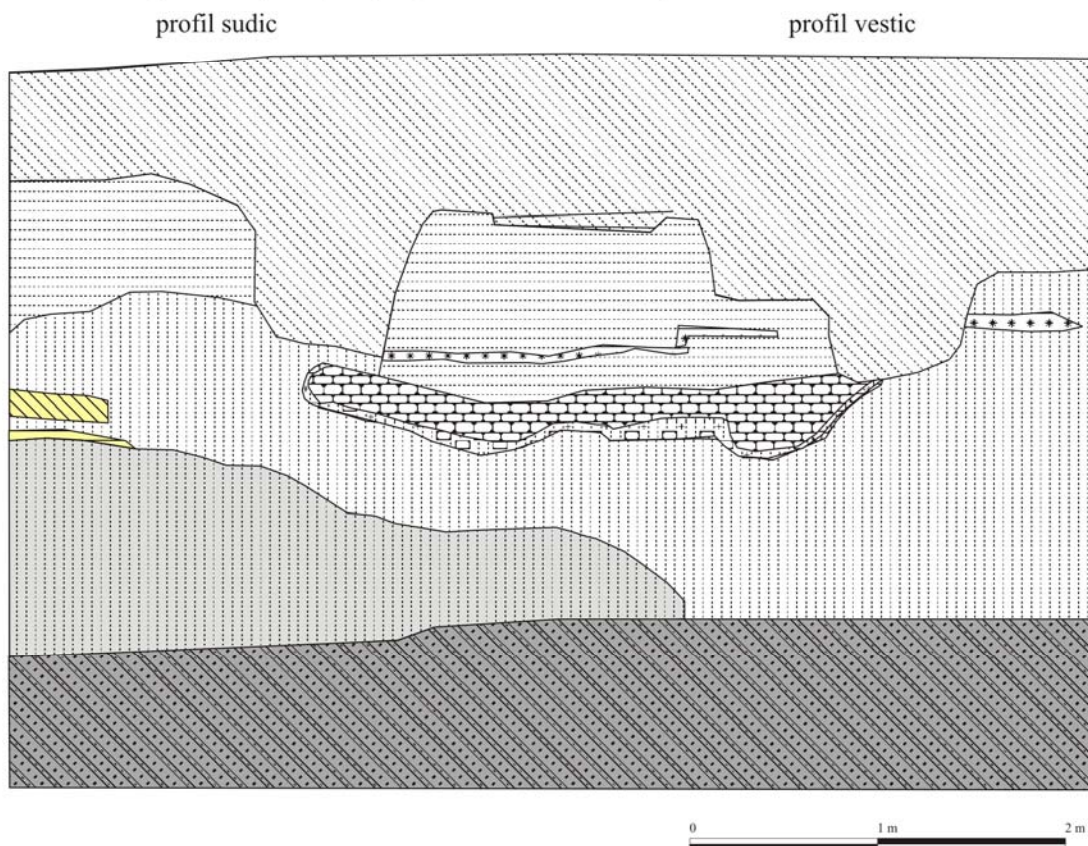

Fig. 12. Komplexe de locuire cercetate la nord și la sud de DJ 222 C = str. Domnița Maria

M. 8

M. 9

M. 17

M. 18

M. 19

M. 23

M. 24

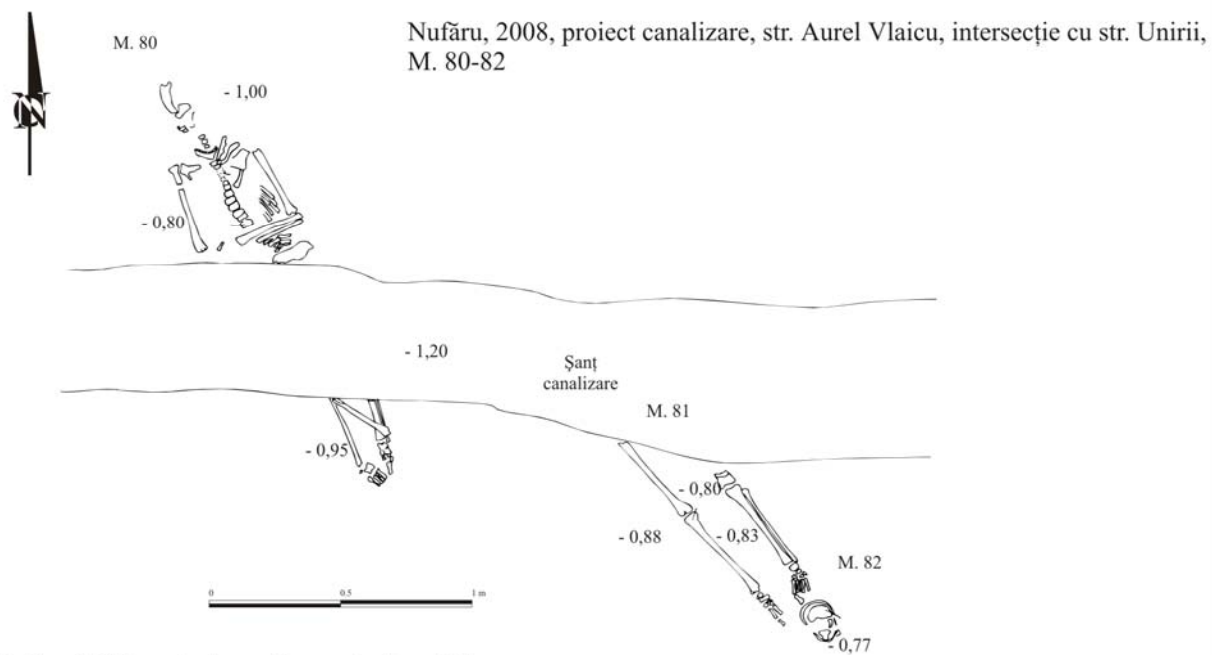

M. 25

M. 26

Fig. 14. Complexe funerare cercetate pe str. Bisericii

Nufăru, 2008, proiect canalizare, str. Panait Cerna, M. 85-86

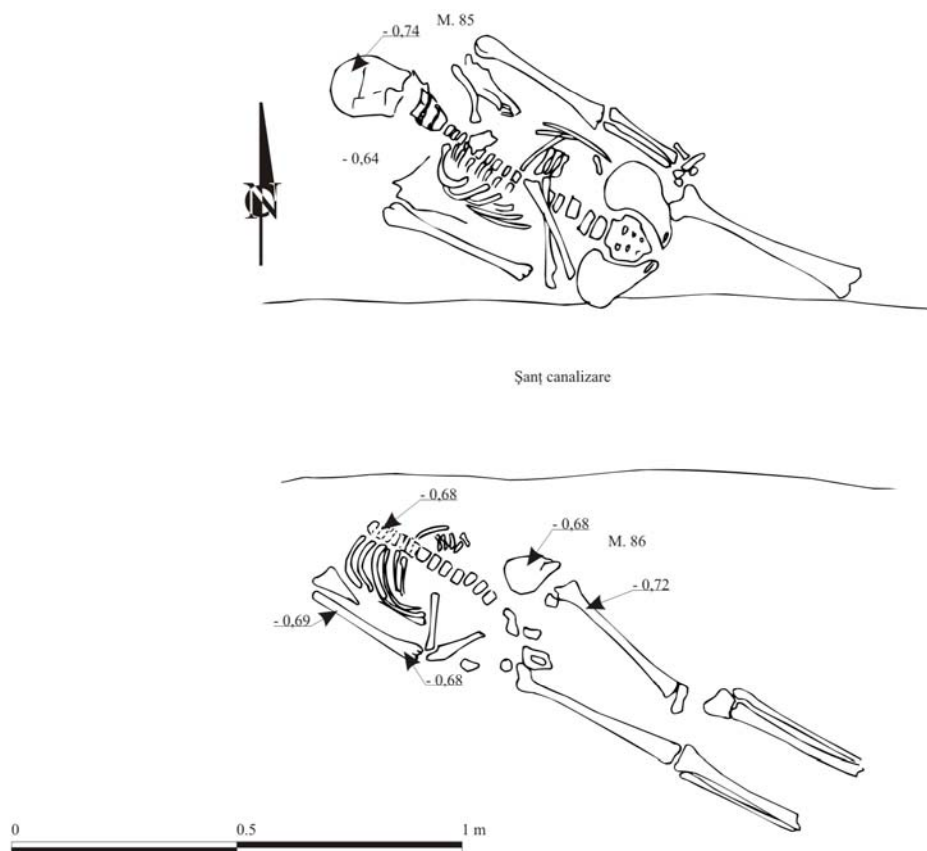
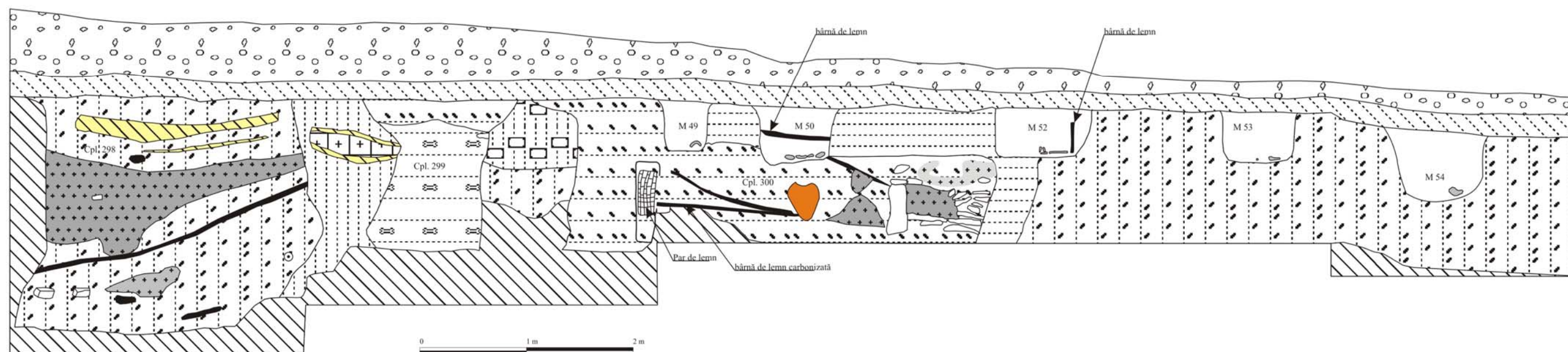

Fig. 15. Complexe funerare cercetate pe străzile Aurel Vlaicu și Panait Cerna

Nufăru, 2008, proiect canalizare, Str. Bisericii, cpl. 298 - 300, M 49 - 50, 52 - 54, profil vestic

Nufăru, 2008, proiect canalizare, Str. Bisericii, zona Căminului cultural, cpl. 304 - 307, 309 - 310, M 55 - 58, profil vestic

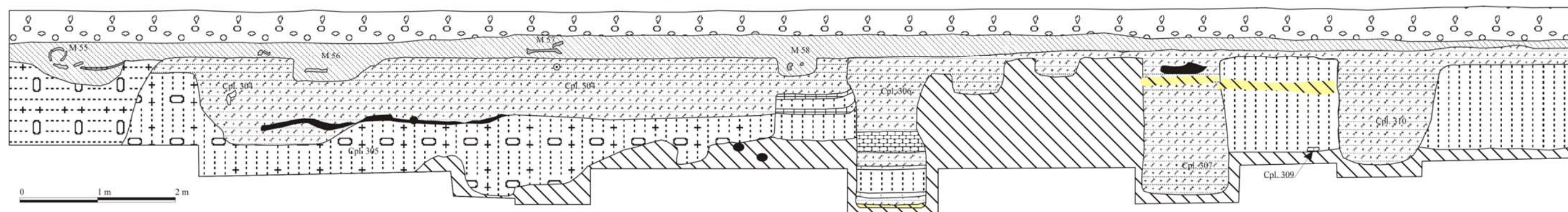

Fig. 13. Komplexe de locuire cercetate pe str. Bisericii

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic,
Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsaw
MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Warsaw
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsaw
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kă m bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegeze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.

A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, *The Prehistory and Paleontology of the Peștera Muierii (Romania)*, Liège, ERAUL 124, 2010, 122 p.

Les modalités de l'arrivée des 1ers *Homo sapiens sapiens* (Hommes anatomiquement modernes) en Europe et ses implications concernant le développement d'un comportement moderne discernable dans les cultures du Paléolithique supérieur ancien ainsi que dans celles dites de transition sont l'objet de nombreuses discussions. Par sa position géographique, le couloir danubien constitue une voie d'accès privilégiée pour des populations venues du Proche-Orient. En effet, dès les années 80, des industries lithiques attribuées au tout début du Paléolithique supérieur ont été découvertes dans le nord du massif balkanique, en Bulgarie. La plupart des chercheurs considèrent que ces industries lithiques sont l'oeuvre des plus anciens Hommes modernes d'Europe bien qu'aucun de leurs restes n'ait alors été découvert associé à un Aurignacien ancien ou à des industries lithiques de transition.

Jusqu'à la mise au jour en 2002, puis les années suivantes, des plus anciens restes d'Hommes anatomiquement modernes connus en Europe, ceux de Peștera cu Oase, le matériel archéologique de la Roumanie n'avait été que fort peu pris en compte dans les publications traitant à l'échelle de l'Europe des relations entre les derniers Néandertaliens, les premiers Hommes modernes et le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur. Les incertitudes concernant le cadre chronologique, le recours trop fréquent à des schémas phylogénétiques calqués sur les cultures classiques du Sud-Ouest de la France et un certain isolement du pays sont en grande partie responsables de cette situation. Pourtant, la Roumanie bénéficie d'une longue tradition de recherches sur le Paléolithique avec les nombreuses fouilles qui ont été menées dans les riches sites en contexte loessique de la Plaine du Danube et de ses abords (Banat, Moldavie...) ainsi que dans les cavités karstiques de Transylvanie qui ont été fréquentées par les carnivores et où les marqueurs d'une présence humaine sont plus discrets.

Les auteurs de cette monographie, A. Doboș, A. Soficaru et E. Trinkaus, ont rédigé un historique et une présentation détaillée de la grotte Muierii (Peștera Muierii ou Peștera Muierilor) dont les données sont dispersées dans de nombreuses publications d'un accès souvent difficile pour des chercheurs étrangers, en outre peu familiarisés avec la langue roumaine. Cette grotte, principalement fouillée par C. S. Nicolăescu-Plopșor dans les années 30 et au début des années 50, est située près de Baia de Fier (département de Gorj, Olténie), sur le versant sud des Carpates méridionales. Elle est surtout connue pour les restes humains de diverses époques qui y ont été découverts. Certains ont été trouvés à la partie inférieure d'une cuvette dont le remplissage a livré un matériel lithique de type paléolithique moyen dont l'âge, en Transylvanie, est souvent présumé être tardif, contemporain de l'Aurignacien, en raison de datations ^{14}C non AMS. Les âges obtenus se situent à la limite des possibilités d'utilisation de cette méthode ainsi qu'il est très justement rappelé dans le chapitre de la monographie concernant la présentation géologique et chronologique.

L'attribution chronologique et la diagnose des fragments osseux humains, dont un crâne (Muierii 1), ont fait l'objet d'interprétations diverses. Il pourrait s'agir d'Hommes modernes contemporains du Paléolithique moyen, ou du Paléolithique supérieur, voire de cultures de l'Holocène. Ces restes osseux auraient été recouverts par des dépôts remaniés de la « Galerie moustérienne » contenant une industrie 3 de nombreuses

institutions et le caractère incertain de l'âge des restes humains a rebuté les chercheurs qui auraient souhaité reprendre l'étude. La datation ^{14}C en 2001 de restes humains de la « Galerie moustérienne » (publication en ligne par Olariu *et al.* et mention de cette datation par A. Păunescu dans son ouvrage *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan*) attira de nouveau l'attention sur la grotte Muierii dont l'analyse du matériel a été reprise par les auteurs de la monographie.

L'essentiel du matériel lithique est de facture paléolithique moyen. Il s'agit en majorité de pièces en quartz (3011 pièces) et de quelques rares silex taillés » (55 pièces) que leurs caractéristiques technologique et typologiques permettent d'attribuer à une ou différentes industries moustériennes sans qu'il soit possible le plus souvent de préciser leur provenance topographique ou stratigraphique. Le débitage, en majorité discoïde, a en grande partie été effectué en dehors de la grotte. L'outillage sur éclat (253 pièces en quartz et 33 en silex) est dominé par les racloirs (40 % des outils) mais les denticulés et surtout les encoches (28 %) sont également abondants. Les bifaces ne sont représentés que par un cordiforme, un subtriangulaire et deux fragments. Il est regrettable que cette présentation fort utile de ce matériel lithique ne soit pas accompagnée par des dessins au trait que des photographies en couleur ne sauraient remplacer. La description des quelques pièces attribuables à une culture indéterminée du Paléolithique supérieur (Aurignacien, Gravettien ?) reprend l'étude et une illustration au trait de A. Păunescu. Le matériel holocène fait aussi l'objet d'une courte description synthétique d'après les anciennes publications.

La présentation des restes humains pléistocènes, qui occupe 53 pages sur 122 pages de la monographie, reprend de façon très détaillée et très bien illustrée des données qui avaient déjà été présentées de façon préliminaire (Soficaru *et al.*, 2006, *Proc., Nat. Acad. Sciences USA*). Ces ossements, comme le matériel lithique, sont conservés dans des lieux différents. Muierii 1 (crâne, mandibule, omoplate et tibia) dont les fragments crâniens avaient été partagés entre l'Institut de Spéléologie (Bucarest) et le Musée de l'Olténie (Craiova) est d'une femme plutôt âgée. Muierii 2 (temporal) pourrait appartenir à un adulte jeune de sexe masculin. Muierii 3 est représenté par un péroné. Les caractéristiques de ces individus permettent de les attribuer à des Hommes modernes contemporains du Paléolithique supérieur ancien comme les restes osseux de Peștera cu Oase et de Cioclovina. Elles permettent notamment de compléter la liste des individus où il est possible de discerner les signes d'une certaine assimilation des Néandertaliens par les Hommes modernes lors de leur arrivée en Europe.

La description du squelette partiellement conservé (Muierii 5) d'un individu adulte de sexe féminin, contemporain de l'âge du Bronze ancien, clôt la description du matériel de la grotte Muierii.

De récentes publications de travaux de terrain ainsi que la réévaluation du matériel archéologique et des restes humains provenant de fouilles anciennes, comme celles de la grotte Muierii, objet du présent compte-rendu, devraient permettre une meilleure prise en compte des données de l'espace roumain dans l'étude de l'émergence du Paléolithique supérieur européen.

Alain Tuffreau

Mihai Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl.

It is rare when one finds a fine argument that rescue archaeology is indeed nothing else but good old archaeology in the real sense of the word. The excavations at Alba Iulia-Lumea Nouă come to prove that there should not be any reason for the two „types” of archaeology to be considered different in achieving their goals. Outcome of a PhD dissertation, the present volume gathers in fact the results of over ten years of (recent) archaeological excavations on the site of Lumea Nouă, nearby the town of Alba Iulia (Alba county).

The volume consists of seven main chapters, an impressive bibliography list, a list of plates, a section devoted to the distribution of the archaeological material within the archaeological features, a rather extensive abstract and 217 plates (some of them in colour). The contents of the volume (listed in the original publication both in Romanian and English) is presented below: *Foreword* (p. 7); *Introduction* (p. 11); Chapter I. *Geographic framework. Habitation elements* (p. 15); Chapter II. *History of research* (p. 21); Chapter III. *The stratigraphy of the settlement. Description of research units and archaeological complexes* (p. 25); Chapter IV. *Material and spiritual culture* (p. 59); Chapter V. *Cultural and chronological framework for the Alba Iulia – Lumea Nouă prehistoric settlement* (p. 133); Chapter VI. *Cultural interferences and inter-relationships between the populations documented at Alba Iulia-Lumea Nouă and their contemporaries* (p. 149); Chapter VII. *Overall considerations. Conclusions* (p. 177); *References* (p. 179); *List of plates* (p. 199); *Archaeological material distributed by archaeological features* (p. 213); *Abstract* (p. 215); *Plates* (p. 265).

Structured as most Romanian PhD thesis are, the book begins with a brief presentation of the geographical context and natural environment, followed by a history of the research, both short and concise, enabling the reader to get acquainted with the research issues of the Neolithic and the Eneolithic in the area. The third chapter gives an account of the excavated trenches, their stratigraphies and the main archaeological features. It is perhaps one of the most important parts of the volume, as it allows the author to establish the chronological links among the features and attribute them to various cultures and phases, based mostly on the pottery analysis. Culturally, the archaeological material was attributed to the Vinča, Lumea Nouă, Turdaș, Foeni and Petrești cultural groups, with imports and influences from the Herpaly and Precucuteni. It is remarkable that while analysing the „material culture” the author does not content himself only with the typology and the analysis of the ceramics, as most Neolithic works tend to do, but deals also with other categories of archaeological remains such as the lithics and the bone, antler and shell artefacts, detailed studies (of a rather typological approach) of these having been previously published. They are followed by descriptive presentations of the shell items (mainly *Spondylus*), the figurines and the plastic representations on various types of pots. There is no reference to the faunal or floral remains. Of main importance, and receiving full attention, is the presentation of the multiple burial found on the site (seen as funerary

feature defined by the deposition of human bodies in a very short interval of time). One of the questions for the Lumea Nouă discovery refers to the cause of death of the individuals, leading to their mass burial: epidemics or violent death? The anthropological evidence brings no convincing arguments for either of the proposed scenarios. After having revised several cases from prehistoric Europe, the author tends to settle upon the possibility of having at Lumea Nouă a ritual centre such as the one from Herxheim. Another suggestion is that of having the Foeni group give a special funerary treatment to the human remains, especially to the skulls. But, neither of the suggestions resolves the cause of death of these individuals (no NMI is given, only age and sex determinations). We would also like to add that there are ways of causing violent death that do not leave marks on the skeletons and thus, this explanation should not be easily dismissed. A succession of 10 radiocarbon dates (7 on human remains from the multiple burial, three on charcoal; 8 among all were suggested as correct) pin the Foeni habitation of the site around 5800–5700 BP. It would be interesting though, given the location of the site on the Mureș river – to have some stable isotope analyses on the human remains, thus establishing both the type of diet the prehistoric community might have had and also, whether fish consumption has not introduced a *fresh-reservoir* effect on the ¹⁴C. The following chapter studies the interferences and the links between the human communities documented on the site and those of the Vinča, Pișcolt, Lumea Nouă, Herpaly, Foeni, Precucuteni and Petrești. Obviously, at the centre of this analysis is the Lumea Nouă cultural group and its own manifestations. All considerations and links with other cultural groups were made based mainly on the painted pottery of the above mentioned cultures/cultural groups since „*painting [...] is the only decoration technique that individualizes the pottery artifacts*” for the Lumea Nouă group (p. 157), establishing „*the first classification of a typological and stylistical manner of the painted pottery, [...] over a geographical area dominated by similar shapes and decoration techniques*” (p. 178). This is seen by the author as the main achievement of the volume. To this, we might add the importance of the discussions over the origin of the Petrești culture and its relationship with the Foeni group.

The volume modestly presents its conclusions as only „state of the research” results. But it also brings forth a solid base for a future re-appraisal of the Transylvanian Eneolithic, from various angles of the research, offering firm ground for interesting future studies, if we are only to mention the funerary aspect and the pottery analysis. The graphics of the volume is impeccable, with remarkable black-and-white and colored photos and field plans, easily accessible while reading, given their location at the end of the text part of the book. Understanding the illustrations is a little bit hampered by the fact that the text explanation of the respective plate needs to be looked for in the List of Plates.

Adina Boroneanț

Ion Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl.

În cele două volume, deosebit de consistente, este tratată o temă ce a constituit, de-a lungul timpului, subiectul unor discuții controversate între specialiștii epocii bronzului în general, dar mai ales între cei preocupați de Epoca Bronzului din Bazinul Carpatic, inclusiv zonele alăturate.

În *Introducere* (p. 11–12) este prezentat scopul principal al lucrării, acela de a redeschide discuția asupra definirii fenomenelor arheologice din perspectiva structurii comportamentului funerar. Sunt prezentate apoi cadrul geomorfologic și cel cronologic avute în vedere, precum și metodologia de analiză.

Limitele spațiului de lucru sunt determinate, în special, de ariile culturilor/grupelor arheologice, acestea fiind situate în Bazinul Inferior al Dunării și în jumătatea răsăriteană a celui Mijlociu. În linii mari, aceasta corespunde unei regiuni întinse de la cursul Tisei la apus și, spre răsărit, până la Nistru, care, deși nu are o legătură directă cu bazinul dunărean, poate fi socotit în mare ca o graniță arheologică. De la sud către nord, limitele sunt date de masivul Stara Planina (Munții Balcani) la sud și lanțul Carpaților Păduroși la nord. În acest fel, spațiul de lucru, ce acoperă întreaga Românie de astăzi, precum și părți din Slovacia, Ungaria, Serbia și Voivodina, Bulgaria, Republica Moldova și Ucraina, în chip lăudabil, nu este limitat de actualele frontiere politice ce nu au nimic de-a face cu „granițele” culturale ale Epocii Bronzului. Baza de date este constituită din peste 1000 de descoperiri cu caracter funerar (acestea incluzând cimitire, grupuri de morminte și diferite alte complexe cu caracter mortuar izolate), astfel, așa cum aflăm din ultimul capitol, fiind vorba de ceva mai mult de 7500 de înmormântări. Această bază de date, aparent largă și solidă, trebuie privită totuși, nu doar în relație cu largul spațiu de lucru al autorului, ci și raportată la lungul interval de timp, cuprins între ultima parte a mileniului IV a. Ch. și sfârșitul mileniului II a. Ch. Pe de altă parte, multe dintre descoperirile discutate sunt izolate și/sau insuficient documentate. În linii mari, catalogul descoperirilor mortuare a fost întocmit în 1998, ulterior, cu puțină vreme înaintea editării lucrării, au mai fost incluse noi descoperiri importante. La prima vedere ar părea că masa considerabilă de date s-ar fi pretat doar la o examinare statistică primară, îndreptată către punerea în evidență a structurii funerare la modul general. Cu toate acestea, de fapt, în text sunt discutate împreună atât fenomenele mortuare „standard”, cât și cele „excepționale”. Dincolo de analizele statistice din textul primului volum, o scurtă privire asupra ilustrațiilor ce constituie al doilea volum al lucrării ne arată că autorul a recurs la analize spațiale, mai ales prin procedee aparte cum sunt „Voronoi-Dirichlet-Theissen tessellation” sau „Delaunay triangulation”, ambele componente ale programului WINBASP, de înscriere arheologică¹, de fiecare dată cu expresivele coeficiente de rigoare, pentru acele situri care se pretează la asemenea examinare (în special cimitirele mari). Aceste metode/proceduri statistice au fost aplicate pentru studiul complexelor de habitat, dar foarte rar pentru contextele funerare, astfel lucrarea discutată deschide noi perspective metodologice.

În capitolul 2 (p. 13–21), *Cadrul geografic*, sunt descrise în detaliu caracteristicile geomorfologice, pornind de la lanțurile muntoase și până la zonele de câmpie/stepă, inclusiv bazinele hidrografice. Sunt precizate caracteristicile moderne de climat, precum și cele de floră și faună. Dar acestea au doar o valoare informativă, căci trebuie subliniat că încă ne lipsesc informații precise privind mediul climatic, floristic și faunistic al Epocii Bronzului (ca și pentru alte perioade preistorice); abia recent unele studii au reușit să demonstreze că acestea au suferit transformări considerabile de-a lungul vremii, cum este cazul zonei fluviatile a Dunării care era mai joasă cu circa 10 m față de cotele actuale².

Capitolul 3 (p. 22–47), intitulat *Istoricul cercetărilor și critica izvoarelor*, prezintă modul în care s-a alcătuit, de-a

lungul timpului, atât în teren, cât și concepțional, impresionanta documentație. Discuția asupra cadrului cronologic a fost lăsată pentru capitolul următor. Deși, așa cum deja s-a menționat în introducere, astăzi este disponibilă o imensă bază de date, o atență și critică examinare a acesteia pune în evidență carențele documentării, astfel că doar în puține cazuri se poate dispune de observații detaliate, cum este și cazul determinărilor antropologice. De-a lungul timpului și a spațiului avute în vedere, distribuția informației este deosebit de variată și autorul este conștient de problematica comparațiilor din aceste puncte de vedere între diferitele etape de cercetare și între diferitele regiuni în discuție. În același timp, autorul este îndreptățit să nu accentueze în studiul său pe insuficiența datelor, ci, de fapt, pe stadiul cercetării așa cum este. Pe această cale, stadiul cercetărilor este pus clar în evidență și, fără îndoială, multe din concluzii vor conduce, în viitor, la majore revizui, după completări mai substanțiale și mai clare ale cercetării. Prin acestea, cartea prezentată acum pune bazele unei direcționări a viitoarelor cercetări, scoțând în evidență stridentele lipsuri ale actualei etape de investigații.

Cadrul cronologic este discutat în capitolul 4 (p. 48–56). Ion Motzoi-Chicideanu nu propune, de fapt, o nouă schemă cronologică, care, așa cum arată pe bună dreptate, nu ar putea fi construită doar pe baza contextelor funerare, ci pornind în primul rând de la stratigrafia stațiunilor, de la complexele arheologice bine precizate planimetric și stratigrafic. Termenii de „cultură”, „grup cultural” sau „aspect cultural” nu sunt de mare folos, căci pentru spațiul discutat (dar nu numai) de cele mai multe ori nu sunt clar definite, lipsindu-le susținerea arheologică, fiind astfel nejustificat folosite. Mai mult chiar, conceptele de „Neolitic”, „Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”, „Chalcolithic” sau „Kupferzeit/Epoca cuprului” chiar și „Epoca bronzului” sunt în continuă schimbare de înțeles, deja fiind depărtate de mai vechile idei conform cărora epocile au fost denumite după materiile prime folosite pentru producerea uneltelor, armelor sau a podoabelor. Astfel, autorul, așa cum este deseori acceptat în cercetarea modernă, consideră drept criterii definitorii în această privință modificările semnificative ale structurilor de habitat (de pildă, dispariția așezărilor de tip tell), schimbările în conținutul culturii materiale (cum ar fi, ca să dăm doar un exemplu, dispariția topoarelor masive sau ale topoarelor-târâcop în Neoliticul Târziu/Eneolitic și semnificația socială a acesteia), schimbările în ceea ce privește tipologia ceramicii (tehnică, forme și stil decorativ) și, desigur, structurile comportamentului funerar standard. Autorul este la curent cu diferitele scheme de periodizare, cum ar fi, de pildă, cele propuse de către I. Boná, M. Garašanin, R. Hachmann, B. Hänsel, N. Kalicz, I. Manzura, S. Morintz, A. Mozsolics, I. Nestor, H. Parzinger, P. Raczyk *et al.*, Yu. Rassamakin, P. Roman sau A. Vulpe, ca să numim doar câteva. În lucrare sunt discutate pe scurt câteva dintre cele mai acceptate dintre aceste propuneri, dar totdeauna arătând de ce nu sunt cu totul aplicabile regiunilor discutate în studiu. O atenție specială este acordată cronologiei absolute bazată pe mai multe serii de date radiocarbon. Deși datele radiocarbon pentru spațiul de lucru propus sunt adesea discutabile pentru unele regiuni sau perioade, autorul propune o secvență combinată a datelor radiocarbon și a definițiilor grupelor culturale. Rezultatul, deși neconcretizat într-un tabel, este o încadrare largă a Epocii Bronzului plasată între un început reprezentat prin grupul Baden și „Blocul Baden-Coțofeni”, grupurile tripoljene târzii Gorodsk și Usatovo, cu elementele „Cernavodă” corespunzătoare și un sfârșit reprezentat prin complexul Noua în est și grupul Belegiš în vest, la nivelul orizontului de depozite Cincu-Suseni. Susținut astfel de datele radiocarbon, autorul plasează Epoca Bronzului din ultima parte a mileniului

¹ Descriș pe scurt în lucrarea acum prezentată, la p. 67, nota 59.

² D. Nowaki, A. Röpke, J. Wahl, în: S. Hansen, M. Toderas, A. Reingruber, I. Gatsov, Marvin Kay, P. Nedelcheva, D. Nowaki, A. Röpke, J. Wahl, J. Wunderlich, *Pietrele, „Măgura Gorgana”*. *Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2009*, Eurasia Antiqua 16, 2010, p. 43–96, mai ales p. 53–61, cu literatura mai veche.

IV a. Ch. până către sfârșitul mileniului II a. Ch. Numeroasele date ^{14}C și discutarea lor (de obicei, direct pentru fiecare „cultură”) constituie un merit deosebit al lucrării, pe de-o parte fiind puse în evidență problemele de cronologie, determinate în special de imprecisele definiții ale „culturilor” sau „grupelor culturale”, iar pe de altă parte, clarifică poziția cronologică absolută (ca și relativă) pentru fiecare fenomen arheologic. Poate că ar trebui menționat aici că autorul nu a explicat clar limita superioară a Epocii Bronzului (sau începutul Epocii Fierului). Cum autorul include grupa Belegiš și pe cea denumită Lăpuș (ca parte a culturii Suciu de Sus) în cadrul Epocii Bronzului, „limita” pe care o admite nu pare să fie largă răspândire a ceramicii canelate de tip „Hallstatt timpuriu”, din a cărei etapă timpurie ambele grupe par a face parte. Este posibil ca Ion Motzoi-Chicideanu să fi avut în vedere dispariția bruscă și pe o arie geografică foarte largă a complexelor funerare, deși aceasta s-ar putea datora lipsei cercetărilor sau interpretărilor incorecte (mai ales privind definirea largă a Epocii Bronzului), lipsa înmormântărilor pentru începutul Epocii Fierului/Hallstattul timpuriu fiind binecunoscută pentru zona respectivă³.

De-a lungul capitolului 5 (p. 57–67), Ion Motzoi-Chicideanu discută *Noțiunea de „Descoperire funerară”*. Este evident că autorul este familiarizat cu literatura de specialitate, indiferent de zona sau perioada tratată, care cuprinde totodată și o serie de studii etnologice. Acest capitol, susținut prin discuția asupra cazurilor specifice cadrului geografic și epocii în discuție, ar merita poate să fie publicat, tradus complet într-o limbă de circulație, ca o contribuție majoră a bazei teoretice pentru studiul complexelor funerare. Așa cum este construit capitolul respectiv, discuția asupra complexelor mortuare constituie unul dintre pilonii de bază ai cărții lui Ion Motzoi-Chicideanu.

Catalogul descoperirilor funerare, în fapt capitolul 6 (p. 68–176), constituie baza documentară pe care a fost construită lucrarea. Cum am arătat și mai înainte, *Catalogul* conține 1088 complexe funerare (cimitire, grupuri de morminte, morminte izolate) listate alfabetic (până în 1998), ulterior fiind adăugate – în *Addenda* – alte descoperiri, numerotate în continuare până la 1119, apărute în diverse rapoarte sau publicații după 1998 și până în 2005, când practic lucrarea a fost încheiată. Ultimele trei nu au mai fost citate, dar toate descoperirile trecute în catalog au fost discutate la locul potrivit. Tot în *Addenda* poate fi remarcat cimitirul de la Plosca, cu un succint catalog propriu cuprinzând 83 de morminte, toate inedite, la vremea aceea (vara 2004), cercetările fiind încă în curs. Dar chiar dacă cuprinde, silit de realitate, și descoperiri lipsite de precizări sau inedite, catalogul va rămâne cu siguranță un permanent instrument de referință, util celor ce vor continua cercetările în această direcție.

Capitolul 7 (p. 177–223), intitulat *Cele din urmă înmormântări neolitice sau cele dintr-o înmormântări ale epocii bronzului*, este structurat pe mai multe subcapitole, după cum urmează: 7.1 – *Problemele cimitirului de la Decea Mureșului*; 7.2 – *Descoperirile funerare ale blocului Baden-Coțofeni*; 7.3 – *Înmormântările tripoljene târzii, descoperirile funerare „cernavodene” și cele contemporane lor dintre Prut și Carpații Orientali*; 7.4 – *Înmormântările Culturii Amforelor*

sferice; 7.5 – *Complexele funerare la pragul dintre neolitic și epoca bronzului din Muntenia, Banat și Transilvania*. Pentru cele discutate în subcapitolele 7.1, 7.2 și 7.5, baza de date este atât de redusă sau confuză încât nu permite concluzii valide, situație pe care o vom întâlni și mai departe pentru mai multe „culturi” sau „grupe culturale”, ceea ce ridică semne de întrebare asupra considerării lor drept „culturi” (în cele mai multe cazuri până astăzi, conceptul nu este definit și nu se cunosc dezbateri teoretice). Pentru înmormântările tripoljene târzii, baza de date este sensibil mai mare și pot fi evidențiate anumite reguli privind zonele funerare și organizarea lor, structurile mortuare, modalitățile de dispunere a defuncțiilor, mai ales orientarea lor, inventarele funerare etc., conturându-se un anumit standard funerar ideal, existând însă și destule cazuri ce nu se integrează acestuia, dar din nou și datorită documentărilor precare disponibile. În ciuda unui număr redus de descoperiri, un „standard” al comportamentului funerar poate fi schițat pentru Cultura Amforelor Globulare, în care obiceiul mortuar apare ca fiind deosebit de uniform. Este dificil ca în cadrul acestei prezentări să fie descrise aceste standarde, dar trebuie să reținem că constituirea lor indică o anumită diferențiere socială, cel puțin pentru zona de est a spațiului în discuție.

Capitolul 8 (p. 224–329), intitulat *Descoperirile funerare din prima parte a epocii bronzului*, este și el structurat pe mai multe subcapitole: 8.1 – *Complexul „Înmormântărilor cu ocră roșu”*; 8.2 – *Înmormântările culturii Zimnicea*; 8.3 – *Înmormântările culturii Glină*; 8.4 – *Înmormântările culturii Schneckenberg*; 8.5 – *Înmormântările în ciste din piatră ale „grupului Dâmbovița-Muscel”*; 8.6 – *Înmormântările tumulare din Carpații Apuseni*; 8.7 – *Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din Transilvania*; 8.8 – *Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din zona extracarpatică*. Pentru largă arie Jamnaja, ca și pentru cea Katakombnaja (discutată doar până la limita estică a spațiului de lucru), de asemenea pot fi puse în evidență „standarde funerare”. Același lucru este valabil și pentru grupa Zimnicea, mormintele tumulare din Carpații Apuseni, grupele Schneckenberg și Dâmbovița-Muscel, în special pe baza uniformității înmormântărilor și mai puțin pe baza datelor documentare disponibile. Câteva fenomene arheologice proprii Bronzului Timpuriu din partea de vest a spațiului de lucru (Makó, Nyírség, Nagyrév, Hatvan și Vinkovci, ca și acelea înrudite, Zók sau grupul înmormântărilor campaniforme), care ar fi putut fi examinate, sunt discutate doar în treacăt în subcapitolul 8.6. Aceasta se poate justifica până la un punct prin lipsa descoperirilor semnificative aparținând acestor grupe, dar această „lipsă” este compensată de-a lungul întregului text prin discuția mai largă asupra unor zone ce se întind dincolo de limitele spațiului de lucru. Stratificarea socială este adesea puțin evidentă, dar acest fapt poate fi datorat lipsei observațiilor din teren. O situație specială este însă pusă în vedere, mai ales pentru înmormântările Jamnaja sau Katakombnaja, pentru care masivele structuri funerare specifice (movila/tumulul/kurganul, cu complicatele lor amenajări interioare) trebuie reținute, ele făcând dovada unui remarcabil consum de energie socială al cărui rezultat sunt tocmai aceste impresionante monumente.

Capitolul 9 (p. 330–560), intitulat *Descoperirile funerare ale perioadei mijlocii a epocii bronzului*, cuprinde discuția asupra multitudinii „culturilor clasice” ce-i sunt atribuite, structura capitolului fiind următoarea: 9.1 – *Înmormântările culturii Periam-Pecica*; 9.2 – *Înmormântările culturii Monteoru*; 9.3 – *Înmormântările culturii Costișa*; 9.4 – *Înmormântările culturii Tei*; 9.5 – *Descoperirile funerare ale grupeii Verbicioara*; 9.6 – *Înmormântările culturii Otomani*; 9.7 – *Înmormântările culturii Žuto Brdo-Gârle Mare*; 9.8 – *Înmormântările culturii Wietenberg*; 9.9 – *Înmormântările culturii Mngovalikovaja*.

³ Cf., de pildă, T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Archaeologia Hungarica, Series Nova 51, Budapest, 1984; A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Bibliotheca Thracologica 6, București, 1994; O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica 7, București, 1994.

Trebuie subliniat că cele mai multe dintre acestea au fost definite în special pe baza stilului ceramic. Trebuie remarcat că, în vreme ce pentru mai multe culturi ale bronzului mijlociu (Periam-Pecica sau Maros/Moriș/Mureș, Monteoru, Otomani, Žuto Brdo-Gârla Mare, Wietenberg, Mnogovalikovaja) dispunem de informații multumitoare, pentru altele (Costișa, Tei, Verbicioara) datele se referă cu precădere la stilurile ceramice, mai ales dacă avem în vedere și insuficiența celor privind structurile de habitat. Pentru celelalte grupe, se remarcă fie extrema uniformitate (în aria Wietenberg), fie o remarcabilă complexitate (cum este cazul pentru descoperirile Žuto Brdo-Gârla Mare). În același timp, contrar des susținutelor „majore” diferențe în ceea ce privește stilul ceramic, cu privire la obiceiurile funerare ale unor „culturi” cum sunt Periam-Pecica și Otomani (la care se alătură și „Grupul Însmormântărilor tumulare” discutat în capitolul următor) se remarcă o clară asemănare. În acest fel se pune serios întrebarea în ce fel vor fi definite de acum încolo „culturile” arheologice, cea bazată pe stilul ceramic fiind cu totul insuficientă.

Capitolul 10 (p. 561–671), *Descoperirile funerare ale perioadei târzii a epocii bronzului*, este structurat pe următoarele subcapitole: 10.1 – *Înmormântările culturii Coslogeni*; 10.2 – *Înmormântările culturii Noua*; 10.3 – *Înmormântările culturii Sabatinovka*; 10.4 – *Înmormântările culturii Zimnicea-Plovdiv*; 10.5 – *Înmormântările culturii Belegiš*; 10.6 – *Înmormântările grupului Bistreț-Ișalnița*; 10.7 – *Observații asupra însmormântărilor culturii Suci de Sus*; 10.8 – *Alte complexe funerare ale bronzului mijlociu și târziu de la Tisa Inferioară și problemele lor*. Cel din urmă include diferite „fenomene” arheologice insuficient documentate, cum este cazul grupurilor Berkesz-Demecser, Biharea, Igrița, Balta Sărată etc., dar totodată și importantul grup aparținând culturii Însmormântărilor Tumulare Carpatice/HGK, în special marele cimitir de la Tapé (pentru care, de fapt, nu se cunoaște niciun tumul!). Față de un studiu amplu, recent privind însmormântările Noua⁴, autorul expune un punct de vedere diferit, adesea critic. Grupurile Sabatinovka și Coslogeni, de a căror realitate autorul se îndoiește, probabil la fel și cel Zimnicea-Plovdiv, fiecare cu o bază de date redusă, sunt de fapt similare cu diferențe minore, explicabile probabil prin tradițiile locale. Către apus, comunitățile Belegiš și cele Bistreț-Ișalnița practicau ambele incinerarea, dar din nou, în ciuda unor vizibile diferențe în repertoriul ceramic, se ridică din nou problema definirii culturale. Pe bună dreptate, Ion Motzoi-Chicideanu nu separă, din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare, grupul Lăpuș, încă insuficient publicat, dar acum prezentat cu noi analize și interpretări, de cultura Suci de Sus/Felsőszöcs/Stanovo, ci îl consideră mai degrabă ca reprezentând ultima etapă a acesteia. Din nou devine evident că ceea ce este numită (fără o definire clară) drept „Prima epocă a fierului” pentru cele mai multe regiuni rămâne încă neclară. Aceleași dificultăți pot fi constatate atunci când autorul nu amintește de cultura Chișinău-Corlăteni, considerată ca aparținând Primei epoci a fierului pentru zona de est a spațiului de care se ocupă, dar care, în același timp, este evident legată de grupul târziu Belegiš situat în vest.

Deși intitulat *În loc de concluzii*, capitolul 11 (p. 672–682) de fapt adună laolaltă încheierile rezultate din discutarea numeroaselor „standarde” funerare și pe această bază trasează câteva direcții de continuare a cercetărilor. Așa cum deja am mai spus, noțiunea de „cultură arheologică” nu mai poate fi menținută fără a recurge și la alte criterii în afara stilului

ceramic și a distribuției, unul dintre cele mai importante criterii, clar conexas la valorile spirituale, fiind cu certitudine ansamblul obiceiurilor funerare. Autorul arată că impresionanta bază de date, cu peste 7500 de însmormântări, se dovedește a fi de fapt „aparentă” datorită insuficienței cercetărilor de detaliu, mai ales în cazul mormintelor izolate (vezi, de pildă, raportul cimitire/morminte izolate), sărăcia/lipsa informațiilor cu greu putând susține o analiză științifică critică, conformă criteriilor moderne. Pe ansamblu, se conturează mai degrabă o dezolantă imagine a ceea ce deseori a fost prezentată drept cercetare arheologică „de înaltă calitate”, ceea ce ne face să ne îndoim de ceea ce credeam că știm. Cu toate acestea, autorul nu s-a lăsat descurajat de puținătatea informației de bună calitate și a reușit cu succes să demonstreze participarea structurilor sociale în expresiile mortuare. Stratificarea și competiția socială sunt prezente de la începutul Epocii Bronzului și poate nu ar fi lipsit de interes de a le urmări înapoi, în Neolitic. Un element principal, cum ar fi confruntarea dintre ridicarea mormintelor funerare deasupra morților, obicei specific estului, și arderea defuncților, de sorginte apuseană, este pus în evidență cu claritate. Dar, dincolo de aceste elemente generale specifice comunităților/unităților sociale, pot fi observate și modalitățile de exprimare a identității individuale a defuncților/persoanelor sociale în principal prin inventarele funerare din fiecare mormânt. Închidem astfel această carte prin care am căpătat o atenție asupra unor probleme majore ale arheologiei, dar, de asemenea, cu indicarea unei căi (sau mai multora) de a le scoate dintr-un „cul de sac”, precum și cu o nouă imagine asupra societății Epocii Bronzului în Europa sud-estică.

Capitolul 12 (p. 683–826), *Bronze Age burial customs in the Middle and Lower Danube Basin*, este un consistent și foarte folositor rezumat în limba engleză pentru toți cei care nu pot citi în limba română. Principalele rezultate sunt accesibile în rezumat și sperăm că va declanșa interesul de a citi textul principal în toate detaliile sale.

Literatura (p. 827–900) va fi, fără îndoială, de mare interes pentru cercetători, atât pentru problemele teoretice ale comportamentului funerar în general, cât și pentru Epoca Bronzului din Europa sud-estică, în special.

Dincolo de figurile din text (numerotate de la 1 la x, separat pentru fiecare capitol, într-o manieră incomodă pentru eventuale citări), volumul II le completează cu 478 planșe (la cele 472 se mai adaugă pl. 138a, 139a, 150a, 190a, 297a și 408a) demonstrația din textul primului volum. Ilustrațiile sunt hărți, analize spațiale, tabele combinatorii, grafice statistice și, ori de câte ori a fost nevoie, planuri de cimitire, planuri de morminte, inventare funerare. Spre deosebire de figurile inserate în text (tipărite în alb/negru), planșele au fost tipărite pe hârtie de calitate, multe dintre ele fiind de data aceasta în culori. Consultarea lor este mult înlesnită prin tipărirea în volum separat. Atât numerotarea separată a figurilor inserate în text, cât și structurarea textului pe perioade ale Epocii Bronzului, se datorează, cel mai probabil, spațiului de lucru foarte larg, numeroaselor „culturi”, „grupe culturale” etc. abordate, precum și intervalului cronologic extins. Secționarea în acest fel a lucrării era cu totul necesară. Fragmentarea este doar aparentă, căci „secțiunile” se leagă între ele, iar în capitolul 11, ca și în rezumatul în limba engleză, lucrurile sunt din nou puse cap la cap.

Cartea lui Ion Motzoi-Chicideanu se dovedește a fi imperios necesară pentru orice bibliotecă dedicată Epocii Bronzului și/sau arheologiei funerare. Cercetătorii interesați de cunoașterea Epocii Bronzului în Europa sud-estică sunt obligați, cel puțin, să cunoască lucrarea și să țină cont de informațiile prezentate, de metodologia analitică și de interpretare, precum și de concluziile care constituie importante direcționări ale viitoarelor cercetări.

Nikolaus Boroffka

⁴ E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 19, Kiel, 2002.

Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), *Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.*, Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text

Volumul este o culegere de studii reprezentând contribuțiile participanților la simpozionul internațional cu tema *Von Majkop bis Trialeti* care a avut loc la Berlin în iunie 2006, sub egida prestigioasei Eurasien-Abteilung a Institutului Arheologic German. Volumul este deschis de un *Vorwort* al editorilor urmat de lista participanților la simpozion. Urmează apoi un pachet constituit din patru contribuții: O. Barge, Ch. Chataigner, *GIS for obsidian procurement analysis: pathway modelisation in space and time* (p. 1–14), S. Karapetyan, R. Jrbashyan, A. Mnatsakanyan, K. Shirinyan, *Obsidian sources in Armenia – The geological background* (p. 15–25), R. Badalyan, *Obsidian of the South Caucasus: The use of raw materials in the Neolithic to Early Iron Age* (p. 27–38), R. Arazova, *Obsidian in the productive activity of early farming communities of the Southern Caucasus* (p. 39–40). Toate se ocupă de exploatarea surselor de obsidian pe un spațiu care cuprinde Georgia, Armenia, Turcia, partea nord-vestică a Iranului, pe un coridor care merge de la litoralul Mării Negre și până la cel caspic. Sunt discutate sursele de obsidian, răspândirea lor, traseele pe care au circulat artefactele în strânsă relație cu mediul geografic și perioadele preistorice. Analizele sunt foarte specializate și oferă informații noi și prețioase.

Foarte interesantă este contribuția semnată de Ch. Meliksetyan și E. Pernicka, *Geochemical characterisation of Armenian Early Bronze Age metal artefacts and their relation to copper ores* (p. 41–58). Sunt precizate caracteristicile izotopice și geochimice ale artefactelor pe bază de cupru provenite în special din medii Kura-Araxes. Acestea au fost confecționate în majoritate din cupru pur sau din aliaje de cupru-arsen, provenind din zăcămintele cuprifere din partea de sud a zonei caucaziene. Dar se cunosc și câteva alte piese care, prin prezența cositorului sau a argintului, precum și a unui izotop anume de plumb, pun în evidență relațiile de schimb la distanță dintre Caucaz și zonele egeeană, troiană sau chiar cea a Golfului Persic.

S. Korenevskij, în al său studiu *Grosse Kurgane der Majkop-Kultur. Arbeitsaufwand und kultische Aspekte bei ihrer Errichtung* (p. 59–73), se ocupă de impozantele monumente funerare cum sunt kurganele de la Majkop, Brut, Zamankul, Nal'cik sau din binecunoscutul cimitir de la Kladly. Structura complexă a acestora pune în evidență un remarcabil consum de energie socială, având ca rezultat un elaborat sistem constructiv. Inventarele funerare variate și constituite din piese de prestigiu, mai ales pumnale, scot în evidență o elită socială implicată mai cu seamă în metalurgie și în schimbul la distanță. Anumite schimbări, mai ales în ceea ce privește compoziția inventarelor funerare, pot fi observate ulterior în mediul Trialeti, ca o altă expresie a ierarhiei sociale dominată de aristocrația militară.

Interesul pentru studiul metalurgiei caucaziene din epoca bronzului este reflectat în contribuția lui A. Courcier, *Metaliferous potential, metallogenous particularities and extractive metallurgy: interdisciplinary research on understanding the ancient metallurgy in the Caucas during the early Bronze Age* (p. 75–93). Autorul arată că, la mijlocul mil. IV a. Ch., în mediile Majkop și Kura-Araxes începe să se dezvolte o impresionantă metalurgie, extractivă și manufacturieră, concomitent cu un declin al acesteia în zona carpato-balcanică. Totodată, apar și piese din metal provenind din Anatolia sau din aria mesopotamiană. Documentarea arheologică, precum și studiile metalografice, nu-i par suficiente autorului. De aceea, au fost inițiate două proiecte de cercetare interdisciplinară având ca scop înregistrarea în sistem GIS a tuturor surselor

metalografice de pe ambii versanți ai lanțului muntos caucazian, precum și reluarea cercetărilor arheologice și metalografice.

În scurta contribuție a lui A. Rezepkin, *Metallfunde der Majkop- und der Novosvobodnaja-Kultur* (p. 95–102), după o trecere în revistă a principalelor categorii de piese din metal, cu o atenție sporită asupra vaselor din argint, aur sau bronz descoperite în cele două medii culturale, este atinsă problema metalurgiei specifice celor două medii culturale. Este pus accentul pe prezența nichelului în aliaje, considerată inițial ca o dovadă a schimburilor la distanță, astăzi existând și alte perspective privind originea caucaziană a acestui metal.

T. Stölner, I. Gamașize, A. Hauptmann, G. Mindiașvili, G. Gogočuri, G. Steffens, *Goldbergbau in Südostgeorgien – Neue Forschungen zum frühbronzezeitlichen Bergbau in Georgien*, (p. 103–138), se ocupă de mineritul aurului în Georgia, prezentând noile săpături arheologice efectuate în diferite locații, dar mai ales cele de la Sakdrisi, unde a fost cercetată o exploatare minieră de aur ce se plasează, pe baza a cinci date ¹⁴C, la sfârșitul mil. IV și începutul mil. III a. Ch. Străduințele exploatarei aurului la vremea aceea sunt puse în legătură și cu prezența unor piese Kura-Araxes, unele din aur, în mormântul „princiar” de la Arslantepe, ca un exemplu al interacțiunilor culturale din vremea aceea.

Piesele din aur analizate și comparate cu zăcămintele aurifere din Caucaz sunt studiate de către A. Hauptmann, Ch. Bendall, G. Brey, I. Japarize, I. Gamașize, S. Klein, M. Prange, T. Stölner, *Gold in Georgia. Analytische Untersuchungen an Goldartefakten und an Naturalgold aus dem Kaukasus und dem Transkaukasus* (p. 139–160). Analizele efectuate au pus în evidență procentaje ridicate de argint, precum și de cupru sau mercur specifice minereurilor din Colchida „Țara lăunii de aur”.

Interesantă este prezentarea P. Avetisyan, F. Muradyan, S. Sargsyan, *Early Bronze Age burial mounds at Talin* (p. 161–165), unde sunt descrise pe scurt câteva morminte aparținând unui cimitir tumular din Armenia. Necropola aparține culturii Kura-Araxes, așa cum o dovedesc inventarele și cele două date ¹⁴C pentru mormintele 10 și 11. Structurile funerare puse în evidență sunt deosebit de complexe, cu înmormântări multiple în ciste de piatră, cu dromos, aparținând în chip evident membrilor elitei preistorice. În cadrul inventarelor, trebuie remarcat un inel de buclă spiralic din bronz, aliajul conținând ceva mai mult de 10% cositor, ceea ce dovedește proveniența lui străină, ca rezultat al schimburilor la distanță.

Metalurgia și, pe cale de consecință, includerea comunităților Trialeti în schimbul la distanță reprezintă o constantă pentru cercetarea epocii bronzului în Caucaz, așa cum se poate vedea și de la M. Abramishvili, *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence* (p. 167–178), care se ocupă de grupele culturale din mil. III–II a. Ch. (Martqopi, Bedeni și Trialeti) pe care le include în ceea ce denumește *Kurgan cultures of South Caucasus*, după mormintele „princiare”. După ce subliniază importanța apariției pieselor din aliaj de cupru cu staniu, ca dovadă a integrării elitei caucaziene din epoca bronzului în schimbul la distanță, sunt avute în vedere și o serie de obiecte, descoperite în înmormântările fastuoase ale bronzului mijlociu caucazian. Astfel, sunt discutate pectoralul din aur din Ananuri/Kurganul 2, cu trimiteri la Ur în Mesopotamia, o perla din cardelian/calcedoni de la Trialeti/Kurganul XIV cu paralele în mediul Harappa, perlele din chihlimbar baltic din același context, paharul din aur de la

Trialeti/Kurganul XVII, încrustat cu agate, sardonix, chihlimbar și calcedoni, precum și binecunoscutul pahar din argint de la Trialeti/Kurganul V, al cărui decor își găsește cele mai bune paralele la sigiliile assyriene din Anatolia. Sunt amintite și topoarele de tip *anchor-type*, cu bune analogii în Egipt, cum sunt cele descoperite la Bedeni/Kurganul 12 sau în Armenia la Ijevan și în mormântul tumular de la Karashamb, unde se asocia cu un pahar din argint asemănător cu cel de la Trialeti. O atenție deosebită este acordată spadelor-rapieră, cele din Caucaz sau Anatolia fiind ceva mai vechi decât binecunoscutele piese din mediul micenian, pe care se pare că le-au inspirat. Relațiile de schimb cu mediile bronzului anatolian, minoic sau micenian sunt puse în evidență și pe baza altor artefacte cum ar fi cazanele de bronz, vârfurile de lance cu tub de înmănșare, vasele de tip *pthos*, vasele de metal de tip *Vapheio* și altele. În sfârșit, autorul face și referiri la mitul Argonauților sau cel al lui Prometheus.

O discuție interesantă asupra schimbului la distanță dintre spațiul caucazian și Anatolia, spațiul mesopotamian și chiar cel al Europei răsăritene, este deschisă de către A. Bobokhyan, „*Sicle caucasien*”: *Zur Frage der bronzezeitlichen Gewichtssysteme im Kulturgebiet zwischen Kaukasus und Taurus* (p. 179–203). În continuarea unor încercări mai vechi prin care a fost dedus intuitiv seculul caucazian/*sicle caucasian* în greutate de circa 8,4 grame, autorul se străduiește să pună în evidență unitățile de măsură pentru greutăți, folosite de meșterii făurari caucazieni din epoca bronzului la realizarea aliajelor din care erau confecționate diferitele artefacte. Sunt prezentate și analizate o serie de piese din piatră (Novosvobodnaja, Dolmen 1), alabastru (Stanica Suvorovskaia K.16/M.3) sau forme de turnare (Malaja Ternovka K.2), prin comparații cu piese asemănătoare din Mesopotamia, Siria și Anatolia. Sunt de luat în seamă și precizările de ordin spațial și cronologic din nota 2 sau cele privind criteriile de identificare a greutăților expuse în nota 3.

G. Narimanišvili și N. Šanšašvili, *Neue Forschungen zur Trialeti-Kultur* (p. 205–221), discută pe marginea unor structuri constructive de excepție din aria culturii Trialeti. Este vorba mai întâi de câteva kurgane de la Trialeti și de la Surtaketi. În afara dimensiunilor foarte mari, cu structuri interne complexe, acești tumuli se mai caracterizează și prin prezența unor *dromoi* pavați cu piatră, cu lungimi ce ating, cum este cazul Kurganului XLVII, 356 m și despre care se presupune pe drept că au fost folosite în cadrul unor ceremonii funerare fastuoase. Acestea au fost puse de către autori în relație cu structurile asemănătoare de la piramidele faraonilor Unis și Mentuhotep, în Egipt, sau cu cea de la complexul funerar hittit descoperit la Giaur-Kale, lângă Ankara. Sunt discutate și alte structuri „ciclopice” din mediul Trialeti, ca cele de la Šaori și Abuli, situate la altitudini mari și având la fel de complexe structuri, evident inspirate de ceremonialurile pe măsură de sofisticate. În același timp se arată că aceste structuri și ceremonialuri sunt în bună măsură datorate structurii ierarhice a comunităților Trialeti.

Sunt binecunoscute de mai multă vreme, pentru bronzul timpuriu, carele cu patru roți descoperite în înmormântările Jamnaja, Novosvobodnaja sau în cele din Caucaz, ca și cele mai târzii, descoperite în medii Katakombnaja ori cele de tip Sintašta. O reluare a discuției pe această temă este oferită de S. Burmeister, *Transport im 3. Jahrtausend vor Christus. Waren die Wagen ein geeignetes Transportmittel im Überlandverkehr?* (p. 223–235). Autorul se întreabă în ce măsură carele cu patru roți, a căror folosire pentru transport pare deja dovedită prin descoperirea de la Langbett, în Germania, au fost folosite cu adevărat la transportul pe trasee lungi. După opinia sa, aceste vehicule nu ar fi putut face față unor călătorii pe

distanțe lungi, de-a lungul unor spații accidentate, acoperite de păduri dese și traversate de nenumărate cursuri de apă, ele putând răspunde eventual unor asemenea trasee doar în spațiile de stepă. Cât privește carele cu două roți, autorul este de părere că documentarea arheologică este încă insuficientă pentru o corectă interpretare.

M. Uerpmann, H.-P. Uerpmann, *Zug- und Lasttiere zwischen Majkop und Trialeti* (p. 237–251), se ocupă de resturile faunistice din stațiunile de epoca bronzului din Georgia. Pe baza analizelor osteologice, este pusă în evidență talia mare a exemplarelor de bovine, precum și folosirea lor intensă ca animale de tracțiune. De asemenea, bovinele de talie mare au jucat un rol important în cadrul ceremoniilor funerare cu înalt statut social. Resturi osteologice de cai domesticiți apar în spațiul caucazian abia la mijlocul epocii bronzului, după cum o dovedesc câteva date ¹⁴C, dintre care cea mai veche provine din M.1 de la Nerkin Naver și care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2400–2035 BC. Aș face observația că, pentru mormântul respectiv, se face, prin nota de subsol 21, o trimitere la contribuția lui H. Simonyan „*in diesem Band*”, care însă nu este cuprinsă în volum. O domesticire locală a calului nu poate fi exclusă pentru zona caucaziană, dar lipsesc descoperiri clare în acest sens. Prezența cabalinelor sălbatice ar putea fi, după cei doi autori, demonstrată prin decorul de pe paharul de argint de la Majkop, unde sunt reprezentate, bovine, un cal, mufloni sau gazele, ca și un leu și două leoaice sau tigroaice. Cămilele și măgarii, ca animale de transport, nu sunt încă documentate în Caucaz anterior începutului epocii fierului, dar sunt de așteptat și asemenea date.

O succintă discuție asupra fenomenului Martqopi-Bedeni este deschisă de către J.-K. Bertram, *Zum Martqopi-Bedeni-Horizont im Südkaukasusgebiet* (p. 253–261). Conceptul Martqopi-Bedeni este considerat de majoritatea cercetătorilor ca un orizont cronologic heterogen, conținând atât elemente ceramice de tip Kura-Araxes, cât și elemente specifice, mai ales în ceea ce privește structurile funerare, culturii înmormântărilor tumulare (*Kurgan culture*). După părerea autorului, acest orizont cronologic, încă greu de definit cu precizie, poate fi datat la mijlocul mileniului III a. Ch. Cu toate că respectivul orizont cronologic este caracterizat prin numeroase schimbări în cultura materială sau în comportamentul funerar, o explicație pentru constituirea acestui orizont prin migrații nu poate convinge.

L. Rahmstorf, *Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millennium BC* (p. 263–295), deschide o amplă discuție asupra relațiilor egeeo-caucaziene. După câteva precizări de ordin cultural-cronologic necesare pentru înțelegerea diferitelor puncte de vedere, autorul se oprește asupra unor categorii de descoperiri care conturează relațiile în discuție. O atenție aparte, cu accente critice față de unele puncte de vedere mai vechi, este acordată diferitor tipuri de topoare cu gaură de înmănșare a căror arie de răspândire se întinde de la Ural și până în Europa Centrală, iar spre sud în spațiul egeean, Anatolia și Caucaz. Apariția mormintelor tumulare, iarăși pe o arie foarte extinsă din stepele nord-pontice și până în pusta maghiară sau în nordul spațiului egeean, este și ea la rândul ei discutată, fiind privite critic, de la bun început, interpretările mai vechi conform cărora răspândirea acestui obicei funerar s-ar datora pătrunderii populațiilor „kurganice” dinspre nord-est. Mai sunt luate în considerație, din aceeași perspectivă, răspândirea suporturilor de vatră, a tuburilor din os, adesea decorate, a podoabelor din lapis lazuli, precum și folosirea lânii ovinelor domestice. Extinderea metalurgiei cuprului aliat cu staniul este și ea avută în vedere, odată cu răspândirea greutăților și a sigiliilor. După părerea autorului, toate acestea fac dovada unor strânse relații egeeo-caucaziene care au

evoluat de-a lungul a două etape/perioade principale, cea dintâi fiind plasată între 3200–2500 a. Ch., iar cea de a doua între 2500–2200 a. Ch. Pentru această vreme, există indicii privind un proces de urbanizare a societăților din epoca bronzului, atât pentru Orientul Apropiat, cât și pentru Europa Centrală sau spațiul egeean, lipsind însă în spațiul caucazian, unde, foarte probabil, continua modul de viață pastoral. Autorul propune cinci criterii pentru a defini ceea ce numește „*the Early Urban Package*”: 1 – Sistem de măsuri și greutate unificat; 2 – Utilizarea administrativă a sigiliilor sau chiar a înregistrărilor scrise; 3 – Metalurgie complexă (folosirea staniului/aurului/argintului la realizarea aliajelor, tehnici elaborate de minerit, aliaj și turnare); 4 – Ceramică standardizată, poate chiar producție de masă (folosirea roții olarului); 5 – Apariția unor așezări cu suprafețe pe peste 4–5 ha sau cu o populație de peste 1000 locuitori. Dacă pentru spațiul egeean, Anatolia sau Syria, aceste criterii sunt vizibile, pentru Caucaz poate fi identificat doar cel de al treilea, eventual și folosirea unui sistem de măsuri și greutate. Dar chiar și în această situație spațiul caucazian era integrat în sistemul de schimb la distanță, mai ales în ceea ce privește produsele metalurgiei, cu acele regiuni unde se trecuse deja la stadiul proto-urban.

O altă contribuție pe aceeași temă este cea semnată de S. Hansen, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC* (p. 297–316). Scopul urmărit este acela de a contura „*dimensiunile metalurgiei practicate de-a lungul mileniilor IV și III a. Ch.*”. Apariția la mijlocul mileniului IV a. Ch. a unor tehnici de bază ale metalurgiei asociate cu domesticirea calului și folosirea acestora pentru transportul la distanță, indică constituirea unui cadru social fără de care acestea nu aveau cum fi efective. Discuția asupra acestei perspective a fost frânată de mai vechea imagine asupra începuturilor epocii bronzului bazată pe o ordonare strict tipologică, în faze și subfaze, în realitate lipsită de teme. Utilizarea unor sisteme de date, independente de tipologie, cum sunt analizele dendrocronologice sau, mai cu seamă, cele radiocarbon au determinat o cu totul altă perspectivă asupra unor fenomene culturale cum sunt Cultura Baden, Cultura Amforelor Sferice și Cultura Ceramicii Șnurate, Cultura Campaniformă și culturile Jamnaja și Katakombnaja, pentru care s-a dovedit că au avut o vechime și o durată remarcabile. Piatra de temelie a discuției o reprezintă faimosul M.5 din kurganul 31 de la Klady (cultura Majkop). Dacă mai de mult mormântul era plasat cândva în secolul XXIV a. Ch., astăzi este propusă o datare, pe baza mai multor

date ^{14}C , la mijlocul mileniului IV a. Ch., ceea ce schimbă perspectiva, cimitirul de la Klady fiind astfel corelat cu perioadele Uruk mijlocie și târzie din Mesopotamia și Anatolia. Inventarul M.5, ultimul din kurgan, este de-a dreptul fastuos. Categoria cea mai bine reprezentată este constituită din piesele de arsenal. Topoare din piatră, topoare cu gaură de înmănșare din bronz, din care două decorate, o spadă, pumnale, săgeți din silex. Li se adaugă vase din bronz, piese de port, dălți din bronz, vase din lut. Pe baza acestui bogat inventar, autorul relaționează cimitirul Majkop de la Klady de fenomene culturale contemporane din Europa, cum, de altfel, o dovedește și decorul păstrat pe câteva lespezi de piatră din M.1, din kurganul 28, cu analogii într-un mormânt de la Leuna-Göhlitzsch, în Germania, aparținând mediului culturii Bernburg, pentru unele contexte ale acestui mediu cultural fiind cunoscute resturi de cal. Depunerile de arme în mormintele cimitirului de la Klady pun în lumină existența unei categorii de „războinici”, cu o ideologie corespunzătoare. Nu există surse scrise directe, dar autorul nu se sfiește să facă referiri la mitul lui Gilgamesh.

În ultima contribuție din volum, E. Schalk, *Commentary on arguments for the metallurgical potential of a specific geographical area in prehistoric times* (p. 317–323), concluzionează asupra încheierilor celorlalți autori privind metalurgia. Este subliniat potențialul metalurgiei, prin produsele sale, de a susține relațiile interculturale dintre diferite zone cu zăcămintele cuprifere și nu numai, cum sunt cele din Bazinul Carpatic, din Bazinul Dunării de Jos și cele din Caucaz. Sunt enumerați factorii care au favorizat această interacțiune pe spații largi, cum ar fi: 1 – condițiile mai lesnicioase de exploatare a zăcămintelor cuprifere; 2 – solul fertil din Bazinul Carpatic și regiunea Kuban; 3 – mijloacele de transport deja existente; 4 – eficiența meșterilor făurari itineranți, transumanța și variatele strategii de subsistență.

Întregul volum reprezintă un succes pentru cercetarea preistoriei Europei sud-estice și chiar dincolo de ea. Fiecare contribuție a reușit să revadă, pe urma unor metodologii moderne ca și prin abordări noi, complicatul sistem al interacțiunilor culturale de-a lungul epocii bronzului european. Mi-aș permite să îl recomand arheologilor români care se ocupă de epoca bronzului, și nu numai, mai ales datorită faptului că se vede din literatura românească de specialitate că recursul la informațiile din zona caucaziană este mai puțin prezent.

Ion Motzoi-Chicideanu

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, *Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig.

Volumul ne oferă un extins raport de săpătură în cadrul căruia sunt prezentate rezultatele cercetărilor efectuate în cursul anului 2010 la unul dintre tumulii aflați pe o porțiune din traseul autostrăzii A2. Este regretabil că pentru celelalte movile funerare învecinate și cercetate concomitent nu au fost publicate încă rezultatele, fapt ce reduce din valoarea raportului prezentat acum, dar fără voia colectivului de autori.

După un *Cuvânt înainte/Avant-propos* (p. 7–10) semnat de C. Schuster, urmează A. Morintz și C. Schuster, *Localizare, cadrul natural, descrierea gradului de conservare a sitului* (p. 11–13), A. Morintz, *Metoda de săpătură* (p. 15), R. Kogălniceanu, *Descrierea complexelor și a mormintelor* (p. 17–21), A. Comșa, *Date antropologice* (p. 23–51), G. El-Susi,

Analiza resturilor de animale (p. 53–56), C. Schuster, *Reconstituire și interpretare* (p. 57–80), G. Mureșan, *Notă privind restaurarea și conservarea pieselor de metal* (p. 81–82), un rezumat în limba franceză (p. 83–90), *Bibliografie* (p. 91–103), *Explication des figures* (p. 107–109), iar apoi cele 65 de figuri. Traducerea în limba franceză a fost făcută de E. Nicolae.

Titlul pompos *Localizare, cadru natural, descrierea gradului de conservare al sitului* se sprijină pe o expunere care abia depășește două pagini. Din cele expuse aflăm cam ce a suferit de-a lungul timpului, din Cambrian și până în vremurile noastre, „microzona de interes” ca să ajungă așa cum o vedem astăzi. Este de remarcat străduința de a compara mai vechile hărți cu cele actuale, chiar dacă au fost folosite doar două, una

din 1915 și alta mai recentă. S-a încercat o eventuală punere în evidență a unor grupări de tumuli, de altfel cunoscute de mai mult timp. Cercetările de suprafață anterioare campaniei de săpături nu aveau cum să dea rezultate datorită faptului că cele mai multe movile au fost aplatizate în urma agriculturii intensive impuse dinainte de 1989. Poate ar fi fost util să se consulte documentația existentă la OCPI Constanța, știut fiind faptul că în arhivele OCPI-urilor județene din țară există numeroase stereofotografii făcute prin anii '60, ca să nu mai amintesc de arhiva ANCPI.

De-a lungul unei pagini întregi este descrisă *Metoda de săpătură*. Avem de-a face cu o înșiruire de detalii inutile, pagina respectivă putând fi înlocuită cu un plan general, corect redactat (pe cel de la fig. 18 este înregistrat mai degrabă o situație ipotetică decât ceea ce a existat). Dar foarte probabil că descrierea excesiv de amănunțită este utilă funcționarilor de la firma COLAS S.A., firmă ce a asigurat finanțarea cercetărilor. Ca mod de abordare, „metoda” de săpătură propusă nu aduce ceva nou, fiind bine cunoscute exemple oferite de cercetările din tumuli de la Valea Lupului (vezi M. Dinu, MCA 5, 1959, p. 246–252; idem, MCA 6, 1959, p. 203–207) sau, mai ales, Smeeni (vezi N. Simache, V. Teodorescu, MCA 8, 1962, p. 273–282), pentru ambele cazuri strategia de cercetare fiind stabilită conform indicațiilor lui Ion Nestor. Poate ar fi fost necesară și o prelungire a secțiunilor dincolo de limitele movilei pentru a verifica dacă au existat sau nu și înmormântări dincolo de acestea.

Miezul raportului este constituit din *Descrierea complexelor și mormintelor* ce se întinde pe ceva mai mult de patru pagini. Sunt prezentate cele 16 morminte, patru complexe și șanțul circular ce înconjură tumulul. Din descriere, ca și din ilustrațiile adiacente, reiese cu claritate că cercetarea de detaliu nu a fost făcută cum trebuie. Pentru M. 3, 4, 8 și 15 nu s-a precizat care ar fi fost limitele fiecăruia în plan. Pentru fiecare mormânt, ca și pentru „complexe”, este indicată de fiecare dată adâncimea față de cota 0 (119,50 m). Dar în cazul unor morminte tumulare relevantă trebuia să fie poziția stratigrafică față de structura movilei, nu adâncimea. Situația M. 9 reprezintă un nefericit ghinion. În ce măsură pietrele aparținând „complexului 4” făceau parte sau nu din „mantaua” movilei e greu de știut, dat fiind că asemenea pietre s-au găsit doar într-o parte a acesteia. Mai degrabă este de presupus că provin de la un complex distrus/deranjat. Ceea ce este prezentat drept M. 5 „constă în câteva fragmente de oase care, la o analiză ulterioară, s-a dovedit că aparțineau unui cal”. Complexul 1/M. 1–2 a fost, evident, o depunere deosebit de, ca să zic așa, complexă, căreia autorii săpăturii, deși s-au străduit, nu prea au reușit să îi dea de cap. Din descriere, ca și din ilustrații (planuri și fotografii la fig. 19–27), se poate constata că procedeul de săpare doar pe niveluri (de săpătură/cazma) succesive nu prea a oferit informații... Unul dintre martorii stratigrafici suprapunea complexul 1, dar a fost tăiat (distrus ca atare) pentru cercetarea de plan. Păstrarea martorului pentru a surprinde situația stratigrafică ar fi fost mai mult decât binevenită, cu atât mai mult cu cât, așa cum se vede din fig. 25, mai ales fotografia (între ce se vede în fotografie și ceea ce a fost trecut pe plan, există diferențe), au existat trei complexe distincte care se întretaiau. Întreaga situație este încurcată, singurul element sigur fiind bucata de tablă contemporană. La fig. 14, unde este ilustrat profilul 6, este schițată cu linie întreruptă ceva ce ar putea fi o movilă primară, ridicată direct peste lutul galben. Această, subțire de altfel, indicație ca și poziția centrală a M. 1–2 ar putea susține opinia conform căreia acesta a fost mormântul principal. Prezența pietrelor, evident deranjate, ca și a lemnului (în niciun caz „bârne”, căci cel mai gros fragment de lemn abia are 5 cm în diametru) indică faptul că structura mormântului a fost

aparte. Este destul de posibil să fi fost vorba de o cistă din pietre, deși asocierea cistă din pietre + lemn este destul de rar întâlnită. Mormântul 6, deși a fost suprapus de unul dintre martorii principali, nu a beneficiat de o înregistrare stratigrafică. Scheletul (chircit pe dreapta, orientat NNV–SSE) a aparținut unui copil. Ca poziție, este periferic față de mormântul primar. Importantă este observația conform căreia „depunerea” de scoici descoperită deasupra oaselor ar putea indica faptul că acestea au fost acoperite cu stuf, foarte probabil o rogojină care, împreună cu prezența ocului, reprezintă elemente de structură mortuară cunoscută pentru înmormântările Jamnaja. Ca inventar a avut două așchii de silex. Ceea ce este însă demn de reținut este poziția neanatomică a craniului, fapt ce poate indica o manipulare postmortem a cadavrului. Situat tot periferic, mormântului 7, de adult (chircit pe stânga, orientat E–V), nu i-au fost precizate limitele gropii și nici poziția stratigrafică. De altfel, la o privire atentă, se poate observa că scheletului desenat la fig. 33/a îi lipsesc niște oase ce se pot vedea în fotografia așezată dedesubt (la fig. 33/b)! Ca inventar a avut un os de mamifer de talie mare (care nu este trecut pe planul mormântului) și, eventual, un ciob (neilustrat) și un cui din metal. Și în cazul M. 10 s-a constatat o situație specială. Peste un schelet de adult (chircit pe dreapta și, atât cât se poate aprecia din planul și fotografiile de la fig. 34, orientat V–E) au mai fost identificate părți de la scheletul altui individ, ceea ce ar putea identifica un alt caz de manipulare postmortem, în sensul că scheletul mai bine păstrat a fost deranjat de un mormânt mai vechi, ale cărui resturi au fost apoi reasezate în mormânt. Lipsește, din păcate, din nou precizarea limitelor gropii pentru a soluționa clar problema. Mormântul suprapune șanțul periferic, ceea ce îl situează într-o poziție cronologică mai târzie, dovedind astfel o utilizare relativ îndelungată a movilei funerare. Mormintele 11, 12 și 16 (vezi fig. 35), cu schelete de la doi adulți și un copil, par a constitui împreună un mormânt colectiv, la care s-a adăugat și un al patrulea (M. 12a) tot de copil. Ca poziție este periferic, conform planului de la fig. 18, suprapunând parțial șanțul periferic. Nu a fost determinată limita gropii, iar pentru scheletele 11, 12 și 16 dispunerea a fost oarecum identică (chirciți pe dreapta, orientați în sectorul NE–ENE). Prezența unor scoici, aduse foarte probabil cu stuful care a acoperit cadavrele, ca și a ocului, plasează mormântul cvadruplu tot la vreme Jamnaja, dar la o anume distanță în timp față de ridicarea movilei primare, dacă privim lucrurile stratigrafic și planimetric. Inventarul este reprezentat printr-un alt os de mamifer mare. Mormântul 13, așa cum era de așteptat după numărul său, a fost din nou lovit de ghinion, adică de o ploaie puternică. Deși umplutura gropii era constituită din lut galben, nu a fost delimitată groapa și nici nu a fost precizată poziția stratigrafică. S-a putut constata doar că era vorba de un schelet de femeie (chircit pe stânga, orientat ENE). În cazul M. 14 (fig. 37) nu este vorba de un schelet chircit lateral, ci de unul în decubit dorsal cu membrele inferioare îndoite din genunchi și căzute lateral, așa cum o dovedește poziția membrilor superioare și cea a cutiei toracice. Groapa, deși umplută cu lut galben, nu a fost delimitată. Și în acest caz lipsesc oase în desenul planului, iar craniul a fost desenat la ochi. Foarte importantă ar fi fost stabilirea raportului stratigrafic dintre mormânt și șanțul periferic, cele două (așa cum se vede din poză) atingându-se, dar ocazia a fost pierdută... Eventuala prezență a stufului, „dovedită” de scoici, ca și a ocului, precum și dispunerea scheletului, atestă apartenența acestuia la grupul înmormântărilor de tip Jamnaja. Inventarul se compunea din șase așchii de silex. Complexul 2, de formă ovală, cu o umplutură din pământ galben și negru (vezi fig. 28), li s-a părut autorilor săpăturii ca având aspectul „unui țest din lut”. Dar, conform planului general de la fig. 8, complexul 2 se

afla în relație, planimetric vorbind, foarte strânsă cu M. 4. Adâncimile la care cele două complexe arheologice au fost surprinse diferă, iar relația stratigrafică dintre cele două nu a fost înregistrată, așa cum ar fi trebuit. Complexul 3 ar putea să fi fost un mormânt de incinerare slav timpuriu, după vasul de tip Praga-Jitomir-Korčak, prezentat la fig. 29, dar conținutul vasului nu a fost verificat. Complexul 5 este interesant. A fost descoperit la „*curățarea profilului nr. 9*”. Din fotografia de la fig. 31, se poate vedea că respectivul complex era constituit dintr-o groapă, dar care nu a fost înregistrată în plan. Faptul că, alături de „ceșcuță”, s-au mai găsit și două „*fragmente indeterminabile de oase lungi*” ar fi impus o privire mai atentă, dar... În ceea ce privește datarea – la *sfârșitul Bronzului Mijlociu sau Târziu* –, lucrurile par a sta așa cum a propus autorul. Șanțul periferic, unul dintre elementele principale ale structurii T. 3, a fost pus în evidență în plan, el având o formă circulară cu diametre axiale de 22, respectiv 23 m. De asemenea, poziția șanțului a fost marcată pe profilele axiale. Către N șanțul pare a nu se închide, iar autorii săpăturii nu au făcut precizări în această privință. Nu a fost precizată nici poziția stratigrafică a șanțului față de nivelul de călcare antic (nivelul de poză al movilei). În schițele de profil prezentate la fig. 9–13 și 16 pare a reieși că șanțul suprapune nivelul de poză!! Fără îndoială șanțul circular periferic a marcat spațiul funerar în al cărui centru se afla complexul 1/M. 1–2. Nu mai avem cum știi cu certitudine dacă acesta a avut sau nu o movilă primară – *Primärhügel* –, așa cum se cunoaște din alte complexe funerare Jamnaja. Unele dintre morminte (M. 6, 13–15) par să fi aparținut tot spațiului marcat de șanțul circular, în timp ce celelalte sunt ulterioare, căci fie suprapun șanțul periferic, fie sunt situate dincolo de el (M. 7–8, 11–12, 16). Din păcate, în lipsa unor observații corecte, nu mai avem cum știi care a fost poziția stratigrafică (față de structura movilei) a M. 5, cel constituit de fapt din *câteva oase* de cal. Complexul respectiv e posibil să fi reprezentat un „jertfelnic” aparținând movilei primare, fapt cunoscut de altfel în mediul Jamnaja.

Urmează *Date antropologice*. Pe parcursul celor peste 28 de pagini sunt expuse cât s-a putut de detaliat observațiile făcute asupra resturilor osteologice umane. Ies în evidență, prin importanța lor, constatările privind osemintele din ceea ce săpătorii au denumit M. 1–2. Au fost identificați șapte indivizi. Dacă primii patru sunt documentați prin schelete craniene și post craniene, scheletele 5–7, în cazul primelor două sunt reprezentate prin câte doi dinți, respectiv doar unul, iar al treilea doar printr-un fragment de temporal. Prezența acestora pare a sublinia, din nou, posibilitatea unor manipulări post-mortem. Corect efectuată, analiza antropologică este un câștig al volumului. Ar fi fost însă necesar și un tabel centralizat, care să cuprindă pe morminte numărul de indivizi recunoscuți, grupele de vârstă și sex etc. Așa mai atrage atenția asupra faptului că adoptarea de către autoare a opiniilor Olgăi Nercrasov și a colaboratorilor săi, privind mixajul între *ocromani* și mediteranoizii sau dinaricii dobrogeni, ar fi trebuit să fie ceva mai rezervată, știut fiind faptul că acest punct de vedere este părăsit de cercetarea modernă încă din anii '70.

Redactată cu profesionalism, *Analiza resturilor de animale* se întinde pe ceva mai mult de 4 pagini, fiind completată și cu un util tabel centralizat, cu ajutorul căruia se subliniază prevalența osemintelor de cal și de ovicaprine față de bovidee. Firesc se acordă o anumită atenție oaselor de cal, atrăgându-se atenția asupra faptului că acestea provin din *părți cu valoare alimentară ceva mai mică*, ceea ce ar putea ridica unele semne de întrebare privind rostul lor.

Pe baza înregistrărilor făcute în cursul săpăturii arheologice, se propune apoi o *Reconstituire și interpretare*. Se poate spune că textul, de-a lungul celor 24 de pagini, este

avântat. După reluarea considerațiilor generale privind înfățișarea și poziția movilei T.3, sunt „discutate” „*câte ceva despre movilele funerare de pe teritoriul României și dincolo de hotarele țării*”. Sunt menționate mai multe movile din Moldova, Dobrogea și Muntenia, subliniindu-se că Oltenia, Banatul românesc și Transilvania „*sunt mai sărace în tumuli*”. Lucrurile nu stau chiar așa, căci în Oltenia, mai ales în partea de sud a provinciei, de-a lungul Dunării sunt vizibile nenumărate movile, unele de dimensiuni remarcabile, cum este cazul de-a lungul Dunării, de la Calafat către Islaz. Aș menționa acum grupările din preajma localității Deveselu, apoi cele din ariile Giurgiu–Urzicuța–Siliștea Crucii–Afumați unde sunt binecunoscutele *Măguri înșirate* sau Seaca de Câmp–Rast–Negoiu–Catane. Unele au fost cercetate, cum e cazul cu *Măgura Barbului* de lângă Rast sau de lângă Seaca de Câmp (vezi mai nou rapoartele respective la VI. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR IntSer. 72, Oxford, 1980). O situație identică există și pe malul sudic al Dunării de la confluența cu Timocul și până la cea cu Țibrița, care se continuă cu cele menționate de autor. O privire mai atentă asupra documentelor cartografice (inclusiv, pentru România, stereofotografiile din arhivele OCPI) sau a unor repertorii arheologice deja publicate (așa cum ar fi, de pildă, A. Păunescu, V. Chirica, P. Șadurschi, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, București, 1984 vol. I, 1985, vol. 2) ar conduce firesc la constatarea că pentru zona în discuție există nenumărate asemenea monumente. Dar foarte puține asemenea movile funerare au fost cercetate, astfel că este dificil de a le atribui în totalitate fenomenelor Jamnaja sau Katakombnaja. Cu toate acestea, practica ridicării tumulilor la începutul epocii bronzului este evidentă și extrem de larg răspândită, mai ales dacă luăm în considerație miile de asemenea monumente în stepele nord-pontice și în aria situată înspre Caucaz sau dincolo de Urali. În ce măsură prezența până în Europa Centrală a movilelor funerare poate dovedi sau nu o „migrație” efectivă Jamnaja sau transportarea unui „*Yamnaya Package*”, ca modă funerară, este mai greu de stabilit deocamdată (vezi mai nou R. Harrison, V. Heyd, *The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of „Le Petit-Chasseur I + III” (Sion, Valais, Switzerland)*, PZ, 82, 2007, 2, p. 130–214). Discutând succint despre amplasamentul unora dintre movilele funerare, autorul semnalează existența unor „*pâlcuri sau adevărate alinamente de tumuli*”, bazându-se pe exemple din România, Basarabia sau Ucraina. Din păcate, nu se discută relaționarea dintre aceste pâlcuri și formele de microrelief. În destul de multe cazuri se poate observa că movilele, deseori grupate, sunt situate pe malurile unor cursuri de apă de unde se puteau controla zonele de pășunat. Așezări corespunzătoare nu prea se cunosc, ceea ce ar putea indica o anume mobilitate a comunităților umane, mobilitate legată tocmai de păstorit, ca element principal al strategiei de subzistență. Este cu totul posibil ca grupările de movile funerare, prin poziția lor fixă, să marcheze tocmai zonele de pășunat ale unor subunități sociale (familii).

Înălțarea movilelor funerare era, cât se poate de firesc, determinată de succesiunea înmormântărilor care au dus la adăugarea unor noi straturi de pământ peste cea dintâi movilă. Din păcate, așa cum am mai arătat, în cazul T.3 de la Medgidia lipsesc acele observații stratigrafice care să pună în evidență structura primară în relație cu ceea ce au adus cu ele înmormântările secundare. Paralelele cu alte cazuri citate de autor nu rezolvă problema. Șanțurile circulare periferice au reprezentat, de fiecare dată, frontiera dintre zona funerară, sacră și spațiul profan din jur, la fel cu ringurile de piatră periferice. Cele mai multe dintre mormintele depistate în T. 3

erau deranjate, astfel că despre tipul de mormânt și gropile respective sunt prea puține de spus, iar paralelele luxuriante cu alte cazuri nu ajută prea mult. Mai mult, autorului i-a scăpat faptul că în movila funerară de care s-a ocupat nu au existat decât gropi simple, lipsind cele cu treaptă, specifice unei etape mai târzii a fenomenului Jamnaja.

Orientarea scheletelor, așa cum este prezentată și discutată, ridică semne de întrebare. Din cele 16 morminte o precizare „*grosso modo*”, fără indicarea precisă în grade sexagesimale sau miimi pentru toate scheletele, a fost făcută doar pentru șapte. Pentru celelalte, extrem de precar păstrate (M. 1–4, 8–10 și 15), orientarea nu a putut fi stabilită sau s-a făcut la ochi (M. 13). Nu este făcută o relaționare cu pozițiile defuncțiilor și, ceea ce este mai grav, nu s-a făcut nicio raportare la grupele de sex. Ca atare, sumarele considerații, cu trimiteri însă cât se poate de numeroase, sunt gratuite. La fel de puțin lipsită de temei este și întrebarea în legătură cu un presupus „*cult al soarelui*”. De fapt, movilele funerare, cu structura lor foarte complexă și cu o continuitate de înmormântări, au avut propriile reguli de dispunere (în special de orientare) a morților, după repere proprii, mai greu de distins la o privire în fugă, dar cel mai probabil stabilite conform raporturilor intracomunitare, precum și în relație cu spațiul imediat controlat de subunitățile sociale (familii, clanuri). Aceleași observații pot fi făcute și despre cum au fost prezentate și discutate pozițiile scheletelor, atunci când săpătorii au putut să își dea seama.

Discuția despre inventarele mormintelor începe cu referiri la prezența ocului. Aș sublinia însă că prezența ocului, constituie un element al structurii interne a mormântului, la fel ca rogojinile din stuf sau alt material vegetal, calcarul, cărbunele, și nu este un element de inventar. Aș mai adăuga că de multe ori, datorită unor cercetări/săpături în teren superficiale, prezența ocului nu a fost constatată, astfel că o imagine de ansamblu asupra obiceului de a depune ocră în morminte este dificil de alcătuit. Oricum, practica respectivă apare ca specifică înmormântărilor tumulare din prima parte a epocii bronzului, fapt ce a dus și la apariția, și folosirea, termenului de *în mormântări cu ocră roșu*, termen azi cu totul anacronic. Materialul litic din două morminte ale T. 3 este constituit din două așchii la M. 6 și alte șase la M. 14. Toate sunt atipice. Eventual, ele ar putea fi piese legate de ocupația celor doi defuncți, așa cum pare să fie cazul pentru mormintele, din alte localități, citate de autor. Dar raportarea acestor așchii din silex la piese din piatră, cum este sceptra de la Casimcea, este cu totul deplasată, piesa de la Casimcea fiind un obiect de prestigiu, cu un caracter cu totul aparte. În ceea ce privește materialul osteologic animalier, din capul locului se pornește cu aprecierea lor drept „*ofrande*”. Dar ofranda este o depunere rituală, cu un caracter aparte, uneori ilustrată prin depunerea unor animale întregi, cum este cazul binecunoscutelor morminte din epoca bronzului de la Sintașta sau în cazul unor morminte aparte ale Culturii Amforelor Globulare, ca și în morminte Abașevo, unde se cunosc și situații cu totul aparte, cum este cazul K. 3/M. 01 de la Potapovka, unde craniul defunctului a fost înlocuit cu unul de cal (cf. I. P. Vasiliev, P. F. Kuznetsov, A. P. Semenova, *Potapovskij kurganyj mogil'nik indoiranskix plemen na Volge*, Samara, 1994, p. 20, fig. 11). De fiecare dată, prezența unor schelete de animale întregi (cai, bovine, ovicaprine sau câini, câte o dată chiar și porcine), bine integrate în structura complexelor mortuare, corespunde integrării unor anume specii animale în contextul ritual al comunităților umane pe măsura creșterii poziției lor în strategia de subzistență și, corespunzător, a controlului spațiului înconjurător. În niciun caz nu poate fi vorba de așa ceva la T. 3 de la Medgidia, căci resturile de oase de animale sunt fragmentate, ceea ce indică mai degrabă resturi de hrană depuse alături de defuncți, ceea ce este cu totul altceva. Pe de

altă parte, prezența unor astfel de resturi (oase de cal și nu numai) în mantaua movei pare a indica o anume succesiune de episoade ceremoniale corespunzând succesiunii etapelor de ridicare a acestora, ceea ce a scăpat săpătorilor și interpretatorilor... Oase de animale au fost descoperite în cinci morminte individuale (M. 4, 6, 7, 10 și 11), precum și în M. 1–2 (vezi Tab. 1, p. 55). Cel mai probabil este vorba de resturi de hrană. În M. 1–2 au fost găsite 28 de fragmente osoase de cabalină (fragmente mici de craniu, falange, coaste, vertebre, dinți), alături de care se mai aflau 14 fragmente de oase de ovină, o bucată de femur și alta de la o coadă de vacă. Foarte importantă este prezența oaselor de cal. Pe teritoriul României se cunosc deocamdată foarte puține complexe funerare cu oase de cabalină, dar niciunul nu se plasează în vreme/mediu Jamnaja, M. 1–2 din T. 3 de la Medgidia fiind astfel primul complex funerar Jamnaja cu oase de cabalină identificat. Foarte numeroase astfel de complexe se cunosc în stepile nord-pontice, de unde, prin Basarabia și mai ales prin Bugeac, pătrund spre sud-vest. Folosirea cailor și integrarea acestora în ansamblul ceremonial al populațiilor de păstori nord-pontici constituie obiectul unor numeroase studii care au atacat problema din perspective diferite, ceea ce dovedește importanța problemei (vezi, de pildă, J. P. Mallory, *In search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*, New York, 1989; N. L. Morgunova, O. S. Khokholova, *Kurgans and nomads: New investigations of mound burial in the Southern Urals*, *Antiquity* 80 (308), 2006, p. 303–317; David W. Anthony, *The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze Age Raiders from Eurasian Steppes shaped the Modern World*, Princetown, 2007; Philip L. Kohl, *The making of bronze Age Eurasia*, Cambridge, 2007; E.E. Kuzmina, *The Prehistory of the Silk Road*, Philadelphia, 2007; Bryan K. Hanks, Katheryne M. Linduff, *Social complexity in prehistoric Eurasia. Monuments, Metals and Mobility*, Cambridge, 2009).

Dacă borcanul din complexul 3, prin forma sa caracteristică, nu ridică probleme privind încadrarea cultural-cronologică, în ceea ce privește ceașca din complexul 5 lucrurile nu sunt foarte clare. Caracterul complexului din care făceau parte *câteva resturi osteologice umane și o ceașcă* nu a putut fi stabilit. Prezența oaselor umane, chiar foarte puține, ar putea indica un complex funerar.

Încercările autorului de încadrare a T. 3 de la Medgidia în universul cronologic Jamnaja sunt de felicitat. Dar mai puțin de felicitat sunt încercările față de care autorul se raportează. Trebuie ținut totuși cont de faptul că cercetarea fenomenului Jamnaja, în complexitatea lui, conține încă destule contradicții, mai ales cronologice.

În lipsa unor datări cu ^{14}C , descoperirile din T. 3 de la Medgidia au fost raportate, foarte corect, la alte înmormântări Jamnaja, în mare în perioada timpurie a epocii bronzului. Nomadismul comunităților Jamnaja, atât de drag unor specialiști și la care se raportează și autorul, ar trebui văzut însă și prin prisma unor cercetări mai noi (cf. M. D. Frachetti, *Pastoralist Landscapes and Social Integration in Bronze Age Eurasia*, Berkley – Los Angeles – London 2008; Elke Kaiser, *Эгалитарное пастушеское общество versus войны-кочевники?*, *Stratum plus*, 2010, 2 p. 99–120). Aceleași rezerve trebuiesc avute în vedere și atunci când se propune raportarea la „fazele”/„variantele” nistreană sau Bugeac ale fenomenului Jamnaja, cu atât mai mult cu cât acestea au fost insuficient definite, iar la o privire mai atentă asupra ansamblului Jamnaja acestea par a fi mai degrabă variante locale și mai puțin etape cronologice. Ca să nu mai discutăm despre caracterul cercetării... Datările cu ^{14}C sunt cât se poate de folositoare, cu atât mai mult cu cât ele cresc la număr pe zi ce trece, iar tehnologia prelucrării probelor se îmbunătățește în aceeași măsură. Dar utilizarea lor necesită o abordare mai cu seamă statistică și raportată spațial

(cf. B. Ottaway, *Is radiocarbon dating obsolescent for archaeologists?*, Radiocarbon 28, 1986, 2A p. 732–738). Față de numărul foarte mare de date, cele mai vechi, cu devieri standard mai mari de ± 100 , trebuie date la o parte, iar pentru datările celelalte ar trebui luate în considerare calibrările în domeniul 2 sigma, mai sigure.

Nota privind restaurarea și conservarea pieselor de metal are o utilitate cu totul redusă, dar pagina pe care o ocupă nu încurcă prea mult.

Ilustrația, cu multe planșe color, nu răspunde însă cu totul cerințelor și asta în primul rând datorită calității observațiilor din teren.

Tipărit în condiții foarte bune, pe hârtie de calitate și cu o copertă impresionantă, volumul aici prezentat justifică într-un efort financiar făcut de firma COLAS, dar arheologic este puțin mulțumitor.

Ion Motzoi-Chicideanu

Zdravko Dimitrov, *Архитектурна декораця в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)* (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig.

De câțiva ani Institutul și Muzeul de Arheologie al Academiei Bulgare de Științe publică seria numită Disertații, în care apar lucrări ce au la bază teze de doctorat. Tomul 2 din această serie este reprezentat de lucrarea lui Zdravko Dimitrov, intitulată *Архитектурна декораця в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)* (*Decorul arhitectural în provincia Moesia Inferior, secolele I–III p. Chr.*), apărută în 2007.

Structura lucrării este următoarea: Introducere și Stadiul cercetării temei (p. 13–20), Capitolul I: Baze, baze de coloane care fac corp comun cu un soclu înalt și socluri (p. 21–52), Capitolul II: Coloane, semicolonane, pilaștri (p. 53–89), Capitolul III: Capiteluri (p. 90–182), Capitolul IV: Frize, arhitrave și frize-arhitrave (p. 183–239), Capitolul V: Elemente de plafon: cornișe, timpene, detalii de frontoane, tavane casetate, acrotere (p. 240–268), Capitolul VI: Fragmente arhitectonice cu funcții specifice: parapete, scaune de teatru sau amfiteatru, ancadramente de uși (p. 269–276), Capitolul VII: Cronologia decorației arhitecturale în Moesia Inferior. Contactul cu alte provincii, influențe, ateliere și școli de arhitectură (p. 277–297), Concluzii p. 298–305, Rezumat în limba engleză p. 306–328, Bibliografie p. 329–342, Catalog p. 343–580, Ilustrații p. 581–706.

Așa cum menționează autorul, subiectul lucrării îl constituie analiza tuturor pieselor de arhitectură produse pe teritoriul provinciei, în toate cele cinci stiluri arhitectonice: doric, ionic, corintic, toscan și compozit; teritoriul avut în vedere este cel al următoarelor orașe cu teritoriile lor: Montana, Oescus, Novae, Durostorum, Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis și Abritus, la care se adaugă Dobrogea și litoralul Mării Negre, de la Hersonesus la Anchialos; din punct de vedere cronologic, lucrarea acoperă perioada cuprinsă între apariția provinciei *Moesia Inferior* și sfârșitul secolului al III-lea, mai exact domnia lui Diocletian (284–305).

În Introducere autorul prezintă foarte pe scurt etapele principale ale formării și evoluției provinciei din punct de vedere al întinderii teritoriului, precum și stadiul cercetării asupra studiilor de arhitectură pe teritoriul Imperiului Roman, dar și în zona geografică avută în vedere. În opinia sa, două evenimente majore stau la baza creării provinciei *Moesia Inferior*: numirea lui *Gaius Pompeius Sabinus* în anul 12 ca *legatus Augusti* și anexarea Macedoniei și Achaiei sub guvernarea sa după anul 15. Este adevărat că din punct de vedere cronologic cele două date fixează în timp un *terminus post quem* de la care începem să vorbim despre provincia *Moesia* (!), dar apariția și organizarea unei provincii este un proces îndelungat care cuprinde nu numai aspectele militare, chiar dacă acestea primează, ci și pe cele economico-sociale și culturale! Istoricul cercetării este realizat prin enumerarea studiilor generale privind arhitectura Imperiului Roman, începând cu cele aparținând Academiei Vitruviene de la Roma

(1538). Apropiindu-se de perioada contemporană, autorul se bazează în mare parte pe bibliografia occidentală și bulgară. Bibliografia românească de specialitate, chiar dacă puțin numeroasă, nu este amintită deloc în această parte introductivă. Deși autorul pretinde a se referi la provincia *Moesia Inferior*, de fapt, lucrarea de față are în vedere, în proporție covârșitoare, piesele de arhitectură din orașele grecești și romane de pe teritoriul de astăzi al Bulgariei!

Capitolul I este dedicat bazelor de coloană. Bazele și soclurile sunt extrem de variate, dar se pot clasifica în trei mari categorii: atico-ionice (așa cum sunt ele numite în Bulgaria!), „redușe” și toscane. Cele atico-ionice au cele mai multe subcategorii; cel mai mare număr de astfel de baze și, în același timp, cel mai variat lot provine de la Nicopolis ad Istrum; baze atice (simple) provin de la Durostorum, Abritus, Marcianopolis sau din orașe de pe malul mării: Histria, Odessos, Mesambria.

Bazele „redușe” sunt specifice provinciei *Moesia Inferior*, sunt folosite în construcții *in antis* în ordinul doric. Mult simplificate, aproape fără decorație, acestea sunt folosite exclusiv pentru porți; de exemplu: buleuterionul de la Nicopolis ad Istrum, termele de la Odessos sau o construcție publică din agora la Messambria.

Bazele toscane apar exclusiv în mediul militar, așa cum se întâmplă în castele de la Novae, Oescus, Noviodunum, care sunt printre cele mai vechi din provincie.

Soclurile sunt de două categorii: nedecorate și care fac corp comun cu baza (Nicopolis ad Istrum, Novae, Oescus, Durostorum, Noviodunum), decorate și fără bază de coloană (Abritus, Nicopolis ad Istrum).

Deși cele mai multe piese, atât baze de coloane cât și socluri, sunt lipsite de decorație, acestea pot fi clasificate pe baza caracteristicilor tehnice ale execuției, mai exact în funcție de mărimea și punerea lor în operă, precum și pe baza execuției profilului *torus*-ului superior. Analogii foarte bune pentru bazele atico-ionice întâlnim în provinciile grecești sau nord-africane, de exemplu la Milet, Ephes, Palmyra, Baalbek, Atena, Corint, Leptis Magna.

În capitolul II sunt analizate elementele de „suport vertical”: coloane, stâlpi, pilaștri. Clasificarea lor se face în funcție de două criterii: constructiv și decorativ; din punct de vedere constructiv, există coloane, stâlpi, pilaștri etc., în timp ce pe baza celui de-al doilea criteriu deosebim decorații netede, dar în relief, cu caneluri, cu motive florale și cariatide. Coloanele netede sunt analizate în funcție de caracteristicile apofizei. În prima grupă intră monumentele ionice și corintice cu o apofiză dublă, cu o curbă superioară convexă și o a doua coborând ușor spre fusul coloanei (Nicopolis ad Istrum, Novae, Oescus, Odessos, Abritus); a doua categorie este reprezentată de apofiza simplă, dreaptă („verticală”) a coloanelor din monu-

mentele dorice (Marcianopolis). În ceea ce privește entasisul, acesta este aproape identic pentru toate tipurile de suporturi verticali din toată provincia. O subgrupă aparte a coloanelor netede este aceea a celor cu decorație în relief. Într-aci coloanele de la Tomis cu reprezentări ale lui Hercule și centauri săpate în relief. A treia categorie sunt coloanele cu caneluri. Coloanele canelate sunt o raritate pentru *Moesia Inferior*. Astfel de monumente provin de la Oescus, Marcianopolis, Dysonopolis, Istria, Tropaeum Traiani (monumentul triumfal). Edificii în care s-au folosit în totalitate coloane canelate apar doar la Marcianopolis (sanctuar al Nimfelor) și Histria (therme II).

Decorația florală este specifică pilaștrilor. Cel mai adesea decorația este reprezentată de frunze de acant înscrise în secțiuni rectangulare, delimitate de o *cyma* (*cymatium*) lesbică și astragale. Piese de arhitectură cu cea mai bogată decorație de acest gen au fost descoperite la Durostorum, la care se pot adăuga exemple de la Tomis și Tropaeum Traiani. Pilaștriciariate provin de la basilica civilă din Oescus și dintr-un loc necunoscut din Dobrogea. Există două tipuri, cu o mână sau cu ambele mâini ridicate deasupra capului. Analogia pentru aceste piese este reprezentată de Ara Pacis de la Roma, oferind, în același timp, și un element clar pentru datarea monumentului de la Oescus în anii 30–40 ai secolului al II-lea.

Capitolul III este dedicat capitulurilor. În *Moesia Inferior* se întâlnesc capituluri aparținând tuturor celor cinci stiluri arhitectonice: ionic, doric, corintic, toscan și compozit.

Capitulurile dorice sunt de trei tipuri. Primul tip este reprezentat de grupul capitulurilor care au cele trei elemente constitutive cu aceeași dimensiune: abac, echina și gât. Acestea își au originea în capitulurile dorice de tradiție elenistică, sunt complet lipsite de decorație și aparțin unor edificii private de la Oescus (datate la sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea), Marcianopolis (a doua jumătate a secolului al II-lea), Durostorum (secolul al II-lea), Abritus (epoca Severilor sau jumătatea secolului al III-lea) și vila de la Madara (sfârșitul secolului I și începutul celui următor). Al doilea tip de capituluri dorice este reprezentat de grupul celor cu abac mai mare, echina mult redusă, în forma unui listel și gâtul alungit, decorat cu caneluri. Acestea sunt bogat ornamentate și provin de la monumente publice din Nicopolis ad Istrum, Messambria, Marcianopolis, Odessos și Tomis. Decorația este reprezentată de motive florale, rozete sau bucranii. Decorația abacului reprezintă o caracteristică a arhitecturii romane în *Moesia Inferior*. Unele capituluri de la Nicopolis ad Istrum au inclusiv echina decorată. Aceste piese sunt specifice orașelor vest-pontice, cele mai multe, atât în edificii private, cât și publice, provenind de la Marcianopolis și Odessos. Al treilea tip este reprezentat de piesele dorice-compozite. Există doar două astfel de piese, la Abritus și, respectiv, Messambria. Ceea ce le caracterizează este decorația bogată a abacului și a gâtului, dar și a echinei cu *cyma* (*cymatium*) ionică sau lesbică, uneori chiar cu amândouă, însoțite de un astragal.

Capitulurile ionice din *Moesia Inferior* sunt similare celor din provinciile romane din Asia Mică. Tipologia lor corespunde celei întocmite de Orhan Bingöl (*Das Ionische Normalkapitelle in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*, Istanbul Mitteilungen, Beiheft 20, Tübingen, 1980) pentru zona respectivă. Elementele vegetale variate, care reprezintă principala decorație a acestor piese (frunze de acant, lotus, stejar, frunze subțiri etc.), determină existența a mai multor subtipuri de capituluri ionice. Specifice provinciei *Moesia Inferior* sunt piesele decorate cu frunze subțiri, respectiv acant, lotus sau stejar, acestea din urmă numărându-se printre cele mai frumoase, dar și cele mai rare, fiind întâlnite doar la Odessos. Capitulurile ionice au fost folosite vreme îndelungată, de la sfârșitul secolului I și începutul celui următor până către sfârșitul secolului al III-lea.

Capitulurile corintice sunt cele mai des întâlnite în *Moesia Inferior*. Ele se împart în două categorii: complete și incomplete, din punct de vedere al elementelor constitutive. În *Moesia Inferior*, capitulurile complete conțin două rânduri de frunze de acant și patru perechi de volute și sunt tipice construcțiilor datate în prima jumătate a secolului al II-lea. Exemplele tipice provin de la Oescus (capitulurile aparținând fațadei templului lui Jupiter, datat în secolul al II-lea), Nicopolis ad Istrum (propileele, datate 145–161), Odessos (therme, epoca antonină), Marcianopolis (Nymphaeum, epoca antonină) și Novae (monumente datate la jumătatea secolului al II-lea). Ele apar și mai târziu, până la începutul secolului al III-lea. Dispariția unor elemente constitutive ale capitulurilor corintice se înregistrează după jumătatea secolului al II-lea. Capitulurile incomplete se clasifică din punct de vedere al decorației în două subtipuri: primul cuprinde acele piese care păstrează cele două rânduri de frunze de acant, dar pierd alte elemente constitutive, cel de-al doilea tip fiind caracterizat printr-un singur rând de frunze de acant. Cel mai mare număr de piese din primul subtip provine de la templul Fortunei de la Oescus. Al doilea subtip, care apare în epoca antonină și se continuă până la sfârșitul secolului al III-lea, este foarte des întâlnit pe teritoriul provinciei, cele mai multe dintre ele provenind de la Oescus și Durostorum.

Capitulurile toscane și cele compozite sunt foarte rare în provincie. Cele toscane provin de la Novae, din Valetudinarium, și se datează spre sfârșitul secolului I, iar din thermele de la Odessos provine singurul capitel compozit din *Moesia Inferior*.

În capitolul al IV-lea, autorul analizează frize, arhitrave și frize-arhitrave. Acestea sunt clasificate în funcție de elementele de decor, cel mai numeros grup fiind cel al pieselor decorate cu ghirlande (au fost identificate circa 50 de piese care pot fi împărțite în două categorii cu bucranii ori cu figuri de Eros) sau cu motive vegetale. Cele mai multe monumente publice decorate cu ghirlande sunt la Oescus, dar mai apar și la Nicopolis ad Istrum. Acest tip de decorație își are originea în monumentele elenistice din Asia Mică.

Cele mai multe frize și arhitrave cu motive vegetale au fost identificate la Nicopolis ad Istrum, dar mai apar la Oescus și Tropaeum Traiani, pe monumentul triumfal. Acest tip de decorație este întâlnit prima dată pe Altarul Păcii și refolosit în timpul lui Traian. Alte motive de origine italică, chiar dacă mai rar, apar pe acest tip de piese, așa cum se întâmplă în templul Fortunei de la Oescus, unde întâlnim reprezentări cu capul Gorgonei, Lupaica, Romulus și Remus. Alături de piesele bogat ornamentate există și piese nedecorate sau cu decor geometric, mai simplu.

Un al doilea criteriu de clasificare este pe baza elementelor artistice care delimitează aceste piese în cadrul unui monument. Cea mai numeroasă grupă este a celor care sunt însoțite de *cyma* (*cymatium*) ionică; urmează apoi *cyma* (*cymatium*) lesbică, ajungându-se la astragale sau simple linii drepte.

Capitolul V dedicat elementelor de plafon se bazează pe analiza monumentelor de la Oescus și Nicopolis ad Istrum. Elementul principal de decor al cornișelor este reprezentat de palmete aplicate pe *sima* (*syme*-gr.). Doar la Nicopolis ad Istrum există o *sima* (*syme*-gr.) decorată cu capete de leu, motiv tipic elenistic. Nu există elemente decorative italiice pentru aceste elemente de arhitectură, cu excepția unui fragment de cornișă de la Messambria.

Capitolul VI este dedicat fragmentelor arhitectonice cu funcții specifice: parapete, scaune de teatru sau amfiteatru, ancadrame de uși. Astfel de piese sunt puține.

Parapetele analizate de autor provin de la basilica civilă de la Oescus. Acestea sunt de două tipuri, cu sau fără margine decorată (în acest caz, *cyma* (*cymatium*) lesbică) și cu reprezentări umane,

în medalion, în centru, fie cu chipul împăraților (aici, Traian sau Antoninus Pius), fie al altor persoane (aici, actori).

Scaunele provin de la odeonul de la Nicopolis ad Istrum și amfiteatrul de la Marcianopolis. Sunt nedecorate cu excepția părții inferioare unde sunt reprezentate labe de leu.

Ancadramente de uși s-au păstrat la Nicopolis ad Istrum și Oescus. Acestea sunt fie nedecorate, dar împărțite în trei câmpuri, fie decorate, împărțite tot în trei câmpuri, separate de *cyma* (*cymatium*) lesbică și astragale.

Capitolul VII este dedicat concluziilor.

Pe baza analizei decorului arhitectural, autorul stabilește câteva caracteristici ale acestuia pentru provincia *Moesia Inferior*, încercând, în același timp, și o fixare în timp a acestora: transformări ale *torus*-ului superior al bazelor attico-ionice (micșorat, își pierde forma convexă) – a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea; simplificarea spiralilor capitelurilor corintice – începe la jumătatea secolului al II-lea, dar punctul maxim este reprezentat de ultimul sfert al secolului al II-lea și primele două decade ale secolului al III-lea; realizarea ochiului volutei la capitelurile ionice și corintice – în epoca lui Hadrian, acesta este asemenea unei proeminențe, mult ieșită în afară; decorația cu frunze de acant care în *Moesia Inferior* este realizată într-o manieră specifică: spirale de tulpini de acant și frunze foarte subțiri și înguste.

Autorul a identificat doi factori principali care au influențat dezvoltarea arhitecturii pe teritoriul provinciei: primul este cel al reproducerii modelelor elenistice deja cunoscute în zonele învecinate *Moesiei Inferior* (mai ales, Thracia și Macedonia), iar cel de-al doilea este reprezentat de contactele cu Asia Mică (Ephes, Milet, Pergam, Nicomedia, Claudiopolis, Hierapolis, Cyzic, Aphrodisias, Smyrna, Cilicia, Pamphilia, Paphlagonia, Pisidia), prin negustori, comerț, dar și ateliere itinerante sau simpli meșteri care vin spre această zonă.

Autorul stabilește analogii și influențe cu orașe din Asia Mică după cum urmează:

- influențe din Achaia: volutele capitelurilor corintice de la Oescus și Nicopolis ad Istrum, cariatidele de la basilica civilă de la Oescus;
- influențe din Siria și Palestina: analogii cu complexe arhitecturale, mai ales Palmyra și Heliopolis (Baalbek);
- influențe din Africa de Nord: Timgad și Cyrene: ordinul toscan ca și la Novae în epoca lui Traian; cornișa corintică de la templul Junonei (de la Oescus) este identică cu cea a unui templu de la Ptolemais;
- Leptis Magna: basilica civilă de la Oescus construită în epoca severică este identică ca plan și tehnică de construcție cu cea de la Leptis Magna.

Influențele italice sunt reprezentate prin ordinele toscan și compozit, precum și prin tehnica de realizare a unor piese, baze care fac corp comun cu soclul, dar și prin unele motive decorative: vulturul cu ramura de laur în cioc, Lupa Capitolina cu Romulus și Remus, scutul cu lăncile în față și Victoria înaripată. Acestea se manifestă în castele de pe linia Dunării sau în coloniile și municipiile dezvoltate din acestea sau pe monumentul triumfal de la Tropaeum Traiani. Lipsesc în schimb din orașele de pe litoral și de la Marcianopolis. Două monumente de la Nicopolis ad Istrum (thermoperipathos și friza de pe propilee) sunt decorate cu elemente de influență italică (vulturul). Un alt element de origine italică și tipic pentru arhitectura provinciilor de *limes* este Eros-ul ce poartă ghirlande. Apare la Oescus, dar este specific pentru Panonia Inferior și Superior.

Pentru a înțelege cum anume ajung să se răspândească în *Moesia Inferior*, anumite modele arhitectonice mai sunt încă necesare studii. Autorul este în măsură să demonstreze că la Novae, castrul legiunii I Italica, construcțiile sunt ridicate după

modele italice, dar după ce carierele de la Hotnitsa încep să lucreze, mâna de lucru fiind cea locală, monumentele în stil ionic ajung să le înlocuiască pe cele în stil doric sau corintic, de la jumătatea secolului al II-lea.

Modelele italice sunt importate fie direct, așa cum se întâmplă la Tropaeum Traiani, Tomis, Oescus, Novae, fie indirect, prin reproducerea lor, la fața locului de către meșterii locali. Din această cauză pot fi sesizate diferențe în ceea ce privește tehnica de sculptare, precum și influențe locale în decorație. De fapt, doar decorația a două monumente este realizată după canoanele italice de sculptare a pietrei: monumentul triumfal de la Tropaeum Traiani și o friză-arhitravă de la Tomis, datată 116–117.

Examinarea caracteristicilor tehnice ale pieselor a dus la identificarea mai multor trăsături ale atelierelor din Asia Mică. În plus, meșterii circulă dintr-o provincie în alta, lucru dovedit pentru *Moesia Inferior* pe cale epigrafică la Nicopolis ad Istrum, Odessos și Marcianopolis. În opinia autorului, câteva monumente pot fi sigur catalogate ca aparținând meșterilor din Asia Mică, mai exact de la Aphrodisias: o friză de la Anchialos și *acroteria* de la Oescus.

Pe baza analizei categoriilor de piese mai sus menționate, autorul stabilește cronologia generală a dezvoltării decorației arhitecturale în *Moesia Inferior* după cum urmează:

- Epoca Traian-Hadrian, sfârșitul secolului I și primele două decenii ale secolului al II-lea – se dezvoltă primele complexe arhitectonice în *Moesia Inferior*, ele se află de-a lungul Dunării, *limes* și coastei Mării Negre, scheme decorative tipice epocii lui Traian, simplificate, aproape fără decorație;
- Sfârșitul domniei lui Hadrian până la jumătatea secolului al II-lea, ornamentația se schimbă în această perioadă, se dezvoltă considerabil decorația florală, se remarcă decorația abundentă a pardoselilor, acum se dezvoltă centrele urbane din interior, Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis;
- Sfârșitul epocii Antoninilor și începutul epocii Severilor, a doua jumătate a secolului al II-lea și primele două decenii ale secolului al III-lea, apogeul decorației arhitecturale în provincie, ateliere cu producție de calitate, existența unor scheme decorative;
- Sfârșitul epocii Severilor până la mijlocul secolului al III-lea, degradare a calității execuției, scade semnificativ producția locală, se observă o oarecare simplificare a decorației;
- A doua jumătate a secolului al III-lea, marcată de invaziile barbare, scade cantitativ și calitativ construcția de edificii din piatră, monumentele de arhitectură sunt mult mai puține la număr și apar mai ales în centrele fortificate, Novae, Durostorum, Noviodunum, Troesmis, calitatea execuției lasă de dorit.

Catalogul cuprinde 441 de piese. Autorul realizează câte o fișă pentru fiecare piesă în parte care cuprinde următoarele elemente: localizare, descriere, material, starea de conservare, dimensiuni, poziția în cadrul monumentului, loc de descoperire, bibliografie, date, analogii (din *Moesia* și Tracia și din alte provincii ale imperiului), trimiterea la fotografii. La sfârșitul volumului sunt inserate 684 de ilustrații, cuprinzând fotografii și desene, cu observația că cele mai multe dintre acestea nu sunt de cea mai bună calitate.

Ne aflăm în fața unei lucrări impresionate (706 p.), cu caracter monografic, de interes practic atât pentru arhitecți, cât și pentru arheologi. Este prima lucrare realizată până în prezent care își propune analiza tuturor pieselor de arhitectură din *Moesia Inferior*. Demersul autorului este unul meritoriu. Sunt însă câteva observații de făcut. Deși în titlu lucrării apare

numele provinciei, piesele analizate provin cu precădere de pe teritoriul de astăzi al Bulgariei, lucru demonstrat și de prezența în catalog a unui număr de doar 36 de piese ce provin din partea românească a Dobrogei. Câteva lipsuri majore sunt și în lista bibliografică, cea mai importantă fiind absența lucrării de bază a lui R. Ginouves, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* (tomurile I și II, *Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor* și *Éléments constructifs supports, couvertures, aménagements intérieurs*, 1985, 1992), dar și volumul XII din seria monografică „Histria” care cuprinde piesele de arhitectură grecești și romane din acest sit, lucrarea aparținând doamnei arhitect Monica Mărgineanu Cârstoiu. Aceștia li se adaugă alte câteva articole care se ocupă de monumente sau piese de arhitectură de la Histria (Monica Mărgineanu Cârstoiu, *Römische korinthische Kapitelle von Histria*, Dacia N.S. 32, 1988; eadem, *Un capitel vitruvian la Histria*, SCIVA 42, 1991, 3–4, p. 121–132; eadem, *Die Friesen mit Bukranion von Histria*, Istro-Pontica, 2000, p. 115–135; eadem, *Capitele corintice și corintizante de la Histria*, RMI-MAA 1, 2001–2003, p. 7–21; eadem, *The evolution*

of the ionic capitals from the hellenistic age to the roman age. A stanstill in geometry? Dacia N.S. 46–47, 2002–2003, p. 53–112; eadem, *Remarks on the geometric principle in the roman architecture. The rhythm of columns with Vitruvius*, Dacia N.S. 46–47, 2002–2003, p. 113–146) și Tomis (N. Toma, *Capiteluri corintice romane de la Tomis. Grupul de capiteluri „servilene”*, Peuce S.N. II (XV), 2004), dar și din nordul Dobrogei (V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IV. p. Chr.)*, Tulcea, 1995).

Lucrarea de față analizează atât stilistic, cât și cronologic un număr mare de piese. Autorul încearcă să stabilească pentru fiecare categorie de piese în parte etapele cronologice de evoluție ale tehnicilor de realizare, dar și a decorului. Atrăgând atenția asupra titlurilor ce lipsesc din bibliografie, suntem de părere că această lucrare reprezintă, în primul rând, un bun instrument de lucru pentru cercetătorii interesați de istoria teritoriilor de la Dunărea de Jos în epoca romană.

Adriana Panaite

Radu Harhoiu, Daniel Spânu, Erwin Gáll, *Barbari la Dunăre*, seria „Istorie Documente Mărturie”, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 162 p., 73 fig.

Volumul *Barbari la Dunăre*, al autorilor Radu Harhoiu, Daniel Spânu și Erwin Gáll, își propune, după cum înțelegem din parcurgerea sa, lipsind o introducere, să prezinte succint, în 70 de pagini de comentariu, pleiada de barbari care au punctat istoria „Mileniului întunecat”, și ale căror vestigii le descoperim pe teritoriul de azi al României. Lucrarea, structurată în trei capitole (Teritoriul, Barbarii și Încheierea) la care se adaugă anexele (Catalogul descoperirilor, Lista figurilor, Bibliografia și Ilustrația), a apărut în seria intitulată „Istorie Documente Mărturie”, coordonată de Prof. Dr. Nicolae Bocșan.

Contribuția celor trei autori începe cu o binevenită precizare a spațiului geografic care face obiectul investigației lor. Astfel, pe parcursul a 12 p., aflăm date referitoare la geografie și climă, începându-se cu cea a *Regiunii centrale a României – Transilvania*, unde abundă echivalențele denumirilor geografice precizate atât în limba germană, cât și în cea maghiară. Poate, pentru cursivitatea textului, ar fi fost mai util un glosar la anexele lucrării. Aceleași date cu caracter geografic și climatic ne sunt prezentate succint și în ceea ce privește *Regiunile din vestul României: Partium/Crișana și Banat*, despre *Regiunile est-carpătice – Moldova și Bucovina*, precum și despre *Regiunile sud-carpătice ale României – Muntenia, Oltenia și Dobrogea*.

Următorul capitol vine cu o nouă precizare: cine sunt barbarii? Răspunsul autorilor vine din interpretarea izvoarelor literare și iconografice ale lumii greco-romane, constatându-se o evoluție a termenului în funcție de relațiile, în special de natură politică, dintre statul roman și ceilalți, din afara granițelor sale. O ultimă afirmație ne atrage atenția și ne permitem să o cităm: „În spatele nenumăratelor denumiri etnice transmise de izvoarele antice se ascunde o bogăție impresionantă de vestigii. De rituri și de ritualuri funerare, de forme de habitat, de remarcabile produse artizanale pe care arheologia nu încetează să le deslușească”. Analiza barbarilor începe cu cei din preajma provinciei Dacia. În cadrul acestui capitol sunt prezentate, pe scurt, o pleiadă de neamuri, urmărindu-se atât istoria lor așa cum este ea creionată de izvoarele literare antice, cât, mai ales, prezentarea vestigiilor arheologice ce li se pot atribui. După succinte referiri la costoboci și alte grupe de daci liberi, textul se oprește mai insistent asupra carpilei. În ceea ce

îi privește pe aceștia, se atrage atenția asupra unei discrepanțe între momentul apariției lor pe scena istoriei și cronologia monumentelor arheologice atribuite lor, punându-se sub semnul întrebării identitatea susținută de până acum între carpi și cultura Poienestii-Vârteșcoii, cultură supusă, consideră autorii, unui „profund fenomen de aculturație... comunitățile rurale din Barbaricum acceptând unele valori culturale din Imperiu”, fenomen manifestat fie prin preluarea unor elemente de ritual funerar, fie prin acceptarea unei influențe tehnologice sau a unor obiecte de lux, cum ar fi amforele, vasele din sticlă sau din metal prețios.

Trecând la o epocă ulterioară dispariției provinciei Dacia, moment în care se consideră că „modelele culturale atribuite dacilor liberi, carpilei, dar și sarmaților nu au supraviețuit celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea” (p. 32), după o scurtă privire asupra vandalilor și sarmaților, volumul se continuă cu un nou capitol intitulat *Goți și romanici*. În acesta, după o scurtă prezentare a datelor esențiale referitoare la goți și ulterior la ostrogoți sau vizigoți, menționate în izvoarele literare antice, se face o succintă incursiune printre vestigiile arheologice atribuite culturii Sântana de Mureș. Analiza acestora duce spre observația că este mai ușor de indentificat o influență a imperiului decât un aport „care ar putea proveni dintr-un substrat mai vechi” (p. 35). Totuși, prezența unor vase, precum cătuile în morminte ale culturii Sântana de Mureș, pare a indica un astfel de aport, putând reflecta nu „vizigoți dacizați, ci cel mult *daci liberi gotizați* – integrați în aria de dominație vizigotă” (p. 35). Spre deosebire de peisajul relativ uniform al regiunilor extra-carpătice, în Transilvania este constatată o imagine mult mai variată, fiind identificate atât morminte de incinerare cu influență carpică, dar și morminte de incinerare ce pot fi atribuite populației rurale, dincolo de prezența descoperirilor funerare atribuibile culturii Sântana de Mureș. Sfârșitul acestei culturi este strâns legat de „iureșul hunic”, când ripa gotică este înlocuită cu ripa hunică, care, spre deosebire de epoca anterioară, îngloba și teritoriul Olteniei de azi. Se constată un peisaj schimbat la nivelul expresivității elitelor, mult mai sărac în spațiul intra-carpatic. „de această dată lipsește sau este foarte palid prezentă acea manifestare arheologică atât de specifică lumii stepei, splendid

atestată de inventarele tezaurilor și mormintelor princiare și de alte descoperiri de sorginte răsăriteană din Moldova și Muntenia” (p. 42). Totuși, în acest peisaj intracarpatic, începe treptat afirmarea puterii „mereu crescândă a gepizilor în cadrul confederației etnice condusă de huni” (p. 44), fapt ce duce, din nou, la modificarea aspectului arheologic al vizibilității elitelor, mult mai expresive în Transilvania. „Centrul de greutate al formelor expresiei arheologice se mută în mod exploziv și spectacular în bazinul Dunării Mijlocii” (p. 45), descoperirile de la Apahida apropiindu-ne de lumea regilor gepizi.

Suveranitatea acestora este pusă destul de curând la greece și, după cum aflăm dintr-un nou capitol *Prăbușirea limesului. Gepizi, slavi și avari*, ia sfârșit în 567, când langobarzii, aliați cu avari, reușesc să câștige în fața lui Kuniund, deschizând calea spre afirmare a avarilor. Din punct de vedere arheologic, se constată că, spre deosebire de expresia somptuasă a secolului al V-lea, „diversitatea și nu uniformitatea sunt de fapt caracteristici ale imaginii habitatului” (p. 51). Referitor la Transilvania, se observă dispariția mormintelor în șiruri, atribuite gepizilor și apariția unui alt orizont de înmormântări caracterizat, în special, prin depunere de arme și părți ale calului atribuit avarilor. Această schimbare, prin detaliile surprinse în alcătuirea inventarului funerar, sugerează „un fenomen de aculturație... care a condus în cele din urmă, de-a lungul secolului al VII-lea, la dispariția lor (gepizilor) din peisajul arheologic” (p. 53). Odată cu secolul al VI-lea, cresc datele referitoare la așezări, în special pentru regiunile de la est și sud de Carpați, regiuni lipsite practic de prezența descoperirilor funerare. Acest fapt se remarcă și în economia lucrării, considerații privind locuințele, anexele gospodărești sau instalațiile de foc ocupând un spațiu mai generos, putându-se observa și din acest punct diferențe față de spațiul transilvan. Cităm doar situația „frapantă” în care, spre deosebire de Muntenia și Moldova, în spațiul intra-carpatic, în secolul VI, lipsesc instalațiile de foc, acestea apărând mai târziu, „pe parcursul primei jumătăți a secolului al VII-lea” (p. 55). O altă diferență majoră este predominanța ritului incinerării în spațiul extra-carpatic, față de înhumatie, care reprezintă o caracteristică a spațiului intra-carpatic.

Toate aceste diferențe sunt explicate prin apariția la sud și est de Carpați a unei noi populații – slavii. „În peisajul cultural arheologic al Moldovei, al Munteniei și Olteniei sunt uneori evidente trăsături est-europene, care se manifestă atât în modul de locuire, cât și în riturile de înmormântare sau în materialul arheologic și, care, din punct de vedere etnic, reprezintă expresia arheologică a migrației slave în bazinul Dunării Inferioare...”, aceasta devenind o *ripa slavica* (p. 57). La începutul secolului al VII-lea începe, pentru spațiul kaganatului avar, o „lentă transformare culturală, marcată de preluarea de tradiții și elemente culturale răsăritene, dintre care simbolistica grifonului este, poate, cea mai spectaculoasă” (p. 59), transformare ce marchează orizontul avar târziu.

Un nou impuls pe scena Dunării de Jos îl reprezintă apariția proto-bulgarilor a căror instalare „a fost însoțită de apariția unui nou orizont funerar, documentat în nord-estul Bulgariei și, apoi, în stânga Dunării muntene și oltene, unde se concentrează necropole birituale” (p. 61), expresii ale populațiilor protobulgare și slave. Identificarea unei componente romane, consideră autorii, este abia la început. Un posibil indiciu al acestei identități fiind văzut în amenajarea gropii funerare cu lespezi de piatră (p. 62). Ulterior, în secolul al X-lea, „accentuata sobrietate rituală impusă de trecerea la creștinism a bulgarilor a avut ca urmare și o accentuată inexpressivitate funerară” (p. 67), imaginea arheologică a Dunării Inferioare fiind din nou cea rezultată din cercetarea așezărilor, în peisajul cărora apar schimbări majore. Astfel, probabil datorită unor „fenomene

agitate din stepă”, începe să apară „de la Marea Baltică și până în Moldova de Nord” o serie de așezări fortificate cu șanțuri și valuri de pământ (Fundul Herții) sau palisadă (Slon).

„În orice caz, la sfârșitul secolului al IX-lea, Bazinul Carpatic a fost cucerit de o nouă putere politică” – maghiarii, care au profitat de faptul că respectiva regiune nu mai reprezenta un centru politic, ci se afla la periferia celor care și-l disputau – Țaratul Bulgar, Moravia Mare și Imperiul Franc. Arheologia acestei epoci a fost și este încă, consideră autorii, supusă unor influențe naționaliste care, dincolo de orice, vor să identifice etnii prin interpretarea descoperirilor, în special funerare, tendință criticată de autorii volumului de față. Importante ni se par câteva dintre observațiile exprimate în special la p. 70, și anume că: „inventarul arheologic al maghiarilor cuceritori nu poate fi privit ca unul etnospecific, ci mai degrabă ca o cultură regională (macroregională) ce caracteriza Bazinul Carpatic, omogenă doar la o privire exterioară, în interior, fiind, de fapt, extrem de variată”. „Relațiile dintre etnicitate și cultura materială sunt mobile, instabile și fluide (în morminte nu putem vedea clar un individ aparținând unei sau altei etnii), astfel încât prin inventarul arheologic nu se strecoară diferite identități (etnice), ci mai degrabă *diferite semne arheologice distinctive de ordin cultural, tradiții, relații, împletiri*, care în mod normal pot fi în relații *indirecte* cu diferite identități. Trebuie precizat și faptul că individul poate să aibă foarte multe identități, în consecință, privilegierea unor identități de genul «avar», «maghiar cuceritor» este absolut subiectivă”. Totuși, pe baza indiciilor arheologice se propune o delimitare între ceea ce ar putea fi atribuit necropolelor clasice ale „maghiarilor cuceritori” și ceea ce ar putea aparține altor populații. (p. 72). Faptul că, în necropola de la Alba Iulia – Stația de salvare, în unele morminte sunt prezente elemente aparținând celor două grupe de practici funerare, a fost interpretat drept expresia arheologică a unei aculturații, asemănătoare „fenomenului de hunizare a populațiilor germanice, dar și de avarizare a gepizilor din Transilvania” (p. 73–74). Aceste probleme deja menționate, precum și schimbările profunde din expresia materială care se petrec la cumpăna dintre secolele X și XI, accentuează, potrivit autorilor, necesitatea integrării în procesul de analiză a cercetării arheogenetice, precum și analizele de stronțiu (p. 74). O altă diferență sesizată arheologic în această epocă o reprezintă diferențele funerare dintre necropole posibil creștine și cele posibil păgâne, cele din urmă încetându-se existența odată cu campaniile victorioase ale lui Ștefan I, domnia căruia semnifică „zorii creștinismului instituționalizat”.

Prezentul volum a încercat să surprindă „caracterul atât de variat al peisajului arheologic al mileniului I”, precum și diversitatea structurilor de putere, cu a lor dimensiune economică, politică, spirituală și culturală. Au fost observate fenomene care transcend granițele în ceea ce privește arhitectura sau producția ceramică, fenomene de aculturație, dar și fastul „eșaloanelor înalte ale structurilor de putere”, totul pus în pagină într-un stil cursiv, dar cu suficiente argumente care să susțină afirmațiile autorilor privind diferitele probleme de interpretare a vestigiilor arheologice. Deși nu se menționează nicăieri în paginile sale, datorită stilului în care a fost scris, ușor de citit și de înțeles, datorită ilustrațiilor care propune diferite reconstituiri de complexe antice, datorită preferinței în descrierea diferiților barbari pentru ilustrarea fastului elitei, se poate spune că avem în fața noastră, un volum dedicat unei nișe în publicistica arheologică românească – cea de popularizare. De asemenea, prezența punctuală a notelor explicative, existente doar acolo unde trebuiau subliniate anumite descoperiri sau comentarii, accentuează ideea unui volum cu un caracter pregnant de popularizare, fără a face rabat de la

autoritatea informației științifice. La fel, datorită informațiilor clar prezentate, susținute de un catalog al descoperirilor arheologice ce cuprinde informații succinte despre 300 de situri și descoperiri, datorită celor 73 de planșe, care acoperă toate problemele discutate în text, volumul de față ar putea fi un ghid printre evenimentele istorice spectaculoase nu numai pentru publicul larg, dar și pentru studenții, tot mai puțin

pasionați de arheologia „Mileniului întunecat”.

Volumul a fost editat în condiții grafice foarte bune, cu ilustrație alb-negru și color, regretabilă fiind doar absența unui rezumat într-o limbă de circulație.

Andrei Măgureanu

Csanád Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*. Anhang: Pál Sümegi, *Geologische und C14-Untersuchungen am Fundort*. Varia Archaeologica Hungarica XVIb (editor Csanád Bálint), Budapesta, 2010, 667 p., 300 fig. în text

La începutul lunii iulie a anului 1799, în grădina care aparține acum Terezei Carnepișan din str. Comorii nr. 19 din localitatea Sânnicolau Mare (ung. Nagyszentmiklós, germ. Groß Sankt Nikolaus), Neza Vuin și fiul său au descoperit întâmplător și la adâncime relativ mică unul dintre cele mai impresionante tezaure din Bazinul Carpatic. Structura tezaurului este alcătuită exclusiv din recipiente de aur: șapte ulcioare (nr. 1–7)⁵, un bol cu mâner lateral (nr. 8), două boluri cu cataramă ornamentate cu medalioane cu cruce (nr. 9–10), două pahare (nr. 11–12), două vase cu cap de taur și picioare de felină (nr. 13–14), două patene (nr. 15–16), un riton (nr. 17), un vas de băut cu cap de animal (nr. 18), o pixidă (nr. 19), două boluri cu cataramă ornamentate cu cruce ajurată, respectiv cu un grifon luptând cu un animal (nr. 20–21) și două pocale (nr. 22–23), unele împodobite cu diferite scene mitologice – toate la un loc cântărind aproape 10 kg. Din tezaur ar fi făcut parte și o cruce de aur, care însă nu a putu fi recuperată.

Tezaurul expus astăzi la Kunsthistorisches Museum din Viena a trezit de la început interesul cercetătorilor și a stârnit mereu admirația iubitorilor de scule vechi. De multe ori însă, cei care au încercat deslușirea mesajului acestor „urme de aur ale secolelor întunecate” s-au lăsat conduși de impulsuri politice, romantice sau naționaliste în încercarea de a integra tezaurul în diversele lor istorii naționale. Paradigmatice sunt în acest sens aserțiunile academicianului R. Theodorescu în al său *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1401)*, Editura Meridiane, București, 1976⁶: „caracteristicile stilistice ale vaselor ...eclectismul decorăției lor, ce mărturisesc o epocă și o regiune de făurire cu ateliere în care Bizanțul, Islamul și Orientul Îndepărtat își uneau repertorii de forme și motive sau procedee tehnice – de la relief plat al decorului cizelat, până la fondul punctat al unor câmpuri ornamental aidoma celor din arta sasanidă și avarică, de la motivele geometrice atipice, până la geometrizarea și stilizarea progresivă a acantului și a palmetei, regăsită din Persia până în Moravia, iar de aici la naturalismul redării figurii umane și la artificialul reprezentării

animalelor fabuloase”, ne deslușește eruditul istoric de artă (p. 102–103) și conchide cu aceeași anvergură de invidiat: „împărțite în diverse grupe tipologice și legate, rând pe rând, de unele ateliere de la Pliska sau din alte centre dunărene din secolul al IX-lea (Vidin, Dristra), de ateliere caucaziene din secolul al X-lea și din Ungaria începuturilor de secol XI (Esztergom), ca și de unele ateliere locale din Banat (cazul pieselor nr. 3, 4 și 18) vasele de care vorbim au fost raportate tot mai mult în ultima vreme la chiar regiunea în care au fost descoperite, mai precis spus la feudalii din Banat, de după anul 1000, precum deja amintitul Ahtum din Cenadul cel atât de de apropiat de Sânnicolau Mare” (p.105). În fața acestei situații sunt de acord împreună cu Csanád Bálint că „tezaurul așteaptă o nouă și o altfel de prelucrare, care trebuie efectuată de un colectiv de lucru” (p. 39), și nu putem decât saluta efortul lui Cs. Bálint de a fi oferit lumii științifice această nouă și extrem de cuprinzătoare analiză a mult discutatului și disputatului tezaur. După o analiză critică a contribuțiilor celor mai importanți savanți care s-au ocupate de problematica tezaurului, din care nu lipsesc aprecieri extrem de nefavorabile asupra contribuțiilor lui R. Florescu sau I. Barnea, dar și favorabile asupra opiniilor lui M. Rusu, autorul își concentrează atenția asupra a celor două mari teorii ale atribuirii tezaurului.

În capitolul III (p. 111–140) este supusă unei minuțioase analize teoria apartenenței protobulgară, iar cu ajutorul unor argumente arheologice și istorice este pusă în evidență inconsistența ei.

Capitolul IV este dedicat teoriei provenienței maghiare a tezaurului (p. 141–152). Pe baza analizei comparative a modului de redare a animalelor fantastice pe vasele tezaurului și pe piese de inventar din secolul X, dar și a unor modalități ornamentale, Cs. Bálint consideră că teoria după care „tezaurul ar fi o operă de artă a orfverriei a maghiarilor epocii cuceririi și/sau un serviciu de masă aflat în posesia lor... va deveni o curiozitate a istoriei cercetării cum a fost cazul și cu celelalte teorii care s-au dovedit a fi nefondate” (p. 152).

Atribuirea vaselor tezaurului unor medii culturale atât de diverse a impus un periplu în cele mai importante zone ale orfverriei din perioada medieval timpurie. O primă zonă investigată este cea a orfverriei orientale (capitolul V, p. 153–261). Mult invocata orfverrie sasanidă se dovedește a fi, atât din punct de vedere al materialului folosit cât și a formelor de vase sau a ornamenticii practicate, irelevantă pentru încadrarea cronologică și culturală a tezaurului (p. 157–176). La același rezultat negativ se ajunge și în urma investigației exemplarelor reprezentative ale orfverriei Asiei Centrale (p. 176–201). Ceea ce se poate deduce din această analiză comparativă este că anumite tehnici sau detalii tipologice care ar putea fi invocate se explică mult mai lesne prin intermediul orfverriei bizantine. Nici alte zone în care se practica o orfverrie de un nivel comparabil cu cel al pieselor tezaurului, cum este cea din

⁵ Numerotarea vaselor după J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy- Szent-Miklós sogenannter „Schatz des Attila”. Beiträge zur Geschichte der Völkerwanderungsepoche*, Budapest, 1885.

⁶ Aici, pe lângă o serie de tezaure sau morminte fastuoase din spațiul Dunării Inferioare, se fac considerații de largă respirație despre splendidele podoabe din tezaurele și mormintele princiare din spațiul intracarpatic al României (tezaurele de la Șimleul Silvaniei, mormintele princiare de la Apahida etc.), spațiu care după toate considerentele geografice sau culturale aparține bazinului hidrografic al Dunării Mijlocii. Asupra diferențelor cultural-geografice dintre cele două spații: R. Harhoiu, D. Spănu E. Gáll, *Barbari la Dunăre*, Cluj-Napoca, 2011, p. 7–18, 77–78, fig. 1.

lumea islamică, din întinsa stepă eurasiatică, din lumea hazardă sau din zona Caucazului, nu oferă, după Cs. Bălint, nici din punct de vedere formal și nici ornamental sugestii demne de luat în seamă pentru descifrarea multiplelor mesaje ale pieselor tezaurului. Un material ilustrativ deosebit de bogat și variat sprijină de fiecare dată în mod convingător opinia autorului.

Capitolul VI este dedicat analizei comparative a vaselor de la Sănnicolaul Mare cu produse ale orfervrierii bizantine (p. 261–311). Chiar și o scurtă privire asupra orfervrierii bizantine a vaselor din metal prețios din secolele V–X pune în evidență o anumită legătură formală cu numai patru tipuri de vase din tezaur, și anume ulciorul, patena, bolul cu mâner lateral și poculul. Se pot stabili legături și cu elemente ale ornamenticii bizantine: împodobirea întregii suprafețe la ulcioarele nr. 2 și 7, scene de inspirație bizantină la ulciorul nr. 7, dar și folosirea unor detalii ornamentale (ex.: brăurile care împodobesc gâtul la ulcioarele nr. 1–2, 5–6). Tot de origine bizantină sunt scenele care înfățișează lupte de animale. Lipsesc însă scene sau teme creștine sau, cu excepția ulciorului nr. 7, teme și idile antice, ceea ce-l face pe autor să considere, paradoxal după părerea mea, că „în întregul ei ornamentica vaselor nu are nici un caracter bizantin” și că „modul de decorare caracteristic și elementele decorative ale vaselor de metal bizantine nu se regăsesc la ele”. Pentru a ieși poate din impas, Cs. Bălint crede că acele elemente de origine bizantină nu se regăsesc în mediul lor originar pe vase de metal, ci în alte domenii ale artei bizantine. Se admite însă că „tezaurul de la Nagyszentmiklós a luat naștere parțial sub influența culturii bizantine” (p. 269), dar și că „tezaurul aparține din punct de vedere al materialului, al tipologiei și al ornamenticii unei alte culturi” (p. 312). Fără să intrăm în problemele legate de atribuirea „părții avare” a tezaurului de la Vrap din Albania culturii bizantine provincial-balcanice – discutate în contextul analizei vaselor de metal din secolele VI–X din Peninsula Balcanică (p. 274–300) – suntem de acord atât cu excluderea din discuția științifică a așa-numitului „tezaur de la Eerske” (sau „tezaurul avar de la Sotheby”), dar și cu faptul că „este o modă astăzi, în principiu însă este naiv să credem, că cercetările științelor exacte sunt obiective în fiecare caz în parte și pot decide totul” (p. 299).

Pentru a identifica acea cultură de care aparține sunt atrase în analiză vasele din metal din secolele VI–X din Bazinul Carpatic (capitolul VII: p. 312–323). Analiza efectuată scoate în evidență că, începând cu secolul VII, în mediul cultural atribuit avarilor începe cristalizarea unei orfervrierii independente și uniforme (p. 323). În același timp reiese că o serie de tipuri de vase specifice orfervrierii Bazinului Carpatic, cum este ritonul documentat adeseori în morminte avar, la care se adaugă bolurile cu mâner lateral precum cel de la Vrap din Macedonia și mai ales de la Ada din Serbia, dar și pocalele de tip Ozora, se leagă între ele prin exemplarele asemănătoare de la Sănnicolaul Mare și reprezintă argumente convingătoare de legarea tezaurului de structura de putere avară (p. 323).

După o serie de importante considerente teoretice „despre asemănarea tipurilor de imagini” (capitolul VIII: p. 325–414) în care, după o introducere (p. 325–328) și un stadiu al problemei (p. 329–331), este tratată, pe alocuri cu tente aproape mesianic-imperative, „răspândirea fenomenelor culturale și a tipurilor de imagini”. Urmează apoi un mic subcapitol care este „recomandat atenției arheologilor” (p. 331–334). Încărcate de reflecții teoretice sunt și capitolele despre „tratarea reprezentărilor scenice în cercetarea evului mediu timpuriu din Bazinul Carpatic (p. 334–341)” sau despre „tratarea asemănărilor în cercetarea artei evului mediu timpuriu a unor cercuri culturale” (p. 342–346).

Mai interesante și în legătură directă cu tezaurul mi se par aprecierile referitoare la „gradele de comparație și tezaurul de

la Sănnicolaul Mare” (p. 347–413), unde prin prisma diferitelor grade de asemănare: a „paralelelor”, a „analogiilor” și a „identităților” se definesc mai limpede caracterele specifice ale scenelor analizate. Astfel, de pildă, stabilirea paralelismelor „scenei înălțării celeste” de pe vasele nr. 2 și 7 ne dezvăluie că avem de-a face cu un tip de imagine răspândit din antichitate în Asia Centrală și care a fost apoi adoptat în Bazinul Carpatic (p. 356). Și tot pe baza analizei paralelismelor scenei „vânătorii celeste” de pe vasul nr. 2 se evidențiază că acest tip de imagine, este adevărat de origine sasanidă, se regăsește și în Bizanț atât în formulă sasanidă, cât și în formulă proprie. Deosebirile sesizate în compoziție, modul de redare al temei, detaliile obiectelor reprezentate pledează însă împotriva originii sale sasanide. Paralelisme mult mai strânse leagă reprezentarea călărețului de la Sănnicolaul Mare de reprezentarea călărețului de pe agra de discoidală de piept din mormântul 144 al cimitirului avar de la Mödling de lângă Viena și pun astfel în evidență relațiile avare ale acestui vas.

Analiza analogiilor scenei „conducătorului victorios” (vasul nr. 2) relevă de fapt o aparentă lipsă de analogii și aceasta datorită faptului că orfervrul a contopit aici două tipuri de imagine de sorginte diferită – imaginea dușmanului înfrânt probabil de origine bizantină și cea a călărețului, preluată poate din orient. De altă parte, analogiile grifonului din medalionul vasului nr. 20 cu reprezentări pe plăci de centură din Bazinul Carpatic pun în evidență din nou relațiile avare ale tezaurului. Extrem de interesantă este analiza identităților, prin care autorul înțelege totala concordanță dintre două obiecte, cu observația că în materialul arheologic aceasta este de fapt de neatins. Astfel, analiza comparativă a bolurilor cu catrame cu medalioane cu cruce (vasele nr. 9–10) a reliefat, pe lângă marea lor asemănare, o serie de mici deosebiri, care sunt explicate prin existența unor comanditari diferiți și a unor meșteri diferiți, caracterizați printr-un înalt profesionalism. Apoi, micile deosebiri observate la vasele cu picioare de felină și cap de taur (vasele nr. 13–14) se explică prin libertățile pe care și le-a permis orfervrul. Marea asemănare observată la vasele amintite, care își are izvorul în solicitările comanditarului, ar fi după autor un indiciu al nașterii tezaurului într-un „mediu diferit de practicarea orfervrierii legată de obiceiurile de masă ale marilor civilizații medievale timpurii (China, Iranul, Bizanțul, regatele vest- și sudeuropene)” (p. 397).

Mediul diferit de practicarea orfervrierii legată de obiceiurile de masă ale marilor civilizații medievale timpurii este căutat în capitolul IX în care se analizează elementele relațiilor avare sau de epocă avară ale pieselor din tezaur (p. 415–582). Pe lângă inscripțiile cu caractere runiforme (vasele nr. 2–6, 8–12, 15–17, 22–23), cu analogii surprinzătoare cu inscripția cu caractere runiforme de pe tubul de os pentru ace de la Sarviz, o serie de alte elemente pun în evidență relații strânse cu mediul cultural al caganatului avar. Chiar dacă tipul de ulcior reprezentat de vasul nr. 2 a fost considerat de sorginte sasanidă, Cs. Bălint atrage atenția că acesta a fost preluat acolo din mediul roman și era cunoscut și în Bazinul Carpatic. Și tot înspre Bazinul Carpatic ne îndreaptă atenția și redarea cămășii de zale a vânătorului călăreț din medalionul ulciorului nr. 2. Asupra relației cu agra de piept de epocă avară târzie de la Mödling, pe care este înfățișat un călăreț îmbrăcat cu cămașă des zale, am făcut aluzie mai sus. Asemenea cămăși de zale sunt cunoscute și în mediul gepid⁷, alamanic sau franc cu mult înainte de secolul IX (cum s-a presupus), și reprezintă un alt element al relației avare a tezaurului.

⁷ La exemplele amintite de Cs. Bălint adăugăm fragmentele de zale asemănătoare din mormântul 39 de la Galații Bistriței: R. Harhoiu, *Rev. Bistriței* 22, 2008, p. 190, 201.

Pe lângă o serie de elemente formale, cum ar fi corpul aplatizat al ulciorul nr. 7, sau decorative (brâul ornamental al gâtului ulcioarelor nr. 2 și 7, reprezentarea cocorului pe ulciorul nr. 7), care sunt de sorginte bizantină, altele pun în evidență relații cu lumea avară a Bazinului Carpatic a ultimei părți a secolului VII (ființele cu corp de felină sau de cal și cu față umană sau modul de redare ușor neîndemânatic al feței umane) (ulciorul nr. 7). Pe de altă parte, analogiile strânse ale bolului cu mâner lateral (vasul nr. 8) cu bolul de la Ada din Serbia împreună cu ornamentica sa pledează pentru o încadrare cronologică în epoca avară târzie și par a sta în legătură cu orfvereria provincială bizantină (p. 484). În schimb, bolurile cu cataramă (vasele nr. 9–10) au fost încadrate datorită formei crucii cu ornamente în formă de stropi în secolul VII, în epocă avară mijlocie și create într-o regiune sub influență bizantină.

Insolite și străine altor cercuri culturale sunt vasele nr. 13–14 cu cap de taur și picioare de felină. Chiar dacă reprezentarea taurului apare în Europa, în secolul V de exemplu pe șatonul unui inel de la Brașov sau pe placa fibulelor de la Gava⁸, sau cum menționează Cs. Bălint și în perioada avară, vasele reprezintă o făptură compozită care nu apare în alte medii culturale și care pe baza unor mici detalii ornamentale au fost încadrate în epoca avară târzie, mai precis în a doua jumătate a secolului VIII. Ne-am fi așteptat la o analiză mai aprofundată a extrem de bogat ilustrate patene (vasele nr. 15–16), încadrate și ele în aceeași vreme. În „primele treiimi” ale secolului VII a fost încadrat ritonul cu inscripții. Este un tip de vas care, cu excepția piesei din bogatul mormânt de la Mala Pereșcepina din bazinul Niprului, apare numai în Bazinul Carpatic. În schimb, pixida (vasul nr. 19), în care se împletesc elemente locale, bizantine și apusene, a fost considerată un produs avaric din a doua jumătate a secolului VIII. Sugestive sunt în acest sens analogiile din orfvereria carolingiană sau bizantină a secolului VIII, dar și formele asemănătoare de vase din contexte avare târzii. În aceeași perioadă a fost încadrat și bolul cu cataramă nr. 20. Pentru încadrarea piesei în a doua jumătate a secolului VIII ar pleda, în afara modului de reprezentare a grifonului din medalionul vasului, cu analogii în mediul avaric târziu, bizantin sau carolingian, un mic detaliu ornamental, și anume reprezentarea maxilarului superior printr-un arc dublu (dinte?), detaliu ornamental care apare și la grifonul de pe vasul nr. 2, dar și la cel de pe pixidă (vasul nr. 19) și care reprezintă după Cs. Bălint „o specialitate avară” (p. 525). La aceasta se adaugă și un alt minuscul detaliu ornamental întâlnit numai în Bazinul Carpatic și numai în epocă avară târzie. Este vorba de câmpuri de împunsături fine care apar pe corpul animalelor de pe pixidă și de pe vasul nr. 20, pe mustața animalului redat pe vasul cu cap de taur și corp de felină nr. 13, elemente care pledează pentru încadrarea lor în ultima parte a secolului VIII (p. 527). Cele două pocale (nr. 22–23) sunt atestate numai în Bazinul Carpatic și numai în epocă avară mijlocie și reprezintă un alt argument important pentru atribuirea avară a tezaurului.

Ultima parte a întinsului capitol IX a fost dedicat cronologiei vaselor (p. 544–582). Pe baza gradului de finețe al

aurului și având în vedere legăturile dintre inscripții, gradul de uzură al vaselor, dar și rezultatele analizei torților, a medalioanelor bolurilor etc., se stabilesc nouă „faze tipocronologice”, sugestiv ilustrate de tabelul de la p. 577, fig. 283. Nu-mi este însă foarte limpede ce vrea să însemne că „*prin fază se înțeleg deosebiri în aceeași perioadă*” (p. 574). Primei faze, datată în jurul mijlocului secolului VII, îi aparține ritonul (vasul nr. 17). Faza 2 (treimea de mijloc a secolului VII) este reprezentată iarăși printr-un singur vas – bolul cu cataramă nr. 9. Ultimului sfert al secolului VII îi aparțin mai multe faze: faza 3 – cu bolul cu cataramă nr. 10 și pocalele nr. 22–23; faza 4 – cu paharele nr. 11–12; faza 5 – cu ulciorul nr. 7; și faza 6 – cu ulcioarele nr. 3 și nr. 4. Sfârșitul secolului VII și secolului VIII îi aparține faza 7, în care au fost încadrate bolul cu mâner lateral (nr. 8) și trei ulcioare (nr. 1, 5–6). Celei de a doua jumătăți a secolului VIII îi aparține faza 8, reprezentată prin cele două patene (nr. 15–16), cele două vase cu cap de taur și picioare de felină (nr. 13–14), pixida (nr. 19) și două boluri cu cataramă ornamentate cu cruce ajurată, respectiv cu un grifon luptând cu un animal (nr. 20–21). Spre deosebire de alți specialiști, ulciorul pe care este înfățișat conducătorul biruitor (nr. 2) este plasat la sfârșitul secolului VIII, datorită, printre altele, concordanțelor stilistice cu pixida (nr. 19) și cu bolul cu cataramă ornamentat cu lupta dintre grifon și animal (nr. 21), dar și datorită lipsei de uzură.

Piese componente ale tezaurului reflectă o împletire de elemente ale mai multor iradiieri culturale de sorginte avară, bizantină, centralasiatică, vesteuropenă, care focalizează în Bazinul Carpatic, regiunea în care s-a născut tezaurul și care „a fost proprietatea unei familii nobiliare din secolele VII–VIII (poate al celui Boila din inscripțiile de pe vasul nr. 21), ce a trăit în jumătatea sudică sau /și estică a Bazinului Carpatic și a avut mereu posibilitatea de a comanda lucrări orfverilor de cultură bizantină” (p. 624).

Unele aserțiuni psihanalitice referitoare de exemplu la presiunile psihice care îi pot influența de multe ori pe emigranți (adică pe emigrantul și „pe atunci încărcatul de ani” K. Horedt) (p. 98), și tot acolo unele digresiuni pseudolingvistice cum sunt acelea legate de folosirea cuvântului „monostor”, puteau fi evitate. Interesantă ar fi fost și o analiză aprofundată a sferei de întrebuintare a acestor impresionante produse ale orfvereriei din Bazinul Carpatic.

La capătul acestui uriaș, pe alocuri încântător periplus și în urma unei spectaculoase analize, în care cu acribie, stăruință, cu multă profunzime și cu o erudiție rar întâlnită se aduc argumente hotărâtoare pentru încadrarea cronologică a tezaurului în perioada avară mijlocie și târzie (a doua jumătate a secolului VII – sfârșitul secolului VIII) și implicit pentru atribuirea lui structurii de putere a caganatului avar. Cele 600 de figuri completează în mod fericit rigurozitatea demersului, toate la un loc punând o temelie solidă viitoarelor investigații ale acestui solitar și unic monument.

Radu Harhoiu

Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Editura Academiei Române, București, 2011, 237 p. (146 p. text și 89 planșe)

Acest volum referitor la Câmpulung, ieșit de curând de sub tipar, completează, în modul cel mai fericit, trioul lucrărilor despre vechile capitale medievale ale Țării Românești – Curtea de Argeș și Târgoviște. Lucrarea încununează eforturile depuse, timp de mai bine de un sfert de veac, de către un om cunoscut

în breasla arheologilor drept *Prințul*, ce și-a dedicat întreaga activitate, cu deosebită acribie, monumentelor istorice. O parte dintre elementele analizate în volum erau cunoscute deja dintr-o serie de studii pe care autorul le publicase în diverse reviste. Problemele sunt însă reluate, sistematizate și adesea reinterpretate,

¹ R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București, 1997, p. 86.

oferindu-ne o viziune unitară asupra evoluției orașului Câmpulung.

Pentru cunoașterea istoriei medievale din spațiul cuprins între Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară, cercetarea începuturilor orașului Câmpulung, una dintre cele mai vechi localități și fostă „capitală” a Țării Românești, prezintă un interes de netăgăduit. Ca orice început, totul se clădește, în sens simbolic, pornind de la prima piatră, dar când vorbim de Câmpulungul medieval metafora dispare, căci începutul este reprezentat chiar de o piatră – lespedea funerară din anul 1300 a lui *Laurencius comes de Longocampo*.

În această lucrare au fost examinate critic dovezile provenite din toate categoriile de izvoare, scrise, și mai ales, arheologice. Au fost incluse și atent analizate materiale descoperite prin cercetările arheologice conduse de către autorul lucrării pe parcursul a trei decenii. Informațiile obținute prin aceste săpături, chiar dacă nu sunt în măsură să clarifice toate problemele ridicate de evoluția și aspectul ansamblului curții domnești, pot contribui la cunoașterea începuturilor unui vechi oraș și a locului său într-un cadru istoric mai larg. Studiarea principalelor edificii monumentale de la Câmpulung permite o mai bună înțelegere a gradului de dezvoltare a culturii urbane medievale, care reflectă particularitățile evoluției istorice a orașului.

Autorul ne oferă o interesantă analiză privind aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung, începuturile orașului, structura urbană, trama stradală, parcelări, biserici și ansambluri reprezentând centrul unor nuclee de locuire și apoi cartiere, activitățile comerciale preponderente, hanurile și prăvăliile, activitățile meșteșugărești și atelierile, gruparea meșteșugarilor în oraș. Sunt discutate de asemenea elementele de fortificație ale orașului.

Partea centrală a lucrării este destinată punerii în valoare a săpăturilor arheologice de la fosta curte domnească, în prezent ansamblul mănăstirii „Negru Vodă”. Clarificările aduse de cercetarea arheologică sunt esențiale în înțelegerea începuturilor și evoluției ansamblului respectiv și orașului Câmpulung în general.

Lucrarea este structurată în patru mari capitole, precedate de un *Cuvânt înainte* (p. 7–8), fiecare cuprinzând mai multe subcapitole.

Primul capitol se referă la *Stadiul informației* (p. 9–15), fiind prezentate întâi sursele scrise, apoi cele arheologice: 1. Izvoare scrise (p. 9–11); 2. Izvoare arheologice. Cercetări efectuate între 1924–1974 și în perioada 1975–2005 (p. 11–15).

Cel de-al II-lea capitol tratează *Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung* (p. 17–37), fiind organizat în două părți: 1. Începuturile orașului Câmpulung (p. 17–21) și 2. Structura urbană a orașului Câmpulung (p. 21–37).

Acest ultim subcapitol cuprinde patru categorii de probleme:

a. Organizare urbanistică. Trama stradală, parcelări. Biserici și ansambluri, centre ale unor nuclee de locuire și apoi cartiere (p. 21–32). Sunt trecute în revistă principalele monumente eclesiastice ale orașului: biserica domnească devenită mănăstire în timpul lui Matei Basarab – pe locul fostei reședințe voievodale; ansamblul bisericii catolice Sf. Iacob (Bărăția); fosta mănăstire dominicană („Cloașter”); biserica Sf. Gheorghe-Olari; biserica Adormirea Maicii Domnului-Fundeni; biserica Sf. Ilie; biserica Sf. Marina; biserica Schei; biserica Șubești; biserica Domnească Sf. Nicolae; biserica Popa Savu; biserica Nicuț; fostul schit Mărculești și biserica Adormirea Maicii Domnului-Flămânda; biserica Vișoi. Acestora li se adaugă câteva biserici părăsite, demolate în ultimii ani ai secolului al XIX-lea sau în primii ani ai secolului XX: biserica Valea (Vovidenia); biserica Sfânta Troiță; biserica Bradul; biserica Sfânta Vineri.

b. Activități comerciale. Piața. Hanuri, prăvălii (p. 32–33);

c. Activitatea meșteșugărească – atelieri, gruparea meșteșugarilor în oraș (p. 33–35);

d. Elemente de fortificare (p. 35–37).

Cum este și firesc, partea cea mai consistentă a lucrării este reprezentată de capitolul III, care se referă la *Cercetările arheologice din zona fostei reședințe domnești din Câmpulung (ansamblul mănăstirii „Negru Vodă”)*: 1975–1977, 1981–1982, 1984, 2000–2004 (p. 39–117), fiind structurat în trei mari părți:

1. Succesiunea depunerilor din diferite perioade (p. 40–45);

2. Complexe arheologice (p. 46–105) – capitol împărțit în cinci secțiuni:

a. Cele mai vechi urme de locuire. Elemente de locuire din secolul al XIII-lea sau de la începutul secolului al XIV-lea (p. 46–47);

b. Construcțiile de zid din secolul al XIV-lea (p. 47–57);

c. Fortificația cu val și șanț din secolul al XIV-lea (p. 57–60);

d. Evoluția construcțiilor de zid în cursul secolelor XV–XIX (p. 61–79), care cuprinde patru mari etape: *Construcții din secolele XV–XVI* (p. 61–64); *Transformarea ansamblului în secolul al XVII-lea* (p. 64–72); *Ansamblul în secolul al XVIII-lea* (p. 72–76); *Evoluția ansamblului în secolele XIX și XX* (p. 76–79);

e. Necropola (secolele XV–XIX) (p. 79–105) se referă la *Necropola din jurul bisericii vechii curți domnești din Câmpulung* (p. 85) și cuprinde: *Catalogul mormintelor* (p. 85–101); *Obiecte descoperite în morminte – Câmpulung 1975–1977, 1981–1984* (p. 102–105). Numărul total al mormintelor este de 219, la care se adaugă peste 20 de reînhumări. Cele mai vechi morminte sunt de la sfârșitul secolului al XIV-lea, majoritatea mormintelor fiind datate în veacul al XVI-lea. Obiectele de inventar, prezentate sugestiv sub forma unui tabel, provin din 88 de morminte, ceea ce ar reprezenta cca 65% din numărul mormintelor dezvelite într-o proporție concludentă, conform precizărilor autorului, și cca 40% din totalul mormintelor descoperite.

3. Materiale arheologice (p. 107–117); în subcapitolul respectiv au fost analizate diversele materiale descoperite prin săpăturile proprii. Acestea au fost structurate în șase categorii, stabilite în principal pe criterii funcționale:

a. Elemente arhitecturale și materiale de construcție (p. 107–108);

b. Unelte de fier, piese de armament (p. 108);

c. Ceramica (p. 108–111);

d. Sticlă (p. 111);

e. Podoabe, piese de vestimentație (p. 111–114), unde au fost incluse: *Inele* (p. 111–112); *Cercei* (p. 112–113); *Ace de vâl* (p. 113); *Bumbi* (p. 113–114); *Diverse* (p. 114);

f. Monede (p. 115–117) – *Catalogul monedelor* (p. 115–117). Au fost descoperite 73 de monede, constând în diverse emisiuni din: Țara Românească, Ungaria (cele mai numeroase), Polonia, Lituania, Imperiul Romano-German, Nürnberg, Austria, Imperiul Otoman, România. Monedele se eșalonează începând cu secolul al XIV-lea și până în secolul XX, cele mai vechi piese fiind din vremea următorilor suverani: Maria, regina Ungariei, Sigismund de Luxemburg și Mircea cel Bătrân.

Lucrarea se încheie în mod firesc cu capitolul IV: *Concluzii* (p. 119–122) în care sunt reluate sintetic principalele idei și încheieri la care s-a ajuns. Informațiile puse în circulație, chiar dacă nu sunt în măsură să clarifice toate problemele ridicate de evoluția urbană a Câmpulungului, după cum subliniază cu modestie autorul, „în ceea ce privește cercetarea orașului, aceasta se poate considera că este abia la început” (p. 121), constituie în opinia noastră însă cea mai solidă bază pentru eventualele investigații viitoare.

Volumul cuprinde o amplă bibliografie (p. 123–130), un rezumat în limba franceză (p. 131–141) și o bogată ilustrație (p. 147–237), în care se regăsesc principalele campanii arheologice și rezultatele lor.

Remarcăm în final condițiile grafice foarte bune în care a apărut acest volum, așteptat cu mult interes.

Adrian Ioniță

ABREVIERI

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr – Archäologisches Korrrespondenzblatt, Mainz
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
AMIAP – Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova
AOR – Archeologičeski otkritija i razkopki. Sofia
BAR – British Archaeological Reports, Series, Oxford.
BMA – Biblioteca Musei Antiquitatis, Piatra Neamț
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EM – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
IDR – Inscriptiile Daciei Romane, IDR III/5 – I. Piso, Inscriptions d'Apulum, vol. 1-2, Paris, 2001
IzvestijaŠumen – Izvestija na Narodnija/Istoričeski Muzej Šumen, Šumen
IzvestijaTyrnovo - Izvestija na Okrašnja Istoričeski Muzej, Veliko Târnovo
Izvestija BAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Deružestvo, Sofia
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentraluseums, Mainz
MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
M. N. I. T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
M. N. I. T. C. N. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cabinetul Numismatic, Cluj-Napoca
MPK – Muzei i pametnici na kulturata, Warsawa
MSW – Materiały Starożytnie Wczesnosredniowieczne, Warsawa
MW – Materiały Wczesnosredniowieczne, Krakówia–Wrocław–Warsawa
Palaeobulg. – Palaeobulgarica/Starobălgaristika, Sofia
PP – Pliska-Preslav, Preslav
PKŠ – Preslavska knižovna škola, Preslav
Prinosi – Prinosi kăm bălgarskata archeologija (Dekemvrijski dni na bălgarskata srednovekovna archeologija „Prof. d-r Stančo Vaklinov“), Sofia
Problemi – Problemi na prabălgarskata istorija i kultura (Meždunarodni srești po Prabălgarska istorija i Archeologija), Sofia
RevIst – Revista Istorică, București
RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
Savaria – Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIYA – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCȘMI – Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie, Cluj-Napoca
SZAKS – Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
VMMK – Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
UPA – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Berlin
VariaArchHung – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta

**PROIECT EDITORIAL FINANȚAT DE
ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

NORME DE REDACTARE

Revista are următoarele secțiuni:

1. rapoarte de săpături (de preferat pe mai multe campanii)
2. studii
3. semnal (descoperiri excepționale)
4. periegheze
5. restituiri (valorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; manuscrise aflate în arhive)
6. Recenzii, note, discuții

Recomandări generale:

Text:

1. Vă rugăm să trimiteți textele scrise cu fontul standard (Times New Roman) cu caractere de 12 puncte la 1,5 rânduri și de 10 puncte la 1 rând la notele de subsol.
2. Vă rugăm să trimiteți textul în format doc.
3. Ilustrația trebuie trimisă în fișiere separate, nu într-un document word sau inclusă în text.
4. Fiecare articol într-o limbă de circulație internațională trebuie să aibă un rezumat și o listă de cuvinte cheie în limba în care este redactat articolul; articolele în limba română trebuie să aibă un rezumat amplu, o listă de cuvinte și explicația figurilor într-o limbă de circulație internațională, precum și un scurt rezumat în limba română și lista de cuvinte cheie.
5. Autorii sunt rugați să precizeze afilierea instituțională și adresa de email.

Note de subsol:

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina (de ex.: Harhoiu 2008, p. 65).
În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere: Petolescu 2001a; Petolescu 2001b
În cazul unei contribuții cu mai mult de trei autori se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii*.
2. Recomandăm abrevierile folosite în numerele anterioare ale revistei *Materiale și cercetări arheologice, serie nouă*. Dacă autorul citează o revistă a cărei abreviere nu este în lista anterior menționată, aceasta va fi trecută la sfârșitul articolului în lista abrevierilor, separat de lista bibliografică.

Lista bibliografică:

1. Carte:
Adam 1994 – J. P. Adam, *Roman building. Materials and techniques*, London, 1994.
2. Carte într-o serie:
Sarnowski 1988 – T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* (Novaensia 3), Warszawa, 1988.
3. Articol într-o lucrare colectivă:
Alston 2002 – R. Alston, *Managing the frontiers. Supplying the frontier troops in the sixth and seventh centuries*, în: P. Erdkamp (ed.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam, 2002, p. 398–419.
4. Articol într-o lucrare colectivă publicată într-o serie:
Kolendo 2008 – J. Kolendo, *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, în: T. Derta, P. Dzycek, J. Kolendo (eds.), *A Companion to the Study of Novae*, (Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town 1), Warsaw, 2008, p. 117–131.
5. Articol într-o revistă:
Ramsay 1925 – M. Ramsay, *The speed of the roman imperial post*, JRS 15, 1925, 1, p. 60–75.

Ilustrația:

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului.
3. Ilustrația trebuie trimisă în format JPEG sau TIFF, grayscale, rezoluție 300 dpi.